

7. ÉVFOLYAM

1995

1-2. SZÁM

MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI
VÁZLATOK

REGNUM

ESSAYS IN CHURCH HISTORY IN HUNGARY

AZ ALAPÍTÁS ÉVE
1989

A MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI ENCIKLOPÉDIA MUNKAKÖZÖSSÉG
FOLYÓIRATA

MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI VÁZLATOK

ESSAYS IN CHURCH HISTORY IN HUNGARY

Megjelenik 1993-tól évente négy számmal, két kötetben. A második Vatikáni Zsinat szellemében értett Egyház Magyarországon és egyéb magyar nyelvű közösségekben megélt hit történetével kapcsolatos tudományos tanulmányokat, forrásokat és módszertani kérdéseket közöl magyarul, angolul és más, a magyar történelemmel kapcsolatos nyelven.

Essays in Church history in Hungary, a scholarly review, appears beginning with 1993 twice a year with four issues. It publishes studies in Hungarian, English, French, German, Spanish, Italian, Rumanian and Slavic languages, dealing with events, parishes, persons, institutions, monuments, Church activities and writings, as well as photocopies of unpublished documents and sources related to the Church's history in Hungary and to Hungarian linguistic communities.

Megrendelhető: Pannonhalmi Főapátság Könyvszolgálat.

Pannonhalma, 9090. Tel.: 96/470-022. Fax: 96/470-011.

Előfizetés, Tagság díj: 600 Ft.

Subscriptions and membership:

In Hungary: 600 Ft.

Outside of Hungary:

Individual: Can\$ 20.00 or 18 DM; Institutions: Can\$ 30.00.

Subscriptions and remittances should be sent to

METEM, Regis College, 15 St. Mary Street, Toronto, Ontario, Canada M4Y 2R5.

Checks should be made payable to *METEM*.

MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI
VÁZLATOK

REGNUM

ESSAYS IN CHURCH HISTORY IN HUNGARY

1995/1-2

MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI ENCIKLOPÉDIA MUNKAKÖZÖSSÉG
BUDAPEST

Kiadó – Publisher

MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI ENCIKLOPÉDIA MUNKAKÖZÖSSÉG
Pannonhalma–Budapest

**METEM INTERNATIONAL SOCIETY FOR ENCYCLOPEDIA
OF CHURCH HISTORY IN HUNGARY**
Toronto, Canada

HISTORIA ECCLESIASTICA HUNGARICA ALAPÍTVÁNY
Szeged

A kötet a Nemzeti Kulturális Alap
és a Soros Alapítvány támogatásával jelent meg

FŐSZERKESZTŐ – GENERAL EDITOR
SZÁNTÓ KONRÁD

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – BOARD OF EDITORS

*HUNGARY: Barna Gábor, Beke Margit, Csóka Gáspár, Dóka Klára, Érszegi Géza,
Horváth Tibor, Mészáros István, Rosdy Pál, Sill Ferenc, Szabó Ferenc,
Szántó Konrád, Török József, Várszegi Asztrik, Zombori István;*
AUSTRIA: Galambos Ferenc; CANADA: Bonkáló Ervin, Vlossák Rudolf;
GERMANY: Adriányi Gábor
ITALY: Kiss Ulrich, Lukács László, Somorjai Ádám, Szilas László;
USA: Gabriel L. Asztrik

Felelős szerkesztő – Responsible Editor
ZOMBORI ISTVÁN

Felelős kiadó – Managing Publisher
VÁRSZEGI ASZTRIK

METEM 1995.
ISSN 0865–5277

Nyomás és kötés az

 KIADÓ ÉS NYOMDA
munkája

Felelős vezető: Fonyódi Ottó

TARTALOM – CONTENTS

TANULMÁNYOK – ESSAYS

BOBA Imre	Egyháztörténeti vázlatok a középkorból: I. Szent Metód és Szentopolk kapcsolata Sirmiummal és Szlavóniával a pápai levelezés és a horvát hagyomány tükrében. II. Szent Konstantin (Cirill), Szent Metód és a Boszniai Püspökség eredete <i>Essays on Medieval Church History</i> <i>I. The Contacts of St. Methodius and Sventopolk with Sirmium and Slavonia in the Light of Papal Documents and Croatian Tradition</i> <i>II. Saint Constantine (Cirill), Saint Methodius and the Origins of the Bishopric of Bosna</i>	5
ÉRSZEGI Géza	Róbert érsek oklevelei <i>Documents Of Archbishop Róbert</i>	31
SROKA, Stanisław A.	Lengyelek a szepességi káptalanban a XIV. században <i>Poles in the Chapter of Szepesség in the 14th Century</i>	55
ERDŐ Péter	Az esztergomi vikáriusi bíróság legrégebbi <i>protocolluma</i> <i>The Oldest Protocollum of the Vicarial Court of Esztergom</i>	63
GLÜCK Jenő	Adatok az erdélyi könyvtárak judaisztikai anyagának meghatározásához (1800-ig) <i>A Contribution to the Determination of the Judaistic Material in Libraries of Transylvania</i>	73
DÓKA Klára	A kalocsai érsekség birtokai a 18-19. században <i>The Possessions of the Archbishopric of Kalocsa in the 18-19th Centuries</i>	89
KÓHEGYI Mihály	Adatok Madaras egyháztörténetéhez (1789-1835) <i>A Contribution to the Ecclesiastical History of Madaras (1789–1835)</i>	153
ADRIÁNYI Gábor	A szociális kérdés a német és a magyar katolikus egyházban 1891 előtt <i>The Social Issue in the German and Hungarian Catholic Church before 1891</i>	167
RISKÓ Mariann	A kárpátaljai görögkatolikus egyház kálváriája 1944-től a legalitás visszanyeréséig a visszaemlékezések tükrében <i>The Tribulations of the Sub-Carpathian Greek Catholic Church from 1944 to the Present Day (1992) as Reflected in Reminiscences</i>	177

FORRÁSOK – SOURCES

SZÚCS Márton –	Halottak hallgatása	197
KOVÁCS József	<i>The Silence of the Dead</i>	
MÉSZÁROS István	A szegedi „bajszos püspök” jelentései 1952-ben	233
	<i>Reports of the Deputy of the State Office of Church Affairs in the Year 1952</i>	

MÓDSZERTAN, ADATTÁR, SZEMLE
 METHODOLOGY, DATA STORE, SURVEYS

MOLNÁR Antal	A 85 éves P. Lukács László SJ köszöntése	247
	<i>Greetings to Rev. László Lukács SJ on his 85th Anniversary</i>	
CYWIŃSKI, Bohdan	A katolikus egyház Szlovákiában kezdetektől 1948-ig	261
	<i>The Catholic Church in Slovakia. From The Beginnings Until 1948</i>	
	Új alapítvány az egyháztörténeti kutatásért:	279
	Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány (HEHA)	

EGYHÁZTÖRTÉNETI KÖNYVEK ÉS KIADVÁNYOK
 BOOK REVIEW

Segédanyag az egyházlátogatási jegyzőkönyvek feldolgozásához. Szerk. Dóka Klára (Ism.: Kőhegyi Mihály)	281
Magyarok kelet és nyugat metszésvonalán (Ism.: Horváth Erzsébet)	282
UNGHVÁRY Sándor: A magyar reformáció az ottomán hódoltság alatt a 16. században (Ism.: Kőhegyi Mihály)	284

BOBA IMRE

EGYHÁZTÖRTÉNETI VÁZLATOK A KÖZÉPKORBÓL

I.

SZENT METÓD ÉS SZVENTOPOLK KAPCSOLATA SIRMIMUMMAL ÉS SZLAVÓNIAVAL A PÁPAI LEVELEZÉS ÉS A HORVÁT HAGYOMÁNY TÜKRÉBEN.*

1.

SZENT METÓD PÜSPÖKI SZÉKHELYE ÉS SÍRJA

Napjainkig a kutatók úgy tekintettek Metódra mint aki vagy állandó székhely nélküli püspök, missziós püspök, chorepiscopus, vagy a Dunától délre fekvő Pannonia, illetve a Duna északi folyása mentén elterülő Morávia érseke volt. A szakmunkákban ez ideig egyetértés csupán egy dologban nyilvánult meg. Nevezetesen, hogy Metód 873 után az egykor Pozsonytól, a mai Bratislavától nyugatra a Dunába ömlő Morava folyó mentén hajdan létező államalakulat, Morávia érseke volt, még akkor is, ha állandó székhellyel nem rendelkezett vagy egyházi központját mindaddig nem sikerült azonosítani. A fenti nézetekkel kapcsolatos kételkedésemet alapvetően az a tény váltotta ki, hogy egyetlen kútfő sem használja azt a kifejezést, amely egyenértékű lenne a „Morávia érseke” kitételrel. A probléma tulajdonképpen az, hogy a püspökök és érsekek címét kimondottan a városok, nem pedig az országok nevéből szokás levezetni. A legtöbb forrás továbbá, különösen VIII. János pápa levelezése, Metódra mint szabályosan felszentelt, Pannoniában meghatározott diocesiszszel és székhellyel rendelkező püspökre hivatkozik.

VIII. János pápa számos Német Lajoshoz, annak fiához, Karlmannhoz – aki abban az időben a Dunától délre fekvő vidék, a Marca Orientalis ura volt – és a bajor püspökökhöz intézett levelében ismételtelen és egyértelműen megfogalmazta, hogy Metódot a hajdan Róma joghatósága alá tartozó pannoni diocesis élére nevezték ki. A Szentatya állításának alátámasztására zsinati határozatokra és különböző frott históriákra hivatkozott. A salzburgi püspök A

* Az itt közölt cikk korábbi változata a horvát egyháztörténetről és államiságról rendezett II. Nemzetközi Konferencián hangzott el 1985-ben. Az eredeti angol szöveg a Počeci hrvatskog kršćanskog i društvenog života od VII. do kraja IX. stoljeća. (Ed. Drago Šimundža, Split 1990) című kiadványban jelent meg.

bajorok és karantánok megtér(it)ése címen ismert okiratban, amelyet 871-ben mutatott be a pápának, Metód működésének színterét Pannonia orientalisként határozta meg. Ugyanakkor Morávia, valamint a Cirill-Metód hagyomány különböző kérdéseinek tanulmányozására alkalmas források összessége nem szolgál olyan bizonyítékkal vagy érvel, amely támogatja azt a ma uralkodó nézetet, hogy Metód valamikor a Dunától északra is tevékenykedett volna.¹

Az egyházi szláv nyelvű *Metód-legenda (Vita Methodii)* elmondja: Kocel, „comes de Slavis”, a frankok pannoniai vazallusa azt kérte a pápától, hogy „szentelje fel [ti. Metódot] Pannonia püspökévé Szent Andronicus székébe ... és úgy is történt”.² Az egyházi hagyomány szerint Szent Andronicus a pannoniai Sirmium püspöke volt. Egy másik egyházi szláv nyelvű forrás, a *Pohvalno Slovo Mefodia* az „arkhiepiškoup panonski Mefodii”, vagyis a „Metód, pannoniai érsek” meghatározást használja. A görög nyelvű *Kelemen-legenda (Vita Clementis)* Metód püspöki székhelyének és diocesisének azonosításánál a következő kifejezésekkel él: „Metód, aki a pannoniai eparchia dicsősége volt, [amikor] Morava érseke [lett]”, továbbá „Adorján pápa... a pannoniai Morava püspökévé szentelte Metódot”.

A görög nyelvű utalások, amelyek Metód püspöki székhelyét a pannoniai Moravaként említik, egybecsengenek az egyházi szláv meghatározással: „Metód, Morava és egész Pannonia érseke”. Az utóbbi esetben ugyanis mindkét cím a püspöknek a székhelyéül szolgáló város és a joghatósága alá tartozó diocesis nevééről történő hivatalos megjelölését példázza. A középkori forrásokban jól bizonyíthatóan kimutatható Pannonia területén egy Morava nevű város, amely a Száva túlsó, déli partján, az ókori Sirmiummal átellenben feküdt.³

Miként fentebb rámutattunk, Metódot Szent Andronicus székébe nevezték ki. Andronikus egyik utóda Irenaeus volt, akit 304-ben a rómaiak végeztek ki. Irenaeust, mivel ő is római polgár volt, Sirmium temetőjében helyezték örök nyugalomra, amely a Száva déli partján, a várossal szemben feküdt. Sirmium eleste után a mártír sírja körül egy keresztény közösség jött létre. A Száva déli partján kialakult középkori település neve *ecclesia Sancti Irenei*, magyarul Szenternye volt. A szóban forgó település valójában Sirmium egykori Száva-szigeti részén fejlődött ki, s ma Mačvanska Mitrovica néven ismert. Ugyanak-

---

1 A Morávia történetére és a Cirill-Metód hagyományra vonatkozó források legfrissebb kiadása: *Magnae Moraviae Fontes Historici I–V*. Brno 1966–1976. (a továbbiakban: MMFH). VIII. János pápa levelei és a *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* szövege a III. kötetben található a 159–214., illetve a 292–321. oldalakon.

2 A Metód-legendára és más életrajzi és hagiografikus forrásra vö. MMFH II.

3 Az *episkopos Moravon tes Pannonias* vagy *episkopos Moravou tes Pannonias*, azaz 'a pannoniai Morava püspöke' kifejezést a Kelemen-legenda (*Vita Clementis*) kiadói a következőképpen fordították latinra: „episcopus Moraviae et Pannoniae” (Morávia és Pannonia püspöke). Vö. *Patrologia Graeca CXXVI*. col.1129. Az újabb tanulmányok inkább az értelmező (interpretatív) latin fordítást használják, s nem az eredeti görög szöveget. Morava város és a moravai államképződmény (Morávia) fekvésére vonatkozó kútfők részletes elemzésére vö. Imre Boba: *Moravia's History Reconsidered. A Reinterpretation of Medieval Sources*. The Hague 1971. Az idézett forrásokhoz még hozzátehetjük azoknak a püspöki székhelyeknek a listáját, amelyekre az ohridi érsekség a 11. században igényt formált. Ezek között található Metód egykori székhelye is, a pannoniai Morava. Vö. H. Gelzer: *Das Patriarchat von Achrid*. Leipzig 1902. 6.

kor a Száva északi partján, a hajdani Sirmium területén, Szent Demeter temploma és ereklyéi körül is kialakult egy település. Ez *civitas Sancti Demetrii*, azaz magyarul Szávaszentdemeter néven vált ismertté, s megfelel a mai Sremska Mitrovicának. Szenternye középkori székesegyházát Szent Metód püspöki székhelyének kell tekintenünk, aki Szent Andronicus és Szent Irenaeus utóda volt Sirmiumban.⁴

A további érvek, amelyek támogatják azt a nézetet, hogy Szent Metód püspöki székhelye azonos a Sirmium Szávától délre fekvő részén létrejött Szent Ernye-templommal, a régészet területéről származnak. A Szerb Tudományos Akadémia munkatársa, dr. V. Popović a közelmúltban ásatásokat végzett az egykor Sirmium részét képező római temetőben, azaz a középkori Szenternye (villa vagy ecclesia Sancti Irenaei) területén, amit ma Širingrad vagy Zidine néven ismernek. Popović ásatásai négy, az idők során egymásra épített templom romjait tárták fel. Az első, vagyis a legrégebbi templomot egy római temető fölé emelték, s Popović szerint egy 4. századból származó mártírrium lehetett. Mivel Szent Irenaeus 304-ben halt vértanúhalált és a mártírrium feletti negyedik templomot Szent Irenaeus tiszteletére szentelték fel, joggal következtethetünk arra, hogy a mártírriumot Szent Irenaeus sírja fölé emelték.

Számunkra a harmadik templom a legérdekesebb, amelyet Popović datálása szerint csak a 11. és 12. században használtak. Ennek a templomnak a jobb oldali részén – ha az ember az oltárral szemben áll – közvetlen a fal mellett egy sír található. A középkori egyházi élettel kapcsolatos ismereteim alapján úgy vélem, hogy a sír egy püspöké lehetett. A középkorban csak a püspököket temethették el a templomok belsejében az oltár mellett. Igaz, nemritkán az uralkodókat és az egyházak világi patrónusait is a templomokban helyezték örök nyugalomra, de mint a dalmát-velencei gyakorlat mutatja, őket nem az oltár mellett, hanem a templomok bejárati részénél, vagyis az előcsarnokban temették el.⁵ A szenternyei harmadik templomban található sír nem tartalmazott királyi jelvényeket, hanem csupán csontokat és egy egyszerű keresztet. Mivel a negyedik templomot csak a latin rítusú püspöki székhely 1229-ben történt helyreállítása után építették, s mivel azt megelőzően Sirmiumban csupán egyetlen püspök, Metód tevékenysége bizonyítható, ezért a sír csak Metód nyughelye lehet.

Az általam felvetett azonosítás mellett döntő bizonyítékkal szolgál Metód un. *Prológusi legendája* (*Proložnoe Žitie Mefodii*), amelyben a következők olvashatók: „lezhit zhe [Mefodii] v velitsan tserkvi Moravstei o levuiu stranu v stienie za oltarem”, azaz magyarul: „[Metód] Morava székesegyházában jobb oldalt, az oltár mögötti falban nyugszik”. Ez a leírás kimondottan egybevág a harmadik templomban található sír helyzetével. A Širingradban feltárt sírhely a jobb oldalon helyezkedik el – ha a bejárat felől határozzuk meg az irányt –, ám a templomokban a tájolás az oltártól történik, ennél fogva az a rész, ahol az Evangélium található a jobb oldalnak, míg az oltár leckeoldala a bal oldalnak

4 A Szent Ernye-templomra vö. Gy. Györfly: Das guterverzeichnis des griechischen Klosters Szávaszentdemeter.

5 Vö. Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium VII. 347–375., 486–487.

felel meg. A szóban forgó püspök sírja a leckeoldalon található, ami teljes mértékig megfelel az un. Prológusi legendában leírtaknak.

Magától értetődően további járulékos érv az is, hogy a harmadik templomban nem került sor több temetkezésre. Az írott forrásokból teljesen nyilvánvaló, hogy a 9. században helyreállított érseki székhely egyetlen főpapja Szent Metód volt, akit a saját székesegyházában helyeztek örök nyugalomra. Két utódának egyike sem halt meg Sirmium/Moravában, s egyikőjüket sem temették el ott. Kijelölt utódát, Gorazdot elűzték a városból, aki ezt követően állítólag a mai Albánia területén levő Berati közelében püspök lett, s az itteni templomban tették sírba. Sirmium Metód utáni második püspöke, Wiching viszszatért Bajorországba, s ott is halt meg mint Passau lemondott/letett püspöke.⁶

A szóban forgó sír általam elképzelt azonosítása azt is felveti, hogy a harmadik templom nem a 11. vagy a 12., hanem a 9.századból származik. Tudomásom szerint nem létezett olyan latin rítusú püspöki egyház Sirmium Száván túli részén, amely bizonyíthatólag a 11–12. században épült vagy működött. 1229-ben IX. Gergely pápa Sirmiumban helyreállította a „római” püspöki székhelyet. A Szentatya követéhez, Egyedhez írt levelében hozzájárult a kalocsai érsek azon kéréséhez, hogy azt a „régii templomot” (major ecclesia), amelyet a nép püspököknek nevez, állítsák vissza Róma joghatósága alá, a környéken élő „szláv és görög” („Sclavi et Graeci”) népességet pedig beszéljék rá a római egyház iránt engedelmességhez való visszatérésre.⁷

Ha a pápa által említett régi templomot a helybeliek „püspöki”-ként ismerték és az itteni püspöki szék üresedésben volt, (a görög püspökség a Szávától északra fekvő Szent Demeter egyházban működött), akkor ezt a templomot bizonyára nem a 11. vagy a 12. században, hanem jóval korábban építették.

Nincs arra vonatkozó bizonyíték, hogy a 10–12. században Sirmiumban latin rítusú püspökség működött volna. Továbbá: mivel a püspökséget hivatalosan csak 1229-ban állították vissza, ezért az itteni főpapi szék egy ideig minden bizonnyal üresedésben volt. A hagyomány Szent Andronicust tartja

---

6 A téma részletes tárgyalására és az idevágó forrásokra vö. Boba Imre „The Cathedral Church of Sirmium and the Grave of Saint Methodius” című tanulmányát, amely 1973-ban a II. Nemzetközi Szláv Régészeti Kongresszuson hangzott el Berlinben. *Berichte* III.

7 „Perusii, 3 Martii 1229. Gregorius IX papa scribit legato suo Egidio subdiacono et capellano, quomodo colocensis archiepiscopus in sua praesentia fecerit recitari, quod nobilis mulier... soror regis Hungariae acquisiverit terram ulteriorem Sirmiam, ratione partis Hungariae quae citerior Sirmia nuncupatur quae ad nutum dictae sororis regis regitur adeo, quodquidam de clericis archiepiscopo ipsi subjectis, per eam in maiori ecclesia, quam terrae illius homines episcopalem nominant, provisor sit deputatus ad tempus, donec de ipsa, quae Grecorum ritum tenet et nondum sedi apostolica obediunt, ipsa sedes disponet. Quare archiepiscopus supplicavit, ut cum prefata ecclesia Colocensis vicinior et conterminata esse noscatur, ipsam novo episcopatum, qui de licentia pontificis in citeriore Sirmia debet creari, per ipsum annectare dignaretur. Cum ad honorem apostolicae sedis pertineat, ut Sclavi et Graeci, qui terram illam inhabitant, ad latinorum ritum et obedientiam Romanae ecclesiae, si fieri potest, convertantur; mandat legato, si in ecclesia illa sit episcopus et sub obedientia ecclesiae Romanae esse voluerit, eam recipiat, si autem non sit episcopus, vel si noluerit obedire Romae, dicto novo episcopatum adjiciat ecclesias.” Vö. I. Kukuljević: *Regesta documentorum regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae saeculi XIII.* Zagreb 1896. 68. Lásd még Sremska Mitrovica. Sremska Mitrovica 1969. 60.

Sirmium első püspökének. Utódainak egyike Szent Irenaeus volt, akiről a középkori székesegyház és a körülötte kialakult települést elnevezték. Andronicust a 9. században a főpapi széken bizonyíthatóan Metód követte. Metód 885-ben halt meg és székesegyházában helyezték örök nyugalomra. Halála után a települést a magyarok lerombolták.⁸ Metód tekinthető az egyetlen püspöknek, akit a 9. század során a székesegyházban temettek el. Ennélfogva az a templom, amelyben csak egy püspök sírja található, a 9. századból kell, hogy származzon.

Szent Metód sírjának azonosításával kapcsolatos nézetem, amelyet 1970-ben Berlinben a II. Nemzetközi Szláv Régészeti Kongresszuson ismertettem, éles kritikát váltott ki V. Popović-ből. Popović véleménye szerint a harmadik templom egy 989 és 1028/34 között vert, az építmény padlózata alatt talált érme segítségével keltezhető. Popović úgy gondolja: az érme elégséges bizonyítékul szolgál annak igazolására, hogy a templomot 1018 után emelték, amikor is Bizánc fennhatósága alá vonta Sirmiumot és környékét.⁹ A hivatkozott tanulmány egyik lábjegyzetében azonban maga Popović is beismerni kényszerült, hogy a harmadik templom datálására vonatkozó korábbi érvei tévesek voltak. Utalt az Arheološki Pregled egyik cikkére /9 (1967) 137. oldal/, amelyben nem zárta ki annak lehetőségét, hogy a harmadik templom a korai bizánci időszakból származik.

A templom keltezésében három vagy négy évszázadnyi különbséget okozó tévedés abból származott, hogy Popović nem vette figyelembe a régészeti kutatás egyik fontos alapszabályát. Azt nevezetesen, hogy egy épületben fellelt érme nem utalhat az építés időpontjára. Az érmék súlyuknál fogva belecsúsznak a hasadékokba, sőt még az építménynél mélyebbre is kerülhetnek. Továbbá: az érmék nem az építkezés befejezésének pillanatában esnek a templom padlózata. A templomok szórványérmék alapján történő keltezésének megtévesztő voltát jól szemlélteti az alábbi két példa. A 10. századi poznani (Poznan, Lengyelország) preromán-kori templom padlója alatt rábukkantak Bretislav cseh herceg érméjére, aki történetesen 1038/39-ben járt Lengyelországban.¹⁰ Krakko közelében, a város mondabeli alapítója, Krakus 8. századból származó

---

8 Gyula Moravcsik-R. J. H. Jenkins: Constantine Porphyrogenitus: De Administrando Imperio. Budapest 1949. 38. és 40. fejezetek.

9 V. Popović: 'Metodijev' grob i episkopska crkva u Mačvanskoj Mitrovici'. ('Metód' sírja és a püspöki templom Mačvanska Mitrovicán) Starinar 24/5. (1973/4) 265–272. Az alábbi idézet a 267–268. oldalokról való. „Metód templomának időben közelebbi datálását nyújtja az a bizánci bronz éremlelet, amely a templom padlózatának döngölt földből készült alapzatából vagy közvetlen alóla került elő. Példány... melyet általában 989 és 1028/34 közöttre kelteznek. Mivel az épületnek nem volt régebbi padlója, ez a rendkívül fontos numizmatikai lelet biztos terminus post quem-et nyújt a harmadik templom datálására. Nagyon valószínű, hogy Mačvanskán a harmadik templom építésének dátumát 1018 utánra, azaz a bizánci fennhatóság visszaállítását követő időre kell tenni...” hozzáfűzve, hogy „Emellett 'Metód' sírja kimondottan antik benyomást kelt.” A 268. oldalon levő 10. számú jegyzet a következőképpen szól: „... ez alkalommal helyesbítjük korábbi véleményünket [Arh. Pregled 9 (1967) 137.], amely nem zárja ki teljesen a harmadik templom kora-bizánci periódusba való datálását azzal, hogy az 'antik' típusú sírt újra használatba vették.”

10 Erre lásd az I. Nemzetközi Szláv Régészeti Kongresszus anyagát. III. kötet (1970) 356.

sírhalmának belsejében az ásatások felszínre hozták II. Boleszláv cseh herceg (971–999) egy érmét.¹¹

Kétségtelen, hogy rendkívül bonyolult azoknak az építményeknek a kormeghatározása, amelyek alapításáról nem maradtak fenn írott források vagy feliratok. Bármilyen legyen egy templom datálásának módszere, egy dolog biztosnak tekinthető: a kormeghatározás nem végezhető el egy szarkofág vagy egy érme alapján. Szükségesnek látszik a hasonló, jobban datálható építmények által kínált analógiák felhasználása, valamint az írott forrásokban fellelhető utalások kiaknázása. A Mačvanska Mitrovicán (Szenternyén) feltárt harmadik templom analógiájául az Adriai-tenger partján épült templomok kínálkoznak¹², míg az írott kútfők közül bizonyítékkal például Metód un. Prológusi legendája szolgálhat.

V. Popović 1973-ban a *Starinar* hasábjain korrigálta („ispravljene”) saját korábbi állítását, amit aztán 1980-ban újabb kiigazítás követett. Popović ekkor arra az álláspontra jutott, hogy a kérdéses templom már a bizánci uralom előtt is létezett, azaz már a bolgár Sámuel uralkodását (987–1014) megelőzően fennállt. Igen ám, csak hogy Popović még a korrekció ellenére is ellentmondásba keveredett önmagával, amikor azt a konzekvenciát vonta le, hogy a templomot Sámuel rövid uralkodása alatt emelték.¹³

Fenti tanulmányában Popović azzal zárja okfejtését, hogy „Sámuel patriarkátusa, majd később az ohridi görög ritusú érsekség, amelynek Sirmium a suffraganeus püspöksége volt, Metód pannoniai-moráviai hagyományára épült (Metodijeva panonsko-moravska tradicija)”.¹⁴ Ez a nézet megfelel a tényeknek. Csak hogy a pannoniai-moráviai hagyomány nem a Dunától északra fekvő Pannonia és Morávia tradíciója, miként ezt Popović vélte, hanem az a hagyomány, amit az érsekeknek az a listája fejez ki, amely *Oi archiepiskopoi Bulgarias* címen ismert és Ohriddal áll kapcsolatban: „Methodios ... Moravou tes Pannonias archiepiskopos.” Az idézetben szereplő „Morava” azonban nem a Dunától északra fekvő Moráviával azonos, hanem a „pannoniai vagy Pannoniában fekvő Morava” városával, amelynek pannoniabeli városa volt („grad Morav”) Naum II. legendája is bizonyítja.¹⁵

V. Popović egy későbbi tanulmányában végül elfogadja a harmadik templom sírjának püspöki sírként való azonosítását, jóllehet a templomot, és ennél fogva magát a püspököt az 1000 utáni időszakkal hozza kapcsolatba: „a templomban

11 Lásd a Szláv Régiségek Szótárában (Słownik Starożytności Słowiańskich, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1961 - a „Krakusa kopiec” szócikket.

12 Vö. pl. Thomas von Bogyay: Eine Grenzprovinz byzantinischer Kunst im Donauraum? In: XVI. Internationaler Byzantinistenkongress. Akten II/5. 149–157.

13 In: Sirmium XI. (1980) VIII–IX. „... a legrégebbi rétegek régészeti leletkataszterei, amelyek az első középkori templomnak felelnek meg, időben a 10. század második felébe nyúlnak vissza. Ez alkalmasint megelőzi Sámuel északi hódftásait”. Mindazonáltal Popović tüstént ellentmond önmagának: „E szerint valószínűbbnek tűnik, hogy a háromapszisú épület már Sámuel rövid ideig tartó sirmiumi uralma alatt emelték...” Egy jegyzetben Popović további magyarázattal szolgál: „Ezzel a következtetéssel némileg korrigáljuk korábbi véleményünket a háromapszisos templom 1018 utáni építéséről.” (a kiemelés tőlem B.I.)

14 Uo. IX.: „Sámuel patriarkátusa és a későbbi bizánci ohridi érsekség – a sirmiumi püspök egyébként ennek a suffraganeusa volt – Metód pannoniai-moráviai hagyományára támaszkodott, amelynek gyökerében a kora-keresztény sirmiumi metropolis jogai tapinthatók ki.”

15 Vö. pl. Heinrich Gelzer: Der Patriarchat von Achrida. Leipzig 1902. 6.

levő sírok egyike, a leckeoldalon, a holttest püspöki rangjára utal”.¹⁶ Ugyanerre a következtetésre jutottam magam is 1970-ben a berlini kongresszuson: „A szóban forgó püspök sírja a leckeoldalon van, ami tökéletesen megfelel a Metód nyughelyéről az un. Prológusi legendában található leírásnak.”¹⁷

A nehézség, amivel V. Popović szembenézett, abból a kísérletből származik, hogy a szerb kutató a háromapszisú építményt, illetve a sírt az ezredforduló utáni időszak politika- és egyháztörténetével próbálta összefüggésbe hozni, amikor valóban működött egy püspökség, de nem a Száva déli, hanem északi partján. Ez egy ortodox püspökség volt, amely Szent Demeter templomában működött. Magát a templomot Leontius pretoriánus prefectus alapította az 5. században. Ezt az egyházat 1018 után állították helyre és bazilita szerzetesi központként az ortodox püspök – aki a hagyomány szerint szerzetes volt – székhelye lett. A templom 1071-ben már bizonyíthatólag működött. Salamon magyar király ugyanis ebben az évben hozta magával Nišből Szent Procopius ereklyéit és helyezte el azokat a sirmiumi Szent Demeter-templomban. Az ereklyéket Salamon nyilvánvalóan a Száva déli partján fekvő régi „püspöki” templomban helyezte volna el, feltéve, ha az püspöki egyházként már 1229-et, a Gergely pápa által való helyreállítást megelőzően használatban lett volna. Az ortodox bazilita püspökség akkor szűnt meg, amikor Gergely pápa Szenternyén helyreállította a latin ritusú püspöki székhelyet. Ennélfogva Popović azon nézete, hogy a sirmiumi ortodox püspök az ohridi érsek suffraganeusa volt és Szenternyén székelt, tévesnek minősítendő.¹⁸ Popović javaslata, miszerint a Gergely pápa által 1229-ben visszaállított püspöki székhely eredetileg a Száva bal partján fekvő Kő vagy más néven Bánmonostoron (ma: Banoštor, Szerbiában) működött volna, majd onnan 1255 után áthelyezték a Száva jobb partján levő ortodox Szent Irenaeus templomba, szintén nem tartható elfogadhatónak.¹⁹

Gergely pápa 1229. évi levele nem egészen világos, már ami a „püspöki”-nek nevezett régi templom Róma iránti „engedelmességét” illeti. Még ha működött is 1229-ben az egyház, a püspök nem tartózkodott ott. Az ortodox püspök Szent Demeter templomában székelt. A Száva északi partján fekvő település Szent Demeter székesegyházáról nyerte a nevét: *civitas Sancti Demetrii*; később használatos alakban: Dimitrovica, Mitrovica.

Írott források hiányában meg kell elégednünk azzal a következtetéssel, hogy Szent Irenaeus püspöki székhelye Metód halálát követően üresedésben volt, s csak 1229-ben állították vissza. Abban az időben az ortodox püspökség a Szávától északra fekvő bazilita monostorban működött, feltehetőleg 1229 tájáig. Magát a kolostort a latin ritusú bencések csak 1344-ben vették át.

V. Popovićnak a Szávától délre fekvő Szent Irenaeus egyház harmadik templomának datálására vonatkozó érvei nélkülöznek minden írott, sőt szí-

---

16 In: Sirmium XII (1980) II., V. „...a hárompatkós-apszisú templom a keleten és a hajókban épített sírboltokkal, amelyek közül egy a Küldötteknek szentelt részre van helyezve, a megboldogult püspöki rangjára utal”.

17 Vö. a 10. számú jegyzettel.

18 In: Sirmium XII (1980) VI.

19 In: Sirmium XI. (1980) VII.

lárdnak tekinthető régészeti bizonyítékot. Nézetének fenntartása érdekében Popović-nak be kellene bizonyítania, hogy Morava városa („grad Morava”) nem Pannoniában volt, továbbá, hogy az „episkopos Moravou tes Pannonias” kifejezés nem a „pannoniai Morava püspökét” jelöli. Végezetül pedig azt, hogy Metódot nem a saját székesegyházában temették el. Esetleg megfordítva a dolgot, azt kellene kimutatnia, hogy Illyricum vagy Pannonia, azok a területek tehát, amelyek a források tanúsága szerint valóban Metód joghatósága alá tartoztak, valaha kiterjedtek az északi Morava folyó völgyére. Addig is el kell fogadnunk valamennyi forrás bizonyítékát, hogy Metód Sirmium püspöke volt, székhelye pedig a Száva déli partján épült, Szent Irenaeus mártíriumára fölött emelt székesegyházban volt. A település középkori neve Morava („grad Morava”) volt, később pedig Szenternye (villa sancti Irenaei). Metód annak az egyháztartománynak az érsekeként tevékenykedett, amely Pannonia és Moesia részeit foglalta magába. Ezeket igazgatásilag 437 táján egyesítették. Piligrim passauai püspök, akinek elődei belebonyolódtak „Morávia” egyháztörténeti problémáiba, jogot formált a Morávia püspökeinek joghatósága alá tartozó területre, amelyet úgy határozott meg, hogy az *Pannonia orientalis*-ből és *Moesia*-ból áll.

Azok a problémák, amelyek Metódnak a sirmium/szenternyei templomban levő püspöki székhelyével és sírjával kapcsolatosak, a tudományos érdeklődés más területét is érintik. A háromapszisú templomban talált sír tudniillik csontokat is tartalmazott. V. Popović-on kívül magam is megvizsgáltam ezeket. Mindketten arra a következtetésre jutottunk, hogy egy püspök sírjával van dolgunk és a csontok egy püspök földi maradványai lehetnek. Ha a magunk okfejtése bizonyul helytállónak, akkor a csontok Metód püspök relikviái, azaz egy szent ereklyéi.

A csontokat 1972-ben, sremska mitrovicai látogatásom során volt alkalmam megtekinteni. A főpap földi maradványai akkor egy közös régészeti bizottság őrzetében voltak, amely a Szerb Tudományos Akadémia és a new yorki egyetem (University of New York) Brooklyn College-ának archeológusaiból állott. A csontokat az Egyesült Államokba szállították, hogy a C 14-es szénizotóp vizsgálatok segítségével megállapítsák a szóban forgó sírba temetett személy halálának hozzávetőleges időpontját. Pénzügyi nehézségek következtében, azonban a közös tudományos munka megszakadt.

Az irányú kísérleteim, hogy a probléma megoldása érdekében a csontokkal kapcsolatosan információt szerezzek V. Popović-tól, a tudományos program vezető kutatójától, nem hoztak kézzelfogható eredményt. A püspök csontjainak haladéktalan izotóp-vizsgálata választ adhat Szent Metód végleges nyughelyének mindeddig tisztázatlan kérdésére.

A sirmium/szenternyei székesegyház püspöki sírjából származó csontanyagot napjainkban is New Yorkban, a Brooklyn College épületében, a 18-as számot viselő zsákban tárolják. (Vö.: Sirmium XII (Belgrade 1980), 4. oldal, 7. számú jegyzet.)

SZVENTOPOLK, SZENT KONSTANTIN (CIRILL) ÉS METÓD A DÉLSZLÁV
HAGYOMÁNYBAN

A Rómában, Salzburgban és Passauban keletkezett középkori okiratok, a Frank Birodalom területéről származó elbeszélő művek és évkönyvek, az ószláv, görög és latin nyelvű hagiografikus írások, valamint a Bulgária, a Kijevi Nagyfejedelemség, Csehország, illetve Magyarország területén keletkezett kútfők egyaránt ékesen bizonyítják Morávia uralkodóinak, Rasztiszlávnak és Szventopolknak, illetve a „Szláv Apostoloknak”, Konstantin-Cirillnek és Metódnak a délszlávokhoz fűződő kapcsolatait. Ugyanerre az eredményre vezet a dalmát tengerparton írt vagy összeállított források vizsgálata is.

A Cirill-Metód hagyománnyal kapcsolatos legutóbbi tanulmányaimban csaknem valamennyi fenti forrást elemeztem, és arra a következtetésre jutottam, hogy a Metód joghatósága alá tartozó territórium a hajdani Római Birodalom területére esett, s az egykor igazgatásilag Róma által felügyelt egyháztartományok határain belül helyezkedett el.

Annak újbóli hangsúlyozására, hogy Metód egyháztartománya a Dunától, pontosabban a Szávától délre feküdt, ajánlatos két, bizonyító erejű kútfőt idézni.

A salzburgi érsek megbízásából 871 táján a pápai kúria számára összeállított és *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* (A bajorok és karantánok megtér[tt]ése) címen ismert vitairat Metód egyházi tevékenységének színterét *Pannonia orientalis*-szal, más szóval *Pannonia Sirmiensis*-szel, azaz Kelet-Pannoniával hozza kapcsolatba.

Cap.14. A tempore igitur, quo dato et precepto domini Karoli imperatoris orientalis Pannoniae populus a Iuvavensibus regi coepit praesulibus, usque in presens tempus sunt anni LXXV, quod nullus episcopus alicubi veniens potestatem habuit ecclesiasticam in illo confinio nisi Salzburgenses rectores... Hoc enim ibi observatum fuit, usque dum nova orta est doctrina Methodii philosophi.²⁰

Azaz magyarul: „Attól az időtől kezdve tehát, amikor Károly császár adománya és parancsa folytán Pannonia orientalis népét a salzburgi érsekek kezdték kormányozni, a jelen időig 75 év telt el úgy, hogy egyetlen máshonnan jövő püspök sem gyakorolt ezen a határvidéken egyházi hatalmat, csak a salzburgi érsekek... Ez volt ugyanis itt a szokás mindaddig, amíg fel nem ütötte a fejét a filozófus Metód új tanítása.”

Piligrim passauai püspök 974-ben írt levelében, amelyet VI. Benedek pápához intézett, négy Kelet-Pannoniában (Pannonia orientalisban) és Moesiában fekvő moravai püspökségre találunk utalást.

...Unde quoque visum est iam necessarium esse, quatinus sanctitas vestra illic [in Hungaria] iubebat aliquos ordinari episcopos, quia et quindam Romanorum Gepidarumque tempore proprios septem antistites eadem orientalis

---

20 *Conversio Bagoariorum*, in: MMFH III. 332.

Pannonia habuit et Mesia..., quorum etiam quator, usque dum Ungri regnum Bauuariorum invaserent, sicut presenti cognitum est etati, in Marauia manserunt.²¹

* * *

Egy nemrégiben megjelent tanulmányomban megkíséreltem rámutatni arra, hogy *Diocleas presbiter* (a diokleai esperes, vagy más néven Bári Névtelen) krónikájának az, a kutatók által mindeddig makacsul elutasított információja, amely a „*Regnum Sclavorum*”-ot Szventopolknak valahol a Balkán-félszigeten fekvő országaként mutatja be, alapvető fontosságú forrásnak tekintendő mind a horvát, mind pedig a morva történelemre nézve. A Bári Névtelen beszámol arról, hogy Szventopolk találkozott Szent Konstantinnal a „*regnum Sclavorum*” területén. Azt a tényt, hogy Konstantin, majd később Metód kapcsolatba került a délszlávok egyházi ügyeivel, a pápai és a nyugati források ugyanúgy megerősítik, mint a görög és egyházi szláv nyelvű hagiografikus írások.²²

A Bári Névtelen munkájának az a része, amelyik a Konstantinra és Szventopolkra vonatkozó elbeszélést tartalmazza, minden más forrástól függetlenül készült, a benne leírt események pedig 867 és 882 közé helyezhetők. A diokleai esperes által összegyűjtött információk, még az az értesülése is, hogy „Szvetopelek”-et a duvnói mezőn megkoronázták, nem más források tájékoztatásán alapul, ám azokkal könnyedén összefüggésbe hozhatók.

A Bári Névtelen kapcsolatot teremtett „Szvetopelek” és a „*Sclavorum regnum*” népe között. Ez az államalakulat valahol a Balkán-félszigeten, a legnagyobb valószínűséggel Bosznia területén feküdt. Innen kiindulva Szvetopelek 870-ben elfoglalta Rasztiszláv Száva menti, Morava központtal kiépített országát. Hat évvel később Szvetopelek rokonának, Kocelnek a Balaton közelében létrehozott államát is megsemmisítette. Az említett események részletes leírása megtalálható a „*Moravia's History Reconsidered. A Reinterpretation of Medieval Sources.*” (The Hague, 1971) című könyvem 104–116. oldalain. Az alábbi okfejtés a szóban forgó fejlemények korábbi rekonstrukciójának alátámasztását szolgálja.

II. Adorján pápa 867-ből származó levelének egy részlete, amelyet Metód legendájának 8. fejezete őrzött meg, nyilvánvalóvá teszi, hogy Konstantin és Metód Moravába (vagy miként Naum II. legendája említi: a pannoniai „grad Morava”-ba) érkezésükkor felismerték: az a vidék, ahová III. Mihály bizánci császár útnak indította őket, egyházi szempontból a római pátriárka joghatósága alá tartozott. A Szláv Apostolok nem szándékozták megszegni a kánoni szabályokat, ezért alávetették magukat a nyugati pátriárkának, I. Miklós pápának. A Pannoniából Rómába hívott testvéreknek 867-ben vagy 868 elején az

---

21 Vö. pl. in: MMFH III. 248–249.

22 Imre Boba: Constantine-Cyril, Moravia and Bulgaria in the Chronicle of the Priest of Dioclea. *Palaeobulgarica* 9 (1985) 59–72. Egyéb horvát-dalmát forrás elemzésére vö. Imre Boba: *Moravia's History Reconsidered.* (The Hague 1971.) 104–116.

„örök városba” menet Dalmácián kellett átutazniuk. Konstantin nem sokkal ezt követően Rómában meghalt, míg Metódot pappá szentelték és elküldték Pannoniába Kocelhez. (Metód-legenda cap. V.).

Metód 869-ben Sirmium érseke és „mindama szláv részek” követe lett („vsiem stranam tiem slovienskym”; Metód-legenda cap. VIII.). A fenti egyházi szláv kifejezésnek „mindama szláv országokba” formában történő fordítása nem lehet helyes, hiszen a szöveg speciális területekről beszél („stranam tiem”), nevezetesen egy olyan patrimonium részeiről, amelyen Kocel, Rasztiszláv és Szventopolk osztozott (vö. ugyanazon paragrafuson belül a „na strany vaša”, azaz „a ti részeitek” kifejezéssel, továbbá azzal az utasítással (commonitorium), amelyet 885/86-ban V. István pápa adott a Szventopolk országaiba küldött legátusának: „Cum Deo propitio ingressi Sclavorum fines fueritis...” Ennélfogva a küldetés ugyancsak egy rögzített határokon belüli területre irányult. Érdeemes felfigyelni a Fuldai Évkönyveknek a 884. év alatti bejegyzésére: „Zwentibaldus... collectis ex omni parte Sclavorum copiis... invadit Pannoniam” (Szventopolk, miután valamennyi szláv részről összegyűjtötte a csapatokat, ... Pannoniára támadt). Nyilvánvaló, hogy „az összes szláv részek” („omnes partes Sclavorum”) nem foglalták magukba a balti szlávokat, a lengyeleket, a cseheket vagy a keleti szlávokat.

870-ben, a szlávok határain belül, Szventopolk regnuma egyike lehetett az említett „mindama szláv részeknek” („regnum quod tenebat Zuentibald”), s ezt a vidéket Konstantin 867-ben Rómába menet meg is látogatta. Rasztiszláv abban az időben még a morvák fejedelme volt („dux Marahensis”; Fuldai Évkönyvek, a 871. év alatt). Az első cseh történetíró, a 10. századi Christianus Monachus tanúbizonysága szerint, aki információit valamilyen itáliai vagy délszláv hagyományból merítette, a morvák saját állammal rendelkeztek: „Morava, regnum Sclavorum”.²³ Ennélfogva Szventopolk regnuma 870 előtt csak egyike volt a „szlávok határain” (Sclavorum fines) belül található „regnumok”-nak, és Rasztiszlávétól különállónak számított.

Szventopolkot 869-ben említik először a nyugati források (évkönyvek vagy krónikák). Erre lásd a Fuldai Évkönyveknek a 869. év alatti bejegyzését. 871-ben *Pannonia Sirmiensis*-ben Rasztiszláv utóda Szventopolk lett, akinek figyelme a külügyek terén ezt követően Karintiára irányult.

János pápa 880-ban megerősítette a szláv istentisztelet használatának jogát, és sürgette Szventopolkot, hogy országában újabb püspökségeket alapítson. Az új püspökségek egyikét Boszna városával kell kapcsolatba hoznunk. Ezt a feltevést alátámasztják a Raguzában (Dubrovnikban) összeállított helyi króni-

---

23 Pl. in MMFH II. 188. Nyilvánvaló, hogy Szventopolk a 882–884 táján elszenvedett vereség után visszatért eredeti, Dalmáciában bírt országába. Ha hitelt adunk a diokleai eszeres tudósításának, akkor Szventopolk [894] március 17-én halt meg és Diocleában temették el. Úgy tűnik, ezt az információt megerősíti az a tény, hogy a horvátok március 17-én ünneplik Szent Budimir napját. A Bári Névtelen krónikájának horvát változatában a Budimir név Szventopolk megjelölésének alternatívjaként használatos. Vö. Kukuljević-Sakcinski: Tomislav, prvi kralj hrvatski. In: Zbornik Kralja Tomislava. Zagreb 1925. 85. „...és pont aznap ünnepli a horvát egyház Szent Budimir napját.” Szfetepeleket egy bencés martirologium szentként említi. Lubomír Havlík: Dukljanska kronika. Praha 1976. 44.

kákból származó tények is. Junius Restius munkája, a *Chronica Ragusina* a Szventopolk és Bosznia közti kapcsolatról tájékoztató információtól teljesen függetlenül beszámol arról, hogy [1193-ban] egy bizonyos Radogast nevű püspök Ragusa/Dubrovnikon keresztül Rómába utazott. A helyi klérus legnagyobb meglepetésére Radogast nem beszélt latinul és kijelentette: a bosznai diocesis (Bosznán város értendő!), amelynek élén áll, 880-ban VIII. János pápától megkapta azt a kiváltságot, hogy az istentiszteleteken a szláv nyelvet használja. Ezt az információt egy másik forrás, az ugyancsak Dubrovnikban keletkezett *Annales Ragusini*, Nicolaus de Ragnina munkája is megerősíti.²⁴

A két raguzai kútfő független egymástól, s egyikben sem látjuk nyomát annak, hogy a Radogast püspökségére vonatkozó információt más forrásból kölcsönözték volna. Nem beszélve arról, hogy nem akad olyan írott emlék, amely cáfolná egy 800, vagyis a Szventopolk és VIII. János pápa között a fenti témában történt levélváltás után Bosznia központtal megalapított szláv püspökség létét. Szventopolk elsődleges vágya a levélváltást követően nyilvánvalóan az volt, hogy a régi „patrimóniumának” számító Boszniában egy püspökséget létesítsen. Mellesleg Bosznia a glagolitizmus egyik legrégebbi központja volt, az utóbb a forrásokban jól kimutatható „ecclesia Sclavonica” vagy más néven „boszniai egyház” bölcsője. Nem nehéz felismerni annak lehetőségét, hogy a „regnum Sclavorum” és az „ecclesia Sclavonica” egykor területileg megfelelt egymásnak.

A diokleai esperes krónikájának Szfetopelekre vonatkozó részét olvasva feltétlenül emlékeznünk kell arra, hogy Szfetopelek „regnum Sclavorum”-a 871-ig független volt Rasztisláv és Kocel államától. A krónika bejegyzéseinek szerzője Konstantin tevékenységének leírásakor csupán a magát Szfetopeleket érintő eseményekről számol be, és pedig abból az időből, amikor Szfetopelek a „regnum Sclavorum”-hoz tartozó saját patrimóniumának még önálló ura volt. Szventopolk azonban Rasztisláv unokaöccsének tekinthető, s roppant valószínű, hogy mindkettőjüket rokoni szálak fűzték Kocelhez, aki a Balaton vidékén bajor fennhatóság alatt uralkodott. Ezért szövege Metód érseki kinevezése mindhármuk országába („vsiem stranam tiem slovienskym”).

A horvátok frankoktól való formális függősége 878-ban, a Frank Birodalomban 877 és 881 között kialakult interregnum során szűnt meg, amelyet VIII. János pápának az a lépése váltott ki, hogy egyetlen nyugati császárjelöltet sem volt hajlandó megkoronázni. Ebben az évben Zdeslav, a horvátok fejedelme a frank helyett a bizánci fennhatóságot választotta. Zdeslavot hamarosan meggyilkolták, s a helyébe Branimir lépett (879–892). Zdeslav eltávolítása Branimir és a nonai választott püspök, Theodosius összeesküvése révén következett be. Ekkor Szventopolk és Branimir, a dalmáciai horvátok feje, államukat és saját magukat pápai védelem alá helyezték.²⁵

24 A szövegek a Monumenta spectancia historiam Slavorum meridionalium című okmánytár XIV. kötetének 219., valamint XXV. kötetének 63. oldalán található. A hivatkozott források részletes tárgyalására vö. a 10. számú jegyzetben szereplő munkákat.

25 Vö. a 879. június 7-én Branimirhez, illetve a június 14-én Szventopolkhoz intézett pápai levéllel. A Horvátországgal, Dalmáciával és Moráviával kapcsolatos pápai levelezés teljes anyaga megtalálható a MMFH. III. kötetében a 185–213. oldalakon.

A Horvátország és a Pápaság, valamint a Morávia és a Pápaság viszonyában bekövetkezett változások, továbbá a Szentopolk és Branimir közötti szoros kapcsolatok a horvát és a morva történelem legjobban dokumentált eseményei. Történetesen Branimir és Szentopolk voltak azok, akik az illyricumi egyházszervezetet fenyegető frank fennhatóság vagy veszély megszüntetésére irányuló diplomáciai akciót kezdeményezték. Megjegyezzük: a pápai levelek hitelt érdemlően bizonyítják, hogy Illyricumnak, többek között, Morávia, Bosznia és Horvátország is része volt.²⁶ A pápai kancellária egy sor levelet készített Branimir; Theodosius választott nonai püspök; Branimir népe és klerikusai; Mihály bolgár uralkodó; a dalmát püspökök; Szentopolk és az „archiepiscopus Pannoniensis ecclesiae” címet viselő Metód számára. Valamennyi levél 879 június 7. és 14. között íródott és egy bizonyos János nevű velencei papon keresztül jutott el a címzettekhez. VIII. János pápa Szentopolkhoz intézett levelében a hírvivőre a „Johannes presbiter vester” kifejezést használja, míg egy másik, Theodosius nonai püspökhöz küldött levélben Jánosról azt jegyzik meg, hogy „de vestra parte” („a ti részetekről”) jön. A levelek tartalma arról tanúskodik, hogy János pápa néhány kérvényre reflektált.

A pár héttel a horvátországi „puccs”, azaz Zdeslav meggyilkolása után küldött pápai válaszokat tartalmazó levelek a két fejedelem, Branimir és Szentopolk „részeire” a „terra Sclavorum” terminussal utalnak. A gyors levélváltás, továbbá az a tény, hogy Velencei János, aki Bulgáriába is ellátogatott, június végén, esetleg július elején már újból Rómában volt, magában foglalja: Szentopolk és Branimir „részei” valójában – miként ezt a levelek is jelzik – a „terra Sclavorum”-hoz tartoztak. Az iratok mind Szentopolkot, mind Branimirt a „gloriosus comes Sclavorum” kifejezéssel illetik. Továbbá: a Szentopolk és Theodosius nonai püspök közötti szoros kapcsolatot az okmányok alábbi kitételei jelzik: „Johannes presbiter vester” (a Szentopolkhoz intézett levélben), a „Johannes... de vestra parte (a Theodosiushoz intézett levélben). Ennélfogva a Theodosius, Szentopolk és Branimir közti kapcsolat, valamint Zdeslav meggyilkolása egy olyan nagyobb patrimonium belső ügyének tekintendő, amelyen rokonok osztoztak, vagy amelyre rokonok formáltak igényt horvátországi püspökök, Theodosius segítségével. Mellékesen jegyezzük meg, hogy Szentopolk, Branimir és Zdeslav neve lapszéli bejegyzésként megtalálható a Cividalei Evangéliumban, amely az észak-itáliai kolostorban megfordult híresebb látogatók nevét tartalmazza.²⁷

Az érdekesség kedvéért megemlítjük, hogy Zdeslav tényleges halálát Metód Prológusi legendájának szerzője nem másnak, mint egy Metód által előidézett csodának tulajdonítja.²⁸ A hivatkozott forrásban előadott történet roppant legendaszerű, amely biblikus és hagiografikus elemeket is tartalmaz, de a Zdeslavra (a Cividalei Evangélium Sedesclao alakja) és a Metódra való utalás az adott kontextusban a két személy között valamiféle valós történelmi kapcsolatot kell, hogy tükrözzön.

---

26 Uo.

27 MMFH. III. 330–334.

28 MMFH. II. 242.

VIII. János pápa Szventopolk és Branimir irányában tanúsított politikája azokban a törekvésekben fejeződött ki, amelyek Illyricum egyházi közigazgatásának teljes átszervezését, valamint a Horvátország, Morávia (Pannonia Orientalis/Sirmiensis) és esetleg Bulgária feletti politikai fennhatóság megszerzését célozták. Ezzel magyarázható, hogy 880-ban János pápa megerősítette a galagolita szláv szövegeken alapuló liturgia használatának jogát és a boszniai püspökség felállítását.

Ha Metód sirmiumi jelenlétét és a boszniai suffraganeus püspök feletti joghatóságát tényként fogadjuk el, akkor szilárd alapot találunk a Metód és Theodosius nonai püspök, majd spalatói érsek közti lehetséges kapcsolat újraelemzéséhez.²⁹ Mivel Spalato 862-ben a Dunáig nyúló Illyricum metropolisa volt, nem tűnik erőltetettnek az az elképzelés, hogy Theodosius 886-ban, kevéssel Metód 885-ben bekövetkezett halála és a sirmiumi érseki székhely megszűnése után, érseki rangra formált jogot a spalatói egyházi székhelyen. Szventopolk 885-ben kibékült Arnulf karintiai herceggel. Ezek a változások új megvilágításba helyezhetik a Theodosius és Walpertus aquileiai pátriárka, a frank politikai érdekek képviselője közti kapcsolatokat.

II.

SZENT KONSTANTIN (CIRILL), SZENT METÓD ÉS A BOSZNIAI PÜSPÖKSÉG EREDETE*

A Boszna (Bosznia) elnevezés a Boszna (szerb-horvát: Bosna, latin: Bosanius) folyó nevéből származik. Az említett név származékait többek között egy városias település és az azt övező vidék megjelölésére is használták. Bíborbanszületett Konstantin bizánci császárnak a 10. század közepén tudomása volt Bosznia területéről („eis to xorion Bosona”). A tudós császár *A Birodalom kormányzásáról* címet viselő munkájában a következőket írta: „A megkeresztelt Szerbiában levő lakott városok: Desztinikon, Tzernabuszkéi, Mejürétusz, Dreszneik, Leszník, Szalinesz, és Bószona területén (= „eis to xorion Bosona”) Kátera és Deszník.”³⁰ (Moravcsik Gyula fordítása)

A hivatkozott részletben rendkívül fontos az a tény, hogy Konstantin császár Bosznia területéről („xorion Bosona”) nem tesz említést a „megkeresztelt Szerbia” települései között. Ugyanakkor arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a „xorion Bosona” 949-ben a szerb Časlav kenéz országának része lett.³¹

---

29 Ezen a ponton érdemes megjegyezni, hogy Theodosius püspök tulajdonában volt egy glagolicával készült zoltároskönyv. Vö. L. Jelić: *Fontes historici liturgiae Glagolito-Romanae*. Vegla 1906. Sec. XIII. N°. 2.

30 Bíborbanszületett Konstantin: *De Administrando Imperio* (A Birodalom kormányzásáról). Budapest, 1949. cap. 32:151.

31 Constantine Porphyrogenitus: *De Administrando Imperio*. II. Commentary by F. Dvornik et. al. London, 1962. 99–100.,137.

* Az alábbi cikk első változata a boszniai püspökség alapításának 900. évfordulója alkalmából rendezett konferencián hangzott el. Az előadás a *Krščanstvo srednjovjekovne Bosne* című kötetben jelent meg horvátul. (Sarajevo, 1991. pp. 125-142.)

Konstantin császár görög nyelvű munkájának szövegében a „xorion” terminus a latin „ager” szó megfelelője, ami egy megszervezett közösséghez (civitas) igazgatásilag kapcsolódó vidéket jelentett. Bauer *Wörterbuch zum Neuen Testament* című munkája a „xorion Bosona” = „Stadtgebiet der Römer”, azaz a „rómaiak városi körzete” példát hozza. A bizánci források szerb-horvát fordításai a „xorion” szóra az „okolina” (= körzet) és az „oblaszty” (*ob-vaszty = egy hatalmi központból ellenőrzött vidék, igazgatási körzet) terminus technicusokat hozzák.³²

Bíborbanszületett Konstantin császár hivatkozott munkájának a „xorion Bosona”-ban levő két „lakott városra” Ka-terára és Deszník-re történő utalása azt a tényt fejezi ki, hogy „Bosona körzetén” belül még két másik városias település is volt, ám ezek egyike sem rendelkezett külön „xorion”-nal. Analógiaként Salona körzetén (ager) belül Aspalathos és Epetium, illetve Zadar körzetén (ager) belül Vibianum esetére utalhatunk.³³

A latin nyelvben a szervezett közösség megjelölésére a „civitas” szót használták. A késő római egyházigazgatási rendszerben a *civitas*-t megillette a püspök tartásának joga. A latin nyelvű forrásokban a 12. század második felében tűnnek fel a „civitas Bosne” és az „ecclesia Bosnensis” kifejezések. A latin *-ensis* melléknévképző suffixum nyelvtanilag helyesen csak városok és kisebb szigetek nevével használható. Példának okáért a 14. század elejéről (1320) származó egyházi források a *civitas et diocesis Boxinensis* terminust használják, amely egyértelműen egy meghatározott városra és annak egyházmegyéjére vonatkozik.³⁴ Ennélfogva – az odavaló személyre, esetleg magára a városra (civitas) vagy a boszniai egyházra vonatkozó – *Bosnensis* alak szintén megerősíti azt a nézetet, hogy a „to xorion Bosona” voltaképpen egy keresztény [”megkeresztelt”] városközpontú vidék volt Bíborbanszületett Konstantin császár uralkodásának idején, vagy azt megelőzően.

Az egykor Boszna néven ismert város jelenlegi neve Szarajevó. Az új elnevezés 1463 után, a régió török fennhatóság alá kerülésének következtében fokozatosan alakult ki. Az említett évben a törökök Boszna városát egyik igen fontos katonai bázisukká alakították át, s Boszna Szaraj-nak nevezték el.³⁵ A török Szaraj elnevezést a későbbiek során a szláv „-evo” birtokos raggal toldották meg, aminek eredményeként létrejött a napjainkban is használatos Szarajevó alak.

Egy 12. századból származó, vitatott hitelű elbeszélő kútfő, a diokleai esperes krónikája Szvetopelek-Budimir országán, a „Sclavorum Regnum”-on belül Boszniát külön politikai alakulatként ismerte. Abból fakadóan, hogy a hivatkozott forrás említést tesz Szvetopelekről és Konstantinnak (Cirillnek) a „Sclavorum Regnum” területén végzett térítő tevékenységéről, számos tudós vonakodik olyan figyelemben részesíteni a diokleai esperes krónikáját, mint amelyet

32 Vö. pl. *Reallexikon für Antike und Christentum* II. col. 1107.; F. Dölger: *Byzanz und die europäische Staatenwelt*. 223.; W. Bauer: *Wörterbuch zum Neuen Testament*. s.v. 'xorion'; *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*. I. 61–65.

33 Vö. N. Klaić: *Povijest Hrvata*. Zagreb, 1971. 114–115.

34 A. Theiner: *Vetera Monumenta Slavorum Meridionalium*. I. 1863. 146.

35 *Zedler's Vollständiges Universal Lexikon*. Vol 34. col.60.

az valójában megérdemelne. Az újabb keletű történeti munkákban alapvetően az a nézet uralkodik, hogy mindazok az események, amelyek a diokleai esperes krónikájában Szvetopelekkal és Konstantin/Cirillel kapcsolatosak, a Dunától északra, az úgynevezett Nagymorva Birodalom területén játszódtak le. Nem egy „jugoszláv” történész elfogadta azt a vélekedést, hogy a diokleai esperes krónikája megírásakor Csehországban keletkezett források befolyásolták. Noha felfedezhetőek hasonlatosságok a cseh források és a diokleai esperes krónikájának szövege között, az vitán felülnek látszik, hogy a hivatkozott kútfők olyan munkákból merítettek, amelyek Itáliában vagy a Balkánon keletkeztek.³⁶

Az a koncepció, miszerint Metód egyházi székhelye valahol a Dunától északra feküdt, illetve Rasztiszláv, Szventopolk és Kocel valaha is Pannonián kívül fekvő területeken uralkodott, részben a vonatkozó forrásanyag nem kellő kritikával való kezeléséből, részben pedig a romantikus történetírásnak abból a rendkívül szívós tételéből fakad, amely a Metód tevékenységével összefüggésbe hozott pannoniái várost, Moravát összekeverte a Duna északi mellékfolyójának számító Morava folyó mentén fekvő vidékkel. Kétségtelen azonban, hogy valamennyi 9–10. századi forrás Metód püspöki székhelyét – közvetlen vagy közvetett módon – a pannoniái Morava városába helyezi. Az említett kútfők között az egyik legfontosabb munkának a Metód-legenda tekinthető: „Kocel nagy tisztelettel fogadta Metódot. És elküldte őt a Szentatyához, hogy az szentelje fel püspökké a hetven apostol egyikének, Szent Andronicusnak a székébe. És úgy is történt.” Az orosz krónikák, köztük a *Patriarszkaja* ili *Nikonovszkaja Letopis* és az *Orosz Kronográf* a következő szavakkal írja le Metód kinevezést: „Kocel fejedelem püspökké tette Metódot Pannoniában, Morava városában (= v grade Morava), amely Illyriában van, és ahová Pál apostol szokott menni prédikálni [...]”. VIII. János pápa az alábbi kifejezésekkel utalt Metódra: „archiepiscopus Pannoniensis ecclesiae”, illetve „archiepiscopus sanctae ecclesiae Marabensis”. Az említett két megnevezés egy és ugyanazon püspöki székhelyre vonatkozik, miként ezt a görög nyelvű címetek tartalmazó források is bizonyítják. Ilyen például a Kelemen-legenda, amelyben a „Mefodios archiepiskopos Moravou tes Pannonias” kitétel szerepel (II.4, IV.14), illetve az Ochridi Patriarkátus érsekeinek listája. Az egyházi szláv nyelvű Naum-legenda (II) szintén félreérthetetlenül nyilatkozik Metódról, amikor a következőket írja: „Mefodii [...] archiepiskopos Moravou i vsie Panonie”, illetve „Mefodie otide v Panoniou v grad Moravou”. Fontos megjegyezni, hogy a Metód személyével kapcsolatos görög és egyházi szláv nyelvű titulusok kánonjogilag teljesen szabályos alakok. Az idézett címek Metód egyházmegyéjének (eparchia, diocesis) meghatározására is alkalmasak.³⁷

36 I. Boba: Constantine-Cyrill in the Chronicle of the Priest of Dioclea. *Palaeobulgarica* 9 (1985) 59–72.

37 Valamennyi idézett forrásra és más, a kérdésre vonatkozó dokumentumra vö. *Magnae Moraviae Fontes Historici* (a továbbiakban: MMFH) II–III.; az „Ochridi érsekek listájára” vö. H. Gelzer: *Das Patriarchat von Achrida*. Leipzig, 1902. 6.

Az újabb keletű szakmunkákban a „Methodius archiepiscopus Moraviae et Pannoniae” idézet a forrás pontos megjelölése nélkül bukkan fel. Ennek ellenére ezt a latin nyelvű titulust tekintik az egyetlen érvnek azok a tudósok, akik amellett a nézet mellett törnek lándzsát, hogy Metód joghatósága kiterjedt a Dunától északra fekvő Moráviára. A latin titulust egyébként a görög nyelvű „Mefodios episcopus Moravou tes Pannonias” kitétel helytelen fordításának kell tekintenünk. Ez a félrevezető titulus bukkant fel, többek között, a *Patrologia Graeca* című kiadványban a görög nyelvű Kelemen-legenda fordításakor (vol. 106., col. 1194).

A fentebb idézett források, továbbá más egyéb, Metód életének tanulmányozására alkalmas írott kútfők alapos tanulmányozása bőséges bizonyítékkal szolgál annak kimutatására, hogy Metód püspöki székhelye (sedes episcopalis), a joghatósága alatt álló diocesis és egyháztartomány központja Sirmiumban volt. Metódot II. Adorján (Hadrian) pápa nevezte ki Szent Andronicus székére Sirmium püspökévé. Rövidre fogva a szót: a Dunától északra nem található olyan Morava nevű város, amelyben Metód „episcopus Pannoniensis”, „episcopus Moravou tes Pannonias”, vagy Sirmium püspökének, Szent Andronicusnak az utóda lehetett volna. Valmennyi rendelkezésre álló forrás csak egyetlen dolgot bizonyít. Nevezetesen azt, hogy Szent Konstantin (Cirill) és Metód térítő tevékenysége olyan területre korlátozódott, amely egykor a Római Birodalom részét képezte. Legutóbb Herbert Schelesniker mutatott rá tömören és egyértelműen arra, hogy „a források adatai, valamint a történelmi és földrajzi bizonyítékok együttes tanúságtétele világossá teszi: alaptalan a 'Nagymorva Birodalmat' a Csehország részét képező Morvaország (Morava) területére helyezni.”³⁸

Kr.u. 395-től Sirmium a Római Birodalom keleti és nyugati felét elválasztó határvonal közelébe került. Maga a város voltaképpen *Illyricum Occidentale* területén feküdt, a határvonaltól kissé nyugatra. Részben a barbár támadások következtében kialakuló határmódosulások, részben a Róma és Konstantinápoly között zajló belső küzdelemből fakadóan egyházi szempontból *Illyricum Occidentale* területére mind a pápa, mind a konstantinápolyi pátriárka igényt formált. A 9. század elejétől a szóban forgó terület bizonyos részeit a salzburgi egyháztartomány püspökei követelték maguknak. Francis Dvornik a Konstantinápoly és Róma, valamint a frank-bajor püspökök között zajló küzdelmet a következőképpen határozta meg: „la lutte autour de l'Illyricum”.³⁹

A kora középkorban Sirmium városában jelentős változások mentek végbe. A szóban forgó települést a római korban Sirmium vagy *Civitas Pannoniensis*

---

38 H. Schelesniker (Innsbruck): „Die historischen und politischen Hintergründe der kyrillo-methodianischen Mission”. In: *Symposium Methodianum*. Neuried, 1988. 269–279. [Selecta Slavica 13] „Quellenaussagen und historisch-geographische Sachzusammenhänge machen deutlich, das eine Lokalisierung das Grossmährischen Reiches an der March (Cechisch Morava) jeder Grundlage entbert”.

39 Vö. F. Dvornik: *Le diocese de Methode et la lutte autour de l'Illyricum*. In: F. Dvornik (ed.) *Les Legendes de Constantin et de Methode vues de Byzance*. Prague, 1944. 248–267. A mű szlovákul is megjelent: „Metodova dieceza a boj o Illyricum.” In: *Riša Vel'komoravska*. Bratislava. 1933. 161–225.

névvel illeték, az Avar-Onogur fennhatóság érvényesülésének idején Onogoria néven ismerték, míg a 9. században Sirmium déli külvárosát „grad Morava v Pannonii”-nek nevezték, miként ezt Naum legendája (II) és néhány orosz kútfő bizonyítja. Bíborbanszületett Konstantin császár a „Xora tes Moravias” [Morava város körzete] kifejezéssel utalt a Száva partján, magával Sirmiummal szemben fekvő részre.⁴⁰ Ugyanezt a Szávától délre fekvő, a magyarok fennhatósága alá kerülő települést Szenternyének (villa sancti Ireni) nevezték. Szenternye a Szent Irenaeus tiszteletére emelt székesegyház körül fejlődött ki. Szent Irenaeus Szent Andronicus utóda, vagyis Metód egyik előde volt. A Száva északi partján levő települést, amely az antik Sirmium romjain jött létre, ma Sremska vagy Hrvatska Mitrovicának nevezik. A város névadója egy másik helyi mártír, Szent Demeter volt.

Az időnkénti politikai és közigazgatási változások következtében módosultak a sirmiumi diocesis és a pannoniai egyháztartomány határai is. A kánonjog szabályainak megfelelően ha a római császárok rendelkezései következtében bármikor módosultak a világi közigazgatási egységek – diocesisek és provinciák – határai, akkor az egyházkormányzatban azoknak megfelelő változások léptek életbe. A fokozatosan megkeresztelkedő barbárok a Római Birodalom tényleges polgárai lettek. A római pápák és bizánci császárok arra törekedtek, hogy helyreállítsák az egykori közigazgatási entitásokat, s ebből fakadóan a korábbi világi és egyházi igazgatási egységek – diocesisek és provinciák – hajdani római nevei változatlanul használatban maradtak a császár, illetve a pápa által kiadott dokumentumokban. Ez a gyakorlat igen nagy jelentőséggel bír, hiszen a segítségével nyomon követhető Konstantin (Cirill) és Metód tevékenységének színtere, továbbá a Szláv Apostolok szerepe a boszniai püspökség kialakulásában.

* * *

Bosznia történetének, valamint Konstantin (Cirill) és Metód szerepének tanulmányozásakor a kutatók általában kevés figyelmet szenteltek annak a ténynek, hogy *Pannonia secunda*-t és *Moesia prima*-t Kr.u. 427-ben közigazgatásilag egyesítették egymással. Ezzel a világi jellegű közigazgatási változással a sirmiumi érsekek joghatósága is kiterjedt, mégpedig a Szávától délre, valamint a Drina folyótól nyugatra és keletre eső területek irányában. Ebből adódóan 869-et követően mind *Pannonia secunda*, mind *Moesia prima*, vagyis az a terület, amit a későbbiek során Bosznia néven ismertek, Metód egyházi joghatósága alá került.

A diokleai esperes krónikáját támogató különböző forrásokból származó bizonyítékok, úgy tűnik, abba az irányba mutatnak, hogy a „Sclavorum Regnum” kiterjedt Moesia egy részére, továbbá magába foglalta Rasciát és Boszni-

---

40 Bíborbanszületett Konstantin: *De Administrando Imperio*. Id.mű, cap. 40:41–44.; vö. I. Boba: *Wo war die 'Megale Moravia'? Die Slawischen Sprachen* 8 (1985) 5–19.

át is. Az említett „Regnum”-ban Konstantin (Cirill) 868-ban aktív tevékenységet fejtett ki.

* * *

Piligrim passzai püspök 974-ben levelet intézett VI. Benedek pápához. A passzai püspök ebben azt állítja, hogy a rómaiak és a gepidák idejében Pannonia orientalis [Sirmiensis] és Moesia területén hét püspök működött, akik Piligrim egyházi székhelyének, Lauriacumnak a joghatósága alá tartoztak. A hét püspökség közül négyet Piligrim Morávia területére lokalizált. A passzai püspök tehát az általa ismert Moráviát Pannonia orientalis és Moesia területével kapcsolta össze.

Vitathatatlan tény, hogy a 9–10. században a passzai püspökök igényt formáltak, sőt alkalmanként ténylegesen is fennhatóságot gyakoroltak a sirmiumi egyháztartomány korábbi diocesisének bizonyos részei fölött. Eme igényüket arra alapozták, hogy a lauriacumi püspöki székhely, amely a római időkben a sirmiumi egyháztartomány része volt, a passzai bajor diocesis területén feküdt. A passzai püspökök ennél fogva úgy vélték, hogy ők nemcsak a lauriacumi egyházi központ, hanem az időközben megszűnt sirmiumi érsekség törvényes örökösei is.

* * *

Azt a tényt, hogy a Metód joghatósága alá tartozó terület Pannoniát és Moesiát foglalta magába, az úgynevezett bolgár érsekek listája is meggyőzően bizonyítja. Ebben a görög nyelvű forrásban Metódot „archiepiscopus Moravou tes Pannonias”-ként az ochridi érsekek elődeként említik. Moesia bizonyos részei Ochrid joghatósága alá tartoztak. Abból a körülményből, hogy a felsorolás Metódot Bulgária érsekei és az ochridi főpapok elődei között említi, arra következtethetünk, hogy Metód valójában olyan területek felett gyakorolt fennhatóságot, amelyek később egyházi szempontból Ochrid alá tartoztak.⁴¹ Ochrid bolgár uralom alatt állott, amikor 885-ben Metód tanítványait kiűzték Sirmium/Moravából. Az említett tanítványok roppant fontos szerepet játszottak abban, hogy Cirill és Metód hagyománya Ochridban megőrződött. Ochridot a bizánciak 1018-ban foglalták el. Akkor történt, hogy az ochridi bolgár patriarkátust a szóban forgó egyháztartományban élő bolgárok érsekségévé alakították át. A bizánci kormányzat a meghódított területet a bolgárok tartományaként kezelte, ami magyarázatot ad arra a körülményre, hogy miért szerepel Metód „Bulgária érsekei” között.

---

41 Vö. a 8. számú jegyzettel.

Az antikvitás óta ismert *Moesia*, *Mesia* földrajzi elnevezések, valamint a *Mesii* etno-politikai terminus a középkorban gyakran egy sor olyan népre utalt, amely Moesiában telepedett le: így például a bolgárokra, a szerbekre, valamint a boszniaiakra. A diokleai esperes krónikájáról, a „*Sclavorum Regnum*”-ról horvát fordítás is készült. Ennek alapján fordította latinra Marulic a szóban forgó művet. A latin nyelvű krónika-verzió második fejezetében az alábbiak olvashatók: „*Interea frater [Totilae] Stroilus Illirici regno potitur, deinde Misiam inferiorem (quae nunc Bosna nuncupatur), ingressus [...] in Dalmatiam descendit [...]*” A 15. fejezetben szereplő horvát nyelvű „Bosna Gornja” kifejezésnek a latin „*Mysia superior*” a megfelelője, míg a 19. fejezetben felbukkanó „Mysi” nevű nép megjelölésére a „*Bosnenses*” alak olvasható: „*Pribislavus [...] a Mysis, nunc qui Bosnenses appellantur, interficitur [...]*” (Šišić: 386, 404, 405). Ebből következően a *Moesia/Mesii* terminusoknak Konstantin (Cirill) tevékenységével összefüggésben való előfordulása közvetlen módon utalhat a boszniai kereszténység történetére.

Azt a tényt, hogy Konstantin (Cirill) megfordult a Moesiában élő délszlávok körében, meggyőzően bizonyítja – többek között – a Naum-legenda (*Vita Naumi II*). Szent Naum, Cirill és Metód tanítványainak egyike, Moesiából származott. Naum akkor csatlakozott Cirillhez és Metódhoz, amikor a Szláv Apostolok Moesiában jártak és tanítottak. Naum még a „rég-i Rómá”-ba is elkísérte Cirillt és Metódot (vö. *Magnae Moraviae Fontes Historici II. 252–253*). Mivel a diokleai esperes szerint Konstantin a „*Sclavorum Regnum*”-on keresztül utazott [Morava városából a Száva folyón] a „rég-i Rómá”-ba, ezért a Naum-legendában említett *Moesia* annak a Moesiának kellett hogy a része legyen, amelyet a diokleai esperes Boszniával hozott összefüggésbe.

A diokleai esperes beszámolt arról, hogy Konstantin (Cirill) megfordult és prédikált is a „*Sclavorum Regnum*”-ban. Konstantin ekkor elismerte a pápa fennhatóságát a Moravával, s ennél fogva a „*Sclavorum Regnum*”-mal közvetve összefüggésbe hozott területek felett. Konstantin igen eredményes munkát végzett a „*Sclavorum Regnum*”-ban. Ennek egyik jele, hogy Szvetopelek/Budumir elhatározta: országában püspökségeket kell alapítani vagy újraalapítani. Ezen püspökségek egyike „*Bosonium*”-ban működött. „*Bosonium*” nyilvánvalóan egy városi település volt „*provincia Bosna*”-ban. A „*Bosonium*” és a „*provincia Bosna*” megjelöléseket a diokleai esperes krónikájának ugyanazon fejezetében használja:

„*Et sicuti inferiori Dalmatiae Salonitanam ecclesiam constituit metropolim, simili modo superiori Diocletianam ecclesiam pro iure antiquo statuerunt metropolim, sub cuius regimine has ecclesias declararunt, scilicet Antibarium, Buduam, Ecatarum, Dulcignum, Suaciam, Scodram, Drivastum, Poletum, Sorbium, Bosonium, Tribunium, Zachlumium. Surbiam autem, que et Transmontana in duas divisit provincias: unam a magno flumine Drina contra occidentalem plagam usque ad montem Plini, quam Bosnam vocavit, alteram vero ab eodem flumine Drina contra orientalem plagam [...] quam Rassam vocavit*” (Šišić: cap. IX. pp. 305–6. A kiemelés tőlem: B.I.)

Arra a lehetőségre, hogy Boszniában már Szvetopelek uralkodását megelőzően működött volna egy püspökség, amelyet aztán Konstantin tevékenységének eredményeként csupán felújítottak, a szöveg alábbi kitételeiből következtethetünk: *pro iure antiquo* és *has ecclesias declarare*. A *has ecclesias* kifejezés keresztény közösségek (*ecclesiae*) meglétére utal. A *declarare* szó nem létrehozni, megalapítani, kezdeményezni (felavatni) jelentéssel bír ebben az esetben, hanem a világossá, egyértelművé tenni, kinyilvánítani (felfedés vagy leleplezés révén) értelemben fordul elő. A *declarare* latin nyelvű szinonimái a következők: „*monstro, confirmo, ostendo appareo, significo etc.*” (vö.: Lewis and Short: *A Latin Dictionary*. s.v. 'declaro'). Mindezek a jelentések helyesen használhatók valami létező dologgal kapcsolatban (vö. a *declarare* szó középlatin jelentésével: *declarare = deutlich offenbaren*. In E. Habel: *Mittellateinisches Glossar*. A *declarare* jelentése magyarul: elismerni, jóváhagyni.)

Nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy Kr.u. 860-ban I. Miklós pápa Mikhaél bizánci császárhoz intézett levelében azt óhajtotta, hogy Róma Thesszalonikiben székelő vicariusának joghatósága alá állítsanak vissza több diocesisst:

„*Oportet enim vestrum imperiale decus, quod in omnibus ecclesiasticis utilitatibus vigere novimus, ut antiquum morem, quem nostra [Romana] ecclesia habuit, vestris temporibus restaurare dignemini, quatenus nostra [Romana] sedes per episcopos vestris in partibus constitutos habuit, videlicet Thessalonicensem, qui Romanae sedis vicem per Eperum veterem Eperumque novam atque Illiricum, Macedoniam, Thessaliam, Achaiam, Daciam ripensem, Daciam mediterraneam, Misiam, Dardanium et Prevalim beato Petro apostolorum principii contradicere nullus praesumat...*” (Vö. *Monumenta Germaniae Historica*. Epist. IV. No. 82. A kiemelés tőlem: B.I.)

A Photius pátriárka és Miklós pápa között fennálló feszült viszony miatt a joghatósági vitát nem sikerült megoldani. Az új császár, I. Basileus azonban 867-ben megfosztotta méltóságától Photiust és a helyébe Ignatiust tette meg pátriárkának. Ez megteremtette a Rómával való megbékélés és a 860-ban Miklós pápa által igényelt diocesisek visszaállításának feltételeit. Szvetopeleknek az országában levő püspökségekkel kapcsolatos kezdeményezése annak a tevékenységnek volt a következménye, amelyet 868-ban Konstantin (Cirill) fejtett ki a „*Scavorum Regnum*”-ban.

Mivel „*Moesiá*”-t, miként fentebb kimutattuk, gyakran azonosították „*Bosznia*”-val és azzal a területtel, ahol Konstantin (Cirill) tevékenykedett, ezért a „*misia*”-i” [diocesisre] való utalás, amely Miklós pápa levelében szerepelt, a diokleai esperes krónikájában felbukkanó „*provincia Bosna*”-ra is vonatkozhat. Amit Miklós pápa 860-ban nem tudott elérni a bizánci császárhoz intézett kérése révén, az a megváltozott politikai körülmények között Konstantin erőfeszítései nyomán 868-ban megvalósult.

Ezért a boszniai püspökség, amely egy volt azok közül, „*amelyekről elismerték*” (= „*has ecclesias declararunt*”), hogy a „*pro iure antiquo*” működő diokleai metropolitai püspök alá tartoztak, már 860 előtt fennállhatott.

Nyilvánvaló, hogy a diokleai esperes krónikája teljesen önálló módon erősíti meg azokat a más forrásokból már közismert tényeket, amelyek Konstantin

(Cirill) és Szvetopelek illyricumi, vagy pontosabban pannoniai és moesiai tevékenységével kapcsolatosak.

* * *

A jelenleg rendelkezésre álló forrásokban igen ritkán találunk információt Metód suffraganeusairól, illetőleg azok székhelyéről. A szakmunkák történetesen csak egy suffraganeusról írnak: Wichingről. Róla VIII. János pápa 880 júniusában kelt, Szventopolkhoz intézett levele tesz említést. Ez pedig tíz évvel azután történt, hogy Szventopolk erőszakkal elűzte Rasztiszlávot Moravából és a patrimonium ura lett (vö. Fuldai Évkönyvek s.a. 870).

János pápa leveléből kiderül, hogy Wichinget Rómában szentelék fel. A sirmiumi provinciában ő volt a második, Metód után álló püspök. János pápa azt kérte Szventopolktól, hogy jelöljön ki még egy személyt a püspöki teendők ellátására, mert így a három főpap további személyeket szentelhetett volna püspökké, akik [az ország arra alkalmas helyein] tevékenykedhettek volna. A hivatkozott levélrészlet a következőképpen szól: „Ipsum quoque presbiterium nomine Uuichinus quem nobis direxisti, electum episcopum consecravimus sanctae ecclesiae Nitrensis” (MMFH III. 197–208).

A forrásokban szó esik a nytraba-i püspöki székhelyről, amelyről – más püspökségekkel együtt – azt állítják, hogy valamikor a lauriacum-passauai érsek joghatósága alá tartozott. A szóban forgó püspökségek neve megtalálható a *Historia episcoporum Patavensium* címen ismert forrásban. Jóllehet a hivatkozott kútfő minúciózus elemzést igényelne, a következő részlet hiteles állításnak tűnik: „Laureacensi archiepiscopo subfuerunt: [...] per Mesias autem Tyrana, Nytraba, Seclavia [...]” (MMFH IV. 404–6).

A VIII. János pápa leveléből ismert „ecclesia Nitrensis” minden bizonnyal már Wiching felszentelése előtt létezett. A pápa megemlíti, hogy Wiching választott püspök (episcopus electus) volt a felszentelést megelőzően. A választást nyilvánvalóan egy létező ecclesia klérusa végezte, s ebben az esetben a „sancta ecclesia” a püspök vezetése alatt álló papoknak, valamint a hívők közösségének az együttesét jelenti. A „sancta ecclesia Nitrensis” névvel illetett püspöki székhely ebben az időben nyilvánvalóan üresedésben volt. 869 és 880 között Metód valójában az újra felállított egyháztartomány egyetlen püspöke volt. Metódot megillette az érseki cím, valamint a „legatus ad gentem fungens” szerepköre és az üresedésben levő egyházi székhelyek feletti joghatóság.

A „nitrava”-i püspöki székhelyről Piligrim passauai püspök is megemlékezik abban a levelezésben és dokumentációban, amelyet annak érdekében állított össze, hogy Pannónia és Moesia területe felett elnyerje a joghatóságot. Bárminek is tekintjük az általa készített dokumentációt – hamisítványnak vagy az elveszett eredeti kútfők silány másolatának – a passauai püspök eljuttatta azt Rómába, valamint a vele szembeforduló bajorországi főpapokhoz. Az egyik dokumentumban szó esik egy bizonyos főpapról („Alchuinus sanctae Nitrensis ecclesiae episcopus), aki II. Jenő pápasága idején (824–827) élt. (V. MMFH III. 254–259). Az említett „sancta ecclesia Nitrensis” azonos 1

hogy legyen a *Historia episcoporum Patavensium* címen ismert forrásban szereplő „per Mesias [in] Nytraba” névvel illetett püspökséggel. A „sancta ecclesia Nitravensis/Nitrensis”-ként felbukkanó egyház, valamint a Moesiában előforduló Nytraba hely fekvését mind ez ideig nem sikerült meghatározni.

Ha Metód egyháztartománya csupán Pannonia orientalis-ban és Moesia-ban fekvő területeket foglalt magába, akkor az újonnan kinevezett püspököt a Duna, Dráva és Száva folyók között fekvő Pannonia-ba vagy a Szávától délre eső Moesia secunda-ba kellett volna útnak indítani.

*

A Metód joghatósága alatt álló egyháztartomány másik suffraganeus püspökét Boszniában kell keresnünk. A diokleai esperes megemlíti, hogy Bosznia egyike volt azoknak a püspökségeknek, amelyeket Szvetopelek országában a 879/880. évi dalmamezei gyűlés idején hoztak létre. (Šišić: cap. IX. p. 306). Ezt az információt megerősíteni látszik két, Dubrovnikban egymástól függetlenül összeállított krónika.

A *Chronica Ragusina Junii Restii* olyan események kapcsán, amelyek csak Raguzában voltak ismertek, beszámol arról, hogy egy bizonyos Radogast nevű személyt Bernard(o) raguzai érsek (1185–1193) Bosznia püspökévé szentelt. A krónika szerint Radogast nem beszélt latinul, hanem szlávul esküdött hűséget és engedelmességet metropolitai püspökének, vagyis a raguzai érseknek, azzal érvelve, hogy a szláv nyelv használatára már 880-ban VIII. János pápa felhatalmazást adott. Ebben a történetben az a feltűnő, hogy Radogast állítása szerint a szláv liturgiai nyelvet Boszniában már 880-ban, öt évvel Metód halála előtt használták.

A Junius Restius által megőrzött történetet igazolhatja és kiegészítheti egy másik forrás, az *Annales Ragusini Nicolai de Ragnina*. Ebben az olvasható, hogy egy bizonyos Bernard 1185 óta Raguzai érseke volt, s ezt a méltóságot nyolc évig viselte. Főpapságának ötödik évében Bernard meglátogatta Kulin bán országát, Boszniát, ahol két templomot szentelt fel. Bernard érseket Raguzai székesegyházában temették el akkor, amikor Radogast boszniai püspök, akit Bernard szentelt fel, útban volt Raguzán keresztül Rómába, hogy elvigye Celestin pápának püspöki ajándékát.

A hivatkozott két beszámoló hitelességét alátámasztja azok egymást kiegészítő jellege, megengedvén számunkra az alábbi következtetések levonását. Bosznia püspökét, Radogastot Bernard szentelte fel (*Chronica Ragusina Junii Restii*); főpapságának ötödik évében Bernard Boszniába látogatott (*Annales Ragusini Nicolai de Ragnina*). Ennélfogva igen valószínű, hogy a felszentelésre ez alatt a látogatás alatt, vagyis 1189-ben került sor. Nicolaus Ragninának tudomása volt továbbá arról, hogy Bernard temetésének idején Radogast Raguzán keresztül Rómába tartott. Ez 1193-ban történt. III. Celestin pápa, akihez Radogast utazott, 1191 és 1198 között ült Szent Péter trónján, így nagyon is valószínű, hogy Radogastnak az új pápánál történt első látogatására 1193-ban került sor.

Radogast története nem kapcsolható a Morávia históriájának rekonstruálására eddig felhasznált szakirodalmi vagy forrásmunkák egyikéhez sem. A két elbeszélés elemei azonban nem lehetnek légből kapottak, hiszen a két raguzai krónikás ugyanannak a történetnek a különböző aspektusait írja le, mégpedig eltérő szövegösszefüggésben. Ráadásul anélkül, hogy egymással ellentmondásba keverednének. A történet kétségtelen hitelességét elsősorban az az egyszerű tény bizonyítja, hogy Radogast utalása VIII. János pápának arra a 800-ban kelt intézkedésére, amely engedélyezi a szláv nyelv liturgiai használatát, helyes és pontos. Egyáltalán nem valószínű, hogy egy ilyen különleges évszám szájhagyomány útján több mint három évszázadon keresztül megőrződött volna. Radogastnak ismernie kellett ezt a dátumot, hiszen az említett pápai engedély saját egyházmegyéjét érintette, s különben is a püspökök megőrzik az okiratokat. Az igazi bizonyítékot azonban az a pápai levél jelenti, amely a Vatikáni Codex N° I. jelzetű kötetében található. Ez az a levél tudniillik, amelyben VIII. János pápa megengedi Szventopolknak, hogy országában, amelynek Bosznia is része volt, a szláv liturgikus nyelvet használják. Az a tény, hogy csupán a *Chronica Ragusina Junii Restii*-nek van tudomása a boszniai liturgikus nyelv szláv eredetéről, hitelt ad a krónika szavainak. Nem marad más hátra, mint hogy levonjuk a következtetést: Radogast és elődei megszakítatlanul éltek a szláv nyelv liturgiai használatának jogával 880 óta, azaz már a Metód halálát (885) megelőző időszakban.

A raguzai krónikákat olyan különleges kútfőknek kell tekintenünk, amelyek egyértelműen bizonyítják, hogy Bosznában legalább 880 óta a szláv nyelvet használták az istentiszteleteken. Figyelembe kell vennünk, hogy a 880-ban VIII. János pápa által kibocsátott privilégium történetesen „csak” II. Adorján pápa korábbi, 869. évi engedélyének a megerősítése. (A Metód-legenda VIII. fejezetében idézett pápai levelekre vö. MMFH. II. 147–150., 172., 174. és III. 153–156). Adorján pápa 869. évi engedélye Kocelnek, Rasztiszlávnak és Szventopolknak szólt. Kibocsátására nem sokkal azt követően került sor, hogy Konstantin (Cirill) és Metód a „*Sclavorum Regnum*”-ból Rómába érkezett a 868. év végén.

Ennélfogva, ellenkező jellegű bizonyítékok hiányában, tényként kell elfogadnunk, hogy a boszniai egyházban, amelyet később „*Ecclesia Slavonica*” néven ismertek a szláv nyelv istentiszteleteken történő használata II. Adorján pápa 869. évi kiváltságlevelére megy vissza, amelyet VIII. János pápa 880-ban megerősített. A boszniai püspökség esetében a 868. év tehát nem az alapítás, hanem inkább újraelapítás éve.⁴²

Fordította: Petrovics István

---

42 További érvekre és bizonyítékokra vö. I. Boba: *Moravia's History Reconsidered*. The Hague 1971. 105–116.

IMRE BOBA

ESSAYS ON MEDIEVAL CHURCH HISTORY:

I.

The Contacts of St. Methodius and Sventopolk with Sirmium and Slavonia in the Light of Papal Documents and Croatian Tradition

1.

The Episcopal See and Grave of Saint Methodius

The author, opposing the views of V. Popović, archaeologist of the Serb Academy of Sciences, makes efforts in order to prove that the episcopal see of St. Methodius was located across Sirmium, on the southern bank of the river Sava, where the medieval settlement known as Szenternye (St. Irenaeus) came into being. V. Popović have unearthed four churches on this site. In the third church a tomb has been located on the right side – as one faces the altar. In the author's opinion this grave must be that of St. Methodius.

2.

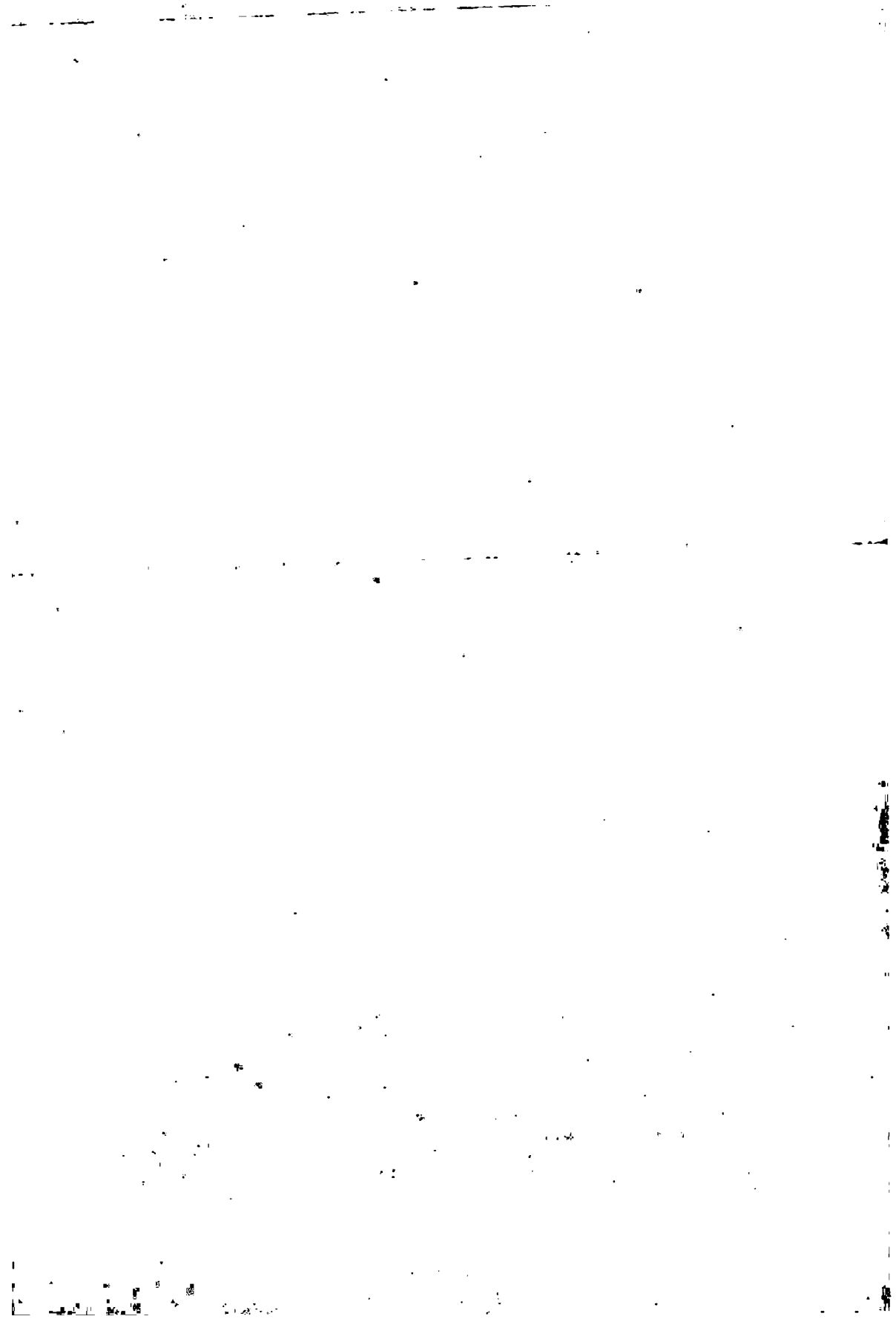
Sventopolk and Saints Constantine (Cirill) and Methodius in South Slavic Tradition

The South-Slavic associations of Rastislav and Sventopolk of Moravia and of Saints Constantine and Methodius are amply attested in medieval documents originating in Rome, Salzburg and Passau, in narrative and annalistic sources from the Frankish realm, hagiographic writings in Old-Slavonic, Greek and Latin, as well as in sources produced in Bulgaria, Rus, Bohemia and Hungary. In the present paper the author, on the basis of different written sources (papal letters, legends, local chronicles etc.) and especially on the information supplied by the chronicle of Diocles Presbiter, states that the church province of St. Methodius was located south of the river Danube. At the same time the author stresses that the information in the chronicle of Diocles Presbiter on a „Regnum Sclavorum” as the realm of Sventopolk somewhere on the Balkans, should not be rejected.

II.

Saint Constantine (Cirill), Saint Methodius and the Origins of the Bishopric of Bosna

The Priest of Dioclea reported that Constantine (Cirill) had journeyed and preached in the „Sclavorum Regnum”. At that time Constantine recognized the authority of the Papacy over the territories associated with Morava, thus, obliquely, with the „Sclavorum Regnum”. In result of Constantine's activities Svetopelek/Budimir decided that several bishoprics should be established or re-established in his realm. One of these bishoprics was in „Bosonium”, evidently an urban settlement within the „provincia Bosna”. The possibility that a bishopric in Bosna existed before Svetopelek's times and was only reconstituted as a result of Constantine's preaching is implied by the phrases „pro iure antiquo” and „has ecclesias declarare”. Since „Moesia” is frequently identified with „Bosna” and with the territory in which Constantine was active, the reference to (the diocese) of „Misias” in the letter of Pope Nicholas may well be a reference to the „provincia Bosna” of the Priest of Dioclea. What Pope Nicholas could not achieve in 860 through a plea addressed to emperor Michael was achieved in changed political circumstances through the efforts of Constantine in 868. Thus the bishopric of Bosonium, one among those „that have been declared” (= „has ecclesias declararunt”) to belong to the metropolitan bishop of Dioclea, who himself functioned „iure antiquo”, may well have existed before 860.

ÉRSZEGI GÉZA

RÓBERT ÉRSEK OKLEVELEI*

Ismert, mennyire kivették részüket az egyháziak a világi munkákból Magyarországon; ez a megállapítás különösen áll a főpapokra.¹ Róbert esztergomi érsek már korán, székesfehérvári prépostként bekapcsolódott a királyi udvarban folyó munkákba olyannyira, hogy 1207 és 1209 között a kancellária vezetője.² Ezután veszprémi püspök, majd esztergomi érsek lett. Személye jól ismert volt kortársai előtt, tevékenységéről számtalan korabeli és későbbi forrás szól.³

Érsekként (1226-1239) több oklevelet adott ki.⁴ Többek között ítélkezett a Zemplén megyében fekvő Szentenszék tiszteletére szentelt temploma tizedei ügyében 1228-ban,⁵ a király, IV. Béla kérésére hozzájárulását adta 1236 augusztus 29-én, hogy a bélakúti apátság a Szent Gellért plébánia egyház és a hozzátartozó sasadi és (buda)örsi kápolnák birtokába jusson.⁶ Ezenkívül nem tagadhatta meg, hogy részt vegyen IV. Béla király birtokrestaurációs politikája következtében előállott birtokjogi viták rendezésében, amint erre jó példát nyújt az az oklevele, amelyet 1236 júniusában adott ki világi bírótársaival együtt éppen az esztergomi káptalannak a Lovászon lakó királyi népekkel folytatott perében.⁷

* Budaörs első okleveles említésének a vizsgálata során jutottam e sajtósági példájára a püspöki oklevéladásnak, amely témája volt az Innsbruckban 1993. rendezett Nemzetközi Diplomatikai Kongresszusnak.

- 1 Solymosi László: Az esztergomi érsek oklevéladás kezdetei. *Strigonium Antiquum*. Budapest 2 (1993) 81-86. o.
- 2 MES I. 257-259; Fejérváti, Kancellária 95. o. (összefoglalóan, s másutt is); Szentpétery, *Oklevéltan* 86-87. o.; Szentpétery, *Kritikai jegyzék* I. 72-77. 228-240. szám.
- 3 MES I. o. ; Pauler, *Árpád-házi II.* 71-72, 83, 87-88, 90, 98, 107-109, 114-118, 123-125, 127, 129 stb.; Gombos, *Catalogus* 32-33, 525, 880, 1086, 1196, 2231. o.; Hermann, *A katolikus egyház* 55-56, 98, 103-104, 108, 110-111. o.
- 4 Nem lettek figyelembe véve Róbert érsek olyan oklevelei, melyek a Szentszék megbízásából, illetve annak követe tevékenységének folyamánként lettek kiadva, mivel ezek formulái csak nehezen állíthatók párhuzamba egyéb magyarországi okleveleivel. Ennek ellenére helyenként nem haszontalan az ezekben szereplő formulák szemmel tartása. Vö Theiner, *Hungaria sacra* I. 107-109., 122-124 o. 187., 205., 208. számok.
- 5 Ld. az 1. számú regesztát!
- 6 Ld. a 3. és 4. számú regesztákat!
- 7 Ld. a 2. számú regesztát!

Míg az 1228-i oklevele mindössze tartalmi kivonatban maradt ránk, s alig több eredeti szöveg, mint amennyi egy keltezésre elegendő, addig az 1236 júniusi oklevele eredetiben megvan.

A legnehezebb diót talán az 1236 augusztus 29-i oklevél jelenti. Ez az oklevél ugyanis különös környezetben, egy több oklevélszöveget átíró levélben maradt ránk. Az oklevelet, mely tartalmazza Róbert érsek oklevelét is, Ráskai Balázs tárnokmester adta ki 1504-ben Buda és Pest városok közötti per kapcsán.⁸

A királyi jövedelmek kezelője, a tárnokmester korán a királyok fő jövedelmi forrását jelentő királyi városok fellebbezési fóruma lett. Általában a városok egymás közötti pereiket a tárnokszék, a tárnokmester bírói széke elé vitték.⁹ Ráskai Balázs tárnokmester 1499 óta töltötte be ezt a tisztséget, s így Pest és Buda városok közötti per is előtte folyt. Általában évente egyszer ülésezett a tárnoki szék, amikor is lefolytatták a folyamatban lévő perek soronkövetkező tárgyalásait. 1504-ben Vízkereszt nyolcadára, vagyis január 13-ra tűzték ki a tárnoki szék ülését. Ebben az évben azonban különleges oka volt, hogy a tárnoki szék tárgyalásai is Vízkereszt nyolcadán voltak. Vingárti Geréb Péter a nádor 1503-ban elhunyt, s míg nem találtak helyette alkalmas személyt, a nádori bíróság ügyeit is a tárnokmesterére, Ráskai Balázssra bízta a király, II. Ulászló.¹⁰ Pest és Buda perében az előbbi volt a felperes, sietett is a maga igazának bizonyítására, ezért Miklós, Pest város jegyzője¹¹ igazuk bizonyítására terjedelmes írást mutatott be, a kői káptalan 1503. január 13-án kiállított oklevelét. Az oklevél kiállítására a káptalan a királytól, II. Ulászlótól utasítást kapott 1502. december 19-én. Persze ezt nem kell úgy elképzelnünk, hogy a király maga avatkozott bele személyesen a két város perébe. Volt neki arra megfelelő intézménye, ahol a királyra váró peres ügyeket tárgyalták: a királyi személyes jelenlét nevű bíróság.¹²

Ő parancsolta meg tehát a király nevében 1502. december 19-én a kői káptalannak, hogy mutassák be a királynak Pest városa érdekében kiadott parancslevelét a péterváradai (bélakúti) konventnek, s tegyenek jelentést a királyi parancslevélre adott válaszról.¹³

A kői káptalan Szerém megyében feküdt, s a legközelebbi hiteles hely volt Péterváradhoz.¹⁴ A hiteles helyek, többnyire káptalanok és konventek részben

8 Az oklevél szövegét ld. a II. Függelékben! Budapest története I. 272. és 308. o.

9 Budapest története II. 173-174. o.; Štefánia Mertonová: Ius tavernicale. Študie o procese formovania práva tevernicých miest v etapách vyvoja tavernyckeho súdu v Uhorsku (15.-17. stor.) h.n. 1985.

10 Vingárti Geréb Péter működésének utolsó emlékei a neve alatt 1503-ban kiadott oklevelek, utódának, Perényi Imrénének a neve alatt az első oklevelek 1504 május elején kelték (Sebestyén Béla: Magyar Archontológia 1000-1526 – Kézirat a Magyar Országos Levéltárban és Főgel, II. Ulászló 57, 60. o.) Persze ismert, hogy az oklevelek kelte nem feltétlenül jelenti annak a tisztségviselőnek pályája végét, akinek nevében állították ki az oklevelet. A kelt ugyanis, mivel fontos jogok kötődtek hozzá, a felek igényének megfelelően módosítható volt.

11 Budapest története II. 169-170. o.

12 Hajnik, Bíróság 37-50. o.

13 Ld. a 10. számú regesztát!

14 Gyetvai, Egyházi szervezés 48, 58-60, 65, 67, 71. o.

magánszemélyek számára hiteles oklevelet állítottak ki, részben az ország nagybírái kérésére eljárak bizonyos ügyekben és írásban jelentést tettek eljárásukról.¹⁵ A kői káptalan tehát mivel közel volt Péterváradhoz és hiteles hely, érthető, hogy neki parancsolta meg a királyi személyes jelenlét, hogy mutassa be a király nevében kelt parancslevelet a péterváradi konventnek. Hogy mi lehetett a parancslevélben, az a kői káptalannak a királyhoz, vagyis a személynőkhöz szóló leveléből javarész kihüvelyezhető. Pest városa jogainak igazolására azt kérte a személynöki bíróságtól, hogy adassa ki a péterváradi konvent levéltárában lévő azon okleveleket, melyek Pest város jogait érintik. A konvent hiteles másolatban ki is adta a levéltárában lévő, Pest városának jogait érintő iratokat, melyekről a kői káptalanban ugyancsak hiteles másolatot készítettek, s a paksamétát megküldték a királynak, s tőle Ráskai Balázs tárnokmester ítélőszéke elé került, aki ekkoriban a nádor elé tartozó pereket is vitte.

Ekkor lépett közbe Kövendi Székely János, aki ekkor Esztergomban a Szent (Becket) Tamás hegyen lévő káptalannak a feje, vagyis a prépostja.¹⁶ Az esztergomi érsek, Bakócz Tamás nevében azt kérte a bírótól, hogy a kői káptalannak a péterváradi konventben őrzött oklevelekről készült hiteles másolatáról neki is adjanak másolati példányt. Ennek a hiteles másolatnak köszönhetjük, hogy fontos korai oklevelek szövegei – mégha csak hiteles másolatban is – fentmaradtak korunkra. Legalább ez a példány az esztergomi káptalan levéltárában megérhette korunkat. Több helyen azonban hiányos a szövege, mivel itt-ott elszakadt a papír, amire írták. Az emiatt megcsonkult szövegek eleve nem adnak biztos támpontot az oklevelekben szereplő tények igazolására, s még abban sem lehetünk mindig biztosak, mi írható az oklevél sérüléseinek, mi pedig a másolás rovására.

Nézzük azonban sorjában, milyen oklevelek szövegét tartalmazza Ráskai Balázs kiadványa. Négy oklevelet találtak a péterváradi konventben, amelyek érintették Pest város jogait. Az első 1243-ból való volt, s IV. Béla király adta ki annak bizonyosságul, hogy az általa a Kalocsai Egyházmegyében Bélakúton (azaz Péterváradon) alapított ciszterci rendi monostornak adományozta a kispesti Szent Gellért egyházat a sasadi Szent András és a (buda)örsi Szent Márton kápolnákkal.¹⁷ IV. Béla király oklevele, amely az adományozást tanúsítja, csonka szöveggel maradt fenn, s talán a leginkább azt sajnálhatjuk, hogy éppen a napi keltezését nem tudjuk pontosan megállapítani, csak azt tudjuk, hogy szeptember első napját megelőző valamelyik napon adták ki. Az oklevél szövege nem ad gyanúra okot, sőt még meg is erősíti az oklevélben foglaltakat IV. Kelemen pápa 1265 szeptember 13-i bullája.¹⁸ A bulla szövege szintén csak hiteles másolatokból ismert: átírta ugyanis ennek a szövegét is a kői káptalan a már említett 1503-i oklevelében, de van egy korábbi átírása is, amelyet Bertalan pápai ügyhallgató, un. auditor litterarum contradictarum nevében készítettek 1265 szeptember 17-én az itáliai Perugiában, ahol akkoriban a

---

15 Eckhart, Franz: Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter. Innsbruck 1914.

16 Kollányi, Kanonokok 130. o.

17 Ld. az 5. számú regesztát!

18 Ld. a 6. számú regesztát!

pápai udvar tartózkodott.¹⁹ A bulla formulás részei nem adnak okot a gyanúra, legfeljebb az arenga kezdő szavai, a "Merita vestre religionis" keltenek ritkaságukkal feltűnést.²⁰ IV. Kelemen pápa a királynak és a néhai esztergomi érseknek a bélakúti monostor javára tett intézkedéseit erősíti meg, láthatóan IV. Béla király 1243-i oklevelének szellemében. IV. Béla király oklevelében első ízben találkozunk azzal, hogy az esztergomi érsek is beleegyezését adta a kegyúri jog átruházásához. Mivel IV. Kelemen pápa 1265-i bullájában néhai-nak nevezi azt az esztergomi érseket, aki hozzájárulását adta ehhez, egyértelműen következtethetünk arra, hogy egy 1265-nél korábbi esztergomi érsekről van szó.

Ennek az esztergomi érseknek, Róbertnek (1226-1239) valóban meg is találjuk az írásos beleegyezését a péterváradi monostor oklevelei között, mégpedig 1236 augusztus 29-i keltezéssel. S hogy meglepetésnek se legyünk híján, mindjárt két olyan oklevelet is találunk, amelyik Róbert érsek beleegyezését tartalmazza.²¹

Az egyik hosszabb szövegű, ebben Róbert esztergomi érsek elmondja, hogy IV. Béla király a saját lelkiüdvéért a Kalocsai Egyházmegyében Bélakúton alapított ciszterci monostort Isten és Szűz Mária tiszteletére s oda az Apostoli Szentszék révén szerzeteseket hívott, megajándékozta őket, s Róbert érsek egyetértésével többek között nekik adta a kispesti Szent Gellért egyház kegyúri jogát. Kérte egyúttal az érseket, hogy magát a Szent Gellért egyházat minden jövedelmével és kápolnájával adja a monostornak. Róbert érsek a király kérésére tehát az ő joghatósága alá tartozó kispesti, más néven kelenföldi Szent Gellért egyházat minden tizedével és a sasadi Szent András, illetve (buda)örsi Szent Márton kápolnákkal együtt káptalan beleegyezésével a szerzeteseknek adta ellátásukra. Fenntartotta azonban annak jogát, hogy a templom papját, aki misézni és a szentségeket kiszolgáltatni köteles ott, az apát és a szerzetesek mutassák be az esztergomi érseknek megerősítésre, mivel neki tartozik számot adni a nép lelkigondozásáról.²²

A másik oklevélnek sokkal rövidebb a szövege, s arról szól, hogy Róbert esztergomi érsek, miután IV. Béla király a lelkiüdvéért a kispesti Szent Gellért egyház plébániai és kegyúri jogait a tizedeivel az általa Bélakúton alapított monostornak adományozta, a király kérésére az esztergomi káptalan beleegyezésével megerősíti ezt az intézkedést azzal a feltétellel, hogy a templom papját,

---

19 Bertalan auditor litterarum contradictarum 1265-i oklevelét a Veszprémi Érseki Levéltár őrzi a Litterae mancae n° 3 jelzet alatt. Fényképe megvan a Magyar Országos Levéltárban DI 200018 jelzeten. Az auditor litterarum contradictarum szerepe akkor kezdődött, amikor az audientia publica alkalmával a peres felek előtt az elkészült oklevél szövegét felolvasták, s azzal valamelyik fél nem értett egyet. Ilyen esetben az auditor litterarum contradictarum próbált a felek között megegyezést létrehozni. Herde, Peter: Audientia litterarum contradictarum. III. Tübingen, 1970. (Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom, XXXI-XXXII).

20 Egyetlen ilyen kezdetű pápai oklevélre sem bukkantam, azonban (az Initienverzeichnis alapján) feltételezhető, hogy a "Meritis vestre religionis" kezdet volna a helyes, ilyen kezdetű pápai bullák találhatók a ciszterciek számára kiadottak között. Pl. P n° 12254 stb.

21 Ld. a 3-4. számú regesztákat!

22 Ld. a 3. számú regesztát!

aki ott a népnek a misézik és kiszolgáltatja a szentségeket, az apát és a szerzetesek az esztergomi érseknek mutassák be megerősítésre, mivel neki tartozik számot adni a nép lelkipozításáról, az apátnak és szerzeteseinek pedig az anyagiakról.²³

Lényeges eltérést találunk tehát a két oklevél szövegében. A legfeltűnőbb talán az, hogy a Szent Gellért plébánia kápolnáiról, a sasadi Szent András és a (buda)örsi Szent Márton tiszteletére szenteltekről a rövidebb szövegű nem tud, ahogy nem tartalmazza Kispest Kelenföld nevét sem. Továbbá lényeges különbség az is, hogy a bővebb szövegű oklevél bőbeszédűen kitér a jövedelmekre is. Részletezve beszél a tizedekről és a beveszi a (más) jövedelmeket is a monostornak adottak közé. Abban viszont a rövidebb szövegű oklevél a bővebb, hogy a monostor lakóinak a jogává teszi a plébános számonkérését az anyagiak terén.

A két oklevél szövege egyaránt a kői káptalan által átírtak között van. A rövidebb szövegű oklevelet a kői káptalanban az eredetijéről másolták át, a hosszabb szövegűnek azonban úgy látszik – már nem volt meg az eredetije, sőt az eredetijét utoljára akkor látták, amikor Lodomér esztergomi érsek 1286-ban átírta azt.²⁴ Sajnos azonban Lodomér érsek átíró oklevele sem maradt fent eredetiben, csak annak hiteles másolata Miklós szerémi püspök 1300. január 15-én kelt oklevelében.²⁵

Az ugyanazon a napon ugyanazon személy által kiadott két, egymástól eltérő szövegű oklevél kétségtelenül gyanús. Mivel egyik oklevél sem maradt ránk eredeti formában, így nincs módunkban ellenőrizni azok külső jegyei közül sem azt, mire írták, sem azt, mivel pecsételték meg, illetve milyen az írása. Szövegét azonban összevethetjük a korabeli oklevelekkel. Az azonos intézmény által kiadott hivatalos irásokat, az okleveleket azonos formulákkal fogalmazták meg, s így lehetővé vált már annak idején is annak felismerése, melyik készült az illető intézményben, s melyik csak annak nevében, azaz melyikük a hamis, melyikük a valódi.

Mint látjuk, a két oklevél tartalma nem azonos, ráadásul ellentétben van IV. Béla király 1243-i oklevelével is,²⁶ hiszen az mind a király bemutatási jogát mind pedig az esztergomi érsek megerősítési jogát a monostornak juttatta, amit az 1265-i pápai bulla²⁷ is megerősített. Ám a két oklevél adatai nem egyeznek IV. Béla király 1237-ben kelt oklevelével sem, amellyel Bélakúton megalapította a ciszterci monostort.²⁸ Ebben ugyanis az áll, hogy a király Róbert esztergomi érsek hozzájárulásával nemcsak Kispest, hanem mindkét Pest plébániáit a monostornak adta. Nem kétséges tehát, hogy a Róbert eszter-

---

23 Ld. a 4. számú regesztát!

24 Ld. a 7. számú regesztát!

25 Ld. a 8. számú regesztát!

26 Ld. az 5. számú regesztát!

27 Ld. a 6. számú regesztát!

28 'Contulimus insuper eidem ecclesie de consensu venerabilis patris Roberti Strigoniensis archiepiscopi plebanias utriusque Pesth cum patronatibus et omnibus proventibus in decimis maioribus et minutis et capellis.' Magyar Országos Levéltár, DI 216. Kiadása: Budapest okleveles emlékei I. 34-35.; Hervay, Repertorium 134-135. o. Vö. a 31. számú jegyzettel!

gomi érsek nevében 1236-ban kiadott mindkét oklevél tartalmilag hamisítvány.²⁹

Vajon mi lehetett az oka annak, hogy ehhez az eszközhöz kellett folyamodniok jogaik védelmére a bélakútiaknak? Gyakran megesik, hogy a valóság nem fedi azt, amiről az írás szól. Ilyenkor régen is az írást változtatták meg, ha úgy tetszik, meghamisították az írást. Ugyan mi lehetett az a kényszerű ok, amely ebben az esetben hamisításhoz vezetett? Világiak által alapított egyházi intézmények gyakorta kerültek nehéz helyzetbe, hiszen világi alapítójuknak éppúgy joga volt felettük, mint az illetékes egyházi hatóságoknak. Különösen nehéz helyzetbe kerülhettek időnként a királyok által alapított egyházak. Hogy milyenbe, azt a bélakútiak esete is jól mutatja. A magyar királyok által alapított egyházak felett a joghatóságot az esztergomi érsek gyakorolta attól függetlenül, melyik egyházmegye területén feküdtek az illető egyházi intézmények.³⁰ Ámbár a bélakúti monostor a Kalocsai Egyházmegyében épült, mégis – mivel királyi alapítású volt – az esztergomi érsek joghatósága alá tartozott. A neki ajándékozott kispesti Szent Gellért egyház pedig a Veszprémi Egyházmegye területén feküdt, de szintén az esztergomi érsek joghatósága alá került. S itt nemcsak arról vitatkoztak, hogy az egyházi tevékenységben ki a bélakútiak és kispestiek egyházi felettese, hanem a Szent Gellért egyház és a hozzátartozó sasadi Szent András és a (buda)örsi Szent Márton kápolna jövedelmei felett is.³¹

Ez a jövedelem elsősorban a termés után járó tized volt. Ennek egy részére valamennyien: a kegyúri jogot gyakorló bélakúti apátság éppúgy igényt tarthattott mint a veszprémi püspök, sőt a Szent Gellért egyház is igényelhetette a kápolnák tizedjövedelmének negyedét. Ezért szögezte le IV. Béla király az 1243-i oklevelében, hogy a tizedjövedelmével együtt adja a bélakúti monostornak a Szent Gellért egyházat, valamint azt is, hogy a kápolnák tizedjövedelmének negyede a Szent Gellért egyházat illeti, s az ott szolgáló pap bemutatásának joga a bélakúti monostoré éppúgy mint annak megerősítésének joga.³² Ezt IV. Kelemen pápa is megerősítette 1265-ben.³³

Az más kérdés, hogy mind a veszprémi püspök mind az esztergomi érsek megpróbálta visszaszerezni jogait mind a lelkiek mind az anyagiak terén. Különösen azután igyekeztek jogaikat érvényesíteni, mikor IV. Béla király halála előtt 1269-ben ígéretet tett arra, hogy a veszprémi egyháznak visszajuttatja a kispesti Szent Gellért egyházat, melyet tőle vett el.³⁴

Valószínűleg azt a méltánytalanságot, hogy elvette a Szent Gellért egyházat a veszprémi egyháztól, azért követte el a király, mert megneheztelt a veszprémi káptalanra, amely nem a szándékainak megfelelően választott az egyház-

---

29 Budapest története I. 272., 285-286., 308. o.

30 Szeredy, Egyházjog II. 773. o.; Kollányi, Kegyúri jog 181-185. o.; Kubinyi, Egyház és város 76., 79. o.

31 Pataki, Kelenföld 19-55. o. és Hervay, Repertorium 133-140. o.

32 Ld. az 5. számú regesztát!

33 Ld. a 6. számú regesztát!

34 Budapest okleveles emlékei I. 103-108. Az oklevél hitelességével kapcsolatban gyanú merült fel. Szentpétery, Kritikai jegyzék I. n° 1617.; Budapest története I. 302, 308. o.

megye élére püspököt.³⁵ Hihetőleg a veszprémi püspökökkel való pereskedés vitte rá a bélakútiakat, hogy Róbert érsek nevében elkészítsék a bővebb szövegű oklevelet, amelynek megfogalmazásához láthatóan jó alapot nyújthatott IV. Béla király 1243-i oklevele, sőt olyannyira jól felhasználták, hogy talán még a királyi oklevél – csonkasága miatt hiányzó – napi kelte is egy az egyben átszármazhatott s így megőrződhetett Róbert érsek oklevelében.

Az esztergomi érsek írásbeli beleegyezésének hiánya pedig valószínűleg akkor kezdte nyomasztani a monostor lakóit, midőn 1279-ben a budai zsinaton előírták, hogy csakis az illetékes megyéspüspök, esetünkben az esztergomi érsek hozzájárulásával lehet bárkinek a kegyurasága alá tartozó egyházi intézményt elajándékozni.³⁶ Erre készülhetett el Róbert érsek nevében az oklevél rövidebb változata.

Hogy eredetileg valóban létezett olyan oklevél, amelyben Róbert esztergomi érsek hozzájárulását adta a kelenföldi egyház kegyuraságának átengedéséhez, nem tudjuk. Mindenesetre, ha volt is ilyen oklevél, nem mondhatott ellent IV. Béla király 1237-i alapítólevelének, amelyben a király viszont mindkét Pest plébániáit odaadta monostorának. Persze lehet, sőt biztosan nem véletlen, hogy a megyéspüspök hozzájárulást ismételten előíró budai zsinat évében, 1279-ben íratják át a bélakútiak IV. László királlyal a Róbert érsek beleegyezésére utaló részt is tartalmazó alapítólevelüket, amelyet ettől kezdve eredetiben senkinek sem mutattak be.³⁷ De a IV. László-féle 1279-i átírásnak is nyoma veszhetett, mert a ma meglévő példányban az alapítólevél szövegét nem eredetiben, hanem a IV. László király-féle átírásban tartalmazza a kőí káptalan 1385-i oklevele.³⁸ Sőt – úgy tűnik – óvakodtak attól, hogy amikor 1503-ban a két város, Buda és Pest peréhez a levéltárakban kerestek – egyáltalán nem indokolatlanul – okleveleket, kiadják alapítólevelüknek legalább 1385-i átírását.³⁹

Mint látjuk, Róbert érsek a négy oklevelet más és más minőségében adta ki. Töredékessége ellenére is szinte bizonyos, hogy az 1228-i oklevél, amelyben a

---

35 Gutheil, Veszprém 217-218. o. Zelandus püspök megválasztásának idejét pontosan nem tudjuk megállapítani. Az azonban biztos, hogy elődje, Bertalan püspök 1243. június 5-én fordul elő utoljára oklevelében, s csak 1244. április 21-én említik újra a veszprémi püspöki széket, immár üresen, mivel Zelandus megválasztását nem ismerte el a király. Ezek alapján sem lehetetlen, hogy a két esemény összefügg, vagyis, hogy a szándékai ellenére megválasztott püspök miatt vette el a veszprémi egyháztól IV. Béla király a kelenföldi Szent Gellért egyházat, s adta a bélakúti monostornak.

36 Sacra concilia I. 118-119. o.; Kollányi, Kegyeri jog 23. o.

37 IV. Béla király 1237-i alapítólevelével kapcsolatban eddig nem merült fel gyanú (Szentpétery, Kritikai jegyzék I. n° 621.), félő azonban, hogy a mindkét Pest plébániáira vonatkozó rész (vö. a 26. számú jegyzetben idézett szöveggel) aligha lehetett benne az eredeti oklevelében. Az oklevél csak kétszeres átírásban maradt ránk, s más forrásokkal nehezen összeegyeztethető a szövege, ezért legalábbis interpoláltak volna tekinthető. Az oklevél más adatának módosítására ld. Pauler, Árpád-házi II. 494. o. 48. jz.

38 Az oklevél sorsát nehéz nyomon követnünk, mivel eleve gyűjteményből (Magyar Kamara Archivuma, Neoregstrata Acta 1528/1) került a jelenlegi őrzési helyére, a Mohács előtti gyűjteménybe (DI 216). Ennek ellenére nem kizárt, hogy a péterváradai monostor levéltárának rekonstrukciójánál joggal lett számbavéve. Vö. Hervay, Repertorium 134-135. és 138. o.

39 Ld. a 3. számú oklevélbe foglalt oklevélszövegeket!

Kilit egri püspök és a patrónusok közötti tizedperről tanúskodik a szentesi Mindenszentek templommal kapcsolatban, az érsek mint egyházi fellebbviteli fórum szerepel. Az 1236 augusztus 29-i két azonos ügyben kelt oklevél a megyéspüspök funkciójából eredeztethető, s végül az 1236 júniusi egyértelműen világi funkciójából fakadt. Mindhárom oklevélnek azonban vannak közös sajátosságai, mégpedig a formulák.

Az alábbiakban látható, mely oklevelekben találhatóak közös formulák.

<i>formulák</i>	<i>1228</i>	<i>1236 június</i>	<i>1236 augusztus 29 (hosszabb)</i>	<i>1236 augusztus 29 (rövidebb)</i>
<i>intitulatio</i>	Ruberti Dei gracia archiepiscopi ecclesie Strigoniensis	Robertus Dei gracia Strigoniensis archiepiscopus	Robertus Dei gracia Strigoniensis archiepiscopus	[Robert]us Dei gracia [Strigonien]sis archiepiscopus
<i>inscriptio</i>		universis Christi fidelibus presentes litteras inspecturis	universis Christi fidelibus presentes litteras inspecturis	universis Christi fidelibus presentes litteras inspecturis
<i>salutatio</i>		salutem in Domino Iesu Christo	salutem in Domino.	salutem in [Domino
<i>promulgatio</i>		Universitati vestre tenore presentium volumus fieri manifestum	Universitati vestre tenore presencium volumus fieri manifest[um	Univer]sitati vestre tenore presencium fieri volumus manifestum
<i>corroboratio</i>		In cuius rei testimonium presentes dedimus litteras nostrorum sigillorum munimine roboratas		
<i>datatio</i>	Strigonii tredecimo Calendas Septembris anno ab incarnatione Domini millesimo ducentesimo vigesimo octavo	Actum anno ab incarnatione Domini M° CC° XXX° sexto mense Iunio	Datum anno ab incarnatione Domini millesimo ducentesimo tricesimo sexto „Strigonii” in ecclesia beati Adalberti quarto Kalendas Septembris.	Datum anno [ab incarnatione Domini millesimo ducentesimo tricesimo sexto S[trigonii in ecclesia beati Adalberti quarto Kalendas Septembris.

Összevetve a ráánkmaradt formulákat, egyértelműen igazolódik, hogy valamennyi oklevél, amelyik Róbert érsek nevében kelt, azonos formulákból építkezik. A különbözőségeket számbavéve, látjuk, az érsek neve nemcsak *Robertus* formában volt használatban. Az 1228-i oklevél Rubertus alakja azonban részben magyarázható az oklevél tartalmi kivonat jellegével, illetve indokolható azzal, hogy még kancellár korában a neve több formában is fentmarad (Rubertus, Rupertus stb.). Ami a címét illeti, valószínűleg az 1228-i oklevélben is *Strigoniensis archiepiscopus* állhatott, s a mostani rendje a szavaknak valóban csak a kivonatolásnak köszönhető.⁴⁰ A fentmaradt *inscriptio* mindhárom oklevélben azonos, sőt azonos a *promulgatio* is. A *salutatio* annyiban hiányos az 1236 augusztus 29-i oklevelekben, hogy lemaradt a *Iesu Christo*. A *corroboratio* elmaradása az 1228-i oklevélben érthető, érthetetlen azonban az 1236 augusztus 29-i oklevelekben. Az 1228-i oklevél *dátum*-formulájának sorrendje valószínűleg nem tükrözi az eredetét, ugyanakkor megtalálhatók benne a többi keltezésben is előforduló elemek: a keltezés helyének kitétele, az *annus ab incarnatione*, a római naptárral való napi kelet megadása. Az 1236 júniusi ugyan kilóg a sorból, hiszen sem kelethelyet, sem római naptár szerinti napmegjelölést nem tartalmaz. Ennek oka abban kereshető, hogy a keltezést adó actum sor nem adja meg a történet helyét és pontos napját, ami esetleg azt jelenti, hogy nem is egy helyen, s nem egy napon történt az oklevélbe foglalt cselekmény. A formulák azonossága nem zárja ki annak a megállapításnak érvényességét, hogy mindkét 1236 augusztus 29-i oklevél hamisítvány, legfeljebb feltételezi, hogy eredeti oklevél alapján készültek. Ez viszont azt jelentheti, hogy segítséget adhatnak ahhoz, miként is nézhetett ki egy érseki oklevél Róbert korában. Nem nagyon különbözhetett attól, amit világi feladatának bevégzésekor 1236 júniusában állítottak ki többek között az ő nevében is. Az oklevél írásáról már korábban bebizonyosodott, hogy egy korábbi korszakhoz kapcsolódik.⁴¹ Ugyanígy egy korábbi korszakhoz kapcsolódik a keltezésben az *annus ab incarnatione* kitétel. Ezt a formát ugyanis éppen Róbert kancellársága előtt, elődei: Péter és Gottfried kancellárok idején használta a magyar királyi kancellária.⁴² A *promulgatio universitati vestre presencium* formája meg egyenesen francia minták után kiált – vélték korábban.⁴³ Ám a kutatás azóta kiderítette, hogy az oklevélkészítés műhelyei nem feltétlenül azonosak, mondjuk a párizsi egyetemmel.⁴⁴ Úgy tűnik ennek a promulgációs formának is megvannak más területeken az előzményei, pl. pápai oklevélben már 1208-ban

40 A *Strigoniensis archiepiscopus* sorrendet erősíti, hogy más itt számba nem vett okleveleiben is így van. Vö. Theiner, *Hungaria sacra* I. 107-109., 122-124 o. 187., 205., 208. számok.

41 Marsina, *Diplomatikai vizsgálat* 54. o.

42 Vö. Szentpétery, *Kritikai jegyzék* 60-71. o. 197-227. számok. Később is előjön, s érdekes módon abban az 1231-i királyi oklevélben is (az Aranybulla megerősítése, vö. Szentpétery, *Kritikai jegyzék* 153. o. 479. szám), melynek hiteles átírására éppen Róbert érsek kéri a pápai legátust, minek köszönhetően maradt fent a szövege a Vatikáni Titkos Levéltárban. Vö. Theiner, *Hungaria sacra* I. 107-109. o. 187. szám.

43 Perényi József: *A francia iskolák hatása a magyar okleveles gyakorlat kialakulására*. Budapest 1938; Hajnal, *Enseignement* 201. o.

44 Bischoff, *Paläographie* 177. o.

feltűnik.⁴⁵ Talán ugyancsak a pápai oklevelek hatásának tudható be Róbert kancellár újítása, miszerint a keltezésben hivatalának kezdetétől megadja az uralkodási évét is II. Andrásnak. Ez ekkor már bevett gyakorlat a pápai oklevelek mintájára.⁴⁶

Mivel Róbert érsek más okleveleinek formuláit tartalmazza a két 1236 augusztus 29-i oklevél, megengedhető az a következtetés, miszerint eredeti érseki oklevél alapján készültek a helyzethez igazított oklevelek Róbert érsek nevében.

Összefoglalva Róbert érsek okleveleinek főbb vonásait, megállapíthatjuk, hogy azok az oklevelekben Európa szerte már korábban megjelentek, sőt a magyar királyi udvartól sem volt idegen némely vonásuk. Így talán aligha gondolhatunk arra, hogy a kancellár személye önmagában is meghatározó a kancelláriák munkáját illetően. Igaz ugyan, hogy Róbert 1207-ben kancellárként jelenik meg az oklevelekben, mégpedig azokban, amelyekben egy új keletkezési formula az 'annus regni' is feltűnik,⁴⁷ ez azonban nem valószínűsíti a kancellár személyes hatását, hiszen érseki okleveleiben az a keletkezési formula jelenik meg, amelyet kancellár elődei is használtak: az 'ab incarnatione Domini' formulát. Sőt ezt a formulát használja azután Tamás alkancellár, aki Róbert kancellársága végén veszi át a királyi kancellária irányítását, hogy rövidesen kancellárként vezesse tovább a hivatalt.⁴⁸ Ez kitapinthatóvá teszi a kancelláriák 13. század első felében való kialakulásának folyamatát, amelyben a kancellár mögött felsorakozik lassan az alkancellár, s mögöttük felsejlenek a jegyzők, meg az írnokok. Visszatérve tehát Róbert érseki okleveleire, minden arra mutat, hogy Róbertnek mind kancellár korában mind pedig érsekként ugyanaz vagy ugyanolyan tanultságú jegyzője lehetett, akinek európai műveltsége s helyi tapasztalatai tették lehetővé, hogy Róbert egyházi funkciója mellett aktívan bekapcsolódjék az egyházi és világi közéletbe.

RÖVIDÍTVE IDÉZETT MŰVEK

Bischoff, Paläographie = Bischoff, Bernhard: Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters. Grundlagen der Germanistik. Hrsg. von Hugo Moser und Hartmut Steinecke. Mitbegründet von Wolfgang Stammer 24. Berlin 1979.

---

45 P 3473. stb. számok.

46 Már a 6. század derekán megjelent az 'annus imperatoris', s I. Adorján pápa idején az 'annus pontificatus', ám állandó használatának kezdete csak a 10. századra tehető a pápai oklevelekben (vö. Érszegi, Pápai oklevelek 28-29. o.), ami századokkal előzte meg a magyarországi gyakorlatot.

47 Szentpétery, Oklevéltan 84-85. o.

48 Szentpétery, Kritikai jegyzék I. 72-77. o. Róbert kancellár utolsó oklevele: 239b. szám, Tamás alkancellár első oklevele: 241. szám, Tamás kancellár első oklevele: 244. szám. Ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül, hogy Róbert érsek szentszéki ügyekben készült oklevelei egészen más formulakészlettel íródtak Vö. Theiner, Hungaria sacra I. 107-109., 122-124 o. 187., 205., 208. számok.

- Budapest okleveles emlékei = Budapest történetének okleveles emlékei. Monumenta diplomatica civitatis Budapest. Csánky Dezső gyűjtését kiegészítette és sajtó alá rendezte Gárdonyi Albert. Budapest, 1936. I.
- Budapest története = I. Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig. Szerk. Gerevich László. II. Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején. Szerk. Gerevich László és Kosáry Domokos. Budapest története I-II. Főszerkesztő Gerevich László. Budapest 1973-1975.
- Cod. Slovaciae = Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. Szerk. Richard Marsina. Pozsony 1971-1987. I-II.
- Cod. Zichy = Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonkeő... opera Ernesti de Kammerer. Budapestini 1899. IX.
- Érszegi, Pápai oklevelek = Érszegi Géza: Eredeti pápai oklevelek Magyarországon (1199-1417). Budapest 1989. (Akadémiai doktori értekezés).
- Fejér, Codex = Georgius Fejér: Codex diplomaticus ecclesiasticus ac civilis. Budae IV/1
- Fejérpataky, Kancellária = Fejérpataky László: A királyi kancellária az Árpádok korában. Budapest 1885.
- Fögel, II. Ulászló = Fögel József: II. Ulászló udvartartása (1490-1516). Budapest, 1913.
- Gombos, Catalogus = Gombos, Albinus Franciscus: Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendendum ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC. Budapestini 1937-1943. I-III, IV (= composuit Csaba Csapodi).
- Gutheil, Veszprém = Gutheil Jenő: Az Árpád-kori Veszprém. Veszprém 1977.
- Gyetvai, Egyházi szervezés = Gyetvai Péter: Egyházi szervezés főleg az egykori déli magyar területeken és a bácskai Tisza mentén. Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae VII. Ed. Gabriel Adriányi. München 1987.
- Hajnal, Enseignement = Hajnal István: L'enseignement de l'écriture aux universités médiévales. Deuxième édition revue, corrigée et augmentée des manuscrits posthumes de l'auteur avec un album de fac-similés par László Mezey. Budapest 1959.
- Hajnik, Bíróság = Hajnik Imre: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád és vegyes-házi királyok alatt. Budapest, 1899.
- Hermann, A katolikus egyház = Hermann Egyed: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. Dissertationes Hungaricae ex historia ecclesiae I. München, 1973².
- Hervay, Repertorium = Ferenc L. Hervay: Repertorium historicum ordinis Cisterciensis in Hungaria. Bibliotheca Cisterciensis 7. Roma 1984.
- Initienverzeichnis = Initienverzeichnis zu August Potthast, Regesta pontificum Romanorum (1198-1304). Monumenta Germaniae historica. Hilfsmittel 2. München 1978.
- Kollányi, Kanonokok = Kollányi Ferenc: Esztergomi kanonokok 1100-1900. Esztergom 1900.
- Kollányi, Kegyúri jog = Kollányi Ferenc: A magán kegyúri jog hazánkban a középkorban. Budapest, 1906.

- Kubinyi, Egyház és város = Kubinyi András: Egyház és város a késő középkori Magyarországon. Társadalomtörténeti tanulmányok a közeli és a régmúltból. Emlékkönyv Székely György 70. születésnapjára. Szerk. Sz. Jónás Ilona. Budapest, 1994. 74-87. o.
- Marsina, Diplomatikai vizsgálat = Marsina, Richard: A XIII. század derekán kelt oklevelek diplomatikai vizsgálata. Levéltári Közlemények 61 (1990).
- MES = Monumenta ecclesiae Strigoniensis. Szerk. Knauz Nándor. Esztergom 1874. I.
- MEV = Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis. Budapest, 1896. I.
- P = Potthast, Augustinus: Regesta pontificum Romanorum inde ab anno post Christum natum MCXCVIII ad annum MCCCIV. Berolini MDCCCLXXV.
- Pataki, Kelenföld = Pataki Vidor: A péterváradai ciszterciek a középkori Kelenföldön. A Ciszterci Rend Budapesti Szent Imre-Gimnáziumának Évkönyve az 1941-42. iskolai évről. Közzétette Brisits Frigyes. Budapest, 1942.
- Pauler, Árpádházi = Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. Budapest 1899².
- Sacra concilia = Sacra concilia ecclesiae Romano-Catholicae in regno Hungariae celebrata ab anno Christi MXVI usque ad annum MDCCXV. Ed. Carolus Péterfy. Posonii MDCCXLI. I.
- Szentpétery, Kritikai jegyzék = Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Budapest 1923. I.
- Szentpétery, Oklevéltan = Szentpétery Imre: Magyar oklevéltan. A magyar történettudomány kézikönyve. Szerk. Hóman Bálint. II/3. Budapest 1930.
- Szeredy, Egyházjog = Szeredy József: Egyházjog különös tekintettel a magyar Szent Korona területének egyházi viszonyaira valamint a keleti és protestáns egyházakra. Pécs 1879².
- Theiner, Hungaria sacra = Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta collecta ac serie chronologica disposita ab Augustino Theiner. Romae 1859. I.

I. FÜGGELÉK

Az idézett oklevélszövegek magyaryelvű tartalmi összefoglalása időrendbe szedve, őrzési helyükre és kiadásukra való utalással ellátva olvasható az alábbiakban, a II. számú függelékben pedig a hol teljes hol kivonatos eredeti latin szövege található az idézett okleveleknek.

1

1228. augusztus 20

Róbert esztergomi érsek ítéletet hoz a szentesi Mindenszentek egyház tizedeinek ügyében.

Pálóci László országbíró 1446 november 1-i tartalmi átírásában. (Lásd. a 2. számú oklevél 9-10. sorait)

Jelzet: Magyar Országos Levéltár, D1 80870 (Zichy cs.).

2

1236 június

Róbert esztergomi érsek, Sebes nyitrai ispán és más ispánok a IV. Béla király által az Esztergomi Egyházmegyébe kiküldött bírótársak a Louász faluban lakó királyi lovászok által jogtalanul elfoglalt As földön lévő négyekényi földet az esztergomi káptalannak ítélik.

Vízfoltos hártmán, hat pecsét felfüggesztésére szolgáló hártmácskával, egyiken pecsétördék.
Jelzet: Esztergomi Székesfőkáptalan Magánlevéltára, Lad. 41 fasc. 1 n° 5. Fényképe: Magyar Országos Levéltár, D1 237206.

Kiadás: MES 315. o. 386. szám; Cod. Slovaciae 10. o. 10. szám.

3

1236 augusztus 29

Róbert esztergomi érsek IV. Béla király kérésére az általa Bélakúton alapított ciszterci monostornak adja a kispesti, más néven kelenföldi Szent Gellért egyházat tizedjövedelmével és a sasadi Szent András, illetve (buda)örsi Szent Márton kápolnákkal, fenntartva annak jogát, hogy a monostor apátja és szerzetesei által bemutatott papját az esztergomi érsek erősítse meg, s lelkiekben neki tartozzék felelősséggel.

Lodomé esztergomi érsek 1286 június 22-i > Miklós szerémi püspök 1300 január 31-i > a kői káptalan 1503 január 15-i > Ráskai Balázs tárnokmester 1504. január 25-i átirása.

Jelzet: Esztergomi Székesfőkáptalan Magánlevéltára, lad. 66. fasc. 2. n° 10. Fényképe: Magyar Országos Levéltár, D1 238252. (Lásd a 3. számú oklevél 55-67. sorait).

Kiadás: Fejér, Codex IV/1. 60-61. o.; MES I. 316-317. o.; Budapest okleveles emlékei I. 34-35 o.; Hervay, Repertorium 134. o.

4

1236 augusztus 29

Róbert esztergomi érsek megerősíti IV. Béla király intézkedését, amellyel a kispesti Szent Gellért egyházat a tizedeivel az általa Bélakúton alapított monostornak adományozta, s az esztergomi káptalan beleegyezésével fenntartja annak jogát, hogy a monostor apátja és szerzetesei által bemutatott papját az esztergomi érsek erősítse meg, aki a lelkiekben az esztergomi érseknek, anyagiakban pedig a monostornak tartozik felelősséggel.

A kői káptalan 1503 január 15-i > Ráskai Balázs tárnokmester 1504. január 25-i átirása.

Jelzet: Esztergomi Székesfőkáptalan Magánlevéltára, lad. 66. fasc. 2. n° 10. Fényképe: Magyar Országos Levéltár, D1 238252. (Lásd a 3. számú oklevél 33-40. sorait.)

5

1243 augusztus 29

IV. Béla király az általa Bélakúton alapított ciszterci monostornak adományozza a betöltetlen kispesti Szent Gellért egyházat a hozzátartozó sasadi Szent András és a (buda)örsi Szent Márton kápolnákkal együtt azzal, hogy a plébános bemutatásának joga, ami őt illeti, és a megerősítés joga az esztergomi érsek által a monostoré legyen.

A kői káptalan 1503 január 15-i > Ráskai Balázs tárnokmester 1504. január 25-i átirása

Jelzet: Esztergomi Székesfőkáptalan Magánlevéltára, lad. 66. fasc. 2. n° 10. Fényképe: Magyar Országos Levéltár, D1 238252. (Lásd a 3. számú oklevél 25-33. sorait.)

Kiadás: Budapest okleveles emlékei I. 40-41. o.

6

1265 szeptember 13

IV. Kelemen pápa a Kalocsai Egyházmegyében Bélakúton lévő ciszterci monostor konventje kérvényére megerősíti a monostortalapító IV. Béla király és az esztergomi érsek intézkedését, mellyel a király a kispesti Szent Gellért egyház és a hozzátartozó sasadi Szent András, valamint a (buda)örsi Szent Márton kápolna kegyúri jogát, az érsek pedig a plébános megerősítésének jogát a monostorra ruházta.

a.) Bertalan auditor litterarum contradictanun 1265 szeptember 17-i átirása.

Jelzet: Veszprémi Érseki Levéltár, Litterae mancae n 3.

Kiadás: MEV I.151. o.

b.) A kői káptalan 1503 január 15-i > Ráskai Balázs tárnokmester 1504. január 25-i átirása.

Jelzet: Esztergomi Székesfőkáptalan Magánlevéltára, lad. 66. fasc. 2. n° 10. Fényképe: Magyar Országos Levéltár, D1238252. (Lásd a 3. számú oklevél 40-48. sorait.)

7

1286 június 22

Lodomér esztergomi érsek a bélakúti ciszterci monostor apátja, Vilmos kérésére átirja elődje, Róbert esztergomi érsek 1236. augusztus 29-i oklevelét.

Miklós szerémi püspök 1300 január 31-i > a kői káptalan 1503 január 15-i > Ráskai Balázs tárnokmester 1504. január 25-i átirása.

Jelzet: Esztergomi Székesfőkáptalan Magánlevéltára, lad. 66. fasc. 2. n° 10. Fényképe: Magyar Országos Levéltár, D 1238252. (Lásd a 3. számú oklevél 50-55. és 67-71. sorait.)

8

1300 január 31

Miklós szerémi püspök átirja a bélakúti ciszterci monostor perjele, János testvér kérésére Lodomér esztergomi érsek 1286 június 22-i oklevelét.

A kői káptalan 1503 január 15-i > Ráskai Balázs tárnokmester 1504. január 25-i átirása.

Jelzet: Esztergomi Székesfőkáptalan Magánlevéltára, lad. 66. fasc. 2. n° 10. Fényképe: Magyar Országos Levéltár, D1238252. (Lásd a 3. számú oklevél 48-50. és 71-73. sorait.)

9

1446 november 1

Pálóci László országbíró a Makó Jakab és atyafiai, valamint Pike Balázs közötti, az oklevélben részletesen leírt, a Zemplén megyei Szentés, Véke és Kerekítő birtokokat érintő perben hozott ítéletének megfelelő eljárásra kéri a leleszi konventet.

Szakadt, mindkét oldalán beirt 78×59 cm nagyságú papíron, az oklevél hátlapján az országbíró kerek zárópecsétjének nyoma és a leleszi konvent rányomott pecsétje felső felének (caput sigilli) töredéke.

Jelzet: Magyar Országos Levéltár, D1 80870 (Zichy cs.).

Kiadás: Cod. Zichy IX. p. 123-148. n 115.; Codex Slovaciae I. 247-248. o. 342. szám (részben).

II. Ulászló király megparancsolja a kői káptalannak, hogy hiteles emberével mutattassa be Pest város érdekében kiadott parancsát a péterváradai konventnek, s annak eredményét jelentse neki.

A kői káptalan 1503 január 15-i > Ráskai Balázs tárnokmester 1504. január 25-i átirása.

Jelzet: Esztergomi Székesfőkáptalan Magánlevéltára, lad. 66. fasc. 2. n° 10. Fényképe: Magyar Országos Levéltár, D1 238252. (Lásd a 3. számú oklevél 13-17. számú sorait.)

A kői káptalan II. Ulászló királynak jelenti, hogy az 1502. december 19-i parancsára kiküldte hiteles emberét, Kői Bálint olvasókanonokot a péterváradai konventhez, aki a királyi parancs értelmében átvette a Pest városát érintő, a konventben található oklevelek hiteles másolatát, s azokat saját hiteles átirásában felküldi a királynak.

Ráskai Balázs tárnokmester 1504. január 25-i átirása.

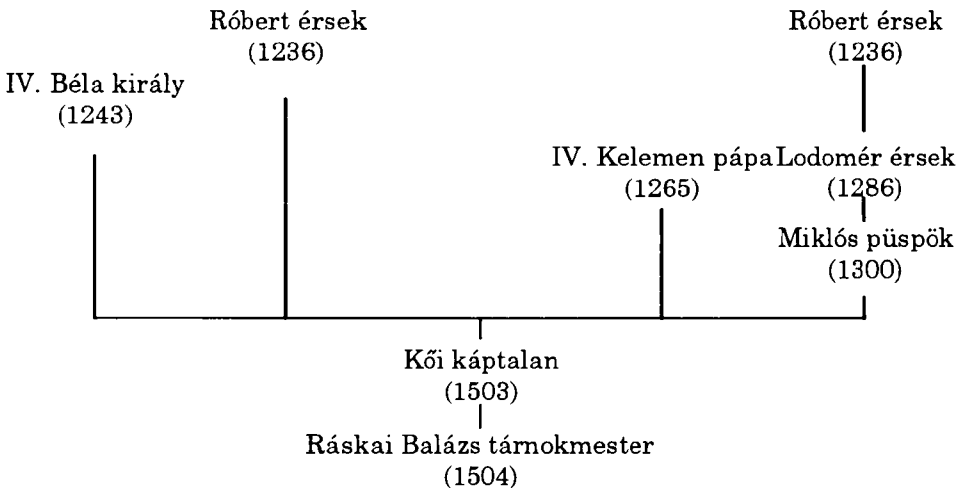
Jelzet: Esztergomi Székesfőkáptalan Magánlevéltára, lad. 66. fasc. 2. n° 10. Fényképe: Magyar Országos Levéltár, D1 238252. (Lásd a 3. számú oklevél 11-13. és 73-75. számú sorait.)

Ráskai Balázs tárnokmester és a nádori perekkel megbízott bíró a kői káptalan 1503. január 15-én II. Ulászló király parancsára kiadott oklevelét, melyet a Buda és Pest város perében mutattak be, Kövendi Székely János esztergomszenttamási prépost, Bakócz Tamás esztergomi érsek képviselője kérésére hiteles átirásban kiadja.

Eredeti szakadt, több helyen csonka papíron, szöveg alá nyomott pecsét töredékével.

Jelzet: Esztergomi Székesfőkáptalan Magánlevéltára, lad. 66. fasc. 2. n° 10. Fényképe: Magyar Országos Levéltár, D1 238252. Lásd a 3. számú oklevél 1-11. és 75-78. sorait.)

Az oklevélben található oklevélszövegek egymáshoz való viszonyát alább rajz mutatja.

II. FÜGGELÉK

A latin szövegben ( ) zárójel mutatja, ha egy szót egyetlen betűvel rövidítettek az oklevélben, [ ] zárójel jelzi, ha az oklevél valahol csonka, de a szöveg rekonstruálható, < > zárójel pedig azt jelenti, ha a másolás következtében valami az oklevélből véletlenül kimaradt, valamint { } közé kerültek azok a betűk, amelyek feleslegesek, * * * azt jelzik, hogy az oklevél csonka, s kiegészíteni sem sikerült, végül ... tölti ki annak a szövegnek a helyét, amely az eredeti teljes szövegből ki lett hagyva, a | jel mutatja az oklevél első oldalán, || jel pedig a másik oldalán lévő sorok kezdetét s mellettük a sorszámát.

Az oklevelek szövegében a környezetüktől eltérő betűvel azok a részek láthatók, melyek másik oklevélben előfordulnak.

1

1236 június

Robertus Dei gracia Strigoniensis archiepiscopus, Sebes comes Nitriensis, Andreas Ruphus² Zobozlaus Mycche Zochyt comites et alii coniudices eorundem a domino Bela illustri rege |³Hungarie^a ad revocandas perpetuitates in Strigoniensi diocesi constituti universis |⁴Christi fidelibus presentes litteras inspecturis salutem in Domino Iesu Christo.

Universitati vestre |⁵tenore presencium volumus fieri manifestum, quod fratres Strigoniensis capituli ad |⁶nostram accedentes presenciam conquesti sunt nobis de agasonibus domini regis de |⁷villa Lowaz dicentes, quod iidem agasones destructis metis antiquis terram ad |⁸quatuor aratra de terra Ass ecclesie Strigoniensis contra Deum et iusticiam abstulerunt.

|⁹Nos igitur iuxta mandatum domini regis nobis iniunctum sicut decebat a nostris coniu |¹⁰dicibus et a vicinis et conterminis dicte terre super hoc inquisita diligentius veritate, |¹¹quia constitit nobis per eosdem coniudices nostros et vicinos et conterminos predictae |¹²terre ipsam terram esse et fuisse terram Strigoniensis ecclesie ab antiquo per Alexandrum |¹³comitem unum ex nobis metas novas, quas agasones antedicti contra iusticiam erexerant |¹⁴destrui fecimus et secundum metas veteres per eundem comitem limitari prenominatam terram |¹⁵et assignari et restitui ecclesie antedicte.

In cuius rei testimonium presentes dedi |¹⁶mus litteras nostrorum sigillorum munimine roboratas.

Actum anno ab incarnatione |¹⁷Domini M° CC° XXX° sexto mense Iunio^b.

2

1446 november 1

|¹Amicis suis reverendis conventui ecclesie de Lelez comes Ladislaus de Palocz iudex curie regie amicitiam paratam cum honore!

Noveritis, quod cum Iacobus filius Petri Mako de Zethen in sua ac fratrum suorum personis in eo, quomodo Blasius dictus Pyke de |²Kyzezen ... pretextu

a 'Hungr' betűk vannak kírva, s a végén a maiuscula 'R' szára ferdén áthúzva, ami egy 'Hungrorum' feloldást is megenged.

b 1236 június

medietatum possessionum Zenthes, Weyke et Kerekthow vocatarum in comitatu Zemliniensi habitarum ... eosdem in curiam regiam in presenciam comitis Stephani de Bathor ... iudicis curie in causam attraxisset ... |³... et exinde sentenciam pro se reportasset diffinitivam ... |⁴,... cum tamen ipse et dicti fratres sui in facto certas litteras ..., quibus mediantibus se ... possent defendere, ut haberent ..., Wladislao regi querimoniam porrexisset ...

|⁷... Tandem... |⁸Jacobus filius Petri Mako ... sex litteras unam privilegiam et alias quinque omnino patenter emanatas nobis presentavit, |⁹quarum prima puta privilegialis domini Ruberti Dei gracia archyepiscopi ecclesie Strigoniensis Strigonii tredecimo Calendas Septembris anno ab incarnatione Domini millesimo ducentesimo vigesimo octavo^c emanata causam inter venerabilem dominum [Clet]um episcopum Agriensem ex parte una et Petrum filium Wethe de villa Zentes ex altera super libertate ecclesie Omnium Sanctorum in facto decimarum motam modo et ordine in eisdem |¹⁰litteris denotatis in presenciam dicti domini Ruperti arhyepiscopi diffinitam fuisse denotabat ...

Quia ... |²⁵in prescripto eciam anno graciae millesimo ducentesimo vigesimo octavo antefatus Petrus filius Vethe de villa Zenthes cum antefato Cleto episcopo ecclesie Agriensis coram prefato domino Ruberto archiepiscopo in facto decimarum tanquam de possessione corporali et populosa |²⁶dicte ville Zenthes litem protraxisset ... ||²⁷... adinveniebantur ..., ||²⁹... possessionem Zenthes totalem ac medietates pretectarum possessionum Weyke et |³⁰Kerektow ... filiis Petri Mako ... adiudicantes... |³¹praedictas autem alias medietates antefatarum possessionum Weyke et Kerekthow vocatarum antefato Blasio Pyke relinquentes ... vestram amicitiam presentibus petimus diligenter, quatenus vestrum mittatis hominem pro testimonio fide dignum, quo presente ... |³²... homo regius de curia regia ... transmissus ... eandem possessionem Zenthes totalem ac medietates dictarum aliarum possessionum Weyke et Kerekthow vocatarum ... prefatis filiis Petri ... Mako ... statuatur ...

||³⁹... Datum Bude nonagesimo tercio die octavarum festi beati Iacobi apostoli ... anno Domini millesimo quadringentesimo quatragesimo sexto^d.

3

1504 január 26

Nos Blasius de Raska thavernicorum serenissimi principis domini nostri domini Wladislai Dei gracia regis Hungarie et Bohemie etc. magister ac in causa et causis in presenciam |² palatinali vertentibus per prefatum dominum nostrum regem gracioussimum iudex deputatus memorie commendamus, quod cum in causa inter circumspectos iudicem et iuratos ceterosque |³cives et totam communitatem civitatis Pesthiensis ut actorem ab una ac prudentes et circumspectos similiter iudicem et iuratos ac ceteros cives et totam communitatem civitatis Budensis veluti |⁴ in causam attractos partibus ex altera in termino octavarum festi epiphaniarum Domini proxime preteriti^e, ad quem scilicet terminum universe cause liberarum civitatum regalium ad sedem no-

c 1228 augusztus 20

d 1446 november 1

e 1504 január 13 körül

stram |⁵iudiciariam per appellationes devolute et deducte generaliter fuerant prorogate, in eadem^f sede nostra iudiciaria coram nobis mota et vertente per circumspectum Nicolaum notarium dictorum |⁶iudicis ac iuratorum et ceterorum civium dicte civitatis Pesthiensis in personis eorundem quedam littere capituli ecclesie de Kew personali presencie prefati domini nostri regis ad suum regie maiestatis |⁷litteratorium mandatum rescipcionales in papiro clause emanate et confecte coram nobis in iudicio fuissent exhibite, mox venerabilis Iohannes Zekel de Kewend |⁸prepositus ecclesie sancti <Thome> martiris de promontorio Strigoniensi in persona reverendissimi domini Thome miseracione divina tituli sancti Martini in Montibus sacrosancte Romane ecclesie presbyteri |⁹cardinalis Strigoniensis locique eiusdem comitis perpetui primatis dicti regni Hungarie et apostolice sedis legati nati summi et secretarii aule prefati domini nostri regis cancellarii etc. cum |¹⁰procuratoriis litteris eiusdem in nostram exurgens presenciam paria prescriptarum litterarum annotati capituli ecclesie de Kew rescipcionalium eidem domino cardinali iurium suorum et ecclesie |¹¹sue predictae ad cautelam per nos dari [postulavit].

Quarum tenor talis est:

Serenissimo principi et domino domino Wladislao Dei gracia regi Hungarie et Bohemie etc. |¹²domino ipsorum naturali graciousissimo capitulum [ecclesie de] Kew oracionum devotarum suffragia perpetua cum fidelitate.

Vestra noverit serenitas nos litteras eiusdem v(estre) s(erenitatis) exhibitórias |¹³nobis preceptorie loquentes et directas summo cum honore recepisse in hec verba:

Wladislaus Dei gracia rex Hungarie, Bohemie etc. fidelibus nostris capitulo ecclesie de Kew salutem |¹⁴et gratiam.

Eidem fidelitati vestre harum serie firmiter precipientes mandamus, quatinus alias litteras nostras pro parte fidelium nostrorum circumspectorum iudicis et iuratorum ceterorumque |¹⁵civium civitatis nostre Pesthiensis fidelibus nostris priori et conventui ecclesie Waradini Petri preceptorie loquentes et directas per vestrum testimonium idoneum eisdem priori et |¹⁶conventui presentari faciatis et quitquid iidem ad contenta earundem litterarum nostrarum preceptoriarum fecerint vel responderint, id nostre personali presencie suo modo fideliter |¹⁷rescribere debeatis secus non facturi!

Datum Bude feria secunda proxima post festum beate Lucie virginis anno Domini millesimo quingentesimo secundo^g.

Nos igitur mandatis v(estre) s(erenitatis) |¹⁸in omnibus obedire volentes – ut tenemur – unum ex nobis videlicet magistrum Valentinum de Kew lectorem socium et concanonicum nostrum ad premissa fideliter exequenda nostro pro testimonio |¹⁹transmisimus fide dignum, qui tandem exinde ad nos reversus nobis retulit eo modo, quod ipse feria sexta post festum beati Pauli primi heremite proxima^h alias litteras eiusdem vestre |²⁰serenitatis pro parte fidelium circumspectorum videlicet iudicis et iuratorum ceterorumque civium civi-

f Utólag beszúrva a szövegbe

g 1502 december 19

h 1503 január 13

tatis eiusdem vestre serenitatis Pesthiensis priori et conventui ecclesie Waradini Petri |²¹preceptorie loquentes et directas iuxta contenta litterarum vestre serenitatis exhibitoriarum nobis directarum presentasset et exhibuisset, quas iidem prior et conventus predictae ecclesie |²²Waradini Petri capellani eiusdem v(estre) s(erenitatis) fideles summa cum reverencia acceptassent ac secundum earundem tenorem omnes litteras et litteralia instrumenta eorundem per divos reges vestre |²³scilicet serenitatis predecesores pretacte ecclesie graciose concessas, que eciam in aliqua earum parte antiqua iura et libertates prenotate civitatis v(estre) s(erenitatis) Pesthiensis tangerent et |²⁴denotarent in nostri hominis seu testimonii presenciam pro iurium predictorum civium defensione adduxissent et paria earundem nobis inscriptis misissent.

Quarum tenores |²⁶ presentibus sine omni dolo et fraude inscribi fecimus et sigillo eiusdem capituli [sigillari]. Que sequuntur modo infra scripto:

Bela Dei gracia rex Hungarie, Dalmacie, Croacie, |²⁶[Rame, S]ervie, Gallicie, Lodomerie Cumanieque rex omnibus tam presentibus quam [futuris presentes] litteras inspecturis salutem in omnium Salvatore.

Ad universo[rum tam presenciu]m quam futurorum |²⁷[noticiam] harum serie volumus pervenire, quod nos saluti anime nostre providere [cupientes mon]asterio Bele Fontis Colocensis dyocesis Cysteriensis ordin[is, quod nos con]strui fecimus, |²⁸[ecclesia]m sancti Gerardi de Minori Pesth capellam regiam vacantem de iure et [quodcunque] ad nos patronatus spectabat ius, cum duabus capelli[s ecclesie] sancti Gerardi |²⁹[martir]is scilicet sancti Andree apostoli in Sasard et sancti Martini in Ewrs, quarum [decimarum qua]rta pars magistralis ad eandem ecclesiam sancti Gerardi pert[inet, dedim]us, donavimus |³⁰[et contu]llimus iure perpetuo possidendam ita, quod presentacio sacerdotis, qui in ea [divina] officia et sacramenta ministrabit, que ad nos pertine[t, institutio vero eiusdem] per venerabilem |³¹[patrem] Strigoniensis ecclesie archiepiscopum in ius cedat eiusdem monasterii pleno [iure].

Ut igitu[r] huius nostre donacionis series robur obtineat perpetue [firmitatis] nec per quempiam |³²[nostris nostr]orumque succesorum temporibus aliqualiter retractari valeat aut [possit revoc]ari, presentes eidem monasterio concessimus litteras duplici[s sigilli nostri] mimimine |³³[roborat]as.

Datum anno gracia millesimo ducesimo quadragesimo tercio [quarto Kalen]das Septembris, regni autem nostri anno octavoⁱ.

Par alteri[us littere].

[Robert]us Dei gracia |³⁴[Strigonie]nsis archiepiscopus universis Christi fidelibus presentes litteras inspecturis salutem in [Domino].

Univer)sitati vestre tenore presencium volumus fieri manifest[um, quod cum domin]us Bela |³⁵[illustri]s rex Hungarie pro remedio anime sue omne ius plebanie et patron[at]us * * * j]ersitate seu quodcunque aliud ius, quod in ecclesia sancti [Gerardi de P]arvo Pesth |³⁶[habebat, c]um universis decimis suis monasterio Bele Fontis contulit.

i 1243 augusztus 29

j Néhány betű nem olvasható

Nos ad pe[tticionem eiusdem domini regis] ex consensu et beneplacito capituli nostri dictam co[n]cessionem ratam e]t gratam |³⁷ * * *^kpam duximus confirmandam ita tamen, quod nobis et ecclesie nostre sit [salvum ius, q]uod in dicta ecclesia sancti Gerardi habeamus scilicet ut [sacerdos, qui] in ea plebi |³⁸[divina of]ficia et sacramenta ministrabit, ad presentationem abbatis et fratrum dicti [monasterii] per Strigoniensem archiepiscopum instituat^r et ei de cura [plebis in spirit]ualibus, |³⁹[abbati v]ero et monachis de temporalibus teneatur respondere.

Datum anno [ab incarnatione Domini millesimo ducesimo tricesimo sexto S]trigonii in ecclesi]a beati |⁴⁰Adalberti quarto Kalendas Septembris¹.

Par tercię litterę.

Clemens episcopus servus servorum Dei dilectis filiis <..> abbati et conventui monasterii Bele Fontis [Cyster]cien]sis ordinis |⁴¹Colocensis dyocesis salutem et apostolicam benedictionem.

Merita vestre religionis merentur, ut in his, que digne possumus, vestris precibus favorabiliter annuamus.

L[ect]a siquidem |⁴²coram nobis vestra peticio continebat, quod carissimus in Christo filius noster rex Hungarie illustris et bone memorie archiepiscopus Strigoniensis monasterii vestri, quod idem rex |⁴³construxit, ut dicitur, incrementum spiritualiter et temporaliter affectantes dictus rex patronatus, idem vero archiepiscopus inst[itutio]nis de suo assensu capituli iura, que in sancti |⁴⁴Gerardi de Minori Pesth sancti Andree in Sassard et sancti Martini in Ewrs ecclesiis dyocesis Wesprimiensis habebant, vobis liberaliter concesserunt, prout in litteris inde |⁴⁵confectis plenius dicitur contineri.

Nos itaque vestris supplicacionibus inclinati concessionem huiusmodi – sicut pie ac provide facta est – ratam et gratam habentes eam auctoritate apostolica |⁴⁶confirmamus et presentis scripti patrocinio communimus.

Nulli ergo omnino hominum liceat hanc paginam nostre confirmacionis infringere vel ei ausu temerario contraire. Si quis autem |⁴⁷hoc attemptare presumpserit, indignacionem Dei omnipotentis et beatorum Petri et Pauli apostolorum eius se noverit incursum.

Datum Perusii Id<ib>us Septembris pontificatus |⁴⁸nostri anno primo^m.

Par quarte litterę.

Nos Nicolaus miseracione divina episcopus Sirmiensis significamus, quibus expedit tenore presencium universis, quod accedens ad nostram |⁴⁹presenciam frater prior monasterii Bele Fontis ordinis Cyster]cien]sis et exhibuit nobis quasdam litteras sub sigillo venerabilis patris domini Lodomerii condam archiepiscopi Strigoniensis |⁵⁰petens a nobis cum instancia, ut ipsas litteras de verbo ad verbum rescribi et nostro sigillo communiri faceremus.

Quarum quidem litterarum tenor talis est:

Nos Lodomerius miseracione |⁵¹divina archiepiscopus Strigoniensis eiusdemque loci [com]les perpetuus significamus, quibus expedit, universis presencium per tenorem, quod vir religiosus frater Wyllermus abbas monasterii

k 6 betű nem olvasható

l 1236 augusztus 29

m 1265 szeptember 13

|⁶²Bele Fontis * * *ⁿ loci domus de Creynfeld nomine suo et sui conventus coram nobis constitutus exhibuit nobis |⁶³privilegium domini R[oberti archiepiscopi Strigoniensis ec]clesie predecessoris nostri non cancellatum non absum [non viciatum] nec in aliqua sui parte [suspectum] |⁶⁴humiliter et cum instancia supplicans, ut nos ipsum privilegium ratificare et confirmare dignemur ac propter pericula * * *^o temporum continue per Hungariam * * *^p |⁶⁵sigillo nostro renovare.

Cuius quidem privilegii tenor, quem de verbo ad verbum presenti pagine inseri fecimus et inscribi, talis est:

Robertus Dei gracia Strigoniensis archiepiscopus |⁶⁶universis Christi fidelibus presentes litteras inspecturis salutem in Domino.

Universitati vestre tenore presencium fieri volumus manifestum, quod cum dominus Bela illustris rex Hungarie ad |⁶⁷honorem Dei genitricis et virginis Marie pro remedio anime sue monasterium Bele Fontis in dyocesi Colocensi de novo construxisset seu construi fecisset abbatem et monachos |⁶⁸ordinis Cysterciensis in eodem per sedem apostolicam constitui procurans et inter alia dona seu beneficia sua eciam patronatum seu aliud quodcunque ius in ecclesia sancti Gerardi martiris |⁶⁹de Parvo Pesth habebat ex consensu nostro eidem monasterio iure perpetuo contulisset, petunt eciam insuper a nobis cum instancia magna et devocione, ut et nos ipsam ecclesiam beati |⁶⁰Gerardi martiris cum omnibus proventibus suis et capellis ipsi monasterio Bele Fontis conferremus.

Nos igitur ad huiusmodi pie petitionis et devote eiusdem domini regis Bele instantiam |⁶¹inclinati precipue propter divine miseracionis retribucionem et gloriose Virginis ob amorem sepe dictam ecclesiam beati Gerardi martiris de Parvo Pesth seu Creynfeld ad nostram et |⁶²ecclesie nostre Strigoniensis iurisdictionem ac institutionem immediate et per omnia pertinentem cum universis decimis suis maioribus et minoribus aliisque proventibus suis omnibus necnon duabus |⁶³capellis suis sancti Andree videlicet Sassard et sancti Martini de Ewrs ecclesiis magistralibus cum consensu et beneplacito capituli nostri Strigoniensis contulimus ipsi monasterio |⁶⁴Bele Fontis ad sustentacionem monachorum ibidem successive commorancium pleno iure ac perpetuo possidendam salvo iure instituendi nobis et ecclesie nostre Strigoniensi remanente, ut |⁶⁵videlicet sacerdos, qui in ipsa ecclesia beati Gerardi martiris divina officia plebi celebrari et sacramenta ecclesiastica conferre debeat {n}t ad presentacionem abbatis et fratrum dicti monasterii |⁶⁶Bele Fontis per Strigoniensem archiepiscopum confirme{n}tur et ei de cura plebis in spiritualibus respondere tenea{n}tur.

Datum anno <ab incarnatione> Domini millesimo ducentesimo tricesimo sexto <Strigonii> |⁶⁷in ecclesia beati Adalberti quarto Kalendas Septembris^q.

Nos igitur attendentes ipsam petitionem prefati abbatis Bele Fontis fore iustam legitimam et devotam necnon salubrem |⁶⁸dicti domini Roberti predecessoris nostri provisionem non sine magno pietatis fervore ipsi monasterio

---

n 50 betűnyi nem olvasható
o 10 betűnyi nem olvasható
p 10 betűnyi nem olvasható
q 1236 augusztus 29

factam equali caritatis studio imitari cupientes sepe dictum privilegium |⁶⁹domini Roberti nobis exhibitum de fratrum nostrorum capituli Strigoniensis consilio et consensu approbavimus, ratificavimus, confirmavimus et confirmatum presenti scripto duximus |⁷⁰renovandum.

In cuius rei memoriam perpetuamque firmitatem presentes litteras nostras sigillo nostro et sigillo eorundem fratrum nostrorum capituli Strigoniensis fecimus roborari.

|⁷¹Datum Strigonii in ecclesia nostra cathedrali anno Domini millesimo ducesimo octuagesimo sexto decimo Kalendas Iulii^r.

Nos igitur audito instrumenti tenore proscripto |⁷²ipsum instrumentum non rasum non cancellatum, immo tenorem ipsius ad instanciam firatris Iohannis prioris Bele Fontis de verbo ad verbum rescriptum nostro sigillo fecimus |⁷³roborari.

Datum in Sancto Yreneo dominica proxima ante festum purificationis beate virginis Marie anno Domini millesimo trecentesimo^s.

Tandem huiusmodi presentacionis et exhibicionis |⁷⁴litterarum vestre serenitatis exhibitoriarum personali presencie eiusdem vestre maiestatis fideliter rescripsimus.

Datum tercio die diei exhibicionis et presentacionis premissarum anno Domini millesimo |⁷⁵quingentesimo tercio.

Unde nos petitionibus prefati Iohannis Zekel prepositi per eum modo quo supra in persona prefati domini Thome cardinalis Strigoniensis nobis factis iustis |⁷⁶utputa et legitimis inclinati tenorem prescriptarum litterarum annotati capituli ecclesie de Kew rescripcionalium de verbo ad verbum sine diminutione et augmento aliquali |⁷⁷presentibus litteris nostris patentibus transcribi et transsummi facientes eidem domino Thome cardinali Strigoniensi ecclesieque eiusdem predictae iurium suorum ad cautelam duximus concedendam communi |⁷⁸iusticia suadente.

Datum Bude decimo q[uar]to die termini prenotati anno Domini millesimo quingentesimo qu[ar]to^t.

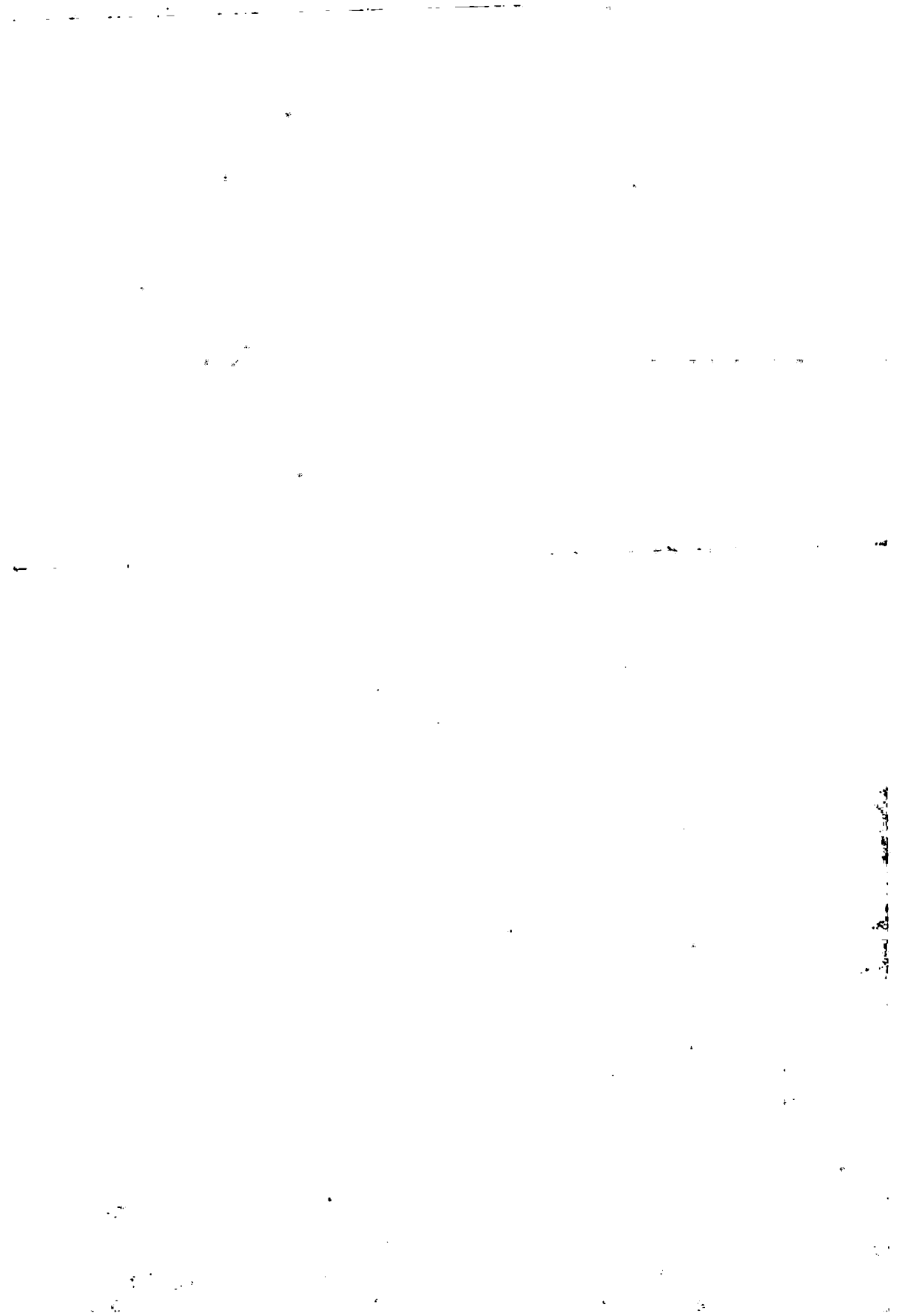
Jobb alsó sarkában: M(agister) Ell(ewel)gy

---

r 1286 június 22
s 1300 január 31
t 1504 január 26

DOCUMENTS OF ARCHBISHOP RÓBERT

The fact that religious people contributed much to secular works in Hungary is well-known. This statement is especially true of the prelates. The archbishop of Esztergom Róbert joined the activities in the royal court while still a provost in Székesfehérvár, and he became the head of the chancery for the period between 1207 and 1209. Then he became the bishop of Veszprém and then the archbishop of Esztergom. He was a well-known person of his time, and his activities are the subject of numerous contemporary sources and sources of later times. As an archbishop (1226-1239) he issued several documents, of which the most problematic is that dated on 29th August, 1236. This document survived under peculiar conditions: it is contained in a reference letter written by Lord Chief Treasurer Balázs Ráskai in connection with a legal debate between the cities of Buda and Pest. Four documents were found in the Convent of Pétervárad concerning the rights of the city of Pest. The first dates back to 1243 and was issued by King Béla IV to certify that he awarded the Szent Gellért Church of Kispest together with the Szent András chapel of Sasad and the Szent Márton chapel of (Buda)örs to the Cistercian Monastery founded by him in Bélakút (i.e., Pétervárad) of the Kalocsa diocese. The text of the document raises no suspicion, moreover, the Bull of 13th September, 1265 by Pope Clement IV confirmed the contents of the document. We can see archbishop Róbert's consent to the transfer of patron's rights first in the document of King Béla IV. The given certificate, however, conceals a surprise for the researcher: there are two documents among the documents of the Monastery of Pétervárad containing archbishop Róbert's consent. The two documents issued on the very same day with different wordings and their comparison with other contemporary documents force a statement according to which both documents issued in the name of archbishop Róbert of Esztergom in 1236 are false. Presumably, the litigation with the bishops of Veszprém (concerning ecclesiastical authorization and income) made people of Bélakút prepare a lengthier text in the name of archbishop Róbert, most probably based on the document of 1243 by King Béla IV. The lack of written consent from the archbishop of Esztergom may have been soaring for those living in the monastery when the Synod in Buda in 1279 resolved that only by the consent of the concerned diocesan bishop (in our case the archbishop of Esztergom) could any ecclesiastical institute be transferred. This may have been the reason for preparing the shorter version of the document in the name of archbishop Róbert. Whether there had been an original document with archbishop Róbert's consent to transferring patronship of the Kelenföld Church is uncertain. The four documents appearing in Balázs Ráskai's publication were issued by archbishop Róbert of Esztergom under different authorizations. In the document of 1228, the archbishop represents the supreme ecclesiastical forum. The two documents of 29th August, 1236 relate to one and the same case with the archbishop representing the diocese. The document written in June, 1236 is evidently tied with his secular function. All the three share common features attributed to formulas, whose identity does not preclude the validity of the statement concerning the false status of the document of August, 1236, they only allow for an assumption that they were made out on the basis of original documents. This, in turn, may mean that those documents can provide a clue as to how a document by the archbishop may have looked like at the time. As far as the basic characteristics of archbishop Róbert's documents are concerned, it can be stated that they reflect the features already in use all over Europe, some of them even resembled those of the Hungarian royal court. Formula usage is indicative of the process of the formation of chanceries in the first half of the 13th century.

STANISŁAW A. SROKA

LENGYELEK A SZEPESSÉGI KÁPTALANBAN A XIV. SZÁZADBAN

A szepességi káptalan eredete a múlt homályába vész. Nem tudjuk ki és mikor alapította a prépostságot, amely mellett utóbb létrejött a káptalan. A XIII. század elején már biztosan létezett, lévén hogy a források 1209-ben megemlítik Adolf prépostot¹. Kezdetben a káptalannak csupán négy kanonokja volt, csak 1282-ben növelte a létszámot tízre Lukács prépost². Gentilis bíborosnak, a pápai legátusnak 1309-ben Budán kiadott statútuma 16 főre egészítette ki ezt a létszámot³, amely a középkor végéig megmaradt.

A szepességi prépostság nem az esztergomi érsekek, hanem közvetlenül a Szentszék joghatósága alá tartozott. Tekintettel arra, hogy királyi prépostság volt, kezdetben az uralkodó nevezte ki a prépostot. II. András király idejétől a kanonokok már maguk választhattak, a döntést pedig az esztergomi érsek megerősítette. Ezt a kiváltságot a káptalan Luxemburgi Zsigmond alatt veszítette el, aki a régebbi szokás szerint a saját jelöltjét állította a szepességi káptalan élére. Korvin Mátyás a védnökség jogát a Szapolyai családnak adományozta, amit ennek kihalása után a Thurzók szereztek meg. II. Rudolf (1576-1608) uralkodásától a szepességi prépost kinevezése ismét a király joga volt⁴.

A káptalan élén a prépost állt, utána következett az olvasókanonok⁵ majd a kántor és a templomőr. A szepességi prépostnak nagyon szerteágazó jogköre volt, félig-meddig a püspöki joghatóságnak felelt meg. Adhatott kanonogságot és javadalmakat, engedélyezhette templomok, kápolnák építését – melyeknek

- 1 Pirhalla M., *A szepesi prépostság vázlatos története a püspökség fellállításáig*, A „Szepesmegyei Történelmi Társulat” milleniumi kiadványai, t. IV, Lőcse 1899, 5.old.; Hradszky J., *Initia, progressus ac presens status Capituli Scepusiensis, Szepesváraljae 1901*, 8-9.old.; Feňarová, *Spišské prepoststvo. Stredovské listiny 1248-1526. Inventár*, Bratislava 1964, 5.old.; Gotkiewicz, M., *Polacy w Kapitule Spiskiej*, *Nasza Przeszłość*, t. 36, 1971, 135.old. A középkori Szent Márton templom kinézetének rekonstrukcióját Rumiński K. W. végezte el. Rumiński K. W., *Die Kathedralekirche St. Martin des Zipser Kapitels*, Bochum 1975; uő, *Die Kirche St. Martin des Zipser Kapitels*, *Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae*, t. 22, 1976, 21-54.old.
- 2 Feňarová M., op. cit., 5.old.
- 3 Hradszky J., op. cit., 20.old.
- 4 Ibidem, s. 18; Feňarová M., op. cit., 6.old.
- 5 A gneznói egyházmegye káptalanjaiban a lektor megfelelője a skolasztikus volt, aki a katedrális iskolát vezette. Lásd Stopka K., *Szkoły katedralne metropolii gnieźnieńskiej w średniowieczu. Studia nad kształceniem kleru polskiego w wiekach średnich*, Kraków 1994, 46-47.old.

a felszentelése viszont már a püspök hatáskörébe tartozott, – tarthatott kánoni szemlét, összehívhatott zsinatot, és végül kanonokokat nevezhetett ki. Nem szentelhetett temetőket, és nem volt joga sem a bérváláshoz, sem a feloldozáshoz⁶. Boleszló esztergomi érsek 1326. szeptember 12-i dokumentuma alapján a szepességi prépost jogot nyert 40 napos búcsú tartásához a saját prépostsága területén⁷.

Bár a szakirodalomban ettől eltérő véleményekkel is találkozhatunk, a szepességi prépost nem viselt püspöki méltóságot a középkorban⁸. A tévhit alapja az, hogy a XIII. század végén szerepel a forrásokban egy bizonyos Farkasfalvi Jakab, szepességi püspök címmel⁹. Ez a püspöki kinevezés azonban kivételesen bizonyult, és később már nem fordult elő, hogy bármely szepességi prépost püspöki címet viselt volna. A szepességi Szent Márton prépostság püspökséggé emelését a XIV. század közepén Nagy Lajos király és édesanyja Erzsébet szorgalmazták ugyan, ám ez a törekvésük végül is kudarcba fulladt a pápánál. 1348 április 16-án a pápai kancellária bullával fordult ebben az ügyben Miklós pécsi püspökhöz¹⁰, valamint két magyarországi apátság apátjához, Zigfridhez Garamszentbenedekekről és Dánielhez a visegrádi szent András apátságából, hogy állapítsák meg, lehetséges volna-e püspöki rangra emelni az említett prépostságot¹¹; ez volt ugyanis Lajos király és Erzsébet királynő kérése. A királyi kérvényben ezen felül még szerepelt az is, hogy a káptalan városi előjogokat kapjon. Az eljövendő püspökség a király és a királynő elképzelése alapján a Szepességet és Liptó környékét foglalta volna magába, amely területek mindaddig az esztergomi érsek joghatósága alá tartoztak¹².

Úgy tűnik azonban, hogy sem Miklós püspök, sem az említett két apát nem siettek a körülmények kivizsgálásával, lévén, hogy 1350-ig semmilyen válasz nem érkezett a pápához a fenti kérdésre¹³. Lajos király a kérvényére adott

---

6 Feňarová M., op. cit., 6.old.; Gotkiewicz M., op. cit., 135-136.old.; Ruciński H., *Prowincja saska na Spiszu do 1412 roku (Na tle przemian społecznych i ustrojowych w komitacie spiskim i na obszarach przyległych)*, Białystok 1983, 157-158.old., 215.old., 38.jegyz.

7 Monumenta Ecclesiae Strigoniensis (MES), 3.k., ed. Dedek C. L., Strigonii 1924, 147.sz., 84. old. Lásd Sroka S., *Bolesław – arcybiskup ostrzyhomski (1321-1328)*, Nasza Przeszłość, 79.k., 1993, 141-142.old.

8 Feňarová M., op. cit., 6.old.

9 *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. Az Arpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke, II.k., 4. sz. (1290-1301)*, szerk. Szentpétery I., Borsa I., Budapest 1987, 3932, 4146, 4225, 4239. sz. Jabakról, a szepességi püspökről lásd Fügedi E., *Kirchliche Topographie und Siedlungsverhältnisse im Mittelalter in der Slowakei*, Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae, 5.k., 1959, 3-4.fasc., 371.old.; Ruciński H., op. cit., 158, 163.old.; *Slovenský Biografický Slovník (od roku 833 do roku 1990)*, 2.k., Martin 1987, 508.old.

10 A kevéssé ismert sziléziai klerikus életrajzát, aki sok fontos egyházi javadalom birtokosa volt Magyarországon, és 14 évig pécsi püspök volt, a következő cikkben mutattam be: *Węgierskie perypetie śląskiego kleryka w XIV wieku*, w: Sroka S., *Z dziejów stosunków polsko-węgierskich w późnym średniowieczu. Szkice (sajtó alatt)*.

11 *Bullarium Poloniae*, II.k. (1342-1378), szerk. Sułkowska-Kurasiowa I., Kuraś S. (továbbiakban BP), Romae 1985, 360. sz.

12 Ibidem.

13 Bár az apátok a pápai utasításnak megfelelően 1348. december 23-ra összehívták a tanúkat a szepességi káptalanba az ügy kivizsgálása céljából, de úgy látszik semmilyen érdemi döntés nem született. Feňarová M., op. cit., 73.sz., 35.old.

pápai válasz híján 1350-ben ismét kérvényezte a szepességi püspökség megalapítását. Az erre válaszul érkezett, 1350. április 14-i bullában a pápa tudatta vele, hogy még nem kapott választ a feltételek meglétének kiderítésével megbízott személyektől¹⁴. Ezután a szepességi püspökség kérdése teljesen elült.

Miklós püspök „fegyelmezetlenségét” könnyű megmagyarázni. A szepességi püspökség létrejötte az esztergomi érsekség területének csökkenését eredményezte volna. Miklós tehát, aki az esztergomi érsek alá tartozott, nyilván nem akart az ügy pozitív véleményezése következtében kiesni az érsek kegyéből. Negatív véleményezés esetén viszont a királyt haragította volna magára; a bonyolult helyzetben az egyetlen biztonságos megoldás a feladat eltussolása volt¹⁵. A szepességi püspökséget végül csak 1776-ban, Mária Terézia uralkodása alatt alapították meg. A püspökök megtartották a szepességi prépost címzetes méltóságát¹⁶.

A szepességi káptalan történetének monografikus feldolgozása Hradzsky J. tolla alól került ki¹⁷. A szerző a műben felsorolja a forrásokból megismert összes kanonok nevét, a középkortól egészen a maga koráig. A szepességi káptalanban előforduló lengyelekről Gotkiewicz M. írt egy cikket 1971-ben¹⁸. Forrásként elsősorban Józef Świstek Hradzsky munkáiból készített feljegyzéseit használta. A nagy időtartam (a középkortól a legújabb korig) nem segítette elő a kérdés részletes bemutatását. Némelyik lengyel származású szepességi kanonokot, akik egyidejűleg krakkói kanonokok is voltak a XIV. században, megemlíti Kowalski M. D., eddig még nem publikált munkájában¹⁹.

A káptalan történetével kapcsolatos összes forrás átvizsgálása után sikerült találni 9 személyt, akik a XIV században szepességi kanonokok voltak, vagy jutalékot kaptak a kanonokság után. Közülük III. Kropidło Jan sziléziai herceg viselte a legmagasabb méltóságot a káptalanban, aki 1379-1382 között prépost volt. Az alábbi kimutatásban figyelembe veszem a sziléziai származású személyeket is. Az említett, kanonoki birtokkal vagy ez után járó jutalékkal rendelkező személyek létszáma tanúsítja, hogy a szomszédos Lengyel Királyságban is érdeklődtek a káptalan iránt. Másrészt hozzá kell tenni, hogy a kanonokság eléréséhez komoly támogatással kellett rendelkezni. Amint ugyanis kiderül Kowalski M. D. kutatásaiból, elvileg ugyan bárhol elhelyezkedő javadalom után is lehetett pápai jutalékot kapni, gyakorlatilag azonban ez csak a saját országban és saját egyházmegyében volt lehetséges²⁰.

Az alábbi átdolgozás időrend szerinti.

---

14 Pór A., *Neszmélyi Miklós, Nagy Lajos király tanítója*, Katholikus Szemle, 1907, 20.old.

15 Sroka A., *Węgieńskie perypetie (sajtó alatt)*.

16 Feňarová M., op. cit., 7.old.

17 Hradzsky J., op. cit. A szepesség történetét kutató kiváló tudós életrajzát Špirko J. készítette el. Špirko J., *Spišsky historik Jozef Hradzsky. Jeho zivot a dielo*, Turčiansky Sv. Martin 1946.

18 Gotkiewicz M., op. cit.

19 Kowalski M. D., *Pralaci i kanonicy krakowskiej kapituły katedralnej od pontyfikatu biskupa Nankera do śmierci Zawiszy z Kurozwek (1320-1382)*, Kraków 1994 (A magiszteri munka gépelve).

20 Kowalski M. D., *O rzekomej wojnie beneficjalnej we Wrocławiu pomiędzy Kazimierzem Wielkim a Karolem IV*, in: Cracovia- Polonia - Europa, Kraków 1995, 296.old.

Frowin – sok kutató foglalkozott már ezzel a tizennegyedik századi kanonokkal, aki több káptalannak is tagja volt egyszerre. Elsősorban az Antigametratus-nak, a XIV. századi krakkói egyházi irodalom legnagyobb alkotásának a szerzőjeként ismert²¹. A legtöbb kutató a forrásokban fellelhető igen tömör utalások alapján megpróbálta összeállítani az életrajzát²². Frowin az első forrásokban említett lengyel, aki a szepességi káptalanban méltóságra jutott. 1331-ben XXII. János pápától jutalékot kapott szepességi kanonokság után²³. Ezt valószínűleg Nanker krakkói püspöknek köszönhette – mint ahogy egész egyházi karrierjét – cserébe a Boleszláv esztergomi érsekkel a szepességi települések fölötti joghatóságról folytatott tárgyalásokban tett szolgálataiért²⁴. A szakirodalomban megoszlanak a vélemények arra vonatkozóan, hogy tényleg birtokolta-e ezt a javadalmat²⁵. Rendelkezünk azonban két forrási utalással arra vonatkozóan, hogy Frowin valóban szepességi kanonok volt. Csanád esztergomi érsek 1338. március 25-i dokumentumában mint szepességi kanonok van megemlítve a tanúk között²⁶. Ezenkívül bizonyítja még a méltóságát egy saját maga által 1342. augusztus 16-án kiállított diploma²⁷. A szepességi Podgrodzie-ben kiállított dokumentum egy vitát döntött el Władysław a hercovyczi²⁸ templom rektora és Demetriusz szepességi kanonok között. A vita a Szepességről Syreba faluba vezető közút felett elhelyezkedő Kavchyk és Hercovycz falvak közötti területről befolyó tizedre vonatkozott. Mindkét oldal érveinek és a tanácsnokok véleményének meghallgatása után Frowin a hercovyczi Szent Mihály templomnak ítélte a vitatott területről befolyó tizedet. Lássuk tehát a dokumentum kiállítójának teljes intitulációját: *Nos Wrouinus Cracouiensis et Scepusiensis canonicus ecclesiarum ac venerabilis viri magistri Johannis prepositi dicte ecclesie Scepusiensis vicarius in spiritualibus generalis*. Az intituláció a szepességi kanonokság mellett azt is tanúsítja, hogy Frowin János prépost „in spiritualibus” káplánja is volt²⁹. Ez a funkció³⁰ Frowinnak a káptalan életében vitt fontos szerepét tanúsítja.

-
- 21 Ożóg K., *Kultura umysłowa w Krakowie w XIV wieku. Środowisko duchowieństwa świeckiego*, Wrocław 1987, 73.old.
- 22 A kutatások szemléje: Ożóg K., *Krag kapituly katedralnej krakowskiej jako środowisko kultury umysłowej do końca XIV wieku* (Stan badań i zarys problematyki badawczej), *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Prace Historyczne*, 77, 1985, 18.old. Lásd az előző kiegészítésben említett munkát is.
- 23 *Monumenta Poloniae Vaticana* (MPV), 3.k., ed. Ptaśnik J., Kraków 1914, 277.sz., 294.old.
- 24 Sroka S., *Bolesław-arcybiskup ostrzyhomski, 139-142.old.*; uő, *Cirkevnyj konflikt na Spiši v prvej polovici 14. storočia*, in: *Spiš v kontinuite času* (sajtó alatt).
- 25 Ożóg K., *Kultura umysłowa*, 74.old., 141.jegyz.
- 26 MES, 3.k., 443. sz., 306.old.; Hradzsky J., op. cit., 337.old.
- 27 Statny Archív Levoča, Arch. Cap. Scep. priv., Scr. X, f. 11, nro 19; *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, ed. Fejér G., IX.k., 1.sz., Budae 1833, 19.sz., 77.old.
- 28 Hradzsky J., *Szepesvármegye helységnevei*, Lőcsén 1887, 36.old.; Fekete-Nagy A., *A Szepesség területi és társadalmi kialakulása*, Budapest 1934, 140-141.old.; *Magyar neve? Határonkon túli helységnevé-szótár*, Budapest 1990, 37, 91.old.
- 29 Jánosról, a szepesi prépostról lásd Pirhalla M., op. cit., 44-45.old.; Gotkiewicz M., op. cit., 137-138.old.; A préposti hivatalt ismerteti Hradzsky J., *Additamenta ad Initia, progressus ac praesens status Capituli Scepusiensis*, Szepesváralja 1903-1904, 400-403.old.
- 30 Fournier E., *Les origines des vicaires généraux*, Paris 1922; Szymański J., *Biskupstwa polskie w wiekach średnich. Organizacja i funkcje*, in: *Kościół w Polsce*, 1.k.: Średniowiecze, bdm, 219.old.

A két fenti forrás tehát bizonyítja, hogy Frowin ténylegesen szepességi kanonok volt. Hozzá kell még tenni, hogy szepességi javadalmát kb. 1337-1338-tól birtokolta, lévén hogy 1337. július 6-án kiállított dokumentumában még csak krakkói kanonok és saczi plébánosként említi magát³¹. Csanád érsek említett diplomájában pedig 1338. március 25-én már szepességi kanonokként tanúskodik.

Jan, Nysai Andrzej fia – 1334. április 28-án Nagy Kázmér kérésére szepességi kanonoknak jelölték³². Nem tudni, hogy végül is hivatalba lépett-e.

Henryk fia Jan – Mint a szepességi Szent Márton templom lektorát említik 1345-ben³³. Lehet, hogy azonos Jannal, a szepességi káptalan lektorával 1337-ből³⁴. Mint Kázmér király diplomatája és tábori lelkésze 1345-ben Avignonban volt³⁵. A magyar király küldöttjeinek kérvényére 1345. október 29-én krakkói kanonoknak jelölték³⁶. Az esztergomi egyházmegye presbitere is volt, valamint a római S. Mariae in Cosmedin előcímmel rendelkező kardinális-diakónusnak, Vilmos pápai nunciusnak a prokurátora³⁷.

Mikołaj Wierzynek fia Jan – 1350. június 2-án jutalékot kapott kanonokság után a szepességi káptalanban³⁸. A kérvényt bátyja, Mikołaj adta be a pápai kúriára. Mindketten az ismert krakkói tanácsos, Mikołaj Wierzynek fiai voltak, aki többek között közreműködött a péterfillérek Rómába juttatásában³⁹. A jutalék megkapásakor Jan plébános volt Śaczbán⁴⁰. 1350. június 10-én a pápától halála órájára teljes bűnbocsánatot nyert, ún. absolutio plenaria in articulo mortis⁴¹.

Libenowi Mikołaj fia Mikołaj – Nagy Kázmér kérelmére⁴² 1360. augusztus 17-én kanonoksági jutalékot kapott a szepességi Szent Márton templomban⁴³. A boroszlói egyházmegye presbitere volt, királyi tábori lelkész címen is szerepel⁴⁴. Forrásanyag hiányában nem tudjuk, hogy átvette-e ezt a javadalmat.

---

31 *Zbiór dokumentów małopolskich*, 4. sz., ed. Kuraś, Sułkowska – Kurasiowa I., Wrocław 1969, 919.sz.

32 MPV, 3.k., 295. sz.

33 MPV, 3.k., 309.sz.

34 *Diplomatarium comitatus Sarosiensis*, ed. Wagner C., Posonii et Cassoviae 1780, 36.sz., 335.old.

35 Szczur S., *Dyplomaci Kazimierza Wielkiego w Awinionie*, *Nasza Przeszłość*, 66, 1986, 58.old.

36 BP, 2.k., 202.sz. A kérvények beadása és megvitatása a pápai kúrián, lásd Szczur S., *Supliki Kazimierza Wielkiego*, *Roczniki Historyczne*, 59, 1993, 43.old.

37 MPV, 3.k., 309.sz.; BP, 2.k., 202.sz.; Kowalski M. D., *Prałaci i kanonicy*, 102. old.

38 BP, 2.k., 485.sz.

39 Lichończak G., *Najstarsze dzieje rodziny Wierzyńków w Krakowie*, *Krzysztofory*, 8, 1981, 38-55.old.

40 BP, 2.k., 485.sz.

41 BP, 2.k., 493.sz. Lásd Szczur S., *Supliki Kazimierza Wielkiego*, 67-68.old.

42 Szczur S., *Supliki Kazimierza Wielkiego*, 73-74.old.

43 BP, 2.k., 1031.sz.

44 *Ibidem*.

Pacanów-i Mikołaj fia Mikołaj – 1371. június 12-én mint a krakkói egyházmegye klerikusa kapott jutalékot az Arnald de Lacaucina pápai kolektor halála után megüresedett kanonokságra⁴⁶. Nagy Kázmér unokája, Erzsébet császárnő kérvényezte ezt számára. A pápa már 1372. január 12-én jóváhagyta ezt a kérést⁴⁶; nagy valószínűség szerint Mikołaj át is vette ezt az egyházi hivatalt.

Kropidło Jan – Az egyetlen lengyel volt, aki a XIV században prépost volt a szepességi káptalanban 1379-től 1382-ig. A források szerint Kropidło nem tartózkodott személyesen a Szepességben, a prépostság igazgatását Pawel kántorra bízta, aki „in spiritalibus” káplán volt⁴⁷. A sziléziai herceg ez idő alatt Bolognában tanult⁴⁸. Kropidło Jannak, mint a szepességi Szent Márton templom prépostjának egyetlen dokumentuma maradt fenn, 1379. november 13-i keltezéssel⁴⁹. Ez az előző prépost, Benedek 1363. évi Lyska falura vonatkozó diplomájának megerősítése. Szintén ebből az évből fennmaradt Pawel káplán dokumentuma is⁵⁰. 1382-ben Kropidło Jan lemondott a szepességi prépostságról és jutalékot kapott a poznańi püspökségre⁵¹.

Jan Polonus sive Pollice – A források 1391-ben mint szepességi kanonokot említik⁵². Łomnicai Mihály fia Herman doktor lemondása után kapta meg a prebendát. Nemsokkal ezután meghalt⁵³.

Strelny Mikołaj – Sziléziai származású, 1392-1413 között volt szepességi kanonok⁵⁴. 1407-ben lektornak és káplánnak ismerték el⁵⁵, 1413-ban templomőrnek⁵⁶. A Necrologium Scepusiense szerint 1413. február 6-án halt meg⁵⁷.

---

45 Hradzky J., *Initia*, 345.old.

46 BP, 2.k., 1865.sz.

47 Hradzky J., *Initia*, 345.old.; Pór A., *János opuliai herceg, szepesi prépost*, Századok, 35, 1901, 438.old.; Liedtke A., *Jan zwany „Kropidło”*, Polski Słownik Biograficzny, 10.k., Wrocław – Warszawa – Kraków 1962-1964, 436.old.; Ruciński H., op. cit., 171.old.

48 Długosz J., *Vitae episcoporum Poloniae*, w: *Joannis Długossii senioris canonici Cracoviensis Opera omnia*, ed. Przewdziecki A., I.k., Cracoviae 1887, 502.old.

49 Štátny Archív Levoča, Szepesi Prépostság, 116.sz.; Magyar Országos Levéltár, DF 264230.

50 Magyar Országos Levéltár, DL 13486.

51 Liedtke A., op. cit., 436.old.

52 BP, 3.k., 226.sz.

53 Hradzky J., *Initia*, 608.old.

54 Gotkiewicz M., op. cit., 138.old.

55 Hradzky J., *Initia*, 350.old.

56 *Analecta Scepusii sacri et profani*, II.k., ed. Wagner C., Viennae 1774, 80.old.

57 Ibidem.

POLES IN THE CHAPTER OF SZEPESSÉG IN THE 14TH CENTURY

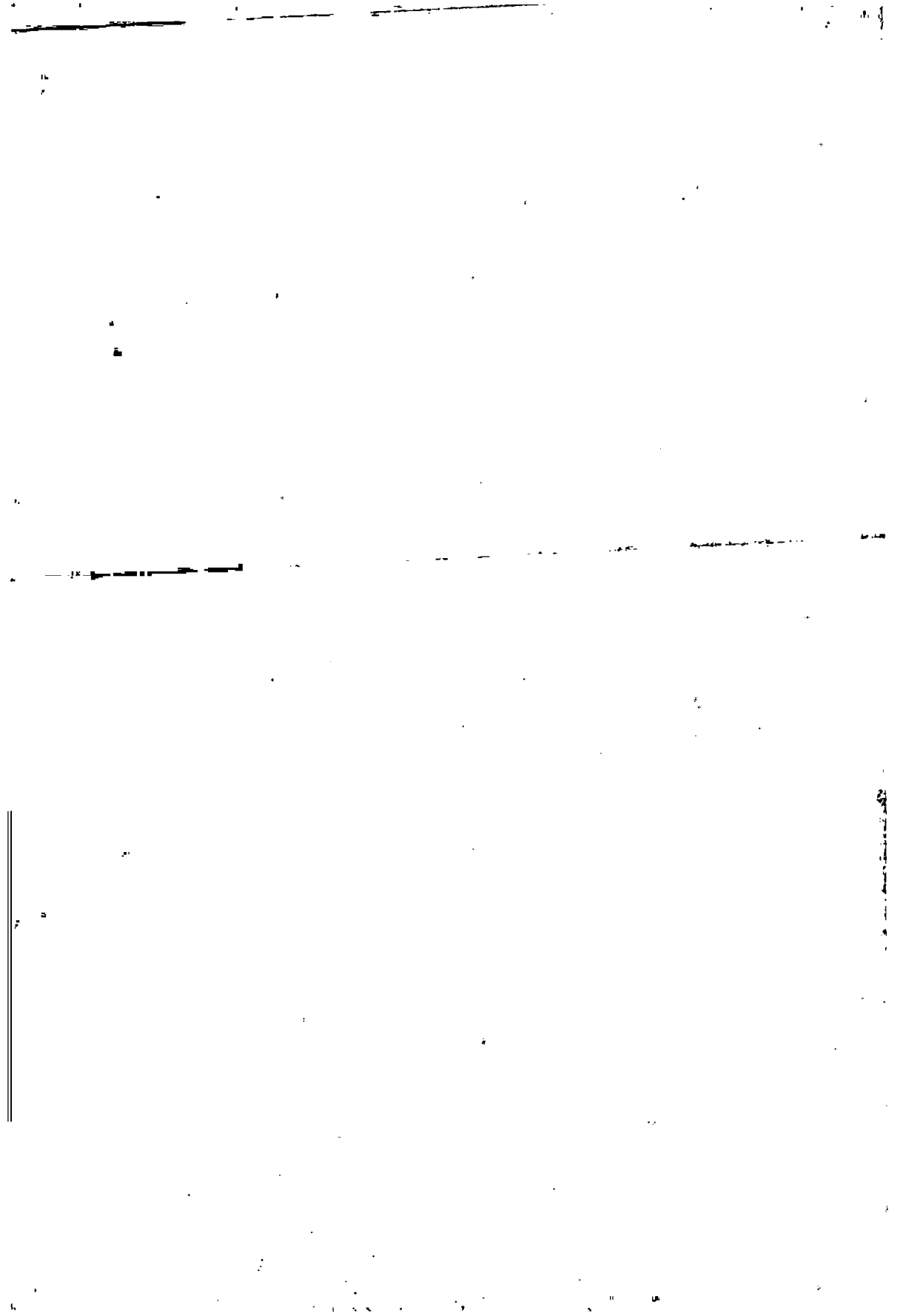
The traces of the history of the Chapter of Szepesség fade away in the remote past. Neither the time of establishing, nor the person establishing the provostship to be supplemented by a chapter later on is known. Evidently, it existed in the 13th century, as there are data from 1209 mentioning Provost Adolf. In the beginning, there were only four canons in the Chapter. The number of canons was increased to ten by Provost Lukács in 1282. Pursuant to the Statute issued by the Pope's legate Cardinal Gentilis in Buda in 1309, the number of canons was raised to sixteen, which was maintained to the end of the Middle Ages.

Rather than being subordinate to the Archbishop of Esztergom, the Provostship of Szepesség was under the direct legacy of the Holy See. Because it was a royal provostship, the king had the right to appoint the provost. From the reign of András II, the canons were authorized to elect a provost, whose election was to be confirmed by the Archbishop of Esztergom. This privilege of the Chapter was canceled under the reign of Sigismund of Luxembourg, who returned to the old tradition and appointed his candidate to head the Chapter of Szepesség. The right of appointing was awarded by King Matthias to the Szapolyai family and later, when the family had died out, the right was conferred upon the Thurzó's. From the reign of Rudolf II (1576–1608), the right to appoint the provost of Szepesség was returned to the King.

Although there is some controversy regarding the opinions in the related literature, the Provost of Szepesség in the Middle Ages was not awarded the dignity of a bishop. The reason for the misbelief stems from the fact that a Jakab Farkasfalvi is mentioned as the Bishop of Szepesség in some sources dating from the end of the 13th century. This designation appeared to be exceptional and no other provost of Szepesség was afterwards awarded the title of bishop.

The episcopacy of Szepesség was established as late as in 1776, under the reign of Maria Theresa. The bishops retained the title of the provost of Szepesség.

After a study of all available sources related to the Chapter, 9 people were found either to have been canons of Szepesség or to have received royalty as canons. Silesian prince Jan Kropidło III achieved the highest dignity in the Chapter, having been the provost between 1379 and 1382. The list presented below also shows people from Silesia. The number of people with canonical property or with royalty received after that property indicates the attention paid to the Chapter even in the neighbouring Polish Kingdom. On the other hand, it has to be added that significant support was necessary for someone who wanted to become a canon.

ERDŐ PÉTER

AZ ESZTERGOMI VIKÁRIUSI BIRÓSÁG LEGRÉGEBBI
PROTOCOLLUMA

I. A PROTOCOLLUMOK HELYE A MAGYAR VIKÁRIUSI BIRÓSÁGOK IRÁDOS EMLÉKEI
KÖZÖTT

A középkori egyházi bíróságok tevékenységéről ma rendelkezésünkre álló dokumentumok régióként jelentősen különböznek egymástól. A *protocollumok*, illetve az azokat tartalmazó könyvek (protokollkönyvek), valamint az egyházi bírósági levéltárak Európa számos vidékén fennmaradtak¹. Magyarországon viszont szinte egyetlen egyházi bírósági protokollkönyv sem maradt ránk a Mohács előtti korból². Hazánkban az egyházi bíróságok levéltárainak a török időkben való megsemmisülése miatt a kutatás szinte kizárólag az egyes oklevelekre van utalva. Ezek ma nagyrészt a Magyar Országos Levéltárban találhatóak³. Csak ritkán fordul ezért elő, hogy egy bíróság legtöbb okmánya egyetlen levéltárban van és ott külön fondot alkot. Az oklevelek jelentős számban megvannak, de különböző levéltárakban szétszórva. Azok, melyek közülük

- 1 Vö. *The Records of the Medieval Ecclesiastical Courts. Part I: The Continent. Reports of the Working Group on Church Court Records.* ed. DONAHUE, Charles jr. (Comparative Studies in Continental and Anglo-American Legal History 6). Berlin, 1989. Ebben a műben bizonyos országok feldolgozása még hiányzik, így Lengyelország sem szerepel. A lengyel hivatalos bíróságok okmányainak áttekintéséhez lásd a legfőbb kiadásokat: ULANOWSKI, Boleslaw: *Acta capitulorum nec non iudiciorum ecclesiasticorum selecta.* vol. II: *Acta iudiciorum ecclesiasticorum dioecesium Gnesnensis et Posnaniensis (1403-1530).* vol. III, pars I: *Acta iudiciorum ecclesiasticorum dioecesium Plocensis, Wladislaviensis et Gnesnensis (1422-1533)* (Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia, Tom. XVI, XVIII). Cracoviae, 1902, 1908; ROLNY, W.: *Acta officii consistorialis Leopoliensis antiquissima.* vol. I: 1482-1489, vol. II: 1490-1498. Leopoli, 1927-1930; vö. pl.: PAWLUK, Tadeusz: *Prawo Kanoniczne wedlug Kodeksu Jana Pawla II.* I. Olsztyn, 1985. 165; ERDŐ, Péter: *Eastern Europe/Ost-Mitteuropa = History of Medieval Canon Law* ed. PENNINGTON, Kenneth - HARTMANN, Wilfried (sajtó alatt).
- 2 *Protocollumokat* Magyarországon is vezettek (vö. BÓNIS, György: *Die Entwicklung der geistlichen Gerichtsbarkeit in Ungarn* = ZRG Kan. Abt. 49 [1963]. 221), ezek azonban elvesztek. Az egyetlen ismert kései és nem is teljes kivétel az Esztergomi Prímási Levéltárban található. Vö. ERDŐ, Péter: *Ungarn (Kirchenprovinzen von Esztergom und Kalocsa)* = *The Records of the Medieval Ecclesiastical Courts. Part I: The Continent. Reports of the Working Group on Church Court Records.* ed. DONAHUE, Charles, jr. (Studies in Continental and Anglo-American Legal History 6). Berlin, 1989. 127.
- 3 A magyar vikáriusi bíróságok fennmaradt okleveleinek áttekintő listáját lásd: ERDŐ: *Ungarn...* 123-158.

nyomtatásban is megjelentek, szintén nem egyházi bíróságok okmányainak külön gyűjteményében, hanem különféle kiadványokban elszórtan lelhetők fel. Északnyugat-Magyarország egyházi levéltáraiban tekintélyes számú középkori oklevél található. Az egyházmegyei levéltárak szentszéki aktákat tartalmazó fondja azonban csak az Esztergomi Prímási Levéltárban őriz 1563 előtti anyagot⁴.

A szentszéki *protocollumok* magyarországi hiánya kétségtelenül a történelmi viszontagságokra vezethető vissza. Feltehetjük azonban a kérdést, nem függ-e össze a magyarországi egyházi bíróságok sajátos jellegével is, hogy az egyházi bíraskodás dokumentumainak ez a fajtája hazánkban oly kevéssé van jelen. Sok európai ország gyakorlatától eltérően, nálunk az általános helynök és nem egy csupán a bírói tevékenységre kinevezett официális állt a püspök nevében és hatalmával eljáró rendes egyházi bíróság élén. Ezeket a magyar egyházi bírókat a pápai oklevelekben néha mégis *officialis* névvel illetik⁵. Ez a szóhasználat annak jele, hogy a Szentszék a magyar vikáriusi bíróságokat és a többi európai официális bíróságokat egyazon intézménynek tekintette. Ez az azonosítás a kor kánonjogi irodalmában is megalapozást nyert⁶.

Egyes szerzők hangsúlyozzák, hogy a magyarországi helyzet ebben a tekintetben az olasz gyakorlathoz volt hasonló. Ezeknek a bíróságoknak a keletkezésében és fejlődésében ugyanis hazánkban mind a pápai követek, mind az itt tevékenykedő számos olasz kánonjogász fontos szerepet játszottak⁷. Feltehetjük tehát a kérdést, hogy Magyarországon is nem vezettek-e a külön bírósági protokollkönyv helyett inkább közös (vegyes) regisztert a vikárius közigazgatási és bírói működésének aktáiról. Az ilyen imbreviatúras könyvek Olaszországban jellemzőek voltak⁸, ennek a műfajnak a középkori Magyarországról származó példányai azonban nem ismeretesek.

Mégis túlzás volna a magyarországi vikáriusi bíróságokban és azok gyakorlatában csupán a megfelelő itáliai formák pontos utánzatát látni. Az Ibériai

-
- 4 Vö. ERDŐ: *Ungarn...* 124, 126; BÓNIS György: *Utmutató az esztergomi Prímási Levéltárhoz* (Levéltári leltárak 24). Bp. 1964. 235-236; PROKOP Gyula: *Az Esztergomi Prímási Levéltár = Magyarország Levéltárai*. ed. BALÁZS Péter. Bp. 1983. 272-280.
  - 5 Pl. THEINER, Augustin: *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*. I-II. Romae, 1859-1860; II, 36 (a. 1358); *Monumenta Vaticana historiam Hungariae illustrantia. Series I.* I-VI. Bp. 1885-1891. I, 3, 37, 62, 63 (a. 1389-1390); vö. BÓNIS: *Entwicklung...* 203.
  - 6 Pl. Federicus Petruccius Senensis, *Consilia sive Responsa, Quaestiones et Placita*. Venetis, 1570. 127, n. 4; vö. TRUSEN, Winfried: *Die gelehrte Gerichtsbarkeit der Kirche* = Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte, Hrsg. COING, Helmut, I-VIII. München, 1973-1988. I, 481.
  - 7 Vö. TRUSEN: *Die gelehrte Gerichtsbarkeit...* 75. 482; Ders., *Gericht, Gerichtsbarkeit. III. Kanonisches Recht Lexikon des Mittelalters*. IV. München - Zürich, 1989. 1325-1326; BÓNIS György: *Olasz vikáriusok Magyarországon a reneszánsz korban és a Beneéthy-formuláskönyv = Levéltári Közlemények* 44-45 (1974). 97-98.
  - 8 Vö. pl. DOLEZALEK, Gero: *Das Imbreviaturbuch des erzbischöflichen Gerichtsnotars Hubaldus aus Pisa. Mai bis August 1230* (Forschungen zur neueren Privatrechtsgeschichte 13). Köln - Wien, 1969; Ua., *Une nouvelle source pour l'étude de la pratique judiciaire au treizième siècle: les livres d'imbréviatures des notaires de cour = Confluence des droits savants et des pratiques juridiques. Actes du colloque de Montpellier (1977)*, Milano, 1979. 223-241. A Rota Romana protokollvezetési gyakorlatához lásd HOBERG, Hermann: *Die Protokollbücher der Rotanotare von 1464 bis 1517* = ZRG Kan. Abt. 70 (1953). 177-227.

félszigeten is az általános helynök töltötte be a püspöki bíró szerepét, így ott is inkább vikáriusi bíróságokról beszélhetünk⁹. Az itáliai intézményi formákkal való azonosság állítása helyett egyszerűen azt állapíthatjuk meg, hogy a magyar vikáriusi bíróságok az egyházmegyei bíróságok „déli típusához” tartoztak.

Am Európában másutt is előfordult, hogy az официális és az általános helynök tisztségét ugyanarra a személyre bízták¹⁰. Ez az összekapcsolás pl. Lengyelországban szabállyá vált és az egyházmegyei levéltárak elrendezésében is nyomot hagyott¹¹. A XV. század második felétől fogva a főfficiális Lengyelországban egyszersmind általános helynök (vicarius in spiritualibus) is volt¹².

Az alábbiakban arra teszünk kísérletet, hogy bemutassuk a legrégebb olyan protokollkönyvet, melyet magyar vikáriusi bíróságnál vezettek és hogy ebből bizonyos következtetéseket vonjunk le a középkori magyar vikáriusi bíróságok tevékenységére nézve. Noha a protokollkönyvek – külső alakjuktól függetlenül – nem minősíthetők kódexeknek, az általunk vizsgált írott emlék számos olyan megjegyzést tartalmaz, mely az esztergomi vikáriusi bíróság késő középkori könyvhasználatáról is értékes információkkal szolgál.

II. AZ ESZTERGOMI VIKÁRIUSI BÍRÓSÁG LEGRÉGIBB PROTOKOLLKÖNYVE

1. Külső leírás

Az Esztergomi Prímási Levéltár „Acta Consistorialia” (Acta Consist.) elnevezésű fondjában, szám nélkül, „Protocollum Annorum 1525, 1532, 1564” megjelöléssel őriznek egy vékony kötetet mint a legrégebb *protocollumot*.

A kötet (félbőr kötés, XVIII/XIX. század, 330 × 115 mm) külső címlapján címkével van ellátva. Ezen a következő szöveg áll:

„*Sacrae Sedis Strigoniensis* Protocollum Annorum
1525, 1532,
1564
Anno 1525 Iudex Demetrius
Nyás, Vicarius Generalis”

---

9 A püspöki bíró vikárius néven szerepel: Sínodo de Pedro Vaz Gaviao, c. 69, ed.: *Synodicon Hispanum*, dir. GARCIA Y GARCIA, Antonio. I-IV. Madrid, 1981-1991) II, 261; Sínodo de Justo Baldino, c. 1: Uo. II, 449 („nosso vigairo hou oficial”); Gonzalo de Alba, *Liber synodalis*, c. 73: Uo. IV, 164-165; stb. Vö. GARCIA Y GARCIA, Antonio: *Las constituciones del Concilio legatino de Valladolid (1322) = Ecclesia Militans. Studien zur Konzilien- und Reformationsgeschichte* Remigius Bäumer zum 70. Geburtstag gewidmet. Paderborn, 1988. I, 111-127.

10 TRUSEN: *Die gelehrte Gerichtsbarkeit...* 475, 482. Hasonló példák Svájcól: MEYER, Andreas: *Die Schweiz = The Records of the Medieval Ecclesiastical Courts. Part I: The Continent. Reports of the Working Group on Church Court Records*, ed. DONAHUE, Charles jr. (Comparative Studies in Continental and Anglo-American Legal History 6). Berlin, 1989. 196-197, 205-206.

11 Vö. PAWLUK 165.

12 PAWLUK 165; NOWACKI, Józef: *Archidiecezja Poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*. [Poznan], 1964. 202.

A dőlt betűs szavak kisebb betűkkel vannak írva, láthatólag később fűzték őket a címhez. A kötéstáblán jobbra alul a „252” szám olvasható.

A kötet papírkézirat, kolligátum. 134 oldalból áll. Ezek közül a páratlanok számozva vannak. A kisebb, oldalszám nélkül bekötött papírlapoktól (5 foll.: 1 fol.: p. 58 és 70 után [110 × 72 + 110 × 70 mm]; 1 fol.: p. 66 után [70 × 65 mm]; 2 foll.: p. 110 után [275 × 110 mm]; 1 fol.: p. 122 után [160 × 70 mm]) eltekintve, a kézirat két különböző méretű részből tevődik össze (I. rész: p. 1-78, 300 × 110 mm [de p. 27-28: 295 × 105 mm; és p. 73-74: töredékes]; II. rész: p. 79-134, 320 × 115 mm).

Az írás (XVI. századi, kurzív) több kéztől származik, ám a kötet elején (p. 3-27: „A” kéz) és a II. részben („B” kéz) egységes.

A kézirat birtokosa keletkezésétől fogva az Esztergomi Főegyházmegye egyházmegyei hivatala (ma: Prímási Levéltár, Esztergom).

2. Keletkezési hely és idő

A kézirat 1525. január 2-től (p. 3) 1564. március 6-ig (p. 81) fokozatosan jött létre. Az I. rész végén (lásd alább, „B” egység) a különböző bejegyzések között keltezéssel ellátott formulák vagy protokollkivonatok fordulnak elő, melyeket azonban csupán egy későbbi időpontban másoltak ebbe a kéziratba. Előfordulnak olyan lapok, melyeken egy keltezett szöveg után másik, korábbi dátumot viselő szöveg következik (pl. p. 43-44: először 1526. március 1, azután 1525. június 13; p. 54-55: először 1527. május 16 [p. 54], azután 1527. január 12 [p. 55], végül 1528. június 8 [p. 55]). Az ilyen formulák közül a legrégebbi keltezése 1512. május 12 (p. 61), a legújabbé pedig 1532. november 7 (p. 76).

Az „A” tartalmi egység (lásd alább) tehát 1525. első hónapjaiban keletkezett. A „B” egység az „A” egység után, fokozatosan jött létre, ám nem folyamatos jegyzőkönyvvezetés eredményeként, hanem mint több, bizonyos mértékig véletlenszerű feljegyzés gyümölcse. Ennek az egységnek a legkésőbbi bejegyzéseit minden bizonnyal 1532. novemberében vagy nem sokkal később írták le. A „C” egység (lásd alább), vagyis a II. rész, egy csupán néhány hetes időszak alatt íródott: az első bejegyzés röviddel 1564. január 17-e előttről való (p. 85: az 1564. január 17-i bejegyzés kezdete előtt az előző jegyzőkönyv utolsó sorai állnak), az utolsó szöveg pedig az 1564. március 6-i dátumot viseli (p. 81). Lévéni szó itt jegyzőkönyvekről (lásd alább), ebben a részben a keltezés valóban a beírás napját jelenti.

Az I. rész Esztergom városában íródott (p. 3: „dominus demetrius episcopus iudex in domo solito sedet pro tribunali”, p. 76: „datum Strigonii”). A vikáriusi bíróság és az érseki kúria ugyanis ebben a városban működtek egészen addig, amíg a törökök elől 1543-ban – rövid pozsonyi tartózkodás után – Nagyszombatba át nem települtek. Ez utóbbi városban azután évszázadokig megmaradt ez a bíróság¹³.

13 Lásd pl. KOLLÁNYI Ferenc: *Esztergomi kanonokok 1100-1900*. Esztergom, 1900. XX.

A II. rész már Nagyszombatban íródott (1564-ben: p. 79 stb.), olyan időben, amikor a bíróság is ebben a városban tevékenykedett. Az ebben a részben említett delegált bírók az Esztergomi Főegyházmege Székeskáptalanja ismert kanonokjai a nagyszombati korszakból (pl. p. 79 és 94: „Georgius Welikynus”¹⁴).

3. Tartalom

Noha a kézirat formátum szerint két részből áll, tartalmilag három egységet kell megkülönböztetnünk, nevezetesen: „A”) a régi *protocollum*; „B”) egy különböző kivonatokat, formulákat, megjegyzéseket tartalmazó rész, melynek szövegei az egyházi perjogra vonatkoznak; „C”) az 1564-es *protocollum*. Az első két egység alkotja a I. részt, a harmadik egység pedig a II. résszel azonos. Az egyes tartalmi egységek nem pontosan úgy vannak bekötve, ahogyan a lapok helyes rendje kíváná. Az „A” egység kezdete előtt egy a „B” egységből való lap áll, a „C” egység legkésőbbi lapjai pedig a kötéskor a korábbiak elé kerültek. A kézirat tartalmilag a következőképpen épül fel:

p. 1: B/1: Kánonjogi megjegyzések. ///„digestis per ff. paragraphis per . Lege per L’ liber ...per c. canon per C. magnum Codex per q. questio...di. d. dis. distinctio notantur.

Dilige decretum si desideras/glestis [!] Canonica[tum?]... x ...Precarium quandocumque placuerit potest revocari”///

p. 2: Üres. Az oldal közepén egy rövid megjegyzés áll: „Replicari... x ... de replicatione.”

p. 3-26: A/1: *Protocollum* az 1525. évből (január 2-től [p. 3] január 19-ig [p. 19]). Inc.: „Protocollon anno domini millesimo quingentesimo vigesimo quinto, indictione tredecima pontificatus domini clementis pape septimi anno secundo confectum. Ianuarius. Secunda ianuarii hora terciarum dominus demetrius episcopus iudex in domo solito residens sedet pro tribunali...”

A feliratok a peres feleket jelölik meg (pl. p. 3: „Andree pellificis contra Andream ... de Pesth”; „Anne Peczeli contra Petrum literatum de Pesth”; p. 4: „Michaelis de Pesth contra Nicolaum...Antonii”; „Luce abbatis de Paztho contra Anthonium presbiterum de eadem”; „Domine Cristine consortis Gregorii Wamos contra Nicolaum fisci executorem”; p. 9: „Fratrum predicatorum de Buda contra Gregorium Theglas”; p. 36: „Domine Agathe contra Grecos”; p. 37: „Jacobi et Salamonis Judeorum contra Gezthij” stb.). A margón keresztbe írva (függőlegesen) gyakran a peres akta természetének megjelölése áll (pl. p. 5: „de calumpnia”; p. 7: „causa remittitur”; p. 12: „inhibit processum”; p. 18: „causa prophana”; p. 20: „liquidabitur”; p. 21: „in crimine falsi”; p. 26: „interloqui”; p. 29: „Proroga-

---

14 Vö. KOLLÁNYI 172-172 (Velikey György).

tio”). Az egyes *protocollum*-bejegyzések szövege szinte mindig a „Comparuit” szóval kezdődik¹⁵.

- p. 27-28: B/2: Különböző, a bíróságon keletkezett bejegyzések (keltezett formulák: p. 27: 1525. október 20, 1524. szeptember 28).
- p. 29-48: A/2: A *protocollum* folytatása (februártól, az év megjelölése nélkül, de: p. 43: „1526 prima martii”; p. 44: „In dorso rote. 1525. xiiij. Junii”).

Ebben a részben az akták természetének megjelölése nem csak a margón, hanem olykor a felek neve helyett feliratként is előfordul (pl. p. 43: „composicio”; „prorogatur terminus”; p. 45: „pro excepcione dilatoria”, de ugyanott a fél nevének megjelölése is felbukkan egy címben: „Domini Mathie de Bancha”).

- p. 49-78: B/3: A bíróságon keletkezett különböző feljegyzések és megjegyzések (kivonatok, meghatározások, formulák). Inc. „De foro competentis in iure laicorum” (a p. 58 és 70 után: kisebb papírlevél hasonló feljegyzésekkel; a p. 66 után hasonlóképpen; p. 73-74: töredékes lap hasonló megjegyzésekkel).

Keltezett formulák: p. 50: 1519. december 10; p. 52: 1525. szeptember 1; 1525. szeptember 5; p. 54: 1527. május 16; p. 55: 1527. január 12, 1528. június 8; p. 56: 1528... 25; p. 59: 1526. január 11; p. 61: 1512. május 12; 1514. február 18; 1530. március 11; p. 76: 1532. november 7.

Ebben a részben a feliratok az egyes bejegyzések tartalmát jelölik meg: p. 49: „De foro competentis in iure laicorum”; „Quid est in causa concludendum”; „De publicatione depositionum testium”; p. 50: „Pro exhibicione privilegii”; „Beneficium fideiussorum”; p. 51: „De beneficio fori”; p. 52: „Barnabe Gondos contra...”; „Pro contumacia”; „Adducitur testis”; p. 53: „Pro appellatione a gravamine et libelli non admissione”; p. 54: „Quando reconvenio locum non habet”; „Incurrere excommunicationem declaravi”; p. 55: „Contumacia”; „Pro rotulo Agrien.”; p. 56: „Pro petitione apostolorum”; „Clausula pro appellatione”; p. 57: „Contra sacrilegum”; p. 58: „Compurgatores”; p. 60: „Absencia a sinodo”; „Testes contumaces”; p. 61: „Pro sententia lata”; „Qui moniti per edictum non adeunt”; p. 62: „Super collacionalis [!] litteris”; p. 63: „Forma investiendi”; „Juramentum”; „Interlocutor.”; p. 64: „De excommunicatione irrita vel nulla”; „De excepcione dilatoria vel extraiudiciali”; p. 67: „Monicio iudicis”; „Charitativum subsidium”; p. 68: „Iudex falsus”; „Iudex ordinarius”; „Citatorium”; „Sententia dicitur conformis libello petitionis”; p. 69: „Que crimina sunt deponicione suspensione vel degradacione actuali digna”; „Nota quod in libello potest fieri conclusio generalis”; „Taciturnitas”; „Pertinax”; p. 71: „Qui extestato vel intestato”; „Terragium”; „De ecclesia matrice”; Ordo Cisterciensis

---

15 Hasonlóan kezdődő bejegyzések a Rota Romana protokollvezetésében: HOBBERG: *Die Protokollbücher*...219, 221-222 („eadem die comparuit”).

sis”; „Falsa latinitas”; „Judex recusatur”; p. 72: „Forma juramenti...quod jurat pape episcopus”; „De statutis”; „Forma juramenti imperatoris pape”; „De tortura”; „Merita cause sunt probaciones”; „Contumax non auditur appellans”; p. 73: „De statutis”; „De sententia et re judicata”; „Pro Benedicto Sapij”; p. 75: „De thesauro ecclesie”; „Quomodo jurandum sit super iniuriam”; „Alia forma”; „Alia forma”.

p. 78: Debitorium: „... de viridi campo strigoniensi...infrascriptorum flor. debitor remansit:... x ... debet flor. ij.”.

A legfontosabb jogforrásokat a szöveg idézi (az „Extravagans xvij Johannis vigesimi secundi”-t is [p. 69]). A bejegyzések gyakran kivonatok híres kánonjogászok műveiből („Johannes Andree”: p. 71, 73, 75; „Glossa”: p. 68), mindenekelőtt Panormitanustól („Abb.”, „Abbas”, gyakran, pl. p. 67, 68, 71, 72, 75), akinek írásait szinte mindig a kötet és a lapszám megadásával idézi (pl. p. 68: „Abbas In maiori volumine de foro competenti, ca. de cler..., fol. xlv”).

p. 79-84: C/1: Az 1564. évi *protocollum*, második rész (március 3-tól [p. 79] március 6-ig [p. 81]).

Nem minden bejegyzésnek van felirata; néha az új bejegyzést csak új bekezdés jelzi. A feliratok a peres feleket jelölik meg (pl. p. 79: „Dominus fiscalis contra Nagswathij questione violationis sedis”; p. 80: „Tholnay contra dominum Monozloy”; p. 81: „Domini Zay contra Thelekesy”).

p. 85-134: C/2: Az 1564. évi *protocollum*, első rész (január 17-től [p. 85] 1564. március 2-ig [p. 131]). Inc. ///”...declaravit hic non posse”.

Feliratok a fenti szisztéma szerint (pl. p. 85: „Zenassy contra dominam Dorotheam Gyerewdy”).

Az egyes protokollbejegyzések szövege igen gyakran a „Dicto die” szavakkal kezdődik.

III. A LEGRÉGIBB ESZTERGOMI *PROTOCOLLUM* VISZONYA UGYANAZON BÍRÓSÁG TÖBBI IRÁSOS EMLÉKÉHEZ

Kéziratunk első része abból az időből származik, amikor Nyási Demeter felszentelt püspök volt az esztergomi általános helynök¹⁶. Ugyanabból az időszakból, vagyis a Mohács előtti időből, ennek a vikáriusnak a neve alatt maradt fenn a középkori Magyarország legfontosabb egyházi formuláskönyve. E formuláskönyvet ma az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban őrzik¹⁷. Ez a formuláskönyv az akta-formulák gazdag választékát kínálja. A fentiekben leírt *protocollum* viszont ugyanazon bíróság üléseinek gyakorlati lefolyásába

16 Róla lásd pl. KOLLÁNYI 124; BÓNIS: *Olasz vikáriusok...* 94.

17 Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, MS II. 507 (formulák az 1500-tól 1521-ig terjedő időből); vö. BÓNIS György: *Középkori jogunk elemei. Római jog, kánonjog, szokásjog.* Budapest, 1972. 45; ERDŐ: *Ungarn...* 129.

enged bepillantást. Eszerint 1525-ben az általános helynök személyesen vezette a tárgyalásokat. Valamivel későbbi időre vonatkozik a *protocollum* említése a helyettes bíróról („Lucas iudex surrogatus” – p. 62). A vikáriusi bíróság meglehetősen intenzíven dolgozott. 1525. január 2-án például az audienciát már délelőtt elkezdték („hora terciarum” – p. 3). Egy munkanapon olykor 4–5, más alkalmakkor azonban akár húsznál is több ügyel foglalkoztak (vö. p. 4–8: 1525. január 4-én 15 ügy; p. 12-19: 1525. január 7-én [?] 26 ügy), hacsak nem abból ered az egy napon tárgyalt sok ügy látszata, hogy a jegyző a munkanap elején elfelejtette az új dátumot felírni¹⁸.

Az I. rész második tartalmi egységének (p. 49-78) tanulmányozásakor az idézetek alapján az a kép alakul ki az olvasóban, hogy a bíróság jegyzőjének, illetve annak a személynek, aki a bejegyzéseket írta, a nagy joggyűjteményeken kívül csak Panormitanus műve volt keze ügyében. Megjegyzendő, hogy az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár állományában mindmáig megvan e szerző egyházi jogi kommentárjának egy kéziratos példánya¹⁹.

A *protocollum* II. része (a „C” tartalmi egység), mint fentebb említettük, a nagyszombati korból származik. A Nagyszombatba menekült egyházmegyei hivatal gyakorlatát egy másik kéziratos *protocollum* tanúsítja, melyet ma ugyancsak az Esztergomi Prímási Levéltárban őriznek. Ez utóbbi dokumentum azonban nem bírósági protokollkönyv, hanem kinevezéseket, leveleket és más aktákat tartalmaz²⁰. Ám ugyanazokat a kanonokokat és egyéb személyeket említi, akik az általunk vizsgált *protocollum* II. részében is előfordulnak. Így a fent leírt bírósági protokollkönyv további, a történészek által még teljesen fel nem dolgozott információkkal szolgál az Esztergomi Főegyházmegyei Egyházmegyei Hivatalának és Székeskáptalanjának történetéhez a nagyszombati korszak elejéről.

Az általános helynöki bíróságon 1564-ben gyakran kanonokok elnököltek mint delegált bírók („iudices delegati”, vö. pl. p. 79), nem pedig a *vicarius generalis* személyesen. Ebben az időben is meglehetősen szorgalmasan dolgozott a bíróság. 1564. február 17-én pl. hat esetet tárgyaltak (p. 112-113), február 23-án öt esetet (p. 118-120), stb.

A bíró a tárgyalást néhány vagy akár számos *assessor* jelenlétében vezette²¹.

---

18 Külföldi officálisi bíróságoknál is volt példa arra, hogy egy napon 18-19 ügyet is letárgyaltak egészen a perdőntő ítéletig; vö. WEIGAND, Rudolf: *Die Rechtsprechung des Regensburger Gerichts in Ehesachen unter besonderer Berücksichtigung der bedingten Eheschließung nach Gerichtsbüchern aus dem Ende des 15. Jahrhunderts* = *Archiv für katholisches Kirchenrecht* 137 (1968). 406.

19 Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, MS I. 312.

20 Esztergom, Prímási Levéltár, Archivum Saeculare, Acta Protocollaria 3, „Protocollum Olahi” (1557 kk.); feldolgozta Kollányi (id. 13. jegyz.).

21 Példák: p. 79: „Reverendis dominis Judicibus delegatis nempe Georgio...et Georgio Welikyno [vö. KOLLÁNYI 171-172] canonico ecclesie Strigoniensis pro tribunali sedentibus assidentibus reverendis et venerabilibus dominis Georgio Konyafalway [KOLLÁNYI 164] preposito [?] et canonico ac Paulo Garay [KOLLÁNYI 170]...canonico ecclesie Strigoniensis comparuit dominus fiscalis et exhibitis litteris remissionalibus domini Judicis Regni...”. P. 80: „Domino sedente assidente domino Michaelae [?]”. Uo.: „Domini Judices”. P. 81: „Coram domino surrogato assidentibus domino Georgio Welykyno et Michaelae [?]”. Uo.: „Dominis sedentibus”. P. 83: „Coram domino surrogato et assessoribus...domino Hontensi

IV. ÖSSZEFOGLALÁS

Az Esztergomi Főegyházmege vikáriusi bírósága legrégebbi protokollkönyvének áttanulmányozása alapján világos, hogy a XVI. század elején Magyarországon az egyházi bíróságoknál (legalábbis Esztergomban) nem vegyes, hanem tisztán bírósági *protocollumot* vezettek, mégpedig érett, abban az időben már láthatólag jól ismert és a gyakorlatban kicsiszolódott módon.

Ennek az értékes írásos emléknek a további feldolgozása, illetve tervezett kiadása remélhetőleg részletesebb és plasztikusabb bepillantást fog nyújtani hazai egyházi bíráskodásunk gyakorlatába, mint ami az eddig ismert oklevelek és formuláskönyvek alapján lehetséges volt.

Megállapítható, hogy az egyházi bíráskodás, és ezen belül is a *protocollum*-vezetés hagyományának folyamatossága az országnak a mohácsi vész utáni összeomlása idején sem szakadt meg teljesen.

Megjegyzendő, hogy a vizsgált protokollkönyv II. része a nagyszombati vikáriusi bíróság gyakorlatának kezdeteit dokumentálja, egy olyan egyházi bíróság indulását, mely az érseki székhelynek a XIX. században Esztergomba történt visszaköltözése után is fennmaradt²², és mindmáig működik.

Végül hangsúlyoznunk kell, hogy ez a protokollkönyv a közvetlenül Mohács előtti és a nem sokkal Mohács utáni időre nézve tanulságul szolgál az esztergomi egyházi bíróság gyakorlati szakembereinek könyvhasználatáról. A bíróság személyzetének keze ügyében voltak a kor nagy egyházi joggyűjteményei, sőt a Corpus Iuris Canonicebe tartozó későbbi kisebb kollekció, az *Extravagantes Ioannis XXII* is. Természetesen glosszával ellátott példányt használtak, hiszen „a glosszát” idézik is. Ioannes Andreae-ra is hivatkoznak, mégpedig – úgy tűnik²³ – *Commentaria Novella* elnevezésű fő művére, annak is a *Liber Sextus* kommentáló részére (1338-1342)²⁴. Ez a *Commentarium* az egész dekretális jogot végigmagyarázó, igen nagy hatású tudományos munka volt. Mivel a hivatkozásokban erre nincs utalás, kevésbé látszik valószínűnek, hogy a használt mű egyszerűen csak a *Liber Sextusnak* ugyanezen Ioannes Andreae *glossa ordinariájával*²⁵ ellátott példánya lenne. Inkább az a feltűnő, hogy a Ioannes

---

et Nogradiensi archidiacono ac Magistro Georgio Welykyno”. P. 85: „Coram domino vicario et me notario”. P. 90: „Domino Iudice sedente etc. assidentibus reverendissimo et reverendis dominis Stephano Zakalynzky [KOLLÁNYI 155-156] episcopo Scopiano, Nicolao Thelegdino [KOLLÁNYI 166-169] lectore etc. Nicolao Nowak [KOLLÁNYI 169] Nitriensi ac Joanne Dereczkey [KOLLÁNYI 162] Hontensi archidiacono et canonico... Georgio Welykyno similiter canonico ecclesie Strigoniensis”. P. 95: „Domino Iudice sedente et assidente domino lectore et Josepho Zalatheo [KOLLÁNYI 172]. P. 98: „Domino Iudice sedente, assidente eximio juris utriusque doctore domino Josepho Zalatheo”. P. 99: „Coram prefato domino Iudice et assessore predicto domino Josepho doctore etc.”. P. 100: „Domino Iudice sedente assidente reverendo Nicolao Thelegdino lectore etc. ac eximio juris utriusque doctore Josepho Zalatheo”.

22 Vö. KÉSMARKY István: *Az esztergomi érseknek mint Magyarország prímásának jogai és kiváltságai*. Bp. 1896. 52-53; ERDŐ, Péter: *Il potere giudiziario del Primate d'Ungheria*. = *Apollinaris* 53 (1980). 286-287.

23 A 70. oldalon található hivatkozás alapján („Johannes Andree, Lib. secundo sexti tituli De appellationibus cap. Legitima suspicionis causa [VI 2.15.2]”).

24 Vö. ERDŐ, Péter: *Introductio in historiam scientiae canonicae*. Romae, 1990. 90.

25 Vö. uo. 85.

Andreae művére való utalások lapszámot nem jelölnek meg, viszont a leggyakrabban hivatkozott, ennél későbbi nagy egyházi kommentárnak, Panormitanus munkájának²⁶ kijelentései mindig fólió szerinti lelőhelymegjelöléssel szerepelnek az utalásokban. Így feltehető, hogy a Ioannes Andreae gyakran idéző Panormitanust közvetlenül használták Esztergomban, de a másik, korábbi nagy műre csak másodkézből hivatkoztak. Mindez a kor színvonalán álló, de a legszükségesebbre szorítkozó könyvhasználat jele lehet.²⁷

PÉTER ERDŐ

THE OLDEST *PROTOCOLLUM* OF THE VICARIAL COURT OF ESZTERGOM

As evidenced by available documents, there is a significant regional difference in the activity of ecclesiastical courts in the Middle Ages. *Protocoliums* or protocols and ecclesiastical court archives have survived in many locations all over Europe. In Hungary, however, hardly any ecclesiastical court protocols of the pre-Mohács period have been left intact. This is obviously due to historical reasons. Nevertheless, one can ask whether the lack of this kind of ecclesiastical documents is also attributable to the specificity of Hungarian church courts. Hungarian vicarial courts and their legal practice follows the Italian patterns and the author considers them along with the vicarial courts of the Iberian Peninsula as belonging to the southern type of diocesan courts. Based on a formal and topical analysis of the oldest protocol of the vicarial court of the Esztergom Principal Diocese (*Protocolium Annorum 1525, 1532, 1564*), it can be firmly concluded that in the beginning of the 16th century, pure court protocols were taken at Hungarian church courts (at least in Esztergom) in a mature and well-established format. As evidenced by the protocol, in the period immediately preceding and following Mohács experts of the church court practice used contemporary, but only the most necessary books. The continuity of the thousand traditions related to protocol-taking was not totally broken at the time of the Mohács Disaster, as the protocol reflects the beginning of practice of the vicarial court in Nagyszombat, the beginning of a church court which has survived even after its return in the 19th century to Esztergom, and which is in existence even today. Further processing and planned publication of this precious written document will hopefully allow for presenting a more detailed and succinct picture of the practice of church courts at home than it was possible on the basis of available documents and formularies.

---

26 Vö. pl. uo. 103-104; NÖRR, Knut Wolfgang: *Die kanonistische Literatur*. = Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte. Hrsg. COING, Helmut. I. München, 1973. 380-381.

27 Hasonló színvonalú volt a könyvhasználat pl. az angliai egházi bíróságokon is; vö. HELMOCZ, Richard H.: *Cultures anglo-saxones et katinité de droit canonique: approches historiques* (előadás, elhangzott 1995. október 12-én, az Institut Catholique de Paris kongresszusán; sajtó alatt).

GLÜCK JENŐ

ADATOK AZ ERDÉLYI KÖNYVTÁRAK JUDAISZTIKAI ANYAGÁNAK MEGHATÁROZÁSÁHOZ (1800-IG)

A mai értelemben vett középkori és újkori Erdélyben a nagy európai demográfiai és szellemi mozgalmak nyomán hathatósan jelentkezett a zsidó műveltség és a héber nyelv ismerete is. A beáramlás főképp két jelentős csatornán keresztül jutott el e területre.

Természetesen a zsidó közösségek megjelenése elválaszthatatlan volt saját hagyományos kulturértékeik behozatala nélkül. Valójában a 11-16. századi Erdélyben csupán korlátozott létszámú és időszakos zsidó jelenlétről beszélhetünk. Minőségi változást jelentett Bethlen Gábor fejedelem uralkodása (1613-1629). Ez időtől a gyulafehérvári hitközség, majd több más hasonló szervezet működése megszakitatlan. A korabeli társadalmi és vallási viszonyok nyomán igen széleskörű feladatokkal rendelkeztek, beleértve tagjai kulturális igényeit is. A gyakorlatilag önkormányzattal rendelkező hitközségek legfőbb törekvése a zsinagóga, vagy legalább imaház létesítése volt. Ezekhez kapcsolódott a szentírási szövegeket tartalmazó Tóratekercek megszerzése, megfelelő imakönyvek biztosítása és az ifjúság tanulmányaihoz szükséges tankönyvek behozatala.

A többé-kevésbé megerősödött hitközségek már hittudós rabbiért versengtek, Gyulafehérvár vagy Temesvár viszonylatában hasonló léptékű vallási vezető már elengedhetetlen volt. Egy tehetős család vagy egy meggyökeresedett hitközség a vallásoktatást végző tanító alkalmazására is gondolt. Az intellektuális igények jelentkezése feltételezte megfelelő kéziratot, majd nyomtatott könyvek beszerzését is. E feladat annál sürgetőbb volt, mivel a „szent nyelvvé” váló hébert valamilyen szinten elsajátítani vallási kötelességgé vált, egyébként jiddist beszélő askenázok, illetve a latinét megtartó szefárdok részére.

Fontos megjegyezni, hogy a vizsgált időpontig (1800) az erdélyi izraeliták lényegében szellemileg nem lépték túl a középkort, és számukra teljesen idegenek voltak a zsidó felvilágosodás hírdetői, mint Baruch Spinoza és Moses Mendelssohn.

A régi és közelmúlt viharai jóvátehetetlen veszteséget okoztak a zsidó hitközségek, sőt a családok könyvállagában is. Nem kis kárt eredményezett a zsidó élet laicizálódása, ami a vallásos irodalom leértékelésével járt.

A judaisztikai művek nagyobb tömege Erdélyben a keresztény értelmiségen keresztül jutott el, amely összekapcsolódott a Nyugat-Európában jelentkező szellemi pezsgéssel. Érdeklődése a humanizmus korától a felvilágosodásig ter-

jed, sőt egyes tagjai irodalmát saját műveikkel is gazdagították. A humanizmust kezdetben elsősorban az antik görög és római kultúra iránti érdeklődés jellemzi. Fokozatosan azonban tágul tárgyköre, és már a 15. században számos helyen felfedezték az antik és középkori zsidó kultúra értékeit is. Ezek közé tartozott Philo Jaudaeus, Moses Majmonides és saját hitsorsosaitól a legújabb korig elutasított Josephus Flavius. A felismerés nem kis mértékben a reneszánsz jelentősebb nyugati központjaiban élő zsidó értelmiségiek tevékenységével kapcsolódik össze, akik között már nemcsak rabbikat találunk, hanem világiakat is, mint például Josef Ha-kohen, aki Olaszországban élt, vagy a prágai Dávid Gans.

A keresztény értelmiség érdeklődésének másik forrása a judaisztikai irodalom iránt vallási természetű. E téren első helyen kell említünk abban az időben nagyra értékelt adatokat, amelyeket Josephus Flavius Jézus Krisztusról közölt, és amely hitvédelmi érvként szerepelt jelentőségét és személyiségét illetően a felburjánzó keresztényellenes tanokkal szemben. Nem kis érdeklődés kezdett mutatkozni az ószövetség eredeti szövegei iránt is.

Ameddig Josephus Flavius, Philo Judaeus és több más zsidó szerző valamint a szentírási szövegek Európában elismert kultúrnyelveken hozzáférhetőek voltak, más művek esetében súlyosabb kérdést vetett fel a polgárjogot még nem nyert héber és arámi nyelvek általában ismeretlen volta.

E téren alapvető kezdeményezésnek számított Johannes Reuchlin munkássága, aki Hágában 1506-ban kiadta *De rudimentis Hebraeae linguae* című, fordulópontot jelentő könyvét, amelyben igyekezett hozzáférhetővé tenni a nyugat-európai kultúrkörben a héber nyelv elemeit. Tizenkét évvel később szintén Hágában látott napvilágot *De acentibus et orthographia linguae ebraicae* című műve. Annak ellenére, hogy konzervatív körök igen ellenségesen fogadták műveit, sőt igyekeztek lejáratni azokat, mindkét alapvető munkája eljutott Erdélybe. Hasonlóképpen behozták Reuchlin vitairatát is, amely *Obscurorum virorum epistolae* (Utópia, 1515) címen igyekezett ellenfeleinek érélyes választ adni.

Valójában a judaisztika iránti érdeklődés Erdélyben, valamint a tömeges könyvbehozatal a reformáció elterjedésével kezdődik meg. E mozgalom valamennyi árnyalata egyöntetűen a Szentírásban jelölte meg a hit egyetlen forrását, és elvetette a szent hagyományt. A reformáció alapelvei arra készítették képviselőit, hogy fokozott figyelemmel forduljanak a Szentírás tanulmányozása felé, beleértve az eredeti ószövetségi szövegeket is és természetesen a velük járó teljes irodalmat is.

A protestáns hegemoniát megtestesítő Erdélyi Fejedelemség (1541–1688) és vele államkapcsolatban lévő „Részek” szellemi arculatában alapvető változást jelentett a katolikus restauráció megindulása, főképpen 1700 után, midőn a románság jelentős része is elfogadta az uniót Rómával. A kiépülő magyar katolikus püspökségek, elsősorban Gyulafehérvár és Nagyvárad, mellett megjelenik a román görög-katolikus központú Balázsfalva és az egyelőre német jellegű Temesvár is.

A katolicizmus megerősödése magával hozta az ellenreformáció teljes szellemi fegyvertárát is, amelyben helyet foglaltak a judaisztika eredményei is. A

18. századi Erdély már nem volt hangos hitvitáktól, de úgy a katolikus, mint a protestáns tényezők minden rendelkezésükre álló szellemi eszközzel az iskolákban, a sajtóban, a prédikációkban és valamennyi megnyilvánulásukban kidomborították alapvető álláspontjukat, és azokat lehetőleg gazdagon alátámasztották legkülönbözőbb érveikkel.

A 18. század második felében Erdélyben is jelentkező „felvilágosodás” újabb szellemi behozattal járt. E folyamat keretében nem kis érdeklődést váltottak ki a keresztény értelmiség soraiban Baruch Spinoza és Moses Mendelssohn művei, elsősorban protestáns körökben.

Mint már jeleztük, e szellemi áramlatok nagyméretű könyvbehozattal eredményeztek, amihez természetesen a helyi szerzők művei járultak. A súlyos károk következtében sajnos e téren sem tudjuk a valódi korabeli arányokat felmérni, és csupán a ma létező közkönyvtárak állagára hagyatkozhattunk.

* * *

Az újabb kutatás Erdélyben csupán néhány középkori zsidó kéziratot tudott azonosítani. A kolozsvári akadémiai könyvtár birtokába került Timotei Cipriu gyűjteményéből két kézirat. Az egyik a napi imákat tartalmazza szépen kalligrafált betűkkel. Valószínűleg a 16. század terméke, esetleg a következő század első felében vetették papírra. Bizonyos jelek arra mutatnak, hogy a 17. században askenáz bevándorlók révén került Erdélybe, majd végül az említett gyűjteménybe.

A másik kézirat Mózes öt könyvét tartalmazza és 1500 körül került ki a másoló kezéből. Úgy látszik, hogy utólag keresztény értelmiségi kezébe került, aki héber és latin széljegyzetekkel látta el.¹

A gyulafehérvári Batthyaneum egy héber kézirat birtokosa, amely feltehetően a 15. századból származik és a korabeli zsidó esküt tartalmazza.²

A marosvásárhelyi Teleki-Bolyai gyűjteményből a helyi állami levéltárba került a „Kohélet” egy magyar nyelvű kézirat példánya, amely 1634 előtt készült és az erdélyi szombatosok szellemi terméke. Más forrásokból tudjuk, hogy judaizáló arculatuk kialakításában segítséget kaptak a Bethlen Gábor uralkodása alatt újjáalakult gyulafehérvári szefárd zsidó közösség írástudóitól. Ugyancsak szombatos eredetű a balázsfalvi kódex is, amely Dávid zsoltárainak értelmezését tartalmazza és megírása körülbelül 1626-ra tehető. Jelentős értéket képvisel Péchi Simon Pentateuchusa.³ Sajnos a szombatos irodalom termékei széles területen szétszóródtak, jelentős részben a kalocsai érseki könyvtárba kerültek.⁴

1 Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár (a következőkben: E.K.), kéziratár: mss nr. 302, 303.

2 Batthyaneum (a következőkben: Bat.) 183-II-44, 195-I-46.

3 Az év megjelölése deduktív alapon történt, tekintettel arra, hogy annak megírására 1634 után már nem kerülhetett sor.

4 Köszönettel tartozom a kalocsai érsekségnek a rendelkezésemre bocsájtott adatokért. Dán Róbert: A szombatos kódexirodalom. = Irodalomtörténeti Közlemények, 1972. 194.

A könyvnyomtatás elterjedésével hosszú időn keresztül leértékelték a kéziratokat, sőt egyeseket a féltve őrzött nyomtatványok kötésére használtak fel. A Kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtár birtokában található egy 17. századi Tóratekercs maradványa, amelyet az említett célból használtak fel.⁵

A szebeni állami levéltár állományában szintén megtekinthető egy középkori héber kézirat, amely azonban meghatározásra vár. Sajnos sikertelenek maradtak azon kísérletek, melyek arra irányultak, hogy tisztázzák Solem Lichtenstein szaploncai könyvtára kéziratának egykori leltárát.⁶

Megemlíthetjük még a brassói Gheorghe Lebul (1774-1812) román nyelvű kéziratát, amely Josephus Flavius szövegén épült fel.⁷

A könyvnyomtatás elterjedése forradalmi változásokat eredményezett a műveltség fejlődésében. A könyvek árának fokozatos csökkenése és a példányszámok ugrásszerű emelkedése mind nagyobb olvasóközönséget biztosított, természetesen beleértve a judaisztikai műveket is. Sajnos, még megközelítő fogalmunk sincs arról, hogy végül is 1800-ig milyen mennyiségű judaisztikai könyv jutott az erdélyi érdeklődők kezébe.⁸ Ilyen körülmények között csupán az általunk felkeresett 20 könyvtár feljegyzett állományáról adhatunk számot, és a következő számadatokat közölhetjük:

<u>Megnevezés</u>	<u>Mennyiség</u>
szerző	333
cím	884
kiadás	1317
példány	1965

A fentiekből kiviláglik, hogy az olvasóközönség igen széles íróársadalom műveit vette kezébe, és később is figyelemmel volt további tevékenységére. Bizonyítékul szolgál, hogy egy szerzőre átlagban 2,65 cím, 3,95 kiadás, illetve 5,90 példány jut.⁹ Hasonlóképpen adatokkal rendelkezünk arra nézve, hogy a judaisztikai művek iránti érdeklődés időben folyamatos volt és a példányszám megközelítően lépést tartott a könyvtermelés fejlődésével, amit az alanti táblázat igyekszik tükrözni:

---

5 E. K. kéziratár sz.n.

6 Zsidó Híradó, 6. évf. nr. 35. 1896. X. 8. 9.

7 Transilvania, 10. évf. nr. 8. 1877. IV. 15. 96.

8 Példának hozhatjuk fel a nagyenyedi könyvtár többszörös veszteségeit.

9 Kutatásaink folyamán figyelmünk a következő főbb könyvcsoportokra terjedt ki: héber és arámi nyelvű szentíráspéldányok, rabbinikus szentírásmagyarázatok és más szerzők hasonló művei ha bizonyíthatólag az eredeti szövegek felhasználásával dolgoztak. Jegyzékbe vettük a Talmud, Kabala, Sulchan-Aruch példányait és magyarázatait. Érdeklődésünk kiterjedt a héber és arámi nyelv megismerését előmozdító kiadványokra. Hasonlóképpen jegyzékbe vettük az izraelita vallás és a zsidó történelem kérdéseit taglaló könyveket. Katalogizáltuk az 1800 előtt élt fontosabb zsidó szerzők műveit. Kutatásunk jelenlegi szakasza 1991. december 31-én fejeződött be.

Évszázad	Példányszám	%
15.	6	0,30
16.	297	15,11
17.	803	40,86
18.	775	39,44
<u>ismeretlen</u>	<u>84</u>	<u>4,27</u>
Összesen:	1965	

A megismert könyvállomány oroszánrésze ma négy nagy erdélyi könyvtárban összpontosul az alanti mértékben:

Könyvtár	Példány	%
Román Akadémiai, Kolozsvár	508	25,85
Marosmegyei (Teleki-Bolyai részleg) Marosvásárhely	378	19,23
Brukenthal Nemzeti Könyvtár Nagyszeben (Batthyaneum)	322	16,33
<u>Gyulafehérvári</u>	<u>212</u>	<u>9,26</u>
Összesen:	1420	72,26

Ez a felállás távolról sem jelent homogén állományt. Nagy részben az 1948-1989 közötti államosítási és átszervezési intézkedések nyomán jöttek létre jelenlegi alakjukban. A kolozsvári akadémiai könyvtár tulajdonképpen az egykori piarista, református és unitárius kollégiumok és a ferences rendház állományából örökölt. Az említett kolozsvári fondok mellé beszállították a balázsfalvi görög-katolikus intézmények könyveit is. Az egyes állományok leltári jelzeteit megtartották, ellenőrző lapjaikat azonban részben abc rendben egyesítették. A marosvásárhelyi megyei könyvtár Teleki-Bolyai részlege címében is viseli a birtokában lévő fő alkotó elemét, a Teleki-alapítvány és a Bolyai kollégium könyvtárát. Ide került azonban jelentős mennyiségű anyag Máramaroszigetről és több kisebb egységből. Ezekből létrehozták az úgynevezett „mixt”-csoportot. A szebeni és gyulafehérvári könyvtárak lényegében eredeti állományukra támaszkodnak.

Itt említjük meg, hogy a kolozsvári protestáns teológia könyvtárában döntő szereppel rendelkezik az egykori szászvárosi Kun-kollégium, valamint a nagyenyedi Bethlen könyvtár ide szállított része. A brassói állami levéltár judaisztikai anyaga a több száz éves Honterus gimnáziumból származik, amíg a szatmár megyei könyvtár raktárait a környék megszűnt egyházi intézményeinek anyagából töltötték fel.

Igen érdekes képet fest az egyes kiadások megjelenési helyének összevetése, amely az alanti táblázatot teszi lehetővé.¹⁰

10 A kiadói tevékenység központjait a korabeli államszerkezet szerint mutattuk be.

Ország	Kiadás	%
német államok	631	47,91
Németalföld	298	22,62
Svájc	160	12,14
olasz államok	48	3,64
Franciaország	40	3,03
Habsburg örökös tart.	32	2,42
Anglia	31	2,35
Erdélyi Fejedelemség	7	0,53
Lengyelország	6	0,45
Havasalföld	2	0,15
Moldova	1	0,07
ismeretlen	61	4,63
Összesen:	1317	-

Hiba lenne, ha az erdélyi eredetű műveket csupán az e területen megjelent nyomtatványokra korlátoznánk. Valójában a szűkös hazai lehetőségek folytán, valamint különböző országokban folytatott tanulmányaink révén a szerzők igyekeztek külföldön is nyomdatérhez jutni műveik számára. E helyzet következtében az úgynevezett „Transilvaniak” között 60 judaisztikai mű példányát találhattuk (3,05 %). Közülük 23 a 17., 37 pedig a 18. század terméke.

A fenti adatokon túlmenően levéltári források is tudósítanak könyvritkaságok erdélyi forgalmazásáról. Így például biztos tudomásunk van arról, hogy az 1548-ban Velencében nyomtatott Biblia Rabinica Magna egyik példánya a következő évszázadban eljutott Erdélybe is, sorsa azonban jelenleg ismeretlen.¹¹ Néhány évtizeddel ezelőtt a Brukenthál könyvtár még birtokában volt a Talmud 1520-1523-as velencei kiadásának. A nagy ritkaságnak számító példány végül is Jeruzsálembe került.¹²

A tanulmányozott időszakban a mai értelemben vett Erdélyben nem indult meg zsidó könyvkiadás. A helyzet magyarázatát a hitközségek rendelkezésére álló aránylag gyenge anyagi források, főképp azonban a megfelelő szellemi erők hiánya adják meg. A hívők létszáma, főképp a fejedelemségben, csekély volt, és képtelennek bizonyultak egy erős értelmiségi réteget létrehozni, annál kevésbé, valamilyen nyomdát működtetni. Ugyanakkor azonban tudomásunk van néhány dicséretes kivételtől is. Időlegesen Erdélyben működő, vagy onnan származó rabbik tollat ragadva, a szorosan vett vallási tudományok köréhez tartozó írásait külföldön tehetősebb hittestvéreik segítségével jelentették meg. Ezek közé tartozik Josef b. Meir Leipnik temesvári származású rabbi (?-1777), aki héber nyelven Az élet fája című értekezését adta ki. Hasonlóképpen megemlíthetjük Lévi b. h' r Jicak Jerusalmi temesvári rabbit (1741-

11 Országos Levéltár, Budapest. P-667/10.

12 Brukenthál Könyvtár, Nagyszében (a következőkben: B. K.) V. II. 6675.

1752), aki héberül közölte Levita ősapának fia című könyvét.¹³ Más szerzők, mint például Páneth Ezekiel gyulafehérvári főrabbi ítéletei csupán a vizsgált időszak után láttak napvilágot.¹⁴

A zsidó hitélet elképzelhetetlen az ószövetségi szentírás („Tanah”) nélkül, legyen az héber, arámi, vagy jiddis nyelven. Szintén a mindennapi élethez kapcsolódnak a különböző szövegmagyarázatok és természetesen a vallásgyakorlást elősegítő iratok. Bármilyen úton kerültek e könyvek végül is erdélyi közkönyvtárakba, beleértve a külföldi vételeket is, valamennyi példány állandó használat nyomait mutatja. Eddig hét zsidó kiadású teljes ószövetségi szentírást sikerült felfedezni. Ezek közül említésre méltó a kolozsvári akadémiai könyvtárban található, valószínűleg a 16. századból származó példány, amely az egykori helybeli református kollégium gyűjteményéből került oda. Hasonló példányt birtokol a gyulafehérvári Batthyaneum is.¹⁵ Megemlíthetjük Menachem b. Izrael által Amszterdamban 1635-ben kiadott „Biblia Hebraicat”, amely művészi kivitelével is tündököl. A példány a marosvásárhelyi megyei könyvtár Teleki-Bolyai részlegén található. Ugyanott tekinthető meg Dávid király zsoltárainak két évvel később nyomdafestéket látott teljes gyűjteménye.¹⁶

A szentírásmagyarázatok közül kiemelkedik a híres Dávid Kimhi rabbi (1160-1235) műveinek kiadása, amelyet R. Mardocheus Nathan Velencében 1523-ban „Concordantiae Hebraicae” címen bocsájtott útjára és amelyet Gyulafehérváron őriztek meg.¹⁷ Hirsch Zewi rabbi 1693-ban a németországi Fürthben héberül tette közzé Szombat ünneplése című írását.¹⁸

A zsidó hitéleti könyvek mellett – mint jeleztük – ismertté váltak zsidó világi szerzők művei is. Míg Baruch Spinoza (alias Benedictus) (1632–1677) panteista világnézete miatt szembekerült a Mózes vallást töretlenül tiszteletben tartó hittestvéreivel. Művei Erdélyben meglehetősen keresetté váltak egyes magyar értelmiségi körökben. A marosvásárhelyi könyvtár két példányban őrzi De Cartes Renatus: Principiorum philosophiae című művének mindkét kötetét, amely még életében hagyta el a sajtót Amszterdamban (1663). Ugyanott található a halála évében megjelent „Opera posthuma”, amelyet 1687-ben újra az olvasók rendelkezésére bocsájtottak, csakúgy, mint „Compendium grammatice lingue Hebraeae”.¹⁹

Spinoza olvasottságát messze meghaladta Moses Mendelsohn (1729-1786) életműve. Csupán 1800-ig megjelent műveiből 12 könyvtárban 18 címet, 38 kiadásban és 85 példányban jegyezhetünk fel. A túlnyomóan német nyelvű

13 Singer Jakab: Temesvári rabbik a 18. és 19. században. Timisoara-Sein 1928. 9-10.

14 Az erdélyi rabbik, köztük Paneth Ezekiel főrabbi ítéletei Ramat-Ganban (Izrael) a Bar-Ilan egyetem könyvtárában tanulmányozhatók.

15 Román Akadémia Könyvtára, Kolozsvár. Ehhez tartozó műveket a származási gyűjtemény jelzetével látjuk el. Református Kollégium Gyűjteménye (a következőkben: Ref.) 107741, Bat. Á-O VII 24.

16 Marosmegye Könyvtára, Marosvásárhely, Teleki-Bolyai osztály. Könyveit szintén származási jelzettel látjuk el. Bolyai O1444, O2430.

17 Bat. A.III 3.

18 Uo. H V.22.

19 Bolyai 03031m 03600/1,2., Teleki Q 762, 762a/2,6,1576.

példányok mellett (74), magyar (8), francia (1) és latin (2) fordítás is előfordult.

A Brukenthal könyvtárban megtalálható a híres 'Abhandlung über die Evidenz in metaphysischen Wissenschaften', a berlini 1764-es kiadásban.²⁰ A legtöbb példány a „Phaedonból” található (24), valamint a „Philosophische Schriften” különböző kiadásai (30).

A humanista hangvételű, illetve a későbbi szellemi mozgalmak által létrehozott művek között ritkaságszámba mennek Reuchlin említett művei. A Batt-hyaneum polcain helyet kapott úgy a „De rudimentis Hebraicae linguae” (1506), mint a „De accentibus et orthographia linguae Hebraicae” (1518). Az előbbit a Brukenthal könyvtár is megáéának mondhatja, míg az „Obseurorum virorum epistolae” a kolozsvári akadémiai gyűjtemény leltárában szerepel, ahová az unitárius kollégiumból került.²¹

Reuchlin alapvetően tanulmányozta a kabalát is, és következtetéseit 1515-ben De arte cabalistica címen adta közre. A Teleki-Bolyai gyűjteményben szerepel első kiadása, valamint 1587-es bázeli utánnomása. Gyulafehérváron nyilvántartják a bázeli 1550-es, míg a kolozsvári akadémiai könyvtárban az 1561-es, ugyanott kiadott példányokat, ez utóbbiak közül egy a ferences, a másik pedig a piarista gyűjtemény származéka.²²

A reformáció előretörése napirendre tűzte a magyar nyelvű bibliafordítás szükségességét is, beleértve az ószövetséget is. Többek között eredménynek számít Heltai Gáspár vállalkozása, aki eredeti szövegek felhasználásával jelentette meg kiadványát (1551-1562).

A protestáns befolyás szorgalmazta a görögkeleti egyházban az ószláv liturgikus nyelv mellőzését és a román bevezetését. Ma már többé-kevésbé elfogadott, hogy az 1582-ben Szászvároson kiadott ószövetségi szentírásrészlet („Palia”) fordítói csupán a mű címében hivatkozhattak az eredeti szövegre és tulajdonképpen Heltai kiadásából táplálkoztak. Ezzel szemben a Gyulafehérváron 1651-ben megjelent román nyelvű zsoltárfordítás már joggal hirdethette, hogy „zsidó” forrásból ültették át.²³

A legkeresettebbek azon ószövetségi szentírási kiadások voltak, amelyek az érthetőbb nyelvvel párhuzamosan az eredetit is közölték, míg a jegyzetekben a héber idézetek szereplése a mű komolyságát hivatottak igazolni. A legrégebb kiadások között tartjuk számon az 1546-os bázeli kiadású Bibliát, amelyet Michael Isingearnis gondozott és amely Péchi Simon birtokából került Gyulafehérvárra.²⁴ Marosvásárhely ritkaságai közé tartozik Sebastianus Münster Zürichben 1539-ben megjelent kiadása és a „Biblia Ebraica” Párizsban 1544-

---

20 B. K. V-II 4338.

21 Uo. V-II 2., Bat. Q 4 II 28., R 4 IV 20., Unitárius Kollégium Gyűjteménye (a következőkben: unit.) 6497.

22 Bolyai F 571., Teleki f 208 z., Bat L V 11., Ferences Gyűjtemény (a következőkben: Fer) 30004.

23 Bottyán István: A magyar biblia évszázada. Bp. 1982. 44. Köszönettel tartozunk Neaga teológiai professzornak felvilágosításaiért.

24 Bat. G II.4.

ben kinyomtatott példánya.²⁵ Xantus Pagninus Lucensis Antwerpenben 1571-ben rendezte sajtó alá a Biblia Hebraica cum Novo Testamento című művet.²⁶

A többnyelvű kiadások közül kiemeljük Franciscus Vatabli működésének termékeit, mint például „Sacra Biblia Hebraicae, Graecae et Latinae...” (Genf, 1587), valamint az amszterdami 1616-os példányt a kolozsvári akadémiai könyvtárban (balázsfalvi hazelita gyűjtemény).²⁷ Érdekességnek számít a „Biblia Hebraica Samaritana”, amely 1628-ban Párizsban látott napvilágot és a gyulafehérvári gyűjteménybe került.²⁸

A Talmud szövege sok találgatásra adott alkalmat és hozzáférhetőségét több latin fordítással igyekeztek előmozdítani. Az Erdélybe eljutott művek közé tartozik Johannes Coccejus „Duo tituli Thalmudiei ... Sanhedrin et Maccoht ...”, amelyet Amszterdamban 1629-ben sokszorosítottak. Robertus Shrenghamus 1648-ban Londonban jelentette meg Ioma Codex Talmudieus in quo agitur de sacrificieus... című válogatását, amelyet 1696-ban Franekerben újra újtára bocsájtottak. Mindkét mű megtalálható a szebeni könyvtárban, utóbbi pedig még két példányban Marosvásárhelyen.²⁹ Gyulafehérváron tanulmányozható B. F. Dacks: „Hoc et Talmudus Babylonici Codex Succa ...” (Utrecht, 1726).³⁰

A Talmud egyes kitételei bírálatot váltottak ki, ami a könyvpiacra is megjelent. A Batthyaneum egyik Bécsben nyomtatott, rongált inkunabulum Obiectiones ad dicta Talmud címet viseli.³¹

A kabala, Istennel kapcsolatos ontológiai kérdéseket boncolván, már a 13. században bizonyos mértékig ismertté vált keresztény értelmiségi körökben. Megismerése terén további lépést jelentett Reuchlin műve, majd több zsidó szerző írásának újrakiadása. Példaként említhetjük a Kabalae denudatae... című kötetet (Frankfurt am Mayn, 1684). Ugyanakkor adták ki Sultzbachban a Liber Sohar... című művet, amelynek eredeti szerzője R. Schimeon, filii Joachai. Az előbbi a Brukenthal, az utóbbi a Batthyaneum tulajdona.³²

Az ószövetségi szentírás tanulmányozása megköveteli a megfelelő nyelvismeretet. Ennek egyik folyamánya, hogy bevezetik a héber nyelv oktatását, valószínűleg 1545-ben, és biztosan 1566-ban elsőként Kolozsvárott. A könyvtárak állományában nagyszámú nyelvészeti mű és szótár maradt fenn. Egyedül a Brukenthal könyvtárát 134 mű gazdagítja, amelyeket elsősorban a helyi főiskolások és tanáraik forgattak.

A felfokozott igények nyomán erdélyi kezdeményezésre is sor került. A legjelentősebb erőfeszítésekhez tartozik Johannes Henricus Alstedius tanítványai számára írt „Rudimenta linguae Hebraicae in usum scholae Albensis”,

---

25 Bolyai 02772., Teleki q 1 b-e.

26 Ref. 82239.

27 Uo. 82395., Balázsfalvi Gyűjtemény (a következőkben: Balázs) 1220, (bazilita kolostor), Piarista Gyűjtemény (a következőkben: Kat) 81194.

28 Bat. Bibl A I.1-6.

29 Bolyai 03438, 03483., B.K. V I 7123, 7124.

30 Bat. H V.20.

31 Uo. incunab 522.

32 Uo. L V.5., B. K. V II 1348.

amelyet a fejedelmi nyomda 1635-ben bocsátott ki, egyik példányát pedig Szebenben őrizték meg.³³ Jacobus Alting 1699-ben Kolozsvárott jelentette meg *Fundamenta punctuationis linguae sanctae sive dramatica Hebraica* című tankönyvét.³⁴ A mű az erdélyi könyvtárakban nyolc kiadásban is megtalálható, amelyek 1686 és 1746 között láttak napvilágot különböző európai központokban. Figyelemre méltó Kaposi-Juhász Sámuel könyvecskéje, amely 1698-ban szintén Kolozsvárott indult útjára *Memoriale Hebraicum* címen, amely a marosvásárhelyi leltárban fedezhető fel.³⁵

A külföldön megjelent művek között szerepel Komáromi Csipkés György tankönyve, a „*Schola Hebraica*” (Utrecht, 1654), amelyet egyedül a nagyváradi megyei könyvtár birtokol. A szászföldi Albertus Schultens munkássága kiterjed a nyelvészetre is. Löwenben 1737-ben útjára bocsátotta az „*Institutiones ad fundamenta linguae Hebraeae*”-t, majd 1743-ban Kolozsváron is kiadta. Megtalálhatók a marosvásárhelyi könyvtárban.³⁶ Amos Comenius, aki ezidőben az Erdélyi Fejedelemséghez tartozó Sárospatakon működött, 1700-ban Debrecenben sajtó alá bocsátotta *Janua linguae sanctae* című művét, amelyet Szatmár-Németiben a megyei könyvtár őriz.³⁷

Az Ószövetség tanulmányozásához szükséges fogódzók közé bekerültek egyes tudós rabbik művei is. Számosan forgatták Dávid Kimhinek Jónás könyvéhez írt kommentárját, amelyet 1567-ben Párizsban adtak ki és a kolozsvári református kollégiumból az akadémiai könyvtárba került.³⁸ Isaacus Abarbanel Lusitanus (1437-1508) írta a „*Liber de capite fidei*”-t (Amszterdam, 1638), amely még két kiadásban (1684, 1698) maradt számunkra fent. Ugyanazon szerző tollából 1662-ben Bázelen napvilágot látott *Disertationes* című műve. Hannoverben 1710-ben jelent meg második kiadásban a *Commentarius in Pentateuchum Mosis* című munka. Példányai Gyulafehérváron, Marosvásárhelyen és a kolozsvári akadémiai könyvtárban találhatók.³⁹

Egyes keresztény szerzők az Ószövetség könyveit rabbik szövegmagyarázataival kísérték. Benedictus Genebrandus Ioel könyvéhez 1563-ban Párizsban függelékként hozzáfűzte Salomon Jáarki, Abraham Abba Ezra és Dávis Kimhi észrevételeit, amint a Batthyaneumban olvasható.⁴⁰ Ugyanott látható az 1675-ben Rómában kiadott három kötetes gyűjtemény, valamint a hat évvel később Amszterdamból terjesztett „*Bibliotheca Rabiniūm Hebraicum*”.⁴¹

Nem egyszer keresztény szerzők rabbik műveire hivatkozva szorgalmazták álláspontjukat. Erre példa az erdélyi Hermanus von der Hardt műve, a „*De*

---

33 Uo. T R. XVII. 77.

34 Bolyai 01820.

35 Mixt (Teleki-Bolyai) 022659.

36 Biharmegye Könyvtára, Nagyvárad: 207318., Teleki 0141201, 029262., Bolyai 4 163, 03181.

37 Szatmármegye Könyvtára, Szatmár-Németi I. 793.

38 Ref 129685.

39 Bat. L VI 16, N III 2., Ref 81185, 81972, 82292, 82292., Bolyai 03506.

40 Bat. K VI 5.

41 Uo. Á-L 4, II 14-17., B. K. V VII 11.

fructu quem ex librorum Judaicorum ... percipiunt Christiani” (Jena, 1683), jelenleg a Brukenthal könyvtárban.⁴²

Az őszövettségi könyvek és egyben a zsidó műveltség európai polgárjoga nagyszámú történelmi, földrajzi stb. kérdésre is magyarázatot kívánt. Így két sorozatban birtokoljuk Johannes Jahn öt kötetes művét, a „Biblische Archäologie”-t (Bécs, 1796-1805), mégpedig a Batthyaneum és a kolozsvári akadémiai könyvtár balázsfalvi öröksége állományában.⁴³ Paulus Eberus összefoglalója a „Contexta populi Iudaici historia a reditu ex babylo-niei exilio usque ad ultimum excidium Hyerosolimae”. A mű három kiadásban (1548, 1560, 1562), hét példányban lelhető fel a kolozsvári akadémiai könyvtár református, illetve piarista eredetű gyűjteményében, a brassói levéltár Honterus anyagában és a Brukenthal könyvtárban.⁴⁴ Öt példányban tanulmányozható Johannes Fridericus Buddeus írása a „Historia ecclesiastica Veteris Testamenti ab urbe condita usque ad Christum natum” (Halle Magdeburgicae, 1715, 1719, 1726, 1729, 1749). Példányai közül négy Marosvásárhelyen, egy a kolozsvári protestáns teológiára került.⁴⁵ Említésre méltó Nicolaus Alexander Maurocordato görög nyelvű könyve, amely Bukarestben 1716-ban jelent meg A szent, illetve zsidó történet... címen. Feltalálható a gyulafehérvári, szebeni, marosvásárhelyi (2), valamint a szebeni görögkeleti román metropolita könyvtárában.⁴⁶

Korábban tekintélynek örvendett az erdélyi Adolphus Fridericus Lampe, kinek keze nyomát viseli a „Synopsis historiae sacrae et ecclesiasticae ab origine mundi ad praesentia tempora ...”. Feljegyzésre került négy kiadása (Utrecht, 1721, 1726, 1735, 1766), hat példányban. Ezek a Teleki-Bolyai gyűjteményben (3), a kolozsvári egyetemi könyvtárban (2), illetve az akadémiai könyvtár református állományában található.⁴⁷ Ugyanebbe a csoportba sorolható az erdélyi Georgius Hanner munkája, a „Lustrationem Hebraeorum” (Viterbo, 1699). Az utókornak a Brukenthal könyvtár őrizte meg négy példányban.⁴⁸

A zsidó állami és társadalmi szerkezettel foglalkozott Cornelius Bonaventura Bertramus. Művét, a „De politica judaica, tam civili quam ecclesiastica”-t Genfben sokszorosították. A marosvásárhelyi gyűjteményben megtalálható az 1579 és 1580-as kiadás.⁴⁹ Az erdélyi Peter van der Cunaeus munkái között szerepel a „De republica Hebraeorum” öt kiadásban és 11 példányban. Ezeknek tulajdonosai a kolozsvári akadémiai (4), a marosvásárhelyi (4), illetve a szebeni (3) könyvtárak.⁵⁰

A zsidó intézmények megismeréséhez alapvető szerepet játszott Xantus (Santus) Pagnini Lueensis, munkája: „Hebraearum institutionum libris 3”

42 B. K. TR XVII 354.

43 Bat. N VI 4-8., Balázs 1744.

44 Ref 125374, 114558., Kat. 85578, B. K. V 1228, 1233., Állami Levéltár, Brassó (a következőkben: Honterus) I 1660, 1376.

45 Ref 217., Mixt 019189, 02546., Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár (Prot) 23288.

46 Mixt 033635., Bolyai 02709., Bat Q 2 III 5., B K C R V, Nagyszombati görögkeleti román érsekség könyvtára szintén rendelkezik egy példánnyal.

47 E. K. 41085, 46868., Ref 7226., Bolyai 01474., Teleki 0356., Mixt 05121.

48 B. K. TR XVII 351.

49 Teleki 0645/1 d 1., Mixt 05722.

50 Ref 114634., Unit 63223, 63144, 63997., Teleki 594 Q 535., Bolyai 01913., Mixt 02641.

(Párizs, 1549), példányai a Batthyaneumban, illetve a kolozsvári akadémiai (unitárius és piarista) állományban lelhetők fel.

A zsidó élet átfogó jellemzését a híres svájci hebraista Johannes Buxtorfius és a munkásságát folytató unokája készítette el. Erdélyben nagy olvasottságnak örvendett a „Sinagoga Judaica”, amelyet kilenc kiadásban, illetve 19 példányban őriztek meg az utókor számára, kezdve az 1603-as bázeli kiadásal, amely a brassói levéltárban található.⁵¹ További példányai a kolozsvári akadémiai (7), egyetemi (3), marosvásárhelyi (3), a brassói levéltárban (2), a Brukenthal könyvtárban (2), a nagyváradi megyei (1), illetve a kolozsvári protestáns teológia könyvtárában vannak elhelyezve.⁵²

A jogi értekezések közül rámutatunk Johannes Seldenus írására, amelyet Londonban közölt *De iure naturali et gentium iuxta disciplinam Ebraicorum libri septem* címen. Újabb kiadásai Augsburgban (1665) és Wittenbergben (1712) jelentek meg. Az érdeklődők a Batthyaneumban, a kolozsvári akadémiai könyvtárban és a brassói levéltárban tanulmányozhatják.⁵³

A keresztény értelmiség körében a legnépszerűbb zsidó szerzők Josephus Flavius (169 példány), Philo Judaeus (34 példány) és Moses Maimonides (34 példány) voltak. Tudelai Benjámin érdekes útleírása aránylag jelentéktelen olvasóközönséget vonzott. Ezekhez járul az ismeretlen nevű alexandriai zsidó író, aki egy bölcséleti szöveg szerzője, amelyet a bukaresti bibliába (1688) iktattak be. Pédányai valamennyi nagyobb könyvtárban megtalálhatók.⁵⁴ Tömeges olvasottságuk nem haladja túl a 18. századot, midőn Moses Mendelssohn munkássága jelentkezik.⁵⁵

Nem véletlen Josephus Flavius műveinek aránylag tekintélyes tömege, mivel több erdélyi felsőbb iskolában kötelező olvasmány volt, úgy a zsidó régiségek, mint a zsidó háború. Például a Brukenthal könyvtárban található lübecki kiadása inkunábulum az ottani főiskola leltárából származik.⁵⁶ A Batthyaneum három ősnymtatványa (Verona, 1479, Velence, 1481, 1499) eredetileg didaktikai célt szolgált.⁵⁷ Hasonló célzatot tulajdoníthatunk a brassói levéltárban levő Honterus gimnáziumból származó anyagnak is. Más példányokat a tudományosság iránt fogékony személyek szereztek meg. Így például a zsidó háború 1486-ban megjelent latin nyelvű változata 1511-ben egy beszercei lelkész tulajdonát képezte, és végül a Brukenthal gyűjteménybe került.

Josephus Flavius művei közül a legnagyobb példányszámmal a kolozsvári akadémiai (45), az egyetemi (20), a Brukenthal (19), a Batthyaneum (17), illetve a marosvásárhelyi könyvtár (11) rendelkezik.

---

51 Honterus I. 1810.

52 Ref. 81002., Balázs 91256., Unit. 62450, 66273, 69543, 73420., Bolyai 03476., Teleki 03667, 03670., Honterus I 1681., BK V I 374, 6645., Prot. 4935., E. K. 39431, 02788, 28367.

53 Bat. L V-VI., Honterus I 580.

54 Virgil Candea: *Tratatul despre „Ratiunea dominantă”, cea dintâi operă filozofică publicată în limba română* (1688), *Viata Romanească* 3 (1963, 84-89, Balázsfalván 1795-ben újra kiadták.

55 Eugen Glück: *Operele lui Moses Mendelssohn in bibliotecile din Romania (?-1800) nyomtatás alatt.*

56 *Veturia Jugăreanu: Catalogul colestiei de incunabule. Sibiu 1969, előszó.*

57 Bat. Incunabul 329, 330, 331.

Philo Judaeus olvasóközönségének határt szabott a jóval kisebb bölcséleti érdeklődés és az erdélyi értelmiségiek döntően latin műveltsége. Így számukra a latin, vagy legfeljebb a kétnyelvű kiadás volt hozzáférhető. Nehézséget jelentett továbbá a modern nyelvekre történt késedelmes lefordítása, és így műveiből csupán egyetlen német nyelvű kiadással találkozhatunk Marosvásárhelyen, az említett gyűjteményben.⁵⁸

A legrégebb kiadás Philo műveiből a Batthyaneumban található latin fordításban *Libri antiquitatum questionum et solutionum in Genesis. De essaei. De nominibus Hebraei. De mundo opificio* (Bázel, 1523) címen. A továbbiakban összes műveit hat teljes kiadásban fedezhettük fel, amelyekből három latin szövegű, három pedig kétnyelvű: latin és görög, mégpedig hat könyvtárban és kilenc példányban.⁵⁹ Művei közül önállóan valamennyi megjelenik, elsősorban Mózes könyveinek magyarázata.

Különös érdeklődésre tarthat számot az a tény, hogy Brassóban 1555-ben kinyomtatták a Honterus-féle nyomdában (31. kiadvány) a philoi mű egy részletét „*Libellus de mercede meretricis non accipienda in sacrarium*”, görög és latin szöveggel. Egyetlen példánya a brassói Fekete Templom Könyvtárban található.⁶⁰

A középkori zsidó műveltség legnagyobb alakja Moses Majmonides volt (1135-1204). Hatása vitathatatlan a skolasztikus gondolkodókra, illetve a humanizmus egyes képviselőire. Ilyen körülmények között műveit latin fordításban az erdélyi értelmiség is igényelte. Írásai legjelentősebb számban a kolozsvári akadémiai (11), a Batthyaneumban (7), és a Teleki-Bolyai (6) könyvtárak polcain sorakoznak. Egyetlen gyűjteményes kiadását sem találtunk, viszont fő műve, a „*Misne Tora*” már az 1550-es velencei kiadástól kezdve előfordul. Szintén az aktívák közé tartozik az „*Aphorismi Rabbi Moysi medici antiquissimi ex Galeno mediearum principi collecta ...*”, a bázeli nyomda terméke (1579). Mindkettő a Batthyaneumban talált elhelyezést.⁶¹ A legtekintélyesebb rendelkezésünkre álló kiadás a „*Misna sive totius Hebraeorum juris, rituum, antiquitatum ac legum orarium systema...*”, 6 kötetben, latin-héber szöveggel, amely 1698-1703 között Amszterdamban látott napvilágot Guilielmus Surenhusius gondozásában. Gyulafehérváron (1), Marosvásárhelyen (2) sorozatban található, míg a kolozsvári egyetemi könyvtár csupán az első kötet letéteményese.⁶²

A legnépesebb csoportot a Vosius-féle „*De idolatria liber*” öt kiadása (1642, 1668, 1675, 1700, é.n.) képezi, összesen tíz példányban. Birtokosai a kolozsvári akadémiai (3), az egyetemi (2), a marosvásárhelyi (3), a Batthyaneum (1) és a Brukenthal (1) könyvtárak.⁶³

58 Bolyai 01625.

59 B. K. V I 443, 573., Ref 114695., Balázs 3346., E. K. 8461., Bat. K II 11, I-II 3, N I 13-14., Bolyai F 335., Teleki F 44 a, 44 b-45.

60 Fekete Templom könyvtára, Brassó 0941/9. Köszönöm Nussbächer kollégám segítségét.

61 Bat. N I 11-12, G 4 VII-11.

62 Uo. O II 11-16., Teleki F 208 b-c., Bolyai F 130.

63 Ref. 80730, 81101, 83041., Bat. L VI 16/2., E. K. 34664, 40809., Bolyai F 400, 418, 03099., BKV V 2.

Tudelai Benjámín „Itinerarium” című könyve csupán két kiadásban ismeretes. Az egyik Antwerpenben 1625-ben jelent meg, míg a másik 1633-ban az Elzevirek sorozatából. Három példányt őriznek a kolozsvári akadémiai könyvtárban, közülük kettő az egykori református, egy pedig a piaristák állományából származik.⁶⁴

* * *

Ha a szerzők oldaláról tekintjük az Erdélyben fellelhető judaisztikai anyagot, akkor megállapíthatjuk, hogy a legjelentősebb keresztény szerzők jelen vannak. A Buxtorfius „dinasztia” tagjai 1591-től kezdődően 18 címmel, 52 kiadásban és 116 példánnyal szerepelnek. Jelentős mértékben van képviselve Jan Leusden (1624–1699) utrechti professzor, még pedig 12 művel, 33 kiadásban és 64 példánnyal. Nem hanyagolhatók el Christianus Reineccius, Xantus Pagnini Lucensis, Johannes Henricus Alstedius és Campegius Vitringa sem.

Az erdélyi szerzők közül a legnagyobb örökséget Albertus Schultens hagyta maga után. Könyvtárainkban 12 művel, 12 kiadásban (1708-1748) és 17 példányban szerepel. A termékeny Petrus Cunaeus és Hermann von der Hardt és Adolphus Fridericus Lampe mellett még szólnunk kell az erdélyi fiatalok által írt üdvözlő versekről is. Egy-egy mű megjelenése, vagy valamelyik egyetemi kolléga életének eseménye nyomán papírra vetett üdvözlések nem egyszer a 17-18. században immár „művelt” nyelvnek számító héberül kerültek megfogalmazásra. Hasonló üdvözlések kísérték Erdélyben bizonyos eseményeket, főképp a fejedelmi udvarban. Jelenlegi ismereteink szerint számos példány található főképpen Zilahon, Székelyudvarhelyen és Marosvásárhelyen, állományuk felvétele azonban a jövő feladata.

Az erdélyi judaisztikai könyvállomány egy része helyi nyomdák terméke. Aránylag könnyen sikerült Philo Judeus brassói kiadványának megjelentetése (1555), mivel úgy a görög, mint a latin betűk rendelkezésre álltak. A héber betűk beszerzésére az első komoly kísérlet 1633 után történt, midőn I. Rákóczi György fizetést engedélyezett héber betűket kezelő nyomdászmeister számára.⁶⁵ A kiadói tevékenység azonban csupán 1635-ben Alstedius ismertett tankönyvével indult. Később további nyomtatványok hagyták el a gyulafehérvári nyomdát, mint például Tofeus Mihály püspök üdvözlő verse (1672). A nyomda működése azonban hamarosan megszakadt a II. Rákóczi György lengyelországi hadjárata (1657) következtében Erdélybe behatoló ellenséges seregek pusztítása nyomán. A következő évtizedekben a haladó fejedelemség kulturális élete is megfeneklett, és csupán a század végén indul újra immár Kolozsváron a héber könyvkiadás Misztótfalusi Kis Miklós áldozatos munkássága nyomán. Első ismert terméke a „Memoriale Hebraicum” (1698).⁶⁶ A

---

64 Kat. 54738., Ref. 80690, 84422.

65 Dán Róbert: A nyomtatott héber könyv Magyarországon Évkönyv. Kiadja a Magyar Izraeliták Országos Képviselete, Bp. 1970. 23-224.

66 Bolyai 03181, 03298, 029262., Mixt 022659.

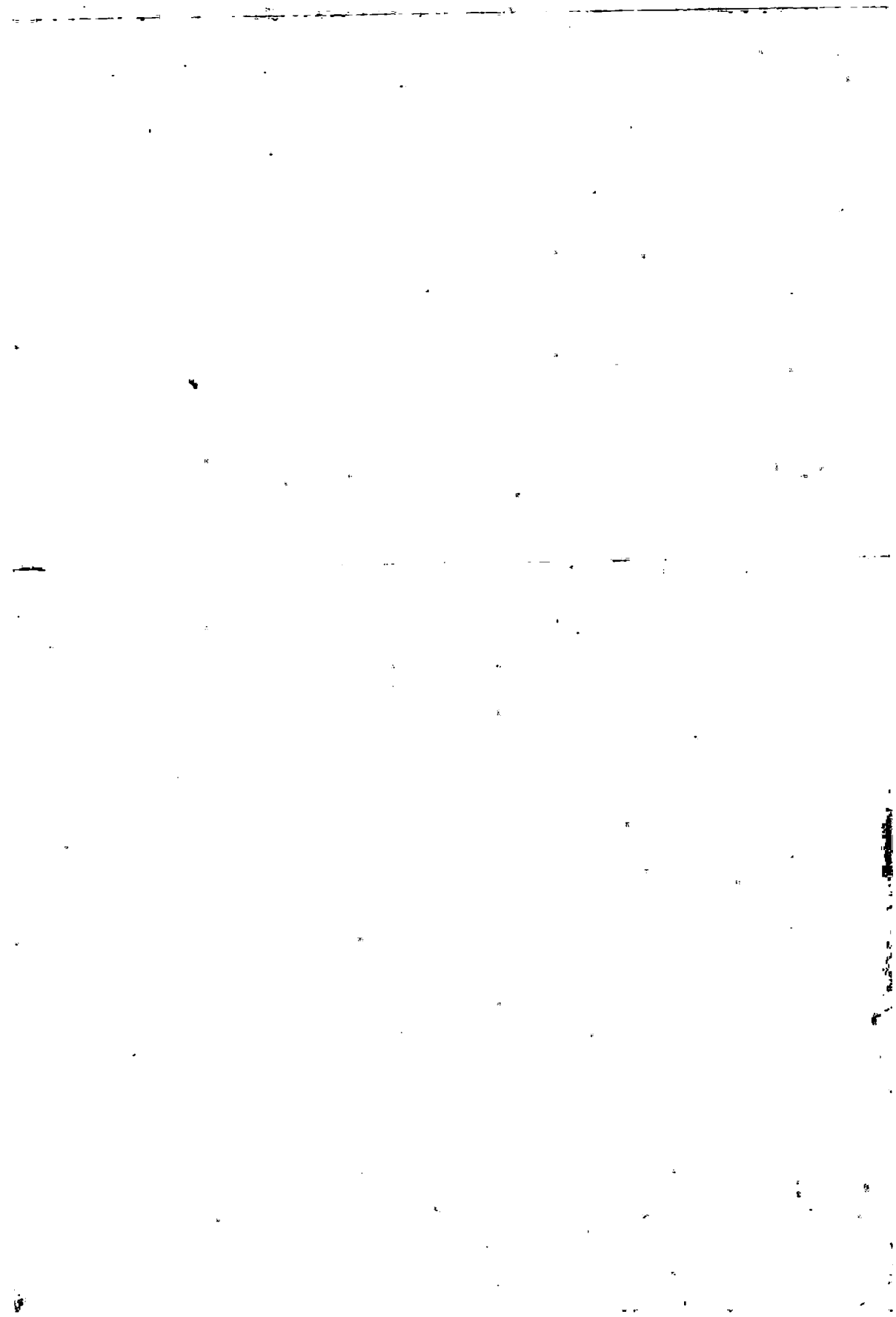
következő évszázad is napvilágra hoz néhány művet a judaisztika köréből, többek között Albertus Schultens már említett tankönyvét.

A fenti kutatások természetesen nem adhatnak választ valamennyi kérdésre. Reméljük, hogy a közeljövőben eredmények szülehetnek.

JENŐ GLÜCK

A CONTRIBUTION TO THE DETERMINATION OF THE JUDAISTIC MATERIAL IN
LIBRARIES OF TRANSYLVANIA (UNTIL 1800)

In the present confines of the Transylvania of the Middle Ages and modern history the Jewish culture and the knowledge of the Hebrew language were highly influential as a result of the great demographic and intellectual movements in Europe. Knowledge related to Judaism pertained to these territories via two major channels. On the one hand, there were the local Jewish communities which brought with them traditional, inseparable cultural values not exceeding that of the Middle Ages. On the other hand, a major part of Judaistic works entering Transylvania was communicated with the help of Christian intellectuals maintaining relations with the intellectual life of Western Europe, thus experiencing its bustling life and transferring its impact. The interest of the Christian intelligentsia taken in Judaistic literature was related to two sources: that of cultural and religious interest. The magnitude of that interest towards Judaism was evidenced by the mass import of books at the time of the expansion of Reformation in Transylvania. Later on, mainly after 1700, Judaistic works found their way into the intellectual arsenal of Catholic Restoration. Enlightenment pertaining to Transylvania in the second half of the 18th century led to the importation and dissemination of new intellectual products (by Spinoza, Baruch, Moses Mendelson). These were complemented by books of local authors often published in foreign presses due to unfavorable conditions at home (Jewish publishing in the present sense had not been present in Transylvania before 1800. After going through the Judaistic manuscripts in the Transylvanian libraries, one can come to the conclusion that the Transylvanian reader could read the works of a large community of writers. The interest towards Judaistic literature was constant and the amount of printed copies was commensurate with the advance in book production. The Judaistic material to be found in the Library of the Romanian Academy, the Library of Maros County (the Teleki-Bolyai Section), the National Library of Nagyszeben, and the Library of Gyulafehérvár contains, in addition to the works mentioned above, rare books, interpretations of the Bible, talmudistic translations, and a great number of Hebrew linguistic studies and dictionaries. As books of the Old Testament and, at the same time, the European status of Jewish culture raised a number of historical, geographical and legal questions to be answered, the Judaistic material also contains dissertations appertaining to law, governmental structure, etc. When viewed from the aspect of representation, the Judaistic material found in Transylvania also contains the major Christian authors. As for publication, a part of the Judaistic stock of books in Transylvania is the product of local presses. The present author obviously could not provide a full answer to all questions posed by his research. Further research into the given problem is necessary.

DÓKA KLÁRA

A KALOCSAI ÉRSEKSÉG BIRTOKAI A 18-19. SZÁZADBAN

A Szent István-i alapítású kalocsai érsekség az első világháborúig Bács-Bodrog megyében és Pest megye déli részein volt illetékes. A főegyházmegyében a századfordulón 131 plébánia működött, melyekhez számos filia tartozott. Mint az ország déli része, a 17. század végén utoljára szabadult fel a török alól. Bár a székvárost már 1686-ban elhagyta az ellenség, Bács megye sorsát véglegesen csak az 1697. évi zentai ütközet döntötte el, sőt a török veszély még a 18. század első évtizedeiben is fennállott.

A harcokban elpusztult és elmenekült lakosság helyére a török elől menekülő szerbek nagy tömegben telepedtek be, majd a veszély elmúltával számuk csökkenni kezdett. A haditanács maga is sok szerbet hozott az újonnan megszervezett Határőrvidékre, hogy az állandó hadsereg biztosítva legyen. A katonáskodó és menekülő, „rác” nyelvet beszélő szerbek a görögkeleti vallást követték. A török elől bujdosó, majd folyamatosan visszatelepülő magyarság a protestáns hitre tért át. A megmaradt kisszámú katolikusról a ferencesek próbáltak gondoskodni, akik a városokban (Bács, Baja, Szabadka, Zombor) alapítottak kolostorokat.

Az élet megindulásának alapvető feltétele volt, hogy a területre a föld megművelését vállaló telepeseket és őket ellátó iparosokat hozzanak. A természeti adottságoknak megfelelően az új beköltözők elsősorban a főegyházmegye sem a mocsaraktól, sem az újabb török támadástól nem veszélyeztetett, középső területein kaptak birtokokat. Köztük katolikus németek, magyarok, „illirek”,¹ evangélikus németek, szlovákok egyaránt voltak, akik az itt talált görögkeleti szerbekkel és protestáns magyarokkal keveredve etnikai és felekezeti szempontból az ország legtarkább népességét képezték.²

A kalocsai érsekség főegyházmegyében fekvő birtoka a nagyváradi püspökség, az egri főkáptalan és az esztergomi érsekség után nagyságát tekintve negyedik volt az ország egyházi javadalmi között. Mint ismeretes, e területek a legfőbb kegyúrtól, a királytól származtak, aki a 16. századtól a kamarán keresztül gyakorolta felügyeletét. A birtokokat megosztani, eladni, adóssággal

-
- 1 illirek – a 18. század elején valamennyi szerb, horvát és más délszláv nyelvet beszélő Magyarországra költöző lakost így neveztek, később csak a katolikusokat. Két csoportjukat különböztették meg: a sokácokat és bunyevácokat. Sokácok éltek pl. Bátyán, bunyevácok Csonoplyán, Szontán stb.
  - 2 Dóka K.: Nemzetiségek és felekezetek a bács-kalocsai főegyházmegyében. (Előadás, 1994. augusztus, Hajnal István Kör)

terhelni nem lehetett, jövedelmét célvagyonként kellett kezelni (pl. az érsekség működtetése, iskolák fenntartása, plébániák alapítása céljából).

A török korban az egyházi birtokok jórésze elveszett. 1686 után I. Lipót fogadalmat tett, hogy a javadalmakat hiánytalanul visszaadja, és ennek megszervezésében segítségére volt az esztergomi érsek is. A birtokviszonyok teljes rendezetlensége azonban rendkívül sok gondot okozott. 1701-ben ezért olyan rendelkezés született, hogy a helyzet tisztázása érdekében az egyházak birtokjogára vonatkozó valamennyi iratot le kell másolni, és megküldeni a kamarának.

Az uralkodó főkegyúri jogát a törvényhozás 1714-ben, 1715-ben, 1723-ban megerősítette. Az 1715. évi 16. tc. lehetőséget adott arra, hogy a király az egyházi birtokokat visszavegye, ha azokról a javadalmasok nem megfelelően gondoskodnak, és a jövedelmet rosszul hasznosítják.⁴ A püspöki és érseki birtokoknál a felügyelet sajátos módja volt, hogy széküresedés esetén a kamara kezelte a területet, azok jövedelméről pontos felmérést, az épületekről, berendezésekről stb. leltárt készített. (Az elkészült statisztikák a feudális korban a birtokon folyó gazdálkodás történetének igen jó forrásai.)⁵

Jogállás szempontjából az egyházi birtokok a polgári korszakban is a kötött, vagy korlátozott forgalmú birtokokhoz tartoztak. A javadalmasok nem rendelkeztek szabadon területeikkel, és legfőbb kegyúr továbbra is a király volt. Főkegyúri jogát 1867-től a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumon keresztül gyakorolta. A birtokot megterhelni, hosszasan bérbeadni, kisebb részeit értékesíteni csak a püspöki kar és az illetékes minisztérium előzetes hozzájárulásával lehetett. Azonos elvek vonatkoztak a püspöki és a szétszórt káptalani birtokokra, melyek a királyi adományok mellett egyéni hagyatékokból is gyarapodhattak, sőt a kisebb protestáns területeket is kötött forgalmú birtokként kezelték.

A BETELEPEDÉSTŐL AZ ÚRBÉRRENDEZÉSIG

A kalocsai érsekség birtokai az általunk vizsgált időszak közepén, a 18-19. század fordulóján Bács-Bodrog és Pest megyében három mezővárosban, 17 faluban és számos pusztán helyezkedtek el. Ide tartozott Kalocsa, Bács, Hajós, valamint Bácsújfaló, Bogyiszló, Csanád, Császártöltés, Csávoly, Dérony, Duskok, Foktó, Géderlak, Kecel, Miske, Nádudvar, Sükösd, Szentbenedek, Szentistván, Szeremle, Uszod. A középkorban az érsekség területe lényegesen nagyobb volt, és gazdagságát növelte, hogy ezen az országrészen még a 16. század közepén is szinte egymást érték a falvak.

Egy török kori, 1543-ban készült összeírás szerint, melynek másolatára a 18. század első évtizedében a birtokok visszaszerzése érdekében szükség volt, a kérdéses területen 447 települést tartottak számon. Bár az elpusztult falvak

3 Kosutány I.: Az egyházi vagyon tulajdonjogának alanyáról általában s különösen Magyarországon. Bp. 1897. 80-86.

4 Erdélyi L.: Az egyházi vagyon eredete és jellege Magyarországon. Bp. 1913. 15-21.

5 Pl. Esztergomi Prímási Levéltár Acta protocollaria, 108-117. köt.

nevét alig lehet azonosítani, a listából világos, hogy több felsorolt, fontos helység nem került vissza az érsek birtokába, elsősorban Bács megyében (Roglatica, Dautova, Kollut, Novoszelo, Szonta, Rém, Obrovác, Mátéháza, valamint Bática, Pataj, Szabadszállás, Cinkota, Tetétlen stb.) 1582-ben – török adózás céljaira – újra összeírták az érintett falvakat. Ezúttal is előfordul egy sor település, mely a 18. században már nem volt egyházi birtok. (Baja, Gara, Mélykút, Borota, Zsid, Cinkota, Csömör stb.) Az 1626-ban keletkezett Pest megyei összeírásban még mindig megtalálható Bática és Pataj az érseki területek között.⁶

1662-ben Lipót császár a még török uralom alatt álló falvak birtokjogában megerősítette az érseket, és ezúttal 236 helységet sorolt az uradalomhoz.⁷ Az uralkodó rendelkezésében az ősi jogokra és a korábbi kiváltságlevelekre hivatkozott, de a birtokviszonyok kuszáltsága miatt az itteni állapotokról az adománylevelet megfogalmazó kancelláriának nem volt áttekintése. A hatalmas birtok egy sor településére, mint ősi jussra több család is igényt tartott, így a Batthyány, Beniczky, Paksy familiák. Hogy a 447 település helyett – melyet az 1543-as összeírás tartalmazott – 1662-ben csak 236 szerepel, részben annak tulajdonítható, hogy a királyi adománylevél a kisebb jelentőségű birtokokat nem sorolta fel, de feltétlenül utal a bekövetkezett pusztulásra is. 1662-ben hiányoztak olyan települések, mint Almás, Csipes, Devecser, Derta, Déva, Földvár, Füzes stb., és olyanok is, melyeknek neve a 18. századi térképeken pusztaként újra előfordul (Ács, Berkeföldje, Dokomlás stb.)⁸

Hogy mekkora volt a pusztulás és milyen rossz helyzetben volt a lakosság az érseki falvakban a 17. század utolsó harmadában, azt bizonyítja Wesselényi Ferenc nádor 1665-ben kiadott oltalomlevele is, melyben legalább az „alá s feől járó, imitt amott lappanghó, és szélliol lézengő, a falukon éleődő chanárgok zaklatássy, és egieb nyúzó fosztó katonák, hayduk quartéliozássy, s nyomorgatási, seött urak nemcsak, s azok szolgálainak alá feől járások, s giakori magh szállássok” alól kívánja mentesíteni őket.

Meghagyja, „hogy az megh nevezett kalochai érsek-érsehséghez tartozó városokra és falukra senki sem sergestül, sem magánossan hatalmasul bészállani annyival inkább ott rajtok quartélyozni az szegénységhez sarcoltatny avagy zaklatny, marháiohatt haytani, vágni vagy akármi javokban kárt tenny ne merészelliének.”⁹

A török kiűzése után a Kalocsára visszatérő érsek újra összeíratta a településeket és kiderült, hogy ekkor csak 56 falu és pusztta volt ténylegesen birtokukban. A többi vagy elpusztult, vagy más földesúrhoz került. Már a 18. század elején tisztázódott egy sor Pest megyei település birtokjoga, melyek egyébként is távol feküdtek a kalocsai központtól. Így például Babád, Cinkota a Beniczky-családé, Csömör, Csiktarcsa a Grassalkovichoké lett. Utóbbi fami-

---

6 Kalocsai Érseki Gazdasági Levéltár (a továbbiakban KÉGL) Jobbiztosító iratok I. 1, 64, 406.

7 KÉGL Jobbiztosító iratok I. 63.

8 Uo. I. 6. Itt és a továbbiakban a helyneveket mindig a forrásnak megfelelő helynévformában használjuk. A névmutatóban valamennyi változat kiemelve szerepel.

9 Uo. I. 53.

liával, mely a bajai uradalom földesura is volt, a 18. század végéig húzódott el a vita, Gara, Mátéháza, Monostor stb. falvak birtoklása körül. A leghosszabb per Rémm, Borota, Zsid, valamint Hild pusztá ügyében folyt, mivel e területek Pest és Bács megye határán voltak. Az 1767-ben megkezdett határvitát csak 1795-ben zárták le. 1768-ban a területről Karpe Mihály kamarai mérnök rajzolt térképet, majd ezt 1795-ben Kronovetter Antal, uradalmi mérnök korszerűsítette.¹⁰ A per azért volt fontos az érsekség számára, mert a 8248 m. holdas Hild a birtok egyik értékes részét képezte.¹¹

Míg a bírói döntés értelmében Hild teljes egészében az érsekségé maradt, addig a 12000 holdas Szentkirályt meg kellett osztani a Paksy-családdal: annak fele Patajhoz került. Az osztozkodás oka az volt, hogy a terület Pataj felé eső részét – melyet a település lakói béreltek –, egyéb lehetőség híján 1771-ben jobbágytelkeknek osztották ki.¹² A határvonal úgy haladt a pusztán keresztül, hogy annak kevésbé használható, mocsaras részei maradtak az érsekség birtokában.

Az érseki terület Pest megyei részét a 18. század közepén Ruttkay Mihály részletes térképe szemléletesen ábrázolja.¹³ Ruttkay eredetileg a Duna e szakaszát rajzolta le, de gondot fordított a fokok, erek, mocsarak jelölésére és térképén feltüntette a településeket is. A legészakibb falu a birtokon Lak volt, tőle délre feküdt Szentbenedek, Uszód és Kalocsa mellett Foktó. A Lak melletti kanyarban volt az imsósi erdő. A Duna nagy kanyarokat képzett Fajszt, Bogyiszlót, Sükösdöt, Csanádot, Szeremle határában is, medréből pedig fokok és erek szakadtak ki. A kettő között az volt a különbség, hogy az erek természetes medrükben folytak, míg a fokokat különféle célből (pl. halastavak táplálása) mesterségesen alakították ki. Uszodnál eredt az Árpád-ér, Foktónál a Vajas fok, a kettő Miske alatt, a homoródi malomnál egyesült, és haladt ismét a Duna felé.

A legnagyobb vízállás az Őrjeg mocsár volt. Tőle keletre csak két település tartozott az érsekséghez: Kecel és Császártöltés, míg a mocsártól nyugatra eső, magasabb részeken egy sor pusztát találunk: Karácsony, Csorna, Csertő, délebbre pedig Drágszél és Morcs. Kalocsát is több pusztá és szállás vette körül, de a környező falvakra (Miske, Bática) nem volt jellemző a pusztásodás. Kisebbségek és vízállások több község határában is előfordultak (pl. Lakon, Bogyiszlón), és a Duna menti erdőket a folyók mellékágai egészen behálózták. Leginkább látszik ez Gemenc esetében, mely a főág jobbpartján feküdt, és egy sor szigetből állt.

10 KÉGL. T. 7, 33, 200.

11 A használatos leggyakoribb mértékegységek:

– magyar hold (általában 1 200 négyszögöl)

– pozsonyi mérő – fél m. hold

– kaszás – kb. egy m. hold

– kapás – 400 négyszögöl

(vö. Fényes E.: Magyarország geographiai szótára, mellyben minden város, falu és pusztá betűrendben körülmenyesen leíratik. 1-4. köt. Pest, 1851. 4. köt. 100.

12 KÉGL. T. 1.; Jobbiztosító iratok I. 406.

13 KÉGL. T. 142. (1. sz. melléklet)

Az ábrázolt birtok jórészét rétek, legelők, erdők, borították. Szántókat a nagyobb helységek határában alakítottak ki, a legtöbbet Kalocsa környékén, sőt Hajóson és Kalocsán szőlő is volt. A helységeket nehezen járható utak kötötték össze, de nem minden irányban. Miskéről nem lehetett eljutni Bátyára, Dusnokról Nádudvarra, Patajról Szentbenedekre, vagy Uszodra stb.

* * *

Az érseki székvárost, Kalocsát Lotharingiai Károly szabadította fel a török alól. A romokban heverő városba először bunyevácok költöztek, majd újra visszatelepedett néhány magyar jobbágycsalád is. A régi szabadalmakat 1691-re szerezték vissza, majd a Rákóczi szabadságharc után, 1711-től nagyarányú betelepedés kezdődött. Csáky Imre érsek mielőbb rendezni kívánta a város lakóival kapcsolatát, és ezért 1713-ban szerződést kötött. Ennek főbb pontjai a következők voltak:

- a várost árkokkal körülveszik
- iparosokat, kereskedőket hívnak Kalocsára, vásárokat tartanak
- a közutakat, hidakat rendben tartják
- robotváltságot fizetnek
- szemesterményekből, bárányból, sertésből tizedet adnak
- ünnepekre konyhai ajándékként szárnyas állatokat és gyümölcsöt szolgáltatnak
- a halászat, vadászat, nádvágás joga az uradalomé, de engedéllyel űzhető
- a város szabadon, de a földesúri tiszttel jelenlétében választ bírót, a rend fenntartására kapitányt, hajdúkat tartanak, fegyveres őrseget szerveznek
- az állatok őrzésére kondást és pásztort szegődtetnek.

Még ebben az évben – szintén szerződés útján – a város bérbe vette az érsektől Homokmégy, Kisülés, Halász, Drágszél, Hillye pusztákat, majd később Csornát, Telekpusztát, Szakmárt, Ereket, Tényt, Kőégetőt, Bóvárt stb. A bérelt területekből az arra alkalmas részeket szántó- és rétparcellákat osztottak ki a lakosok között, melyet minden gazda köteles volt rendesen megművelni, és ahhoz elegendő igásállatot tartani.

A puszták egyéb részeit legelőnek használták.¹⁴

1715-ben és 1720-ban az országos összeírás alkalmával a kalocsai érsekség birtokán összesen 14 településen találtak lakosságot. Bács-Bodrog megyében Bács kivételével jobbágyok és zsellérek seholsem éltek. A birtokhoz tartozó falvak a következő képet mutatták:

---

14 KÉGL Jogbiztosító iratok I. 62. – Borovszky S.: Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye. 1-2. Bp. é. n. 524, 527. (Magyarország vármegyéi és városai.)

1. sz. táblázat ¹⁵

település neve	1715		1720	
	jobbágy	zsellér	jobbágy	zsellér
Kalocsa	71	1	88	2
Bács	29	–	61	–
Benedek	9	2	10	3
Bogyiszló	22	–	42	4
Csanád	21	–	31	12
Dusnok	11	–	21	2
Foktő	19	15	36	4
Kákony	18	–	25	–
Miske	–	–	26	–
Nádudvar	7	–	14	–
Pandúr	22	–	17	10
Sükösd	18	–	57	3
Szeremle	25	–	44	–
Uszod	13	4	15	–
Összesen:	285	22	487	40

Az 1710-es évek második felében a növekedés szembetűnő. Még inkább vonatkozik ez az 1720-as évek elejére.

1725-ben, amikor a Pest megyei helységekről újabb összeírás készült, a székvárosban, Kalocsán, már 106 család lakott. A családfők nagyobb része itt született, 26 a környező Pest megyei községekben, kilenc a megyén kívül. Utóbbiak közt kettő bácsi születésű volt, kettő Sopron megyéből, kettő a Dráván túlról, egy-egy pedig Pécsről, Szegedről, illetve a Vas megyei Jákról származott.¹⁶ Az idézett összeírás – Kalocsán kívül –, már 14 Pest megyei község adatait rögzíti előző lakhelyként.

2. sz. táblázat

település neve	jobbágy	zsellér
Kalocsa	106	–
Benedek	18	–
Bogyiszló	52	3
Csanád	49	1
Dusnok	28	–
Foktő	77	6
Hajós	70	2

¹⁵ Acsádi I.: Magyarország népessége a pragmatica sanctio korában. Bp. 1896. 11-12, 94-96.

¹⁶ KÉGL Jobbiztosító iratok I. 62.

Kákony	20	–
Lak	29	9
Miske	50	17
Nádudvar	28	–
Pandúr	26	–
Sükösd	48	–
Szeremle	26	35
Uszód	31	1
<u>Összesen</u>	<u>658</u>	<u>74</u>

A lakosság származási helyeit illetően a legnagyobb tarkasággal találkozunk. A hajósiak – az összeírás szerint –, mind idegen országból jöttek, német származásúak voltak, 16 családfő iparúzéssel foglalkozott. Volt néhány német család Nádudvaron is. Uszód, Szeremle, Csanád, Kákony, Pandúr, Bogyiszló – tehát a református falvak lakói –, igen kevés kivétellel, helyi születésűek voltak. Őseik nyilván itt laktak a 16-17. században is, és váltak protestánsná, majd az utódok a török háborúk után visszaköltöztek. Jórészt helyi származásúak voltak a foktői, sükösdi családok, míg a benedekiek Kara pusztát jelölik meg származási helyükül. Kara a község határában lévő, elpusztult falu volt, melynek lakói beköltöztek Benedekre. Lak, Dusnok, Miske katolikus lakói távolról költöztek be. Lak 29 jobbágycsaládjá között pl. Nógrád, Nyitra, Esztergom, Hont, Győr, Liptó, Trencsén megyeiek fordulnak elő, míg Dusnokon a Balkánról beköltöző bunyevácok is szerepet kaptak.

1725-ben a jobbágyok szolgáltatásai jelentős mértékben különböztek egymástól. Hajós idegenből származó lakói mentesek voltak az úrbéri terhektől. A nádudvariakkal az érsekség külön szerződést kötött. Robotra nem voltak kötelezve, csak bizonyos árendát fizettek, és egy ideig mentesek voltak a terményszolgáltatások alól is. A rendelkezésre álló halászó vizet a fele haszonért használhatták, az erdőben azonban fát nem vághattak.

Benedek, Uszod, Szeremle községek a régi urbáriumra hivatkozva szolgáltak. Robotra voltak kötelezve, pénzzel azonban nem tartoztak. Dusnok, Lak, Miske, Sükösd, Pandúr, Kákony esetében szintén szerződés határozta meg az érsekséggel szembeni kötelezettségeket. Lak és Bogyiszló lakói segítettek az aratásnál és a széna begyűjtésénél, az egyéb robotot valamennyi községben megváltották. A cenzust az ígásállatok száma szerint fizették. Ha sertéseket tartottak, makkoltatásra igénybe vehették az erdőt, a vadászat azonban mindenütt tilos volt. Az urbárium szerint szolgáló helyiségekben általános volt a gabonatedés, mindenütt fizettek a kisebb királyi haszonélvezetnek számító kocsmákért, mészárszékekért, Csanádon a sörfőzőért.

1726-ban volt az uradalomnak Kalocsán, Hajóson, Benedeken vendégfogadója, Pandúron sör- és pálinkafőző háza, Benedeken és Szeremlén révet tartottak fenn. A halászat 20 halásztanyán és 14 halászóvizen folyt, melyet általában bérlők kezeltek. A Duna birtokhoz tartozó szakaszán 12 uradalmi vízimalom működött.

Már a 18. század elején fontos szerepet játszottak az érseki birtok pusztái. Ezeket a környező települések lakói bérelték, akik a bérleti járandóság mellett a terményekből tizedet is adtak. A puszták – melyek bérlői között az érseki falvakon kívül más települések lakói is találhatók –, nemcsak az érsekségnek biztosítottak jövedelmet, hanem előnyös volt a bérlet a jobbágyok számára is.

A benedekiek bérelték Terhel pusztát, Szakmár egy részét, valamint Karát, ahonnan – mint említettük –, a lakosság jórésze származott, az uszodiak Hany pusztát, Pálföldjét, Szentpál felét, Szakmár másik részét. A foktöiek bérletébe tartozott Berkeföldje, Nemespál, Nána, Köröm, Szentpál másik fele. A lakiak Gyder pusztát, a nádudvariak Halmadát, a dusnokiak Disznós, Halász, Felsőkall, Feked pusztákat, a sükösdiek Korpádot, Besnyót, Sógót, Jobbágyot, Sipsát, Szántót vették bérbe. A nem érseki falvak közül a pataji jobbágyok bérelték Nagyhartát, Karácsonyt, Böddöt, Bakodot, Péterföldjét, Ireget, Réz-telket, Tényőt, valamint az említett Szentkirály felét. A fajsziak bérlete volt 1725-ben Orosz, Kass, Bék, Kerek, a bátyaiaké Hild egy része, Akasztó jobbágyaié Ács pusztá stb.

A puszták bérlete, mely – mint látni fogjuk –, még a következő 100 évben is fennmaradt, az uradalmi gazdálkodásnak sajátos formája. A területek tulajdonjogát az érsekség megtartotta, ugyanakkor ebben a formában a folyamatos művelés és jövedelmezőség biztosítva volt. A felsorolásból az is látszik, hogy a falvak újratelepülésével a székváros elvesztette monopol helyzetét a puszták felett, mert azok más bérlőkhöz kerültek. A bérleti hovatartozást illetően a későbbiekben is sok volt a változás.

* * *

Ha a birtokok földrajzi helyzetét tekintjük, látható, hogy azok kisebb része jutott a déli, Bács megyei területre. Itt a Duna hasonlóképpen szabályozatlan volt, Bács határában a Mosztonga mocsara is nagy területet foglalt el. A bácsi síkságot – melynek csak keskeny sávja tartozott a birtokhoz –, jó talaj borította, mely a gabonától a szőlőig mindent megtermett. A Dunát nagykiterjedésű erdők kísérték. A terület a töröktől később szabadult fel, mint a birtok egyéb részei. Később kezdődött a betelepedés, a végleges faluhatárok kijelölése, és csak ezután kötötték az első úrbéri szerződéseket is, melyek már más előírásokat tartalmaztak, mint a század elején keletkezett Pest megyei urbáriumok.

Bács megyében az érsekség Bács mezővárossal, Csávoly, Dérony, Bácsújfalu községekkel rendelkezett. A Pest megyei birtokhoz Csávoly esett a legközelebb. Lipót császár 1662-es oklevele szerint a falu már ekkor visszakerült az érsekség birtokába, bár a Grassalkovich család is igényt tartott rá. A vita végül az érsekség javára dőlt el, melynek lezajlása után a településre bunyevácok költöztek.¹⁷

---

17 KÉGL Jogbiztosító iratok IV. 206.

Bács 1697-ben felszabadult a török alól, de a Rákóczi szabadságharcnak is színtere volt. Várát ekkor rombolták le, és a harcok elmúltával lassan indult meg az élet. Az Újszerzeményi Bizottság 1720 körül adta vissza a várost az érseknek, majd 1724-ben¹⁸ és 1731-ben rendezték peres úton határait. A két per elsősorban a környező pusztákért folyt. Az egykor elpusztult falvakra, melyeket a végvárakból kiköltöző katonaság kezdett benépesíteni, a kamara is igényt tartott. A bírói döntés értelmében az érsekségé lett Feliti, Mandra, Klecsics és Szelencse puszta, a kamara kapta meg Parabutit, Gajdobrát, Tovarisovát, ahol a telepítések után jelentős falvak jöttek létre.¹⁹

Eredetileg Bácshoz tartozó területen létesítették Bácsújfalut. A mérnök szabályos utcahálózatot, háztelkeket alakított ki, és a lakosság számára úgy biztosították a megélhetést, hogy bérbe kapták a 2496 holdas Szelencse pusztát, mely szántónak és legelőnek egyaránt alkalmas volt.²⁰ 1778-ban 121 jobbágy, 46 házas, 13 házatlan zsellér élt a településen, melynek határában 723 holdas érseki birtokot is kialakítottak. 1764-ig Dérony helyén puszta volt. Ide Batthyány érsek telepített a Mosztonga túlsó partjáról származó görögkeleti lakosságot, és 1767-ig 90 1/2 jobbágytelket alakított ki. A déronyiak Klecsics pusztát bérelték.²¹

1758-ban az érsek az egyre gyarapodó Bécs várossal szerződést kötött, mely mintául szolgált a következő években a többi település viszonyainak meghatározásánál is.²² A város az érseknek cenzussal tartozott, melynek egyik részét Szent Mihálykor, a másikat Szent Györgykor adták át. Gabonából kilencedet, tizedet szolgáltatottak, kötelesek voltak jókarban tartani az érseki épületeket, évente 12 szekér szénát hordtak, fát vágtak, de egyéb robot nem volt. Az állatok után konyhai ajándékot adtak, melynek mennyiségét pontosan meghatározták. Ennek fejében a mezőváros lakói birtokba vehették a határt, az erdőben saját szükségletre fát vághattak, a megtermelt bort az év felében mérhették. Bírót választhattak, sőt kapott a város vásártartási jogot is. Az érsekség bácsi uradalmáról Karpe Mihály 1764-ben készített részletes térképet, mely már a 18. századi fejlődést ábrázolja. Balla Antal 1779-ben készült erdőterképe azt jelzi, hogy a területeket igen nagy gonddal kezelték.²³

Batthyány József érsek néhány évvel az úrbérendezés előtt, 1761-től kötött új szerződést jobbágyaival. 1761-1763 között Kalocsa, Uszod, Szentbenedek, Lak, Miske, Duszok, Bogyiszló, Nádudvar, Sükösd, Csanád, Kákony, Kecel viszonyát rendezték, majd a következő években Csávoly, Szeremle, Pandúr, Bácsújfalú és ismét Bács mezőváros került sorra. A szerződések általában magukban foglalták a puszták bérletére vonatkozó előírásokat is. Az érsek az általános rendezés keretében új szerződéseket kötött azon falvakkal is, melyek nem tartoztak a birtokhoz, de pusztáit bérelték.

---

18 Uo. IV. 333.

19 KÉGL. T. 49, 205, 210.

20 KÉGL. T. 49., 83.

21 Borovszky S.: Bács-Bodrog vármegye. 1-2. Bp. é.n. 1. köt. 36, 54,69, 78. (Magyarország vármegyéi és városai.)

22 KÉGL. Jogbiztosító iratok IV. 170.

23 KÉGL. T. 23, 51.

A felsorolt helységek urbáriumai általában a bácsi 1758-as mintát követték. A 20-21 pontból álló szövegben meghatározták az évente két alkalommal fizetendő cenzust, a gabona tizedet, a kilencedet, az állatok után járó természetbeni adományokat, a hosszúfuvar mértékét, az épületek karbantartására, valamint az erdők használatára vonatkozó előírásokat.²⁴

Kalocsán például az évi cenzus 3000 Ft volt. Előírták a lakosoknak, hogy a földet rendszeresen műveljék, vágják ki a tuskókat, ahol lehet, szárítsák a mocsarakat. A földesúr tisztje vigyázzon arra, hogy mindenkinek jusson föld, és anak arányában fizesse adóját. A határban és a környéken az utakat tartsák rendben, őrizték meg a város rendjét és a határjeleket. A fuvarozási kötelezettség itt annyit jelentett, hogy a szállítást Pestig ingyen voltak kötelesek elvégezni, azontúl pedig pénzt kapnak érte. Az erdőben a makkoltatás és vadászat tilos volt. Tűzfát gyűjthettek, de épületfát az uradalmi tiszttól kellett kérni. Szigorúan tilalmazták a gyümölcsfák kivágását, melynek ebben az időszakban már nagy számban voltak az ártéri erdőkben.

A többi Pest megyei faluval 1763. január 1-én kelt a szerződés, melyben hasonló normákat követtek. Általában az érsekség törekedett az egységesítésre. Ilymódon nem volt robot Szentbenedeken, Uszódon sem, ahol korábban tartoztak bizonyos munkákkal. Nem volt szó aratásról, a rétek kaszálásáról, szénagyűjtésről.

Rendszeres robotról csak az uradalom déli részén szólnak a néhány évvel később megkötött szerződések. Pandúron a favágás és fuvar mellett heti egy nap volt a robot, Szeremlén évi 24 nap, sőt az 1765-ben kelt új bácsi szerződés szerint már itt is kellett évi 12 napot teljesíteni.

A puszták után a bérlők meghatározott bérleti díjat fizettek, valamint kilencedet és tizedet adtak a terményekből. Ha több falu bérelt egy pusztát, területüket pontosan elkülönítették, függetlenül attól, hogy kinek milyen termékenységű rész jutott. A vonatkozó bérleti szerződések nemcsak a járandóságot, hanem a gazdálkodás módját is előírták. Nagyharta esetében például meghagyták a kishartaiaknak, hogy a szántókat műveljék, de lehetővé tették a szőlőtelepítést, sőt a megtermelt bort – egyéb lehetőség híján –, Kalocsán értéke-síthették.²⁵ A foktőiekkel közösen bérelt Zasztón csak marhák legeltetésére, kaszálásra, nádvágásra volt lehetőség. Az erdőben még tűzfát is csak a tiszt engedélyével vághattak, és tilalmazták a halászatot, teknősbéka fogást is.

A fajsziak által bérelt Orosz pusztára írtás volt, melynek folyamatos szántásáról, rendbentartásáról a bérlőnek különösen gondoskodni kellett. Halász pusztán is művelni kellett a szántókat, külön figyelmet fordítva a határjelek megőrzésére. A bátyiaiak Hild általuk bérelt negyedén szántani és vetni voltak kötelesek, és szigorúan tilalmazták, hogy a bérletből saját területükhöz elszántsanak.²⁶

Az akasztóiak Ács és Ökördi pusztákon művelték a szántókat, a legelőkön pedig a szerződés szarvasmarhatartást írt elő. Lehetőséget kaptak a szőlőtele-

24 KÉGL Jogbiztosító iratok V. 12.

25 KÉGL. T. 193.

26 Uo. T. 33.

pítésre, elvileg a makkoltatásra, halászatra, csík és teknősbéka fogásra, ha ezért külön díjat fizettek.

A bérleti szerződésekkel az érsekség azt kívánta elérni, hogy a puszták művelésében elért eredményeket megtartsák, a szántók, írtások ne menjenek tönkre. A puszták bérbeadása ugyanakkor jelezte, hogy az érsekségnek nem volt anyagi ereje azok megműveltetéséhez, fizetett munkaerő alkalmazásához, robotban pedig ezt megoldani nem lehetett. Nem alkalmaztak azonban bér-munkát ebben az időben a falvak lakói sem, hanem a területeket – a jobbágytelkekhez hasonlóan –, egymás között felosztották, és minden család sajátját művelte.

Voltak az érsekségnek azonban olyan kisebb pusztái is, melyeket nem adott bérbe, hanem házi kezelésbe gondozott. Ezeket erdők, rétek, nádasok borították, melyek művelése nem kívánt túl sok munkaerőt (pl. Várszeg, Imsós), vagy Kalocsa környéki, az érsekséget közvetlenül ellátó földterületek voltak (pl. Kőégető, Kisdrágszél), melyek egész termésére szükség volt.²⁷

AZ ÚRBÉRRENDEZÉSTŐL A JOBBÁGYFELSZABADÍTÁSIG

Bár Mária Terézia úrbéri rendeletének megjelenésekor a jobbágyok és az érsekség viszonyát friss szerződések szabályozták, ennek ellenére az úrbérrendezés már Batthyány érsek idejében megoldódott. Bács mezővárosban és a Pest megyei községekben 1770-1771-ben került sor a rendezésre, de Bácsújfalun, Csávoly, Dérony falvakban is lezárult már az 1773-as esztendőben. Ha az 1761-1765-ben megkötött szerződéseket és a Mária Terézia féle urbáriumot összehasonlítjuk, látható, hogy a jobbágyok helyzete korábban jobb volt, mint az úrbérrendezés után. A sok puszta, a tőrületbőség miatt nem okozott gondot a majorsági gazdálkodás lassú és szakaszos kialakulása, minimális volt a robot és az érte fizetett váltságdíj sem adott okot a panaszra. Nem vezették be egyelőre az urbáriumot Bácsújfalun, ahol telepítési szerződés volt érvényben, és ehhez tartották magukat még Szentistván új telepesei is.

Az úrbérrendezés idején a falvak egy részében a földeket és pusztákat a faluközösség évenkénti kiosztással két, vagy három nyomásban művelte. A földesúri tisztek általában csak arra felügyeltek, hogy mindenki annyit kapjon, amit igásállataival meg tud művelni. A területek kimérésekor ilyen esetekben csak nyomásonként határozták meg a jobbágyokat illető szántóterületek nagyságát és az egyes parcellák kijelölésénél megmaradtak a faluközösség jogai. Előfordult, hogy a mocsaras, árvizes területen nem lehetett végrehajtani a rétek kimérését, és a területet a begyűjtött széna mennyisége szerint jelölték ki. A soványabb Pest megyei határokon öt kaszás rét adott egy köből szénát, míg Bács megyében ennél kevesebb. Ha a falvak határában nem volt elegendő terület, a szántók és rétek kiosztásához parcelláztak a szomszédos pusztákból,

---

27 Uo. T. 155.

legelőt azonban csak bérelni lehetett. A telkek megállapított nagyságát illetően a következő adatokat találjuk:

3. sz. táblázat²⁸

település neve	egész telek	
	szántó m. hold	rét kaszás
Kalocsa	25	12
Benedek	30	12
Bogyiszló	30	12
Csanád	28	12
Császártöltés	30	12
Dusnok	28	12
Sükösd	28	12
Szentistván	30	12
Szeremle	30	12
Uzod	30	12
Foktő	30	12
Hajós	30	12
Kecel	30	12
Lak	30	12
Miske	26	12
Nádudvar	28	12
Bács	34	22
Bácsújfalu	32	22
Csávoly	34	22
Dérony	32	22

Mint a felsorolásból látszik, a telkek a bácsi részen nagyobbak voltak, mint Pest megyében. Kisebb területek álltak rendelkezésre Miske, Nádudvar, Dusnok térségében, ahol a viszonylagos hiányt fokozta, hogy nem voltak puszták sem.

Úrbérrendezéskor több falu határáról készült új felmérés. Kecelen Kronovetter Antal uradalmi mérnök a határ rendezés előtti és utáni állapotát örököltette meg,²⁹ Hajóson a három nyomásban kimért szántókat rögzítette.³⁰ Balla Antal Csávoly 92 egész, illetve 184 fél telekre felosztott határáról készített térképet,³¹ és több dokumentumon tanulmányozhatjuk, hogyan osztottak ki

28 KÉGL Birtokátadási iratok 1817

29 KÉGL. T. 8, 16.

30 Uo. T. 25, 26, 27.

31 Uo. T. 18.

egyes puszták területéből a falvak jobbágyainak (pl. Zasztóból a foktőieknek, Istvánmegyéből a Kákonyiaknak, Nána, Hajnik, Pálföldje területéből az uszodiaknak).³²

A rendezés végrehajtása után 1771-1773-ban készült a Pest megyei falvakról többé-kevésbé egységes úrbéri összeírás, melyet a mintegy 10 évvel későbbi, Bács megyei adatokkal egészítettünk ki.

4. sz. táblázat³³

település neve	házak száma	telekszám	jobbágy	zsellér	
				házas	háztalan
Kalocsa	558	179 5/8	–	193	–
Benedek	59	29	59	4	4
Bogyiszló	178	58 7/8	–	32	7
Dusnok	178	57 1/2	159	13	–
Császártöltés	104	42 5/8	82	26	1
Foktó	203	45 3/4	141	65	13
Hajós	192	75 1/2	?	?	?
Kákony	69	33	?	1	–
Kecel	213	77 1/8	26	11	–
Lak	64	21 1/2	51	9	10
Miske	132	78 3/4	125	7	5
Nádudvar	141	81	?	?	?
Pandúr	42	?	42	–	4
Sükösd	178	59 5/8	158	30	5
Szeremle	148	?	61	67	16
Uzod	122	25 3/4	77	44	12

Bács	?	81 3/4	256	57	4
Bácsújfalú	?	?	192	–	–
Csávoly	71	74 8/4	68	13	–
Dérony	?	30	160	–	–

Mária Terézia úrbéri rendelete az érsekség falvaiban a jobbágyok sorsának nehezebbé válását hozta. Az évi 52 nap ígás, illetve 104 nap gyalogrobot telkenként kötelező volt, a zsellérek pedig – az előírások értelmében –, 18, illetve 12 napot robotoltak. Lehetőség volt arra, hogy a robotot pénzzel meg-

32 Uo. T. 14, 21.

33 Az árvizes Pandúron és Szeremlén a telkeket nem mérték ki. – KÉGL Úrbéri összeírások 1773.

váltsák, amire Kalocsa, Foktő, Csanád, Kákony, Nádudvar, Hajós, Kecel, Bogyiszló, Bács estében került sor,³⁴ ahogy a hiányzó adatok is mutatják. A váltságdíj összege gyalogrobotnál 20, igásnál 30 krajcár volt, ami megfelelt egy kőműves, vagy ács napszámnak.

Az 1725-ös Pest megyei összeírással összevetve látszik, hogy a zsellérek száma megnövekedett. 1725-ben csak Miskén élt nagyobb számú zsellér, 1773-ban azonban Kalocsán, Foktón, Bogyiszlón, Dushokon, Csanádon, Szeremlén, sőt sokan telepedtek le Bács mezővárosban is. A zsellérek zöme házzal rendelkezett, néhol kisebb szőlőterülettel, és általában igásállattal. Bár jobbágytelkük nem volt, de a bérelt puszták használatából nem voltak kizárva.

* * *

Az érsekségi falvakban 1785 körül került sor a II. József-féle kataszteri felmérésre. A fennmaradt térképlapok azt mutatják, hogy a területen sok volt a vízállás és mocsár, melyek elsősorban a Dunából, Pest megyében viszont az Órjeből is táplálkoztak. A Duna-ágak számos szigetet zártak körül, melyeket rendszeresen elöntött az árvíz. A folyó többször változtatta medrét, az egyes mellékágak időnként kiszáradtak vagy bennük csak állóvizek maradtak hátra. Az 1785-ben felmért, Duna és Sugovica által közrezárt Pandúr sziget területe pl. 3103 hold volt, melyből 1924 holdat borított erdő, míg a többi részt mocsár, nádas, halászóvíz.³⁵ A Duna a szigeten nagy kanyart képzett.

A folyó elhagyott medrei félkör alakú övzátonyok formájában elsősorban az erdőket hálózta be, aminek Szeremle környékén még a 19. század közepén is szép példáit találjuk.³⁶ Itt a Nagy-Duna és Baracsikai-Duna között az elhagyott medrek összesen hat földnyelvet zártak körül, amiről a Hatsziget erdő nevét kapta. A legmélyebb, egész évben víz alatt álló meder a Paptava volt. II. József mérnökei hasonló felszíni formákkal és vizekkel találkoztak a Kalocsához tartozó Hattyason, ahol nem voltak erdők, de az alkalmanként vízzel megtelt fokok és elhagyott medrek a Vajas és a Duna árvizét ide-oda szállították.³⁷

A jellegzetes képződmények úgy jöttek létre, hogy a Duna élesen kanyargott, lerakta hordalékát, és olykor régi medrét elhagyva a domború oldal felé tolódva keresett magának utat. Az éles kanyarokban a folyót nagy erdők kísérték. Ilyen volt Laknál a már említett Imsós, Fajsznál a Várszeg erdő, Szentistvánánál a Koppány, Cserta, Szeremlénél az Erósalj, Gyűrűsalj stb.³⁸

A Pest megyei elöntések egy része – mint említettük –, nem a Dunából, hanem az Órjeg mocsarából származott. Miske határában a 952 holdas közös legelőn a mocsárba torkolló fokok és erek haladtak keresztül, melyek közül az egyiknek Kanász fok volt a neve.³⁹

---

34 KÉGL. T. 77.

35 Uo.

36 Uo. T. 647.

37 Uo. T. 13.

38 Uo. T. 58.

39 Uo. T. 63.

A vizek tájat átalakító munkájában az emberi tevékenység is segített. Bajánál a Sugovica hajdan kis fok volt, melyet a város lakói mélyítették ki, hogy legyen elegendő élővízük. A beavatkozás Szeremle és környékének vízrajzi viszonyait megváltoztatta.⁴⁰ A település alatt a Duna három nagy kanyart képzett, melyek közül az említett Pandúr szigetét a megye az 1760-as években átvágatta.⁴¹ Munkájuk azonban nem állta ki az árvizek próbáját.

A Duna e szakaszán többször is pusztított az árvíz. Az 1770. évi éppen ezen az átvágáson a Pandúr szigetre tört be, és az idézett Ruttkay-féle térképen még jól látható községet elsodorta. A Duna-medreket illetően a szigeten visszaállt a régi állapot. A lakosság a Duna túlsó partjára telepedett át, Istvánmegye pusztá területére. Néhány év múlva a szintén fenyegetett Kákony lakói is ide költöztek. A három település lakóiból 1805-ben létrejött Szentistván község, mely később fontos uradalmi központ lett.⁴²

1773-ban átköltözött Szeremle is, melyet a Duna hasonló módon fenyegetett. A hagyományos állattartással, főleg sertés és szarvasmarhatenyésztéssel foglalkozó település lakói a magasabban fekvő, korábbi szállásokon találtak otthont, mely kezdetleges töltésekkel a Dunától védhető volt.⁴³

Az 1775-ös árvíz Lak községet sodorta el, melynek lakói ekkor a Dunától távolabb fekvő Géder dombra költöztek. Mint jeleztük Géder (= Gyder) korábban a községhez tartozó pusztá és szállás volt, mely az állattartásban játszott szerepet. 1806-ban hagyták el régi lakóhelyüket a csanádiak is, és a Dunától négy km távolságra költöztek, ahol 1808-ban már templomuk is állt.⁴⁴ 1805-ben a Csanádtól északra fekvő Sükösd lakói változtattak helyet. Az új település utcái rendezettek, egyenes vonalúak voltak, ami a parcellázás eredménye.⁴⁵ A falu szélén uradalmi major épült, melyhez a környék egyik legfontosabb vendégfogadója is tartozott.

Az átköltözött lakosok számára nemcsak a házak építéséhez kellett telket biztosítani, hanem ki kellett mérni számukra a jobbágytelket is. Az árvízről veszélyeztetett, elhagyott falvak helyét nem szántóként, vagy belterületként, hanem más módon hasznosították. Ósükösd területén a Gulyajárás nevű részen legelőket alakítottak ki, és az állattartás számára major épült.⁴⁶ Pandúr szigeten, mely később a vízrajzi viszonyok megváltozása következtében Alsó- és Felsőpandúrra tagolódott, erdőgazdálkodás folyt, és a kialakult nádasokat Szentistván és Szeremle lakói bérelték.⁴⁷

A települések átköltöztetése és a vízjárta területek kevésbé jövedelmező hasznosítása természetesen nem volt megoldás, a lakosságnak védekeznie kellett az árvizek támadásai ellen. Kisebb-nagyobb helyi beavatkozások után a

---

40 Báráth J.: Szeremlei vallomások. In: Cumania 11. Kalocsa, 1989. 340.

41 Borovszky, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye i.m. 1. köt. 38.

42 Egyházlátogatási jegyzőkönyvek katalógusa 1. Kalocsai főegyházmegye. Össz.: Dóka K. Bp. 1994. 75-76.

43 KÉGL. T. 47.

44 Dóka K. i.m. (1994.) 57.

45 KÉGL. T. 152.

46 Uo. T. 227.

47 Uo. T. 248.

Duna e szakaszán Tolna megyében indultak meg a rendszeres vízimunkálatok, ahol az 1770-es években a kamara mérnöke Böhm Ferenc tevékenykedett. Bár a nagy folyó esetében az adott technikai feltételek mellett problematikus volt a természet rendjébe gyökeresen beavatkozni, a Tolna megyében folyó Sió és Sárvíz szabályozási munkák indokoltá tették a dunai védművek megépítését. 1825-1830 között sor került a balparti töltésekre is. 1825-ben Géderlakot, Szentbenedeket, Uszódot már az új töltés védte. Ezzel elzárták a mocsarakat tápláló fokokat és csökkentették a halászóvizek jelentőségét. Géderlakon a problémát úgy oldották meg, hogy két nagyobb vízállást tápláló fokot nyitva hagytak, és a Duna-töltés azokat megkerülte.⁴⁸

1829-ben a Kalocsa-Bátya-Fajsz közti szakaszon robotban építettek gátat az érseki és bajai uradalom jobbágyai, azonban ezt az 1830 évi jegesár – a foktői uradalmi malmot is elsodorva –, tönkretette.⁴⁹ Az 1838. évi dunai árvíz e vidéken is meghaladta a korábbi maximumokat, melynek következtében a rendszeres szabályozást napirendre tűzték. A sok ágra szakadt, kanyargó folyón a jég torlódását csak a meder igazításával lehetett elkerülni. 1839-től a polgári forradalomig több átvágás létesült, melyek hatásaiban nagymértékben befolyásolták az érsekség birtokait. Az ásások keresztül haladtak az uradalmi területeken, erdők, legelők az új és régi meder által közrefogott szigetekre kerültek, sőt több erdőbirtok a folyó balpartjáról – az átvágások kifejlődése után – a jobbpartra helyeződött át.

Paks és Ordas között átvágták az imsósi kanyart, mely érseki terület volt, és így a legközelebbi, birtokhoz tartozó községtől, Géderlaktól még távolabb került. Hasonló volt a helyzet a fajszi igen éles kanyar levágásával is, ahol a Várszeg érseki erdő helyeződött a túlsó partra. Szeremlétől e szabályozással a Gyűrűsalj erdőséget vágták el.⁵⁰ Érintette a munkálat a Pandúr szigetet is, melynek területe a korábban is munkába vett Duna-kanyar sikeres átvágásával megnövekedett. A Duna kérdéses szakaszának szabályozása azonban ekkor még nem zárult le, de a továbbiak már a polgári forradalom után időszak történetéhez tartoznak.

* * *

Az általunk vizsgált időszakban a kalocsai érsekségen háromszor volt hosszabb ideig széküresedés. 1784-1787-ben, 1817-1822-ben, 1891-1905-ben. 1784-ben Patachich Ádám halála után viszonylag fejlett, jól szervezett birtok került átadásra. 1775-től rendszeresen tartottak gazdasági üléseket, alkalmaztak mérnököt, uradalmi ügyészt, 1780-ban Olearius Vilmos számvevő utasítást adott az erdők szakszerű kezelésére, melyben Mária Terézia vonatkozó rendelkezéseit adaptálta. Hogy a leltározás, a vagyon felmérése gyorsan elkészült, az elsősorban az ő érdeme.

---

48 Uo. T. 123.

49 KÉGL. Prefektusi iratok 151/1830.

50 KÉGL. T. 59.

1784-ben „Összeírás a falvakban lévő jobbágytelkekről és egyéb címen birtokolt úrbéres területekről” címmel állított össze egy kimutatást, melyben az úrbéres, bérelt területeket és a maradványföldeket vette számba. Az egész birtokon ekkor 1075 jobbágytelek, 85 bérelt telek és 5074 m. hold maradványföld volt, a következő megoszlás szerint.⁵¹

5. sz. táblázat⁵²

település neve	jobbágytelek	bérelt telek	maradványföld m. hold
Kalocsa	180 1/2	2	895
Benedek	30	2	–
Bogyiszló	54 7/8	4 1/8	–
Csanád	50 3/4	–	–
Császártöltés	43 7/8	1/4	17
Dusnok	60	–	–
Hajós	65 1/8	10 3/8	309
Foktő	42 1/4	3 3/4	110
Kákony	33	–	–
Kecel	77 1/8	3 1/8	797
Lak	22 5/8	1/8	45
Miske	91 1/4	–	–
Nádudvar	79 3/4	2 1/4	1081
Sükösd	63 7/8	–	1737
Szeremle	16 5/8	3 7/8	–
Uszod	26 3/4	14 1/4	–
Bács	61 3/4	28 1/4	43
Csávoly	84 1/4	6 1/4	–
Dérony	24	6	40
Összesen:	1075	85	5074

A maradványföldeket általában pénz ellenében, bérletként használták, viszont Sükösdön, ahol az ilyen terület a legnagyobb volt, kilencedet és tizedet adtak utána.

Kizárólag uradalmi területeket jegyzett fel a számvevő Kalocsán, Szakmáron, Miskén, de felsorolása nem tekinthető teljesnek. Tíz helységet említ, ahol az allodiális földeket pénz fizetése után a jobbágyok használták: Császártöltés, Dusnok, Foktő, Kecel, Lak, Miske, Sükösd, Bács, Dérony. A falusiak által

51 KÉGL Jogbiztosító iratok VI. 561.

52 A kákonyiak telkeinek egy részét az állandó árvizek miatt osztották ki Istvánmegye pusztán, a későbbi Szentistván területén.

bérelt mészárszékek 22 községben és pusztán voltak, ezen kívül az uradalom 30 kocsmát és vendégfogadót, két sörfőzőt, három pálinkafőző házat tartott fenn.

A számvevő összeírásából érdekes kép bontakozik ki a birtokon folyó gazdálkodásról is. Dusnok, Foktó, Hajós, Miske, Benedek, Uszod, Sükösd kivételével ekkor már a robotot pénzben megváltották, sőt a váltságdíj beszedését, kezelését maga a község vagy egy-egy személy vette bérbe.

A puszták kezelésében még mindig a bérleti forma volt a döntő. Kilencedet, tizedet, bérleti díjat adtak a patajiai Szentkirály, Bödd-Bakod, Zasztó, Nagyharta, az akasztóiak Ács, a bátyaiak Hild, a fajsziak Orosz, Bóvár, Bék, Halász, a miskeiek Csala, a nádudvariak Szántó pusztákról, míg Kélest, Gyarmatszigeetet, Banyaszigeetet, Kasst egy-egy gazda hasonló feltételek mellett bérelte. A kishartaiak Nagyharta után csak tizeddel tartoztak. Csak bérleti díjat szedett az uradalom Kerek, Pálföldje, Nemespálháza, Hajtófok, Farkassziget, Szalma-híd, valamint Bács megyében Szelencse pusztáért. A pusztákat a lehetőségeknek megfelelően legelők, rétek és szántók formájában hasznosították, a bérlő gazdáknak pedig már egyfajta korai vállalkozók jelentek meg.⁵³

Az 1784-1787. évi széküresedéskor volt az említett II. József kori kataszteri felmérés, így a kamara nem fordított külön gondot a térképezésre. Ezzel szemben, Kollonich László halála után 1817-ben a részletes birtokleírás mellett a méréseket is elrendelték.⁵⁴

* * *

Az 1817-ben készült általános felmérés szerint a birtok a kalocsai és bácsai uradalmakra oszlott, és a kalocsaiban – Kalocsa, Hajós és Szentistván központokkal –, három kerület volt. A kalocsai kerülethez tartozott a székvároson kívül Foktó, Uszod, Szentbenedek, Bogyiszló, Dusnok, Lak, valamint 26 puszta és szállás. A hajósihoz Miske, Kecel, Császártöltés, Nádudvar, Hajós, hét puszta és egy szállás, a bácsai uradalomhoz pedig Bács mezővárost, Déronyt, Bácsújfalut és az általuk bérelt pusztákat sorolták.

A falvakban az érsekség egyedüli birtokos volt. A lakosok általában elegendő szántóval, réttel, legelővel rendelkeztek, de szőlő csak Kalocsán, Hajóson, Kecelen, Császártöltésen, Bács és Dérony helységeiben volt. A gazdálkodásban a legnagyobb gondot a fejletlen infrastruktúra és az értékesítés problémája okoztak. A környék legnagyobb piaca Baján volt, az uradalmi települések közül pedig Bács, Kalocsa, Hajós rendelkezett vásártartási joggal, melyek vásárain a mezőgazdasági termékek iparcikkért, esetleg pénzért cseréltek gazdát. Így a robot pénzbeni megváltása – mely a jobbágyoknak a személyi szabadságot ugyan biztosította –, sok nehézségbe ütközött, mivel az összeget elő kellett valahonnan teremteni. Nem volt egyszerű a termények eladása az érsekség

---

53 KÉGL. T. 266.

54 Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban MOL) E 85. Kamarai levéltár, Ecclesiastica 1817-1821. 21. kútfő

számára sem, ami az allodiumok kialakulását akadályozta, és életben tartotta a puszták bérleti rendszerét. A településeket és a vásártartó helyeket összekötő utak még a 19. század első felében is siralmas állapotban voltak, így az érdemi kereskedelem elsődlegesen az állatok eladására korlátozódott mind az érsekség, mind a jobbágyság részéről. Ezzel magyarázhatjuk az állattartó allodiumok nagy számát és az úrbéresek nagy állatállományát is.⁵⁵

1817-ben az érseki településeken összesen 1190 5/8 jobbágytelket tartottak nyilván, bár Bácsújfalun még mindig nem került sor a felmérésre. Az úrbérendezés óta a telkek száma lényegesen nem változott. Az adatok összevetéséből látszik, hogy az egyes falvakban a meghatározott számú telken a korábbinál lényegesen több jobbágycsalád osztozott, tehát erős telekaprózódás tapasztalható. A jobbágyoknál is lényegesebben nőtt a házas zsellérek száma, de a házatlan zsellérek itt sem jelentettek komoly tényezőt. Összesen 339 ilyen család élt a birtokon, köztük 102 kalocsai lakos volt. A növekedés azzal magyarázható, hogy az adott faluhatáron kívül a puszták járultak hozzá a népesség eltartásához. Az 1817. évi állapotot az alábbi összesítés szemlélteti:

6. sz. táblázat

település neve	telekszám	jobbágy	zsellér	
			házas	házatlan
Kalocsa	180 1/2	610	592	102
Foktő	46 1/2	160	189	9
Uszod	26 3/4	119	103	3
Benedek	30	102	40	2
Lak	22 3/4	74	65	3
Dusnok	60	246	39	–
Bogyiszló	54 7/8	229	68	12
Hajós	65 1/8	210	131	7
Miske	91 1/4	189	50	–
Nádudvar	79 3/4	173	59	10
Császártöltés	44 7/8	79	80	15
Kecel	77 5/8	198	190	30
Szentistván	49 3/4	?	150	34
Csávoly	89 1/2	215	30	6
Csanád	48 1/4	?	190	60
Sükösd	66 7/8	308	18	11
Szeremle	15 1/2	65	249	10

Bács	70 1/2	250	148	11
Dérony	72	209	34	14
Bácsújfalú	?	?	?	?
Összesen:	1190 5/8	3436	2425	339

A lakosság kevés földdel rendelkező rétege állattartásból élt. A bérelt pusztákon mód nyílt a legeltetésre, az erdőkben – bizonyos ellenszolgáltatásért –, a makkoltatásra, de a rétek hiányára sem panaszkodtak sehol sem a lakosok, mert a szükséges szénát mindenütt elő tudták teremteni. Az állattartásban a bácsi uradalom községei vezettek. Értékesítési szempontból a szarvasmarhatartás volt a legfontosabb. Ahol sok volt az erdő, virágzott a sertésenyésztés, az ártéri községekben sok volt a ló, a magasabban fekvő, homokos talajjal borított helyeken pedig a juhászat volt a döntő. A kalocsai kerületben ugyanakkor egyetlen juhot sem tartottak. Az állatok településenkénti megoszlása a következő:

7. sz. táblázat

település neve	ló	szarvasmarha	juh	sertés
Kalocsa	2300	3200	–	600
Foktő	475	400	–	331
Uzod	250	700	–	300
Benedek	252	205	–	–
Géderlak	125	261	–	23
Dusnok	300	700	–	350
Bogyiszló	410	570	–	500
Hajós	402	805	400	278
Miske	500	400	600	–
Nádudvar	1645	1600	? 1590	–
Császártöltés	350	350	600	–
Kecel	–	1305	–	2874
Szentistván	421	668	572	371
Csávoly	669	625	2513	105
Csanád	448	465	476	207
Sükösd	600	758	1509	416
Szeremle	319	220	–	67
Bács	625	1074	4340	2911
Dérony	821	781	1890	1420
Bácsújfalú	1037	1093	2212	376
Összesen:	10344	16225	19586	9845

Az uradalmi birtok nagyságát a kalocsai érsekség esetében is nehéz meghatározni. A települések határában az erdőkön kívüli majorsági terület összesen nem érte el a 3000 magyar holdat. Szántók csak Kalocsa, Szentistván, Csávoly, Sükösd és Dérony helységeikben, rétek Szentistvánon és Sükösdön, szőlők Kalocsán, Császártöltésen, Bács mezővárosban és Déronyban voltak. Az erdők több, mint 50 ezer holdat, a puszták kb. 30 ezer holdat tettek ki, sőt a Bács megyeiek nem voltak felmérve. Ezekkel együtt a birtok nagyságát kb. 95 – 100 ezer magyar holdra tehetjük az 1817. évi széküresedéskor. A megoszlásról az alábbi adatsort állíthatjuk össze:

Községekben:	szántó	rét	szőlő
Kalocsa	500 hold 77 □	–	10 kapás
Császártöltés	–		200 kapás
Szentistván	130 hold	274 kaszás	–
Csávoly	827 hold 1000 □	–	–
Sükösd	112 hold	48 kaszás	–
Bács	71 hold	–	578 kapás
Dérony	922 hold	–	320 kapás
Összesen:	2562 hold 322 □	322 kaszás	1108 kapás
erdők	55 hold 178 □		
házi kezelésű puszták	2166 hold 513 □		
bérelt puszták	17599 hold 520 □		
közösen használt puszták	12 hold 348 □		
Összesen:	87291 hold 1033 □		

A fel nem mért területekkel együtt kb. 100 ezer magyar hold.

Kalocsán az érsek igen sok épülettel rendelkezett. A bevezetőben említett csoportosítás szerint ezek első része vendégfogadó, bormérés, mészárszék, sörfőző és más gazdasági létesítmény, másik része a tisztek és egyéb alkalmazottak lakása, a harmadik pedig kegyúri épület volt. Kőégető pusztán létesítettek állattartó allodiumot, mely átlag 500 tehén és 400 juh számára volt berendezve.

A három nyomásban művelt szántókat Telekpusztán alakították ki, és 1815-től Malomszigeten is szántóföldi majorságot létesítettek. Volt a határban 75 hold elkülönített legelő, és szőlőterület is. A réteket azonban nem mérték fel. A jobbágyok Kőégetőn és Kisdrágszálláson akkora területet kaszáltak, mely 90 öl szénát adott. Az érseki épületekhez 54 holdas kert és egy gyümölcsös is tartozott, ahol 354 fát számláltak.

Szentbenedeket dél felől mocsaras legelő határolta, és viszonylag kevés volt a legeltetésre alkalmas terület az árvízjárta Géderlak helységeiben is. Benedeken az uradalom vendégfogadóval, kocsmával rendelkezett, ezen kívül jövedelme származott a halászatból és a dunai rév használatából is. A határban 120 holdas tölgyerdő volt.

Géderlakon 1773 óta a zsellérek száma hétszeresére növekedett, Dusnokon viszont a jobbágyok száma nőtt. Itt az érsek 1200 holdas erdőt birtokolt, de tágasak voltak a falusiak legelői is. Bogyiszló határából a Doromlás, Dokomlás, Taplós, Góga, Karasz, Hátfő nevű erdők, melyeket széküresedés alkalmával többször is felmértek, 6800 m. holdat foglaltak el.⁵⁶

A kalocsai kerülethez tartozó nagyszámú pusztát részben bérbe adták, részben pedig házilag kezelték. A bérbe adottak összes terjedelme 16 174 m. hold 520 négyszögöl, a másik csoporté pedig 2166 m. hold 513 négyszögöl volt. A házi kezelésű puszták között Bakod 1645 hold 513 négyszögöles szántóit, a 421 hold terjedelmű kőégetői réteket és az imsósi 100 holdas nádist említhetjük. A bérbe adottak között 100 holdnál nagyobbak voltak az alábbiak:

– Banyasziget	191 hold	794 □
– Bödd	1568 hold	102 □
– Gyarmatsziget	393 hold	983 □
– Izsák	1505 hold	–
– Kass	169 hold	–
– Kerek	160 hold	–
– Kisberek	140 hold	1024 □
– Nagyharta	5802 hold	10 □
– Orosz	834 hold	
– Szentkirály	4799 hold	600 □
– Zasztó	150 hold	–

A birtok másik központjában, Hajóson szintén sok uradalmi épület volt (vendégfogadó, mészárszék, pálinkafőző, malom, magtár, tisztartó, kasznár, kertész-ház stb.) Az állattartó telepen 300 tehén volt, melyek ellátásához a major körül hat kaszás rétet alakítottak ki. Két erdőkerület – Fácános és Morcs erdő – összesen 720 holdat tett ki, szántóval és szőlővel azonban az uradalom nem rendelkezett.

Semmiféle allodium nem volt Miskén, Nádudvaron és minimális mennyiségű szőlő, illetve rét Császártöltésen és Kecelen is. Utóbbi két falu volt az érsekség legkeletibb és legmagasabban fekvő helye, melyek már az Órjeg mocsarán túl települtek. A határ száraz és homokos volt, alkalmas a szőlőtermelésre és a juhászatra.

A birtokterülethez hét terjedelmes pusztá (Kall, Csala, Szántó, Ács, Ökördi, Hild, Kéles, Farkassziget) tartozott, melyek együttesen 13733 m. holdat tettek ki. Ebből 1425 holdat teljes egészében bérbe adtak, a többit pedig az érsekség és a bérlő közösen használta. Kéles pusztá 4120 holdján juhászatot létesítettek, ahol felmérés alkalmával az összeírók 6493 juhot, 620 tehenet találtak. A majorban juhászlakásokat, istállókat, szénagyújtót, vendégfogadót építettek. A

---

56 KÉGL. T. 84-94.

legelő mellett az uradalom kezelte a 120 holdas erdőt, a szántókat azonban bérbe adták.⁵⁷

Hasonló módon hasznosították a szomszédos Hild pusztát is, melynek területe szintén jórészt legelő volt (8.220 hold). Külön istállókat ugyan nem építettek, mert a kélesi juhokat itt legeltették, épült azonban juhászház, vendégfogadó, szénagyűjtő. A szántóföldeket itt is bérbe adták, a termés egyötöde és census fejében.⁵⁸ Egész puszták bérbeadására ott került sor, ahol a terület jórésze szántóból állt (pl. Kall 904 hold, Csala 6515 hold, Ács 4600 hold, Ökördi 2072 hold).⁵⁹ Az igen terjedelmes szántókat nem lehetett volna robotban megművelteni, már a nagy távolságok miatt sem. Különösen nem olyan esetekben, mint Ács és Ökördi, melyek a birtokhoz nem tartozó Akasztó határában voltak. E puszták – mint a korábbiakban említettük – elpusztult falvak helyén alakultak ki, melyek területét ugyan visszaadta a 18. század elején az uralkodó, de nem került sor betelepítésükre.⁶⁰

A harmadik kerületi központban, Szentistvánon fejlett gazdálkodás alakult ki. Bár, mint jeleztük, a település ebben a formában csak a 19. század első évtizedétől létezett, Baja város közelsége és az általa biztosított piaci lehetőség elősegítette növekedését. Ide tartozott Aligvárta pusztája, a két régi település Kákony és Pandúr helye, valamint Rezét, Cserta, Koppány erdők.⁶¹ Épült a település határában vendégfogadó, sör- és pálinkafőző, mészárszék, több uradalmi kocsmá, téglavető és egy sor lakás az alkalmazottak számára. Az erdők terjedelme 5.600 holdat, a kákonyi szántóké 130 holdat tett ki, melyhez 274 kaszás rét tartozott. Ez volt a birtok egyetlen községe, ahol valamennyi művelési ág képviselve volt. A jövedelmekhez tartozott a halászat,⁶² a nádvágás, a malmok bérlete is.

Csávolyon a kegyúri épületeken kívül vendégfogadót, mészárszéket, kocsmát építettek. A határban volt egy forrás, melynek vizét rétek nedvesítésére használták fel. Az allodiumhoz tartozó szántó – három nyomásban – 872 5/6 holdat tett ki, tehát Csávolyon volt az uradalom községi szántóinak fele.

Mint a korábbiakban elmondottakból nyilvánvaló, a birtok legvizesebb területei Sükösd, Csanád és Szeremle határában voltak, ahol az uradalmi birtok csak az erdőkre korlátozódott. A sükösdi erdő 2400 holdat,⁶³ a gemenci, püsbölyi 3440 holdat, a Szeremle határában található pedig 5600 holdat tettek ki.⁶⁴

Az 1817. évi állapot bemutatásánál szólni kell végül a bácsi uradalom néhány épületéről is. Bács mezővárosában évente négy vásárt tartottak, ahol lehetőség nyílt a termékek értékesítésére, mert különben a következő piac hét mérföldre (kb. 50 km) Újvidéken volt. Az erdőterületet – mint korábban említ-

57 Uo. T. 50, 120.

58 Uo. T. 33.

59 Uo. T. 113.

60 Borovszky, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye i.m. 1. köt. 31.

61 KÉGL. T. 133, 134.

62 A halászat bérlője a pesti Rottenbiller család volt.

63 KÉGL. T. 95-97.

64 Uo. T. 128, 129, 127.

tettük –, 1779-ben Balla Antal mérte fel,⁶⁵ és 10.221 hold 526 négyszögölesnek találta. Fontosabb részei voltak: Debelák, Gay-Guvnistye, Vranják, Pakau, Széplak. 1817-ben az erdők éppen friss telepítésűek, 20-25 évesek voltak, szántófölddel az uradalom nem rendelkezett. Üres telkek voltak a pusztákon, melyeket a jobbágyok béreltek. Az érseki birtokhoz 71 holdas gyümölcsös tartozott, 2000 fával, és mint jeleztük, volt szőlőbirtok is.

Déronyban szintén volt szőlő, 322 holdas szántó és csaknem 3000 holdas erdőterület. A környező pusztákon az állatok számára külön legelőt is fenntartottak.⁶⁶ Bácsújfalu lakossága összesen évi 100 napot robotolt, és azt főként kaszálással teljesítette. Kialakítottak ugyanis a határban egy uradalmi szántót, azonban ezt csak rétként hasznosították.

A bácsi birtokhoz Rét, Klecsics, Szelencse pusztá is tartozott, melyet részben a jobbágyok béreltek, részben pedig közösen hasznosítottak oly módon, hogy a legelőket az uradalom állatai számára tartották fenn, a szántókat pedig – különféle ellenszolgáltatásokért – a környékbeli falvak lakói művelték. Ezek együttes nagysága 1817-ben meghaladta a 10.000 m. holdat.

Az egyes területeken a gazdálkodást – az idézett felmérés szerint – a tisztartó irányította. Mellette főbb tisztviselők voltak – Kalocsán – a jegyző, ügyész, számvevő, de a cselédek és az állattartásban foglalkoztatottak ellátására alkalmaztak uradalmi orvost, bábát is. Az erdőben volt műszaki személyzet, dolgoztak ezen kívül erdő- és mezőőrök, a robot megváltása miatt minimális számú hajdú, azonban a csekély szőlőtermeléshez nem volt érdemes kulcsárt és uradalmi vincellért foglalkoztatni. Az uradalom nem szólt bele a falvak határában folyó termelésbe, továbbra is meghatározta azonban a pusztákon a művelési ágakat, sőt az uradalmi legelők kialakításával csökkentette a bérleti rendszer túlsúlyát is.

Az 1817 után elrendelt általános felmérés elsősorban egyes erdőkre és eddig meg nem határozott pusztákra irányult. Eredményeként nemcsak a pusztai birtokviszonyok tisztázódtak, hanem az érsekséghez tartozó erdőterület is „megnövekedett”. Az új felmérés nyomán Kalocsa határához tartozónak állapították meg a 127 holdas Morcs erdőt,⁶⁷ és újra felmérve a Géderlak és Szentbenedek közti mocsaras területet, Benedekhez, a korábbi 120 hold helyett 145 holdat, Lakhöz pedig 466 holdas erdőbirtokot csatoltak.⁶⁸ A korábban 120 holdasnak mért keceli erdő terjedelmét újabban 197 holdnak állapították meg.⁶⁹

* * *

Már a középkortól általános gyakorlat volt, hogy az érsekséghez, püspökséghez tartozó birtokoktól elválasztották a (fő)káptalani területeket. Ez megtör-

---

65 Uo. T. 51.

66 Uo. T. 98.

67 Uo. T. 115.

68 Uo. T. 123.

69 Uo. T. 118.

tént a kalocsaiak esetében is, de a lassú újjátelepedés, az összefonódó birtokrészek miatt – szemben más püspökségekkel – a török korszak után a szétválasztást csak elkésve hajtották végre. 1832-ben az osztozkodásról elvi döntés született, majd a következő években az érseki és főkáptalani birtokokat elválasztották egymástól. Összesen hat község és néhány puszta lett a főkáptalané, a többi megmaradt az érsekség birtokában. Megkapta a főkáptalan a Kalocsától északra fekvő, Duna menti településeket, Uszódot, Szentbenedeket, Géderlakot, másrészt a keleti, homokos területen épült Császártöltést, Kecelt és Dusnokot.⁷⁰

Bár két viszonylag összefüggő területről volt szó, azonban a szétválás, a határvonalak pontos elkülönítése bonyolult folyamat eredménye volt. Elsősorban a pusztákkal adódtak problémák még olyan esetekben is, ahol a falu a főkáptalanhoz tartozott. Dusnok esetében például a Lenes erdő és Borsoshát lett főkáptalani, a többi puszták és majorok (Izsák, Sipsa, Halász, Kass stb.) érsekiek maradtak. A Császártöltéshez tartozó Csala és Polgárdi közül az egyik főkáptalani, a másik érseki terület lett. Hasonlóan az Uszod mellett Banyasziget főkáptalani, Pálföld, Nána érseki. A Szentbenedekhez tartozó Szilágy, a Géderlak melletti Péterföld szintén a főkáptalan birtokába került, míg a többi környékbeli puszták és lakott helyek érsekiek maradtak. A nem érseki falvak bérletei közül a főkáptalanhoz került Ács és Ökördi, Bányáról Orosz, de az általuk szintén bérbevett Kereki puszta az érsek birtoka maradt. Főkáptalani lett a Géderlaktól északra fekvő, az említett Duna szabályozással levágott imsósi erdő is.⁷¹

* * *

1822-ben Kalocsán Klobusiczky Pétert iktatták be az érseki székbe, aki csaknem a polgári forradalomig töltötte be tisztét. Sok lényeges változás ezalatt nem következett be a birtokon és különösen kevés az érseki falvak életében. Néhány tűzvészt ugyan feljegyeztek a krónikák (pl. Szeremle 1826, Foktó 1832, Bogyiszló 1847), és ekkor vonult le az 1830-as árvíz is. 1826-ban Bács városát újra felmérték és telkeket osztottak ki az újonnan betelepődőknek.⁷²

1836-ban itt is kihirdették az úrbéri törvényt, amely a közösen használt legelők elkülönítésére lehetőséget adott volna. Végrehajtásával kapcsolatban csak annyi történt, hogy Kalocsa város és az érsekség új szerződést kötöttek, melyet a betelepődők nagy száma, és új telkek parcellázása egyébként is indokolt.⁷³ Az utolsó úrbéri összeírások – az 1846-1848 közti időszakból – az érseki falvak vonatkozásában a következő képet mutatják:⁷⁴

---

70 Uo. T. 294.

71 KÉGL Jogbiztosító iratok VI. 467.

72 KÉGL. T. 157, 158. – Borovszky, Bács-Bodrog vármegye i.m. 1. köt. 35-36.

73 KÉGL Jogbiztosítási iratok VI. 475.

74 KÉGL Úrbéri összeírások 1846-1847.

8. sz. táblázat

település neve	telekszám	jobbágy	zsellér	
			házas	háztalan
Kalocsa	215 5/8	1380	805	82
Bogyiszló	62 3/4	232	142	11
Csanád	50 3/4	198	81	17
Hajós	75 6/8	198	198	121
Foktó	47	159	260	35
Miske	85 3/4	196	90	16
Nádudvar	84	199	64	48
Sükösd	71 5/8	317	66	63
Szentistván	53 1/4	152	130	50
Szeremle	16 3/4	82	343	12
Bács	120	187	101	80
Bácsújfalu	100 1/4	236	67	30
Csávoly	92 2/8	204	65	18
Dérony	72 2/4	213	50	33
Összesen:	1148 1/2	3953	2462	616

Ha összevetjük az 1817. évi adatokkal e táblázatot, viszonylag kevés változást tapasztalunk. A telkek száma alig emelkedett, ami alól – az említett parcellázások miatt –, csak Kalocsa és Bács volt kivétel. A telekaprózódás viszont megállt: a jobbágycsaládok száma alig változott, sőt néhol még csökkenés is tapasztalható. A legnagyobb növekedéssel ezúttal is a házas zsellérek esetében találkozhatunk, főként olyan községekben, melyek szántóként hasznosítható pusztákat béreltek. Ezt a képet mutatta az érsekség kalocsai és bácsi uradalma, amikor kitört az e területeken is változást hozó polgári forradalom.

AZ URADALOM A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

A kalocsai érsekség és a főkáptalan egymáshoz kapcsolódó birtokain a polgári forradalom után a gazdálkodást a fejlődés általános tendenciái befolyásolták. Egyre nagyobb volt országosan az igény a gabonatermelésre, így az érsekség és a főkáptalan a várható haszon érdekében igyekezett területeit növelni, azokon mind intenzívebb gazdálkodást folytatni. Újult erővel folyt a vízszabályozás, nem elég sikerrel, de megindult a termények elszállítása érdekében az út- és vasúthálózat kiépítése.

A sajátos pusztai gazdálkodás, az 1848-ban megszüntetett robot eddig is csekély igénybevétele miatt a megrázkódtatás sokkal kisebb volt, mint más területeken. Az úrbéri szabályozás a pusztákon lévő uradalmi birtokot elvileg nem érintette. Azonban, ha a jobbágyok állataikat – egyéb megoldás híján –, a

pusztákon legeltették, az elkülönítést itt is végre kellett hajtani, ami elől az uradalom nem is zárkózott el.

A falvak jobbágyfelszabadítás előtti állapotáról Fényes Elek leírása tájékoztat, melyből az érseki és főkáptalani birtok vonatkozásában csaknem teljes adatsor állítható össze.⁷⁵ (Lásd 9. sz. táblázat!)

A szántóterülettel is rendelkező puszták közül Fényes Elek érdeemesnek tartotta megemlíteni a következőket:

Érsekség: Bakod (500 h.), Bék (199 h.), Doromlás (500 h.), Drágszél (500 h.), Farkassziget (283 h.), Halász (190 h.), Hild (12 000 h.), Kass (300 h.), Kereki (280 h.), Kis- és Nagyberke (464 h.), Marcsa (150 h.), Nagyharta (5 400 h.), Nagynána (127 h.), Szalmahid (54 h.), Szelencse (2 700 h.), Szentkirály (12 000 h.), Szücsök-Kaszáló (100 h.), Várszeg (4.000 h.), Zasztó (400 h.)

Főkáptalan: Ács (400 h.), Csala (6 600 h.), Ökördi (2 200 h.)

A felsorolás szerint e puszták 40 147 holdat jelentettek az érsekség, 12 860 holdat a főkáptalan számára. A falvak határában mindkét birtokos csekély területekkel rendelkezett, és ezalól ismét két kivétel volt: a pusztákkal összeépült Kalocsa és Szentistván. Fényes adatai a pusztákon lévő erdőket és legelőket nem tartalmazzák, de látható, hogy a jobbágyok 33 084,5 hold szántót, 21 127 hold rétet birtokoltak, 4 320 hold szőlőt műveltek. A főkáptalani falvakban az úrbéres szántók területe 16 442 hold, a réteké 5 897 hold volt.

Az egyéb rovatba kerültek az utak, vizek, nádasok, a nádudvari maradványföldek, a hajósi községi erdők, valamint olyan, más rovatba be nem sorolható területek, mint a szentistváni kukorica, bab, kender, burgonyaföldek (105 h.).

Fényes Elek adatai hiányaik ellenére azért fontosak, mert először adnak viszonylag teljes képet a faluhatár nagyságáról. A szerző röviden, de érdekes stílusban összefoglalja idézett művében a községre vonatkozó legfontosabb jellemzőket is. A „vizes” községekben például érdekesen számol be a földművelés, állattartás mellett az ártér hasznosításáról is. Bogyszlórol a következőket írja:

„Mind szántóföldje, mint rétje felette termékeny volna, hanem a Duna gyakori árja rongálja, mely a határnak csak 1/4-ét tartja menten. A holt Dunában sulyom terem, mit Pest v(ár)megyében alig ismernek; Debrecenben tavasszal egyedüli csemege, a pátogatott kukoricával együtt.”

Érdekes adalékok találhatók a kataszteri munkálatok során készült határleírásokban, melyek alapján a földek osztályba sorolását, jövedelmezőségét állapították meg. A dokumentumok készítői községenként és dülönként haladtak, fő forrásuk a települések lakóitól kapott információ volt. Érdekes, hogy a sík és viszonylag egységes területek még egy-egy pusztán, vagy faluhatáron belül is különféle minőségi kategóriába tartoztak. A már többször idézett Hild pusztá termékeny szántói a Határdülőben, más néven Árpahegyen feküdtek, melyekről a következőket olvashatjuk:⁷⁶

75 Fényes E., i.m. – A hiányzó adatokat a „Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjöveldelme. Pest, 1865.” című kiadványból vettük.

76 KÉGL Jobbiztosító iratok VI. 710.

9. sz. táblázat: Úrbéres és uradalmi területek a falvak határában a 19. század közepén

Érseki birtok

település neve	összterület		Úrbéres				Uradalmi		
	m. hold	szántó	rét	szőlő	szőlő	erdő	szántó	rét, legelő	egyéb
Kalocsa	62 176	5280	2640	1775	4670	600	23 865	15846	7500
Bogyiszló	5 840	1620	2220	–	2000	–	–	–	–
Miske	4 893	2382	1104	324	844	–	–	26	12
Foktő	4 913	1410	811	–	1892	550	–	–	250
Sükösd	6 510	2061	1260	126	1132	1505	84	–	342
Csanád	2 346	1421	609	–	116	200	–	–	–
Nádudvar	9 413	2296	984	364	2303	–	–	–	3466
Hajós	8 047	2502,5	1109	553	1842,5	900	–	500	640
Csávoly	10 964	3196	2183	412	4337	–	712	–	124
Szentistván	4 214,5	1590	636	349	1166	–	168,5	–	305
Szeremle	7 000	615	1400	–	2000	1385	–	600	1000
Bács	23 419	4441	3440	332	2003	12 145	–	–	1058
Bácsújfalu	5075	1870	908	–	1152	1105	–	–	40
Dérony	9221	2400	2023	85	2610	1757	–	–	346
Összesen:	164031,5	33084,5	21237	4320	28 067,5	20 147	24 855,5	16 958	15 272

Főkáptalani birtok

település neve	összterület		Úrbéres				Uradalmi		
	m. hold	szántó	rét	szőlő	szőlő	erdő	szántó	rét, legelő	egyéb
Császártöltés	9 738	2372	538	1500	(1797)	1800	–	–	(1731)
Dusnok	(11 340)	1680	720	–	(2817)	(664)	–	(1798)	(3661)
Kecel	26 000	9660	3260	1600	9151	1248	–	–	1081
Lak	(5 367)	752,5	273	–	(1112)	40	(1558)	(1132)	–
Szentbenedek	2 330	950	695	–	400	200	40	25	20
Úszod	2 262,5	1027,5	411	–	638	–	–	–	186
Összesen:	57 037,5	16441,5	5897	3100	15915	4412	80	3381	7811

„A szántóföldek a legjobbak közé tartoznak a községben, rendes háromévi vetésforgás mellett első évben 1/3 részben tiszta, s 2/3 részben kétszeres búzával; második évben 1/4 részben árpa, s 3/4 részben zabbal vettetik, harmadik évben tiszta ugarnak hagyatnak és trágyáztatnak.

A kaszálóknak emeltebb része csak nagyobb Duna vízállásnak van kitéve, attól hamarabb megszabadul, édes, szelíd füvet terem, s így a legjobbak, – laposabb része vegyes füvet nyújt, és a középszerűek közé tartozik.”

A hildi „domb” alján legelők, gyengébb minőségű szántók és mocsarak helyezkednek el:

„A legelőnek egy része sűrűbb és szelidebb minőségű füvet terem – olvashatjuk a kataszteri határjárásban –, mely azonban nyáron kiszárad szokott, és ez a középszerűek közé, más része homokos dombokból áll, mely csak tavasszal és ősszel nyújt ritka mezőt, nyáron pedig kiszárad, – és ez a rosszabbakhoz tartozik ...

A szántóföld két évi vetés forgás mellett első évbe rozssal vettetik be, – második évbe tiszta ugarnak hagyatnak, nem trágyáztatnak, miszerint középszerűek közé tartozik ezen községbe.”

A felső-hildi Sumpfen Morast „ingoványos, mocsáros, és zsombékos hely, mely savanyú, sásas szénát terem. Ha az üdő engedi, kétszer kaszáltatnak. A legrosszabbak közé tartozik.”

Igen érdekesek az erdőleírások is, melyek közül a gemencit említhetjük. A másfél ezer holdas erdőterületet – mint említettük –, a vizek behálózták, és a következő öt egységet (dűlőt, erdőrészt) alakították ki:

- Hosszútó környéke
- Körös Görönd környéke
- Nagy Forgó melléke
- Külső Major sziget
- Belső Major sziget.

A Nagy Forgó mellékéről kataszteri felmérés alkalmával a következőket írták:⁷⁷

„Fekszik az Öreg Duna, Hosszútó széle, és Fás Duna közt. Az erdő egy része emeltebb fekvésű, kevert kemény és lágy fákból áll, elegendő sűrűségű, hatvan évi forgás mellett tuskóra vágva kezelik, és így a jobbak közé tartozik. Egy része alacsonyabb jegenyével kevert fűzfákkal borítva, szinte elengedő sűrű, és hatvan évi forgás mellett tuskóra vágva használtatnak, és a középszerűek közé számítatnak. Egy része alacsonyabb fekvésű, tisztán fűz fákból áll, ritkásabb, s valamint a fentebbi, hatvan évi turnus mellett tuskó vágásra használtatnak, és a rosszabbak közé tartozik. Az egész erdő fekvése szerint kisebb-nagyobb mértékben ki vagyon téve a Dunai víz áradásnak. Van itt haszon vehetetlen úgynevezett Nagy For-

77 Uo. VI. 682.

gói tó, Nagy Forgói és Szudár fok, Geczanyi mocsáros hely, mellyek közül némelylek igen ritkán száradnak ki, és mitsem teremnek.”

Haszontalan volt a Kis Forgói fok is, mely szintén nem töltötte be eredeti funkcióját, nem halastavakat táplált, hanem csak az árvizet szállította.

A táj hajdani képéről és az itt élők egykori gazdálkodási viszonyairól sokat elárulnak a helynevek, melyek legnagyobb mennyiségben a legalább dülőkig részletes, 19. század közepén keletkezett kataszteri térképen maradtak fenn.⁷⁸ Megőrizték a helynevek a régi vízfolyások emlékét, melyek között még most is megkülönböztették az időközben funkciótlaná vált fokokat és ereket. (Például a *Vajas-fokot*, *Hattyas-fokot* Kalocsán, *Árpás-fokot*, *Pandúr-fokot* Drágszélen, a *Terheli* eret Géderlakon, a *Malomeret* Szakmáron. Foktó falu, Alsó- és Felsőerek pusztá neve szintén e víznevekből származik. Az ártéren nőtt fűzest, fozótos erdőt e vidéken „malát”-nak hívták (pl. *Nagy-malát* Foktón, *Malát-sziget Szeremlén*), a náddal, zsombékkal borított vízállási hely elnevezése pedig „palé” volt (pl. *Iván-palé*, *Kákás-palé* Alsómégy pusztán, *Kerek-palé* Alsóereken). A kezdetleges töltések mögött visszamaradt vízállás neve a Duna e szakaszán „kobolya” alakban fordul elő (pl. *Cirók-*, *Koszó-*, *Mátyás-kobolya* Foktón, *Hajma-kobolya* Felsőereken). A kiemelkedéseknek „porong, győr” volt jellegzetes helyi elnevezése (pl. *Tátos-göröng* Szeremlén, *Homokgyőr* Kalocsán, *Kozmai görönd* Dusnokon), míg a tanya építésére alkalmas kiemelkedéseket „szállás”-oknak nevezték függetlenül attól, állt-e rajtuk ház (pl. *Andrásszállás* Szakmáron, *Angyalszállás* Géderlakon).

Az egykori állatvilágra utaló nevek közül azok maradtak fenn legtovább, melyek a lakosság ártéri életvitelében (halászat, vadászat) szerepet játszottak (pl. *Csik-rét* Alsómégyen, *Potyos-tó* Szentbenedeken, *Szárcsa-sziget* Felsőereken, *Vadas* Foktón, *Szarvas-sziget* Kalocsán, *Nyulas* Szentkirályon stb.) A régi állattartás főbb vonalaiban feltérképezhető a legelőkre vonatkozó helynevekből. A szarvasmarha rideg tartására utalnak az olyan dülőnevek, mint a *Barom-állás* Foktón, *Öreg-állás* Felsőereken, *Csordakút* Rézteleken, *Keserüteleken*, *Gulyajárás* Sükösdön. Külön legelőjük volt a bikáknak (pl. *Bikahát* Drágszélen, *Bika-tó*, *Bika-fok* Géderlakon), és néhol a borjaknak is (pl. *Borgyúlegelő* Foktón, *Borgyúkút* Szentbenedeken).

Mivel a szántóföldek térnyerésével a ló- és sertéstartás szorult ki először a legelőkről, ezért itt kevesebb névvel találkozunk. A hosszú ideig legelőnek használt Csorna pusztán volt *Csikós*, *Csikójárás*, Foktón a *Csikólegelő*, de például Szentbenedeken már a *Lóakó*, Géderlakon az *Akalos*, *Zakalos* elnevezés arra utal, hogy a legelőkről kiszorult állatokat istállóba, aklokba szorították. A sertés legeltetésre, makkoltatásra jellemző kifejezések legtovább a Bács megyei erdőbirtokon maradtak fenn, a sík vidéken velük csak a más célra nem használható árkok, gödrök esetében találkozunk (pl. *Kanász-fok* a miskei le-

---

78 A 18. századi térképek ilyen szempontból kevésbé fontosak, mert a közösen bérelt pusztákon, a csak dülők szerint meghatározott szántókon a tulajdonviszonyok nem tették szükségessé a földdarabok külön-külön megnevezését. – Dóka K.: Térképgyűjtemények az egyházi levéltárakban. Bp. 1992. 298-299. /Levéltári Módszertani Füzetek 15./

gelőn, *Disznós-palé* Dusnokon). Mint jeleztük, a nyirkos legelők nem voltak alkalmasak általában a juhok számára, így a juhászattal kapcsolatos helynevek vidékünkön elsősorban a keletebbre eső falvakban és pusztákon (Kecel, Császártöltés, Kéles) fordultak elő.⁷⁹

Az érseki uradalom területén az 1853-as úrbéri pátenssel elrendelt tagosítás, a földesúri és volt jobbágybirtok elkülönítése 1856-ban kezdődött meg, amikor az alapelveket a gazdasági bizottmány 1856. február 4-iki ülésén rögzítették. Meghatározónak tekintették az 1820. évi uradalmi birtokhatárokat, amikor széküresedés alkalmával – mint mondtuk –, a birtok kiegészítő felmérésére sor került. Mindazon földeket, melyek 1820 óta kerültek az úrbériséghez, vissza kellett adni. Gondot okozott a rét-illetőség meghatározása, mivel a vizes, nyirkos talajon nem került sor mindenütt felmérésekre az úrbéres és uradalmi területeken. Az általános előírások szerint nem tartoztak itt sem az úrbériséghez az iparszerű földök (kender- és káposztaföldek, kukoricások), melyek váltságdíját földben kellett megadni. Általában az érsekség arra törekedett, hogy a községi szántók növelése érdekében ne pénzhez, hanem földterülethez jusson.

A vízállásos, homokos földek, melyek nem tartoztak az úrbériséghez, az érsekség birtokában maradtak, mindazon mocsarakkal és vízállásokkal együtt, melyek sorsáról véglegesen a vízszabályozás után kívántak dönteni. Az előírások értelmében a volt jobbágyoknak járó erdőrészek helyett legelőket adtak, mivel ilyen terület nem volt elegendő, és a rendezett, vágásokra beosztott erdőket nem kívánták megbontani. A szőlődézsma egyelőre megmaradt. Az 1848 óta épült zsellérházak külön egyezség tárgyát képezték, viszont a legelők tartozékainak tekintették az itt épült karámokat, aklokot, marhaállásokat stb.⁸⁰

Mivel az érseki uradalom gazdasági ereje nem a falvak határában, hanem a pusztákon koncentrálódott, és a településeken alig volt vitás terület, néhány kivételtől eltekintve nem adódtak különösebb problémák. Már 1856-ban megkötötték a szerződést Hajós községgel, ahol a legelők és volt uradalmi területek cseréjére került sor a tagosítás érdekében.⁸¹

1857-ben megegyeztek az érsekkel a foktóiak is. E településen nem volt erdő, a jobbágyok a fajzás helyett egy dunai szigetet birtokoltak. Ezt az uradalom visszavette, de a falu az idézett bizottsági döntés értelmében nagyobb legelőterületet kapott. Az érsekség igényt tartott a Dunapartra is, ahol a Duna Gózhajózási Társaság kikötőt épített, de a partvonalat töltéssel mielőbb meg kellett erősíteni.⁸²

Elhúzódott a rendezés ügye Csanádon és Nádudvaron, ahol az említett döntés szerint a közlegelőre ültetett szőlőt és erdőt ki kellett irtani, mert az uradalom a területre igényt tartott. Csanád új beosztás szerinti felmérése így

---

79 Kuczy K.: A Kalocsa környéki földrajzi nevek vizsgálata. Kalocsa, 1980. 81-96.

80 KÉGL Gazdasági Bizottság jegyzőkönyvei 1856. febr. 4.

81 KÉGL. T. 187.

82 Uo. T. 186.; Mérnöki iratok 689/1851.

csak 1866-ra készült el.⁸³ Nádudvaron a terjedelmes maradványföldek megváltása nehezítette a szerződés megkötését.

Lassabban haladtak a munkálatok Szentistvánon és a Bács megyei községekben is, ahol helyenként még új mérésekre is szükség volt. Szentistvánon a 747 holdas uradalmi birtok a Duna partján és szigetén egységes területet alkotott. Ide tartozott a Cserta, Koppány erdő, a Pandúr-sziget kis része, valamint szántásra alkalmas dűlők Csanád határánál. Az uradalmi és paraszti területek elkülönítése azt is magával hozta, hogy a közös gazdálkodás felszámolása jegyében a Koppány erdőben megszűnt a makkoltatás.⁸⁴

Három egységben maradt meg az érsekség sükösi területe. A csanádi határ irányába esett itt is a szántóterület, melyen a hajdani vízállások nyomai – a térképeken is jól kivehető – mélyedésekben maradtak meg. Külön egységet képzett a Gulyajárás dűlő, melynek egy része – a vízszabályozás után –, a legeltetést megszüntetve szántóparcellákat alakítottak ki. A harmadik egység az említett vendégfogadó és környéke volt, ahová nagy kiterjedésű kert tartozott.⁸⁵

A jobbágyfelszabadítás után az érseki és káptalani birtok nagyságáról első sorban az említett kataszteri felmérésből nyerhetünk adatokat. A kataszteri ideiglen munkálatai itt egybeestek a tagosítással, és a felmérések 1850-től kezdődtek meg. Az állami adózás céljából végzett kataszteri munkát nem bízták idegen mérnökre, hanem a két birtokon jórészt Kober József uradalmi mérnök végezte el. Az ő érdeme elsősorban, hogy viszonylag gyorsan értek el eredményeket. Már 1873-ra elkészült „A kalocsai érsekség ingatlan birtokai mennyi- és minőségének kimutatása” című összesítés, mely szerint a birtok területe 84 940 kh 95 négyszögöl (= 117 306 m. hold 630 négyszögöl) volt, és művelési ágak szempontjából a következő képet mutatta.⁸⁶

10. sz. táblázat

művelési ág	terület		
	m.hold	négyszögöl	%
szántó	22 307	925	19,01
belsőség, kaszáló	15 185	346	12,94
szőlő	1 582	–	1,35
legelő	19 975	382	17,03
erdő	36 570	62	31,18
nádas	4 349	872	3,71
művelés alá nem eső terület	17 336	443	14,78
Összesen:	117 306	630	100 %

83 KÉGL. T. 175.

84 Uo. T. 565.

85 Uo. T. 227.

86 Kuczky K.: A kalocsai érseki gazdasági levéltár kéziratok térképeinek kartográfiai névtára. In: Bács-Kiskun Megye Múltjából 11. sz. Kecskemét, 1992. 340.

A táblázatból látszik, hogy a 40 % körüli országos átlagnál kevesebb volt a szántók és 5-6 %-kal több az erdők részesedése. A sík területnek megfelelően viszonylag sok volt a rét és legelő. Az újjászervezett birtok a kalocsai, hajósi, szentistváni és bácsi kerületekre oszlott, egyenként 28 807 kh 914 négyszögöl, 20 669 kh 1124 négyszögöl, 19 443 kh 907 négyszögöl, 16 016 kh 350 négyszögöl területtel. Ha a négy kerületet külön-külön vizsgáljuk, differenciált kép bontakozik ki.

11. sz. táblázat

művelési ág	Kalocsai	Hajósi	Szentistváni	Bácsi	Összesen %
	k e r ü l e t				
szántó	34,44	16,42	11,59	10,65	21,17
rét+kert	22,68	12,57	2,35	4,69	13,05
szőlő	–	–	2,42	–	0,47
legelő	10,39	30,91	16,79	10,37	20,74
erdő	12,07	22,21	44,55	63,09	29,23
nádas	3,99	3,95	4,64	1,25	3,68
művelés alá nem eső terület	7,43	13,94	17,66	9,96	11,66
<i>Összesen:</i>	100	100	100	100	100

Az összeírásból világosan látszik, hogy a szántóföldi gazdálkodás elsősorban Kalocsa környékén kapott fontos szerepet, de így is messze elmaradt az említett országos átlagtól. A keletebbre eső, Hajós környéki pusztákon és eközségekben a legelők voltak túlsúlyban, a bácsi kerületben pedig az erdőgazdálkodás vezetett. A legtöbb használhatatlannak ítélt vízborítás, Szentistván környékén volt, csaknem 20 %-át foglalva el a mezőgazdaságilag hasznosító területnek.⁸⁷

A gabonakonjunktúra hatására az 1870-es évektől a legelők egy részét feltörték, így a szántók aránya jelentős mértékben megnövekedett. A falvak széles határa és a viszonylag gyér településhálózat azonban nem tette szükségessé minden terület felszántását, így az állattartásra alkamas legelők és bizonyos mértékben még az erdők nagysága 1885-ben is valamivel az országos átlag felett maradt.⁸⁸

87 Dóka K.: Változó tájak, átalakuló gazdaságok. /Az egyházi birtok képe a 18-19. századi felmérések tükrében/. Kézirat, 1993. 278-279.

88 A kincstári, közalapítványi, továbbá az egyházi és szerzetesi nagyobb birtokok területének és művelési ágak szerinti megoszlásának kimutatása. Bp. 1895. 85.

12. sz. táblázat

művelési ág	terület		
	k.hold	négyszögöl	%
szántó	29 300	1 170	33,51
kert	119	282	0,15
rét	6 980	390	7,98
szőlő	21	330	0,02
legelő	13 432	1 074	15,36
erdő	25 929	1 188	29,66
nádas	4 166	380	4,76
művelés alá nem eső terület	7 483	93	8,56
Összesen:	87 433	107	100 %

A szántók területét gyarapította az említett Duna-szabályozás, a nádasok felszámolása és az árterek kiszáradása is. A terület az 1870-es években a korábbi külterjes állattartásból felzárkózott a modernnek tekintett gazdaságokhoz.

***

Mint jeleztük a jobbágyfelszabadítást és a kataszteri felmérést megelőzően az érseki birtokon a főkáptalannal való osztozás után három mezőváros, 11 község és számos pusztát volt. A kataszteri rendezés következtében a puszták egy része önálló adóközség lett, más részüket községekhez csatolták. Kalocsához sorolták Szücsök-Kaszálót, Nánát, Szalmahíd, Pálföld, Öregberke, Kisberke, Morcs, Sástó pusztákat, illetve szállásokat.⁸⁹ Nagyharta és Szentkirály érseki része Felsőszentkirály néven közös adóközséget alkotott. Egyesítették Bakod, Bödd és Csepeg pusztát, sőt néhány év múlva ide csatolták a Foktó melletti Zasztót is. A csepegi részt az 1850-es években még félkör alakú, egykori folyóágak szeltek át, azonban a pataji töltések megépítésével a terület folyamatosan kiszáradt és az uradalom egyik fontos gazdasága lett.⁹⁰

Várszeg Bóvár-szigettel, Drágszél Hattyas pusztával, Telekpuszta Malom-szigettel, Halász Kással, Szántó Izsákkal, Farkasszigettel egyesült, Sumár és Aligvárta pusztákból Újaligvárta lett.⁹¹ Hild adóközséghez csatolták Sipsa, Kall, Érsekhalom stb. területét, Szeremléhez Rét pusztát, viszont önálló adóközséggé vált a tőle elválasztott és a vízszabályozás után a Duna tulsó partjára került Taplós területe.

89 KÉGL. T. 278.

90 Uo. T. 172.

91 Uo. T. 165, 194, 201, 215.

Önálló adóközség lett még Gyarmatsziget, Kőégető, Csorna, Kerek, Kéles, Gemenc, Rezét, Pandúrsziget is.⁹² Nem lettek viszont önállóak – még az adózás szintjén sem – a bácsi birtok pusztái: Tercsanik, Debelák Bácsához, Klecsics Déronyhoz, Szelencse Bácsújfaluhoz került.⁹³

Egy-egy pusztá életében a jobbágyfelszabadítás kevés változást hozott abban az esetben, ha azt csak pénzért bérelték. A polgári forradalom után legfeljebb a bérlő személye változott meg, ha az érsekség így találta megfelelőnek. A pénzért és terményjáradékért bérelt területen a kilenced és tized hivatalosan megszűnt, azonban a terület megműveléséről gondoskodni kellett. Mivel az érsekség a napszámosok fizetését nehezen tudta volna előteremteni, a részesművelésen alapuló rendszerek különböző formái alakultak ki, csak most már a termés tulajdonosnak járó részét nem kilencednek, és tizednek nevezték. A korábban robotban művelt, saját kezelésű puszták szintén e sorba kerültek, hacsak meg nem tudták oldani a bérmunkások beállítását.

Az 1860-as években a pusztákon nagyarányú építkezések kezdődtek, melyek közül a legtöbb Kunszt József érseksége idején (1854–1866) ment végbe. Építkeztek a bérlők is, rendszerint a számukra is nehezen előteremthető bérleti díj fejében, rendbehozták a korábbi időszakból örökölt létesítményeket, majorokat, istállókat.

1867-ben, amikor Haynald Lajost iktatták be az érseki székbe, a székvárosban lévő és a kegyúri létesítményekkel együtt összesen 315 épület volt a birtokon.⁹⁴ Az ekkor kelt összeírás tanúsága szerint a puszták új épületei tiszték, béresek, cselédek, juhászok, erdészek házai, az állatok számára marhaállások helyett létesített istállók, gabonátárolók, szérűk, pajták voltak. Főként a lakóházak száma növekedett meg. A nagyobb majorokban építettek iskolákat (Bödd, Érsekhalom, Kéles, Józsefháza), korszerűsítették az utak melletti vendégfogadókat.

A böddi majorban a felsoroltakon kívül szekérszín és faragóműhely, Kall pusztán lépcsőszín, Hilden kovácműhely, Józsefszálláson nyíró szín, Hajóson a falun kívül présház, uradalmi pince és bormérés is volt. Kunszt József építette például az érsekalmi majort, mely a következő épületekből állt: tisztik, iskola, cselédházak, cséplőpajta, birka- és ökoristálló. Az ő idejében került sor a kélesi belmajor teljes kialakítására, melyhez tisztik és cselédházak, tanítóház, magtár, birkaúsztató, birkaistálló, akol tartozott. Ebben az időszakban került sor Karácsony major, Öregberke, Csorna, Újaligvártá, Kass pusztá, Pörböly térségében is építkezésekre.

Több épület rendeltetése megváltozott. A hildi, már kicsinyek bizonyult vendégfogadóban tisztik lakást létesítettek, és mellette új kocsmá épült. A legeltető juhászok veszített jelentőségéből, ezért a juhászbojtárok házaiba béresek költöztek.⁹⁵ A szentistváni volt erdészházban lakott az uradalmi mérnök, akit

---

92 KÉGL. T. 179, 209, 213.

93 KÉGL. Kataszteri iratok. Kivonat a kalocsai és bácsi érseki uradalmak kataszteri birtokveiből. 1880. k.

94 KÉGL. Birtokátadási iratok 1867.

95 KÉGL. T. 198.

a birtok déli részein folyó munkák miatt ide kellett költöztetni, a sükösi ispán üressé vált házáat pedig vendégfogadóvá alakították át.

Az 1850-es, 1860-as térképeken gyakran találjuk a feliratot: „gazdaszatiilag beosztva”. Ez annyit jelent, hogy az uradalmi mérnök, aki megfelelő mezőgazdasági ismeretekkel is rendelkezett, a birtokrészeket művelési ágak szerint elkülönítette, és a szántóterületeken – mint más vonatkozásban említettük –, táblákat (vetőket) alakított ki. Ahol erre lehetőség volt, a táblák azonos nagyságúak voltak, hogy a vetéscsergő könnyebben összeállítható legyen. Szép példáját látjuk ennek Újaligvárta térképén, ahol a szántókat hat, egyenlő táblára osztották,⁹⁶ vagy a házi kezelésben lévő Kőégető pusztán, ahol 20 kisebb egységet alakítottak ki.⁹⁷

A felmérések alapján jól megfigyelhető a művelési ágak változása is. Csornán, Ósükösdön, Hilden, Kélesen, a legelőkből újabb részeket törtek fel, és a nagyobb majorok közelében sor került a rétek felszámolására is (pl. Kőégetőn, Szántópusztán, Külbogyiszlón). Helyenként találkozunk erdőirtásokkal is a szántók területének növelése érdekében. A Bácsához tartozó Debelák pusztán eredetileg 1249 hold 656 négyszögöl erdő és 409 hold vízállás, mocsár volt. A kiírtott területen kezdetben szarvasmarhákat legeltettek, számukra akol épült, 10 év leforgása után azonban a pusztán már táblákra osztott szántókat, kiépült majorokat találunk.⁹⁸ A korszerűsítést a mezőgazdasági termékekre való egyre nagyobb igény, a piaci lehetőségek kibővülése inspirálta. Mindez azonban olyan anyagi- és munkaerő-ráfordítást igényelt, amit az érsekség nem tudott biztosítani. Megoldást ezúttal is a bérleti rendszer kiteljesedése hozott.

* * *

A jelzett gazdasági váltás csak úgy tudott végbemenni, hogy folytatódott a területen a vízszabályozási munkálatok, melyek az érseki és főkáptalani területeket egyaránt érintették. Az 1850-es évek egyik fontos dunai építkezése a bogyiszlói átvágás volt, mely az évtized közepére készült el. A 8 km hosszú új meder a Dunát 23 km-rel rövidítette meg. A munkát, mely az érsekség számára kevéssé volt előnyös – a Tolna megyei vízszabályozások tették szükségessé. A Sió, Kapos, Sárvíz szabályozása ugyanis csak akkor lehetett sikeres, ha befogadjuk a vizet akadály nélkül el tudta szállítani.⁹⁹ Az átvágással Bogyiszló község teljes határa – Küldoromlás kivételével –, a túlsó partra került. Tolna megyében az egyesült Sió, Kapos, Sárvíz csatornát a Taplói-Dunába vezették, és a folyószabályozás után a Duna mellett új töltések is épültek. Mivel a Sárvizet és Siót szabályozó Nádorcsatorna Társulat e kérdések megoldását nem tartotta feladatának, ezért Duna-védőtöltési és Csatornázási Egylet néven új

96 KÉGL. T. 165.

97 Uo. T. 212.

98 Uo. T. 180, 181.

99 Dóka K.: A vízimunkálatok irányítása és jelentősége az ország gazdasági életében (1772-1918) Bp. 1987. 133.

társulat alakult, mely később Szakszárd-Bátai Ármentesítő Társulat néven folytatta működését. Az érsekség Bogyszló község területéből 71 k. holdat átadott a társulat céljaira,¹⁰⁰ de az erdők esetében sem itt, sem a gemenci, vagy koppányi szakaszon nem járult hozzá a területek ármentesítéséhez. Így a töltések a birtokhatárra, és nem a Duna partjára kerültek. Kunszt József érsek tiltakozásának köszönhetjük a gemenci ártéri erdőt.

1893-1898 között Sükösd, Csanád, Koppány térségében vágták át a Dunát, ami az érseki birtokot szintén érintette. A munkálatok céljaira csaknem 300 holdat sajátítottak ki, és azok elvégzésével újabb erdőrészek (Koppány, Rezét, Veránka, Cserta) kerültek a folyó túlsó partjára.¹⁰¹

Az érseki és főkapitalani birtokon a Duna bal partján – mint láttuk –, már korábban is töltések védték. A folyamatos szabályozás egyik következménye volt, hogy a folyó vízszintje árvízkor a korábinál jobban emelkedett, és a töltések magasítására állandóan szükség volt. 1850-ben Klasz Márton készített tervet a balpart teljes ármentesítésére, de egyelőre nem történt intézkedés. 1862-ben Kalocsán jeges árvíz pusztított, mely kárt okozott más településeken is. Ennek elvonulása után – egyelőre a vármegye irányításával –, töltés-erősítési munkába kezdtek, melyekbe 1869 után az érsekség és a főkapitán is bekapcsolódott. 1871-ben megalakult a Pest Megyei Sárközi Ármentesítő Társulat, melynek északi határa Dunapataj-Kiskörös, a keleti Kecel-Császártöltés-Baja vonalon húzódott.

A töltések 1875-ig a Dunapataj-Kalocsa szakaszon épültek meg, amikor ismét jeges árvíz pusztított a környéken. Bár a társulat igyekezett a védelmet egészen Szentistvánig megszervezni, Kalocsától délre a víz ismét károkat okozott.¹⁰² A társulat élére ekkor a minisztérium kormánybiztost helyezett, és irányításával a töltést déli irányban meghosszabbították. A sükösd-csanád-koppányi átmetszés után végrehajtották a szükséges korrekciókat, de a folyamatos magasításra, a szelvények kibővítésére a következő évtizedekben is szükség volt.¹⁰³

A vízszabályozáshoz e szakaszon is hozzátartozott a töltések mögött maradt belvizek levezetése. Elsősorban a volt fokok és erek medrének felhasználásával csatornákat létesítettek, melyek zsilipeken keresztül haladtak át a töltéseken. A legfontosabb a Karaszi-csatorna volt, mely e kanyargós vízfolyás medrében haladt és a sükösdi erdők, legelők vizét is összegyűjtötte.¹⁰⁴

Újjáépült töltések védték Szeremle községet. Itt nemcsak a Duna partján volt védmű, hanem a település határában körtöltést is létesítettek. Az 1884-ben készült térképen jól látható, hogy a folyóparti töltés elzárta a Duna mellékágait és lehetőséget adott a környező balparti területek kiszáradására. A szeremlei határ legmélyebb részén, a Paptavában, már nem volt mocsár, de ezzel szemben a jobbparton, az említett szeremlei átvágással kizáródott Gyűrűsalji

100 KÉGL Jóságigazgatóság iratai 3/79/1883.

101 KÉGL. T. 621.; Jóságigazgatóság iratai 1641/1898.

102 KÉGL Vízszabályozási iratok 1875.

103 Móder F.: A Pest-megyei Sárközi Ármentesítő Társulat huszonkét éves története 1872-1894. Kalocsa, 1896.

104 KÉGL. T. 583.

erdőben, melyet nem védett a bátai töltés, víz állt a kobolyákban és nádasok alakultak ki.¹⁰⁵

A balparti területek komplex belvízlevezetési tervét 1869-ben szintén Klasz Márton dolgozta ki, és végrehajtása ismét a Sárközi Ármentesítő Társulat feladata volt. 1873-ban indult meg az építkezés, amikor a csatorna Kalocsa-Csertő-Miske felé haladt. Miskén a legelő legmélyebb részén vezették keresztül, majd a Homoród-patak és Vajas-fok medrének felhasználásával Dusnoknál érte el a Dunát. 1886-tól a munkálatokat a főkáptalani birtokok irányában terjesztették ki; a 62 km hosszú főcsatorna Ács pusztától indult, mellékcsatornái 110 km hosszúak voltak. Ehhez csatlakoztak a 25 km-es halom-maloméri és a 64 km-es hajós-csanádi csatornák. A Vajas dusnoki torkolatába 1898-ban zsilipet építettek.¹⁰⁶

A munkálatok nyomán csaknem 20 000 holdat mentesítettek, és 38 000 kh, korábban rétként és legelőként használt terület vált szántóföldi művelésre alkalmassá. Az Órjeg vonalán vezetett Dunavölgyi Főcsatorna építése – mely a terület mai képét meghatározta –, csak a jelen században indult meg.¹⁰⁷

* * *

A 19. század második felének viszonyait vizsgálva röviden szólni kell a főkáptalani területekről is. A székvárostól északra fekvő községekben az érseki birtokkal egyszerre ment végbe a tagosítás, hiszen sok volt az egymással határos terület. A rendezést viszont nehezítette az 1862. évi árvíz, mely Kalocsán kívül Szentbenedeken és Géderlakon okozott jelentős károkat. 1863-ban Szentbenedek le is égett, az 1875-ös jegesár pedig Uszodot érintette.

A géderlaki határt 1859-re rendezték. Ide tartozott Péterföld, Pusztalak, Terjel major, sőt 1858-tól Marcsa puszta is, ahol birtokcsere történt.¹⁰⁸ Szentbenedek és Uszod határában összefüggő káptalani birtok volt, melyhez Újmajor, Kenyértelék, Biskó és a tágas Szilágy puszta is tartozott.¹⁰⁹

Az imsósi erdőt közigazgatásilag Ordas községhez csatolták, Ács és Ökördi puszta pedig Akasztó tartozéka lett. Adózás szempontjából Ácsból önálló adóközség alakult, melynek területét 1860-ban Kecel rovására növelték meg.¹¹⁰ Orosz pusztát közigazgatásilag Bátyához csatolták,¹¹¹ ahol a főkáptalan mellett az érsekség és több világi földesúr is birtokos volt.

A távolabbi Kecelen, melyhez a 18. század vége óta Bánegyháza, Demeter, Csöngöd puszta tartozott, 1859-ben mérték fel a községi szőlőket, majd 1860-tól Bánegyházánál történtek birtokcserek a Soltvadkerthez tartozó Csábor pusztával.¹¹²

---

105 Uo. T. 567.

106 A magyar vízszabályozás története. Szerk.: Ihrig D., Bp. 1973. 229-231.

107 Lupkovics B.: A Pestvármegyei Dunavölgy Leccapoló és Öntöző Társulat munkálatai és jövő feladatai. Bp. 1914.

108 KÉGL. T. 217.

109 Uo. T. 294:1.

110 Uo. T. 267, 282.

111 Uo. T. 270:1-2.

112 Uo. T. 208, 275.

Császártöltésen Csalapuszta, Dusnokon Borsoshát, Gémes, Garáb és a határban lévő Lenés erdő volt jelentős főkáptalani terület. Mindkét településen az 1860-as évek közepén került sor az úrbéri szerződés megkötésére. Dusnok határát érintette a dunai töltések építése, de még inkább belvízlevezetés, mivel – mint említettük –, a Vajas medrében haladó csatorna itt nem érte el a Dunát.

A múlt század végén a területre a fokozatos kiszáradás volt jellemző, mely érintette a főkáptalani birtok legértékesebb részét, az erdőt is. Ennek nagysága összesen 5798,7 kh volt, és a következőképpen oszlott el az egyes birtokrészek között:

– Dusnok – Lenés	1 262,5 kh
– Szentbenedek	495 kh
– Ordas – Imsós	470 kh
– Császártöltés – Csala	3 571,2 kh

A csalai erdő a Duna-Tisza közti homokon nőtt, benne akác és nyárfák voltak, de fenntartását az aszály veszélyeztette. A többi erdőt eredetileg ártérinek tekintették, de gyakorlatilag csak az imsói őrizte meg ezt a jelleget. A Lenés erdőben szil, kőris, tölgy, nyár és fűzfák voltak, de a vízszabályozás óta a tölgy lassabban nőtt. Az 1879. évi törvény értelmében a főkáptalani erdőkben 1885 óta nem volt üzemterv.¹¹³

1885-ben az állandó kataszter nyomán a birtokot 24 045 hold 824 négyszögölnek mérték fel, melynek művelési ágait az alábbi összesítés szemlélteti:¹¹⁴

13. sz. táblázat

művelési ág	terület		%
	k.hold	négyszögöl	
szántó	5 310	581	22,13
kert	19	1 395	0,08
rét	2 523	733	10,49
legelő	6 715	695	27,93
erdő	5 532	597	23,01
nádas	1 200	557	4,99
<u>művelés alá nem eső terület</u>	<u>2 734</u>	<u>1 066</u>	<u>11,37</u>
Összesen:	24 045	824	100,5

1895-ben, amikor az ország mezőgazdaságáról átfogó statisztika készült, a főkáptalan 100 holdnál nagyobb birtokait 25 486 kh-nak találták, ahol – szemben a 10 évvel korábbi állapottal –, a legelők feltörése miatt a szántóföldek kerültek előtérbe. Részesedésük az össz-területből 29,44 %, míg a legelőké 25,89 %, az erdőké 21,86 %, a réteké 8,57 % volt. Mint az adatok mutatják a

113 Újváry G.: A kalocsai székesfőkáptalan erdőgazdaságának leírása. Kalocsa, 1940.

114 A kincstári közalapítványi ... birtokok i.m. 89.

legelők még mindig a terület 1/4 részét tették ki, az állattartás – úgy tűnik – vesztett jelentőségéből. Csak 132 ló, 1 123 szarvasmarha, 1 089 sertés, 3 509 juh volt a birtokon. A juhok száma mindössze 15 db-ot tesz ki 100 k. holdan-ként, ami országos összehasonlításban is csekély állatsűrűségre utal.¹¹⁵

* * *

Az érseki birtokon a leírt vízszabályozási munkák nemcsak a szántók-réteglegélők arányát változtatták meg, hanem befolyásolták az erdők fejlődését is. Ahogy a főkáptalani területeken láttuk, a töltésekkel védett erdőknél a folyamatos száradás a növénytakaróban is megmutatta hatását. A fűzfa e talajokon nem maradt meg, és lassabban nőtt az ártéri viszonyokhoz szokott tölgy is.

A Duna jobbpartjára került erdőknél nem következtek be ilyen változások, de ezek kezelése igen sok nehézséget jelentett. A birtokrészeket csak kompon lehetett megközelíteni, bonyodalmas volt a kivágott fa elszállítása, az őrzés, az állandó felügyelet. A Duna szabályozás befejezése után ezért az ártéren maradt erdőkben nagyarányú építkezéseket kezdtek, erdészházakat, majorokat alakítottak ki, ahol az erdőkben dolgozók elszállásolására volt lehetőség. A szárazzá vált területeken a kivágott tölgy- és fűzfa helyére cser, nyárfa, a homokra akác került. A korszerűsítést jelzi, hogy minden nagyobb erdőségnél létesítettek faiskolákat és vadaskerteket, fácánosokkal gondoskodtak az állatállomány pótlásáról.¹¹⁶

A kalocsai és bácsi területeken az 1879. évi erdőtörvényt 1880-1887 között hajtották végre. A legtöbb üzemterv 1885-ben készült el. A Pest megyei Duna-szabályozás miatt először a bácsi uradalomban állították össze ezeket a dokumentumokat,¹¹⁷ majd folyamatosan sor került a Bogviszló környéki, a gemenci, a szerelmlei erdőkre.¹¹⁸ Az előírásoknak megfelelően elkészültek a Csanád, Koppány, Rezét erdők üzemtervei is, melyeket az utolsó jelentős dunai átvágások után a századfordulón – az új helyzetnek megfelelően – korszerűsítettek.¹¹⁹ Az üzemtervek összeállítása időben egybeesett az 1879-ben megkezdett új kataszteri felméréssel, mely az állandó kataszter része volt. Az új mérés lehetővé tette, hogy az erdőbirtokokat külön kezeljék itt is a gazdaság egyéb részeitől. Az 1880-as évek végén külön erdőkatasztert készítettek, melyben 25 996 kh 1 116 négyszögöl területet írtak össze, az egész birtok 30,30 %-át.¹²⁰

Haynald Lajos halála után, az 1891. évi széküresedéskor újra összeírták az érsekség ingó- és ingatlan vagyonát. E kimutatások szerint a művelési ágak megoszlása az egyes adóközségekben a következő képet mutatta:¹²¹

---

115 A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. 1-5. Bp. 1897. 2. köt.

116 KÉGL. T. 569:1.

117 Uo. T. 526.

118 Uo. T. 538, 561, 568.

119 Uo. T. 541:2, 596, 600.

120 KÉGL. Kataszteri iratok, erdőkataszter

121 KÉGL. Birtokátadási iratok 1892.

település neve	szántó		kert		rét		legelő		erdő		nádas		művelés alá nem eső		összesen	
Kalocsai kerület																
Kalocsa	655kh	1361 □	95kh	677 □	296kh	821 □			143kh	978 □	11kh	62 □	26kh	1162 □	1229kh	281 □
Felsőszentkirály	3699kh	992 □	22kh	343 □	456kh	1267 □	1114kh	377 □			1890kh	1285 □	592kh	91 □	7775kh	1155 □
Csorna	822kh	991 □	21kh	1259 □	52kh	485 □	1904kh	1199 □					86kh	373 □	3135kh	1552 □
Bödd-Bakod	1849kh	465 □	15kh	1384 □	326kh	488 □	303kh	1319 □			84kh	1490 □	35kh	1146 □	2615kh	1292 □
Gyarmatsziget	95kh	1381 □			137kh	115 □	2kh	762 □					2kh	1247 □	238kh	305 □
Telekpuszta	435kh	1041 □	1kh	477 □	51kh	880 □	25kh	789 □	1009 □				74kh	63 □	588kh	1059 □
Kőégető	545kh	714 □			41kh	83 □	154kh	190 □					79kh	631 □	820kh	18 □
Ujdrágszél	1387kh	20 □	12kh	956 □	351kh	1104 □	302kh	314 □					128kh	675 □	2181kh	1469 □
Zasztó	80kh	1561 □				1334 □							1kh	633 □	83kh	328 □
Várszeg	301kh	425 □	5kh	1573 □	69kh	1350 □	3kh	158 □	1508kh	773 □	2kh	18 □	335kh	834 □	2226kh	331 □
Bogyiszló	910kh	734 □	17kh	1202 □	718kh	75 □	146kh	141 □	2251kh	888 □	81kh	647 □	440kh	166 □	4565kh	633 □
Külbogyiszló	856kh	1107 □	5kh	1189 □	107kh	58 □							178kh	1491 □	1148kh	645 □
Taplós	6kh	1096 □	1kh	1348 □	1kh	340 □	4kh	131 □	209kh	628 □			70kh	677 □	293kh	1020 □
Halász	500kh	259 □	2kh	901 □	9kh	1046 □	3kh	1204 □					21kh	87 □	537kh	297 □
Szántó	2277kh	905 □	23kh	1193 □	520kh	259 □	16kh	698 □		746 □			756kh	594 □	3851kh	338 □
Kerek	124kh	1231 □											1kh	1360 □	152kh	540 □
Miske	32kh	203 □		257 □									1kh	814 □	35kh	1274 □
Foktő	4kh	1079 □	1kh	1060 □	2kh	660 □	1kh	694 □	21kh	46 □		413 □	413kh	1303 □	445kh	445 □
	14589kh	1165 □	228kh	1019 □	3168kh	314 □	3981kh	1556 □	4391kh	265 □	2309kh	106 □	3256kh	507 □	31924kh	82 □
Hajósikerület																
Hild	2798kh	143 □	67kh	1536 □	1105kh	121 □	2668kh	1448 □	1364kh	1035 □	394kh	1339 □	132kh	36 □	8531kh	558 □
Kéles	686kh	249 □	10kh	216 □	171kh	992 □	1419kh	971 □	951kh	449 □	26kh	788 □	77kh	1298 □	3343kh	163 □
Veránka	55kh	18 □	3kh	176 □	442kh	1500 □	1kh	207 □	666kh	1440 □			715kh	1412 □	1884kh	1553 □
Kékhegy	413kh	416 □					615kh	641 □	596kh	581 □			8kh	16 □	1632kh	1404 □

település neve	szántó		kert		rét		legelő		erdő		nádas		művelés alá nem eső		összesen									
Gemenc			1258	☐	30kh	673	☐	495kh	1529	☐	1741kh	1283	☐	2kh	833	☐	643kh	718	☐	2914kh	1494	☐		
Csanád			1339	☐													109kh	1577	☐	110kh	1316	☐		
Sükösd	6kh	146	☐	1387	☐			10kh	163	☐	241kh	1095	☐				133kh	36	☐	391kh	1227	☐		
Nádudvar			77	☐														h	431	☐		508	☐	
Hajós	189kh	670	☐	10kh	1249	☐	250kh	1348	☐	121kh	1207	☐	215kh	191	☐	61kh	1083	☐	57kh	609	☐	906kh	1557	☐
Józseftelek	632kh	1487	☐	168	☐			325kh	714	☐	254kh	1449	☐				3kh	566	☐	1216kh	1180	☐		
	4780kh	1539	☐	94kh	1006	☐	2000kh	1434	☐	5658kh	478	☐	6032kh	1123	☐	485kh	943	☐	1881kh	299	☐	20933kh	1362	☐

Szentistváni kerület

(Új) Aligvártá	438kh	322	☐	6kh	615	☐				2kh	724	☐										19kh	493	☐
Csávoly-Józsefháza	871kh	984	☐	26kh	518	☐				531kh	85	☐	602kh	507	☐							28kh	1523	☐
Szentistván			5kh	754	☐																			
Rezét	281kh	1232	☐	9kh	960	☐	13kh	957	☐	121kh	778	☐	9302kh	416	☐	302kh	1503	☐	630kh	488	☐			
Pandursziget	731kh	305	☐	14kh	28	☐	257kh	1216	☐	245kh	753	☐	5635kh	858	☐	470kh	470	☐	2028kh	221	☐			
Szeremle	986kh	107	☐	4kh	804	☐	159kh	116	☐	12kh	773	☐	325kh	60	☐	56kh	961	☐	388kh	1207	☐			
	3308kh	1350	☐	66kh	486	☐	430kh	689	☐	912kh	1515	☐	7865kh	241	☐	829kh	1334	☐	3095kh	732	☐			

Bácsi kerület

Bácsújfalú	717kh	227	☐	3kh	973	☐																2kh	886	☐
Dérony	1257kh	274	☐	5kh	1168	☐	338kh	856	☐	21kh	330	☐	172kh	157	☐	2252kh	607	☐	679kh	840	☐	185kh	232	☐
Bács	3479kh	6	☐	61kh	1574	☐	525kh	728	☐				698kh	946	☐	5455kh	480	☐	344kh	1058	☐	239kh	923	☐
	5453kh	507	☐	71kh	515	☐	863kh	1584	☐	21kh	330	☐	870kh	1103	☐	7707kh	1087	☐	1024kh	298	☐	427kh	472	☐
VÉGÖSSZEG	28131kh	1351	☐	460kh	1456	☐	6463kh	821	☐	21kh	330	☐	11423kh	1450	☐	25996kh	1116	☐	4648kh	981	☐	8660kh	470	☐

Birtokkerületenként a megoszlás %-os aránya az alábbi képet mutatta:

15. sz. táblázat

művelési ág	Kalocsai	Hajósi	Szentistváni	Bácsi	Összesen %
	k e r ü l e t				
szántó	45,72	22,84	20,05	33,19	32,78
kert	0,71	0,45	0,40	0,43	0,55
rét	9,92	9,55	2,60	5,25	7,53
szőlő	–	–	–	0,13	0,02
legelő	12,47	27,03	5,52	5,29	13,32
erdő	13,75	28,82	47,65	46,88	30,30
nádas	7,23	2,32	5,03	6,23	5,42
művelés alá nem eső ter.	10,00	8,99	18,75	2,60	10,09
Összesen:	100	100	100	100	100

Fenti összeállítás világosan jelzi, hogy a természeti és gazdasági tényezők valamennyi kerületben a szántók arányának emelkedését hozták magukkal. Mint az előzményekből következik, e gyarapodás Kalocsán a rétek, Szentistvánon a legelők feltöréséből származik. A bácsi kerületben a termőföldek növelése céljából erdők irtására került sor, a hajósiban pedig az eddig haszon nélküli mocsarakat, vízállásokat, futóhomokos területeket igyekeztek meghódítani.

Az állattartás itt is elvesztette korábbi jelentőségét. A 85 ezer hodos birtokon az 1895. évi mezőgazdasági statisztika szerint csak 4 084 szarvasmarha, 502 ló, 3 243 sertés, 10 504 juh volt, azonban ez sem egyenletes megoszlásban. A teljes állomány 75 %-át, a sertés és szarvasmarha-állomány 75 %-át, a juhok 40 %-át a Bács megyei falvakban tartották, és jelentős volt a juhászat Kalocsa határában is.¹²²

A termények értékesítését és az egész terület fejlődését akadályozta, hogy az infrastruktúra még a század végén is elmaradott volt. Az 1853-1854-ben megépült Kecskemét-Félegyháza-Szeged közti vasúti fővonal a vidéket elkerülte. Az 1890-es években a birtok déli részét – Bács, Bácsújfalú, Dérony helységeket – a Baja-Zombor-Palánka vonallal összekapcsolták, és 1885-ben Kiskőrösön keresztül, mellékvonalon Pest és Kalocsa között lett összeköttetés. Több vasút sem a birtokon, sem közelében nem volt, és a székvárosból egyik birtokközpontot sem lehetett megközelíteni. Miske, Hajós, Nádudvar kapcsolatok nélkül maradt, és a főkáptalani falvak közül egyiknek sem volt vasútja.¹²³

Adva volt a dunai szállítás lehetősége. A már említett foktői mellett Baja közelében is volt kikötő, ami leginkább a búza továbbításához jelentett megoldást, de a termést a kikötőig a rossz utakon el kellett szállítani. Az egyre

122 A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája i.m. 2. köt.

123 Tomanić J.: Magyar Szent Korona országainak vasutai 1845-1904. Bp. 1905. Kecelt a vasút megközelíti.

jobban fejlődő Baja és maga a székváros – egyéb lehetőségek híján –, a birtok termékeinek fő piaca lett.

Befejezésül érdemes megvizsgálni – az általunk vizsgált időszakon túl – az 1919-ben készült összesítést, mely az egész érseki területről utoljára ad teljes képet. Ekkor már csak 82 000 hold volt a birtok, melynek 40 %-a volt az erdőgazdaság, újabb 40 %-a bérlet, és csak 20 %-ot tudtak megtartani házi kezelésben.¹²⁴

16. sz. táblázat

művelési ág	erdő	bérlet	házi kezelés	összesen	%
szántó	479kh 763 □	20365kh 1580 □	9644kh 1411 □	30490kh 554 □	37,25
kert	20kh 389 □	16kh 686 □	56kh 916 □	95kh 1491 □	0,12
rét	191kh 244 □	2329kh 31 □	2506kh 252 □	5026kh 527 □	6,14
szőlő	420 □	1087 □	62kh 551 □	63kh 458 □	,08
legelő	1084kh 446 □	6172kh 466 □	6536kh 1168 □	13793kh 480 □	16,86
erdő	23651kh 536 □	12kh 522 □	16kh 1088 □	23680kh 546 □	28,94
nádas	135kh 1371 □	454kh 104 □	356kh 838 □	946kh 713 □	1,16
művelés alá nem eső	5406kh 165 □	1652kh 969 □	676kh 133 □	7734kh 1257 □	9,45
Összesen:	30968kh 1134 □	31006kh 145 □	19855kh 1557 □	181830kh 1236 □	100

A művelési ágak megoszlása a szántóterületek újabb kiterjesztését mutatja, melynek ebben az időszakban már a Duna menti mocsarak, nyirkos rétek és legelők sem szabtak határt. Különösen a Pest megyei, Magyarországon maradt részeken tartották a szántóföldi gazdálkodást egyedül hasznosnak és megélhetési forrásnak, nem fejlesztve az ipart, a közlekedést, vagy a mezőgazdaság egyéb területeit. A természet átalakítását követően végbement egyoldalú váltás e birtokrészen hosszú időre meghatározta nemcsak a táj arculatát, hanem az itt élő lakosság sorsát is.

124 KÉGL Kataszteri iratok 1919.

Az előforduló helynevek és azok mai megfelelői

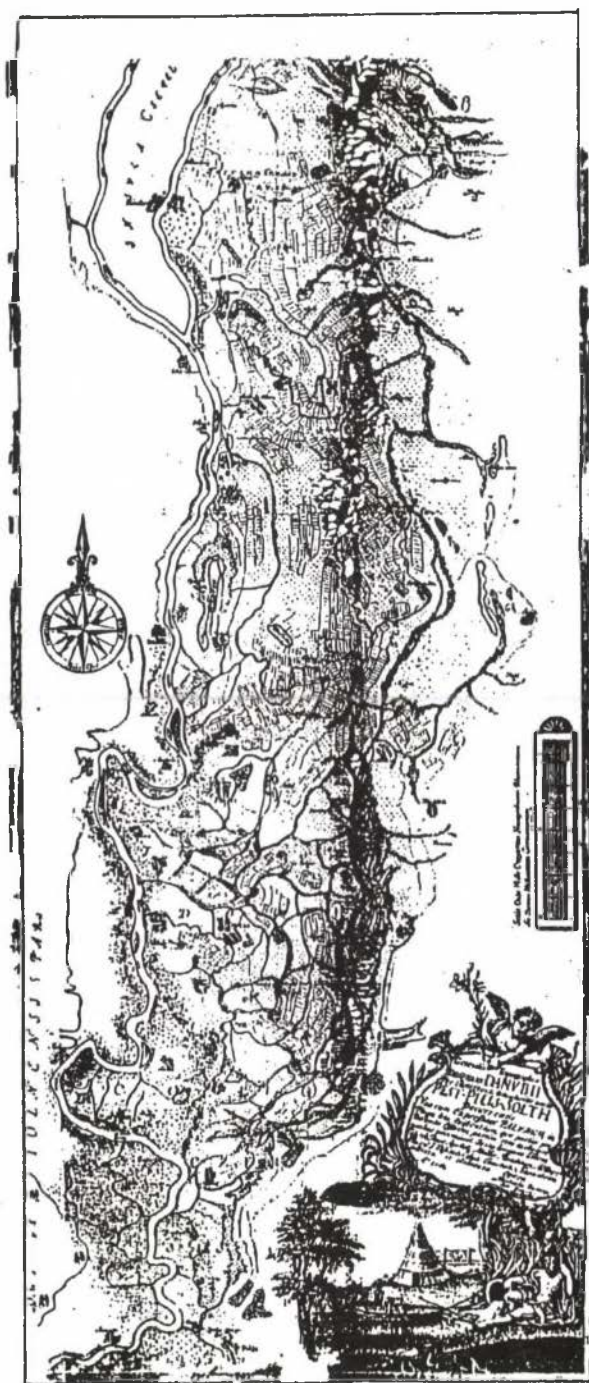
Ács	Akasztó
Akasztó	
Aligvárta	Baja
Almás	Kalocsa
Alsóerek	Szakmár
Alsómégy	Homokmégy
Alsópandur	Baja
Babád	
Bács	Bač (Szerbia = Sz.)
Bácsújfalú	Selenče (Sz.)
Baja	
Bakod	Dunapataj
Bánegyháza	Kecel
Banyasziget	Uszod
Báta	
Bátya	
Bék	Dusnok
Benedek	Dunaszentbenedek
Berkeföldje	Kalocsa
Besnyő	Sükösd
Biskó	Dunaszentbenedek
Bogyiszló	
Borota	
Borsoshát	Dusnok
Bóvár	Fajsz
Bödd	Fajsz
Cinkota	Budapest
Csábor	Soltvadkert
Csala	Császártöltés
Csanád	Érsekcsanád
Császártöltés	
Csávoly	
Csepeg	Szakmár
Cserta	Baja
Csertó	Kalocsa
Csiktarcsa	Nagytarcsa
Csipes	Kalocsa
Csonoplya	Čonoplja (Sz.)
Csorna	Szakmár
Csömör	
Csöngöd	Kecel
Dautova	u.a. (Sz.)
Debelák	Bač (Sz.)
Demeter	Kecel

Dérony	Deronje (Sz.)
Derta	Kalocsa
Déva	Kalocsa
Devecser	Kalocsa
Disznós	Dusnok
Dokomlás	Bogyiszló
Doromlás	Bogyiszló
Drágszél	
Dunapataj	
Dusnok	
Eger	
Erek	Szakmár
Erdősalj	Szeremle
Érsekhalom	
Esztergom	
Fácános	Hajós
Fajsz	
Farkassziget	Bogyiszló
Feked	Dusnok
Félegyháza	Kiskunfélegyháza
Feliti	Bač (Sz.)
Felsőerek	Szakmár
Felsőkall	Hajós
Felsőpandur	Baja
Felsőszentkirály	Dunapataj
Foktő	
Földvár	Kalocsa
Füzes	Kalocsa
Gajdobra	u.a. (Sz.)
Gara	
Garáb	Dusnok
Gay-Guvnistye	Bač (Sz.)
Géderlak	
Gemenc	Öcsény
Gémes	Dusnok
Góga	Bogyiszló
Gyder	Géderlak
Gyarmatsziget	Kalocsa
Gyűrűsalj	Szeremle
Hajnik	Szakmár
Hajós	
Hajtófok	Bogyiszló
Halász	Fajsz
Halmada	Nemesnádudvar
Halom	Homokmégy
Hany	Uzod

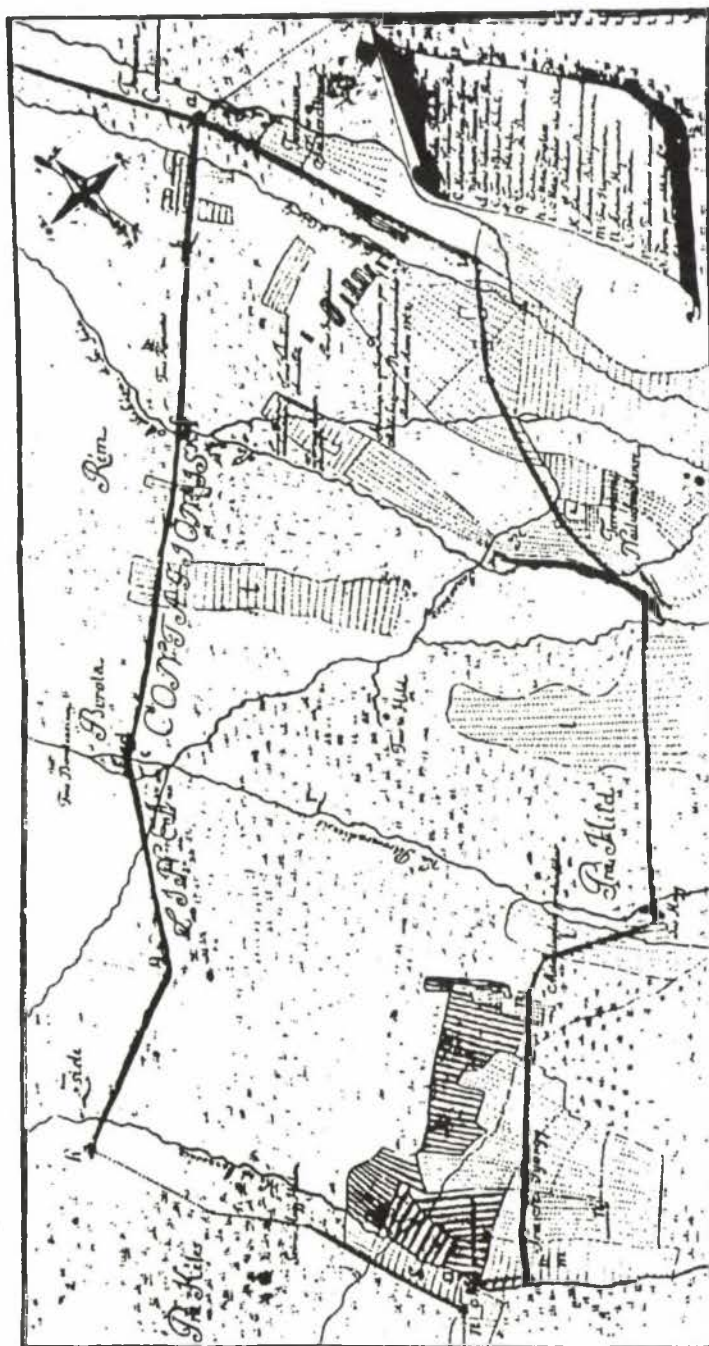
Hátfő	Bogyiszló
Hatsziget	Szeremle
Hattyas	Kalocsa
Hild	Hajós
Hillye	Homokmégy
Homokmégy	
Homoród	Miske
Imsós	Ordas
Ireg	Dunapataj
Istvánmegye	Baja
Izsák	Dusnok
Ják	
Jobbágy	Sükösd
Józsefszállás	Hajós
Józseftelek	Sükösd
Kákony	Baja
Kall	Hajós
Kalocsa	
Kara	Dunaszentbenedek
Karácsony	Kalocsa
Karasz	Fajsz
Kass	Dusnok
Kecel	
Kéles	Jánoshalma
Kenyértelek	Dunaszentbenedek
Kerek	Dusnok
Kereki	Bátya
Kisberke	Kalocsa
Kisdrágszél	Kalocsa
Kisharta	Harta
Kiskörös	
Kisülés	Kalocsa
Klecsics	Deronje (Sz.)
Kollut	Kolut (Sz.)
Koppány	Baja
Koprád	Sükösd
Kőégető	Kalocsa
Köröm	Foktő
Külgogyiszló	Nemesnáduddvar
Küldoromlás	Fajsz
Lak	Géderlak
Lenes	Dusnok
Malomsziget	Kalocsa
Mandra	Bač (Sz.)
Marcsa	Géderlak
Mátéháza	Baja

Mélykút	
Miske	
Monostor	Bátmonostor
Morcs	Hajós
Nádudvar	Nemesnádudvar
Nagyberke	Kalocsa
Nagyharta	Harta
Nagynána	Uszod
Nagyvárad	Oradea (Románia)
Nána	Uszod
Nemespál	Foktő
Nemespálháza	Kalocsa
Novoszele	Novoszele (Sz.)
Obrovác	u.a. (Sz.)
Ordas	
Orosz	Bátya
Ósükösd	Sükösd
Ökördi	Akasztó
Öregberke	Kalocsa
Pakau	Bač (Sz.)
Paks	
Palánka	Bačka Palanka (Sz.)
Pálföld(je)	Szakmár
Pandur	Baja
Paptava	Szeremle
Parabuti	Ratkovo (Sz.)
Pataj	Dunapataj
Pécs	
Péterföld(je)	Géderlak
Polgárdi	Császártöltés
Pörböly	Alsónyék
Pusztalak	Géderlak
Rém	
Rét	Szeremle
Rezét	Baja
Réztelek	Kalocsa
Roglatica	u.a. (Sz.)
Sástó	Szakmár
Sipsa	Hajós
Sógó	Sükösd
Sumár	Baja
Sükösd	
Szabadka	Subotica (Sz.)
Szabadszállás	
Szakmár	
Szalmahid	Kalocsa

Szántó	Nemesnádudvar
Szántó	Hercegszántó
Szeged	
Szekszárd	
Szelencse	Selenča (Sz.)
Szentbenedek	Dunaszentbenedek
Szentistván	Baja
Szentkirály	Dunapataj
Szentpál	Uzod
Széplak	Bač (Sz.)
Szeremle	
Szilágy	Dunaszentbenedek
Szonta	Sonta (Sz.)
Szücsök-Kaszáló	Kalocsa
Taplós	Bogyiszló
Telekpuszta	Kalocsa
Tény	Kalocsa
Tercsanik	Bač (Sz.)
Terhel	Géderlak
Tetétlen	Dunatetétlen
Tovarisova	u.a. (Sz.)
Ujaligvárta	Baja
Ujmajor	Dunaszentbenedek
Uzod	
Várszeg	Fadd
Veránka	Érsekcsanád
Vranyák	Bač (Sz.)
Zasztó	Foktő
Zombor	Sombor (Sz.)
Zsid	Borota

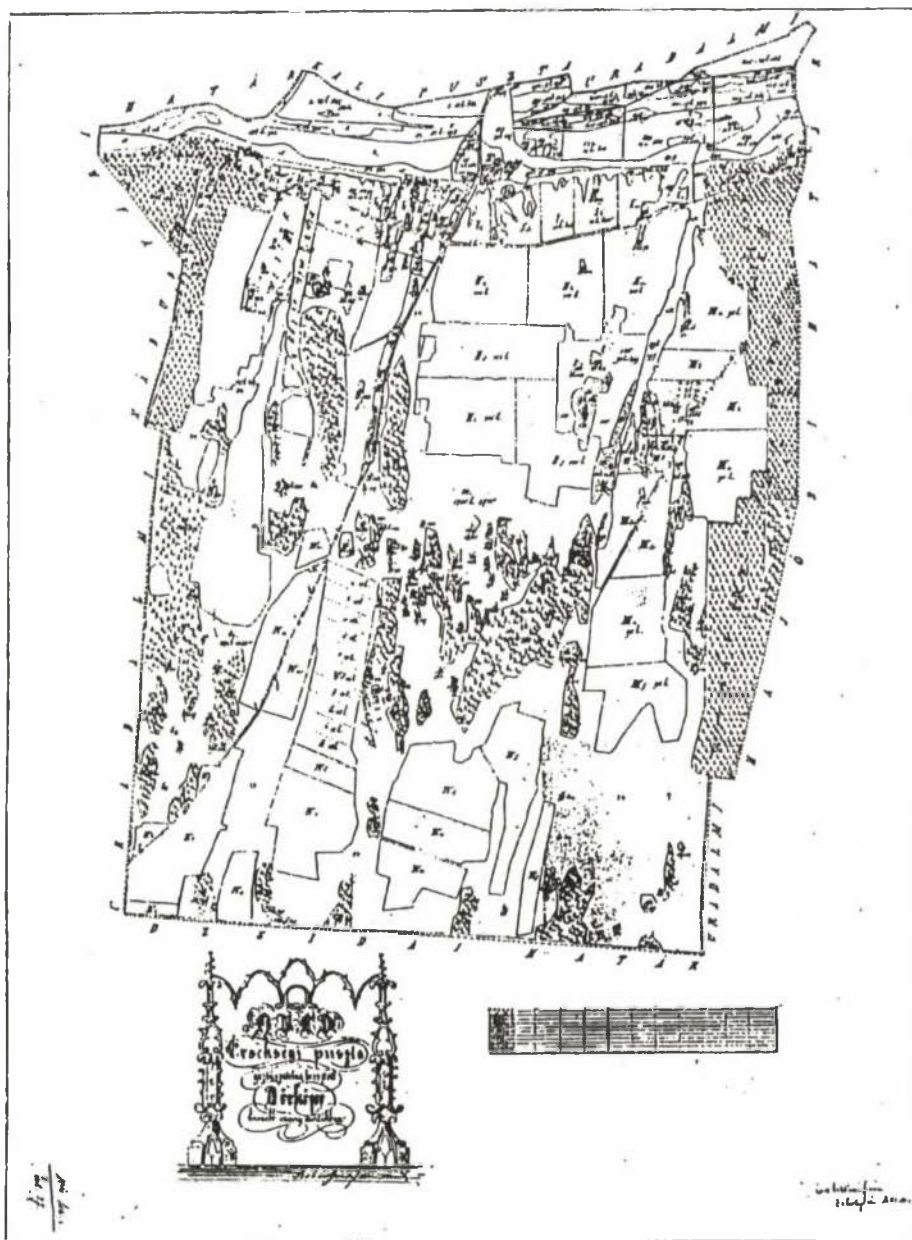

1. Ruttkay Mihály: A Duna Pest megyei szakasza 1764. (KÉGL. T. 142.)

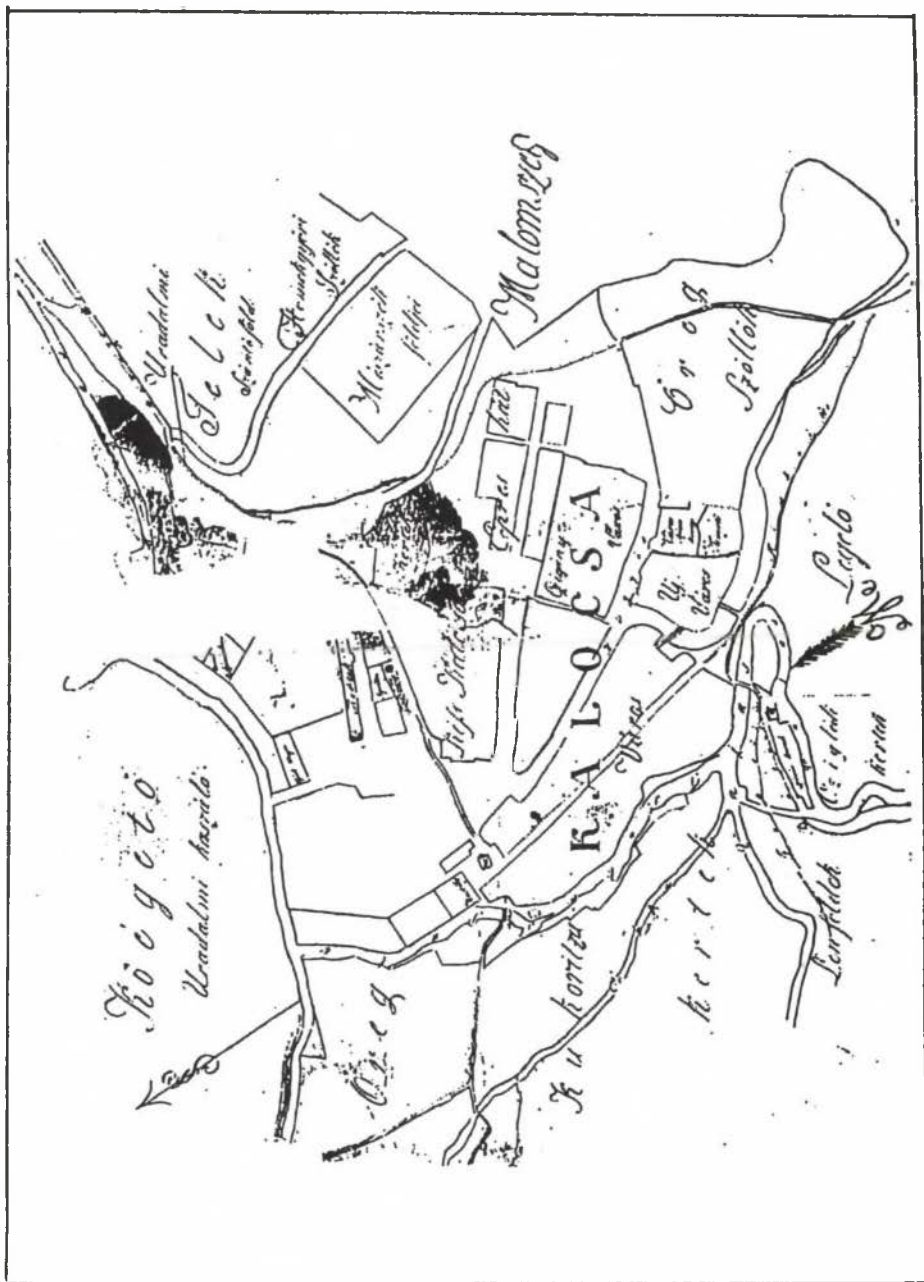

2. Karpe Mihály: Hild érseki puszta és Rém, Borota (Batthyány birtok) határtérképe 1768/1795 (KÉGL. T. 7.)

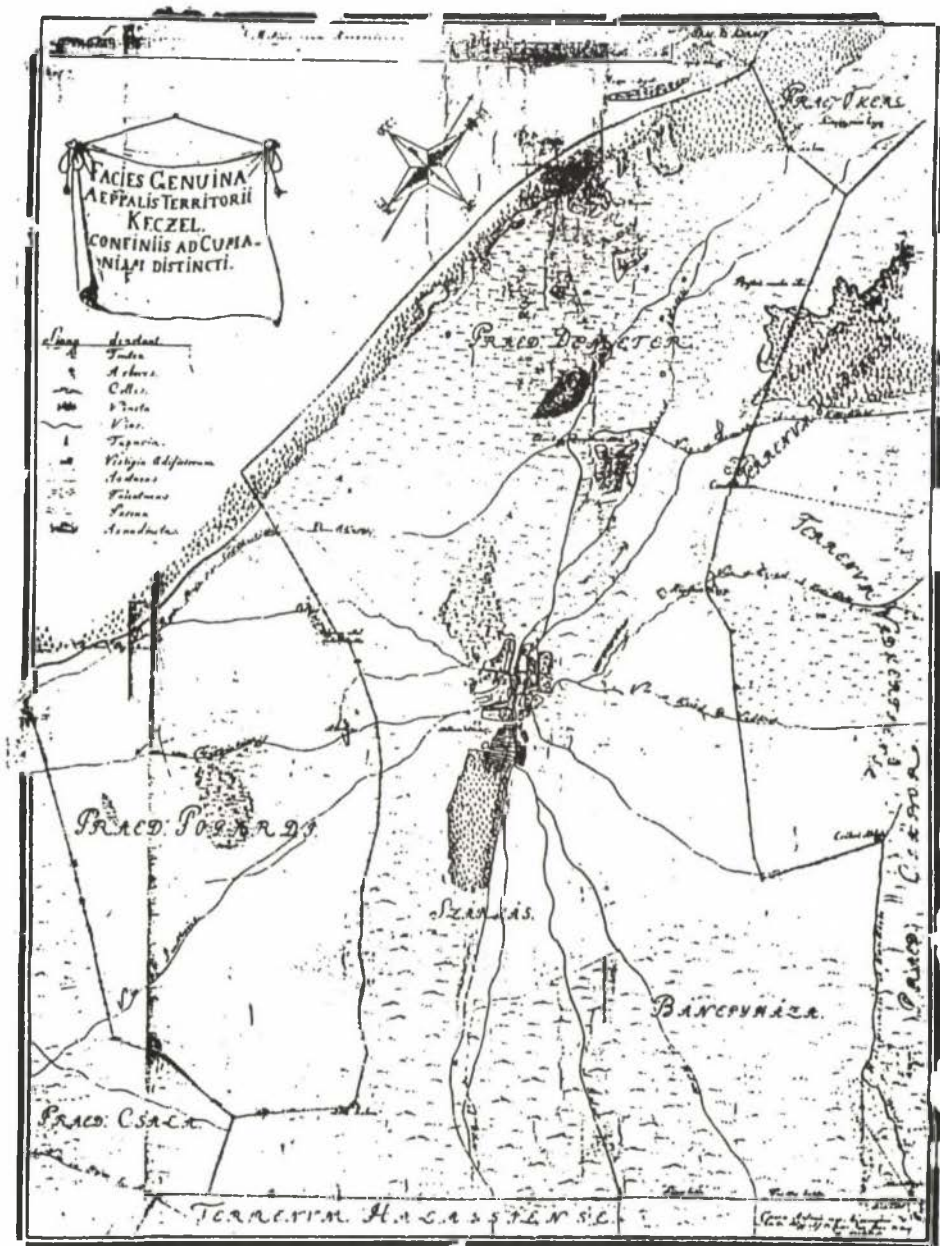

4. Kober József: A hildi gazdaság térképe a 19. század második felében (KEGL. T. 200.)

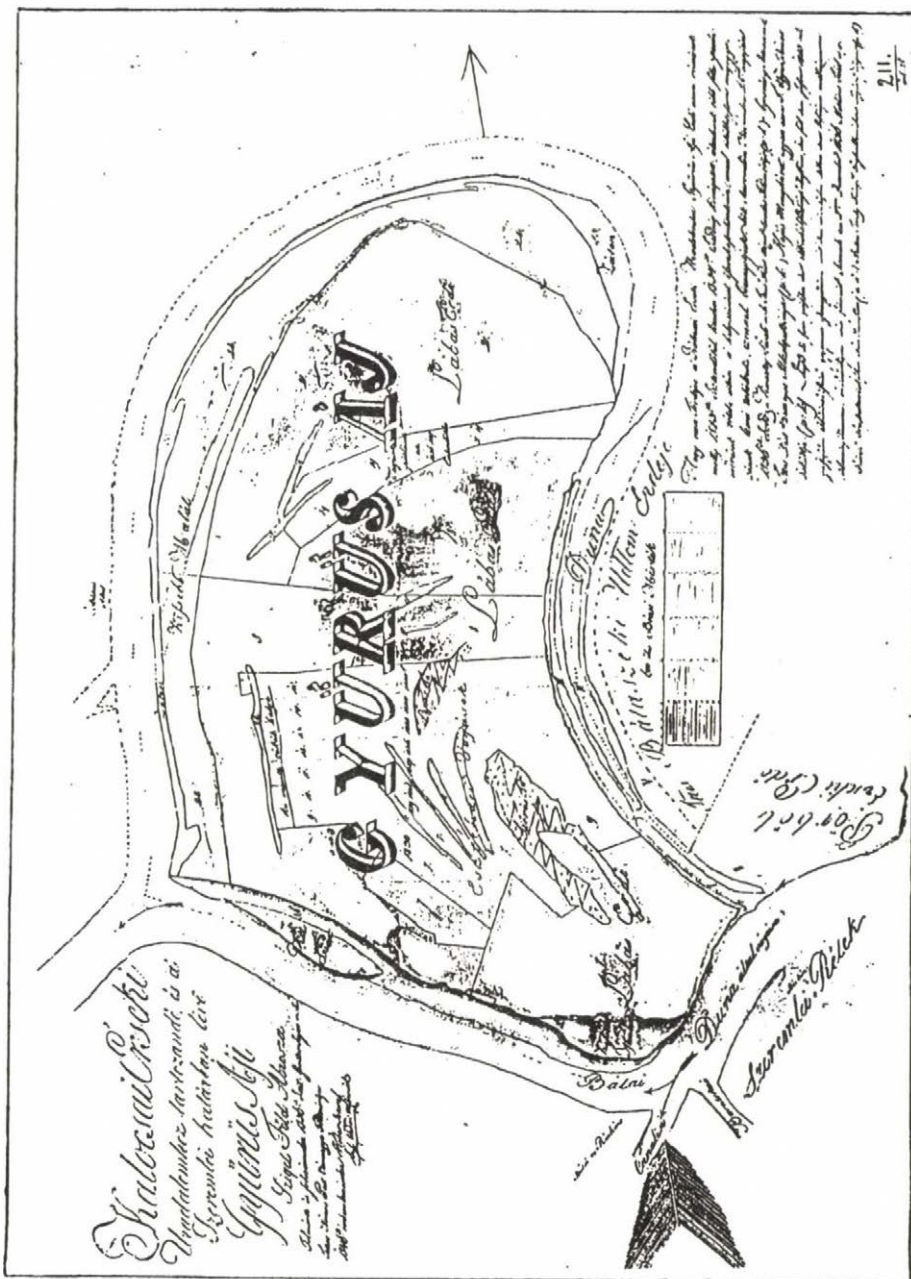

5. Szerző nélkül. Kalocsa érseki székhely a 19. század közepén (KÉGL. T. 155.)

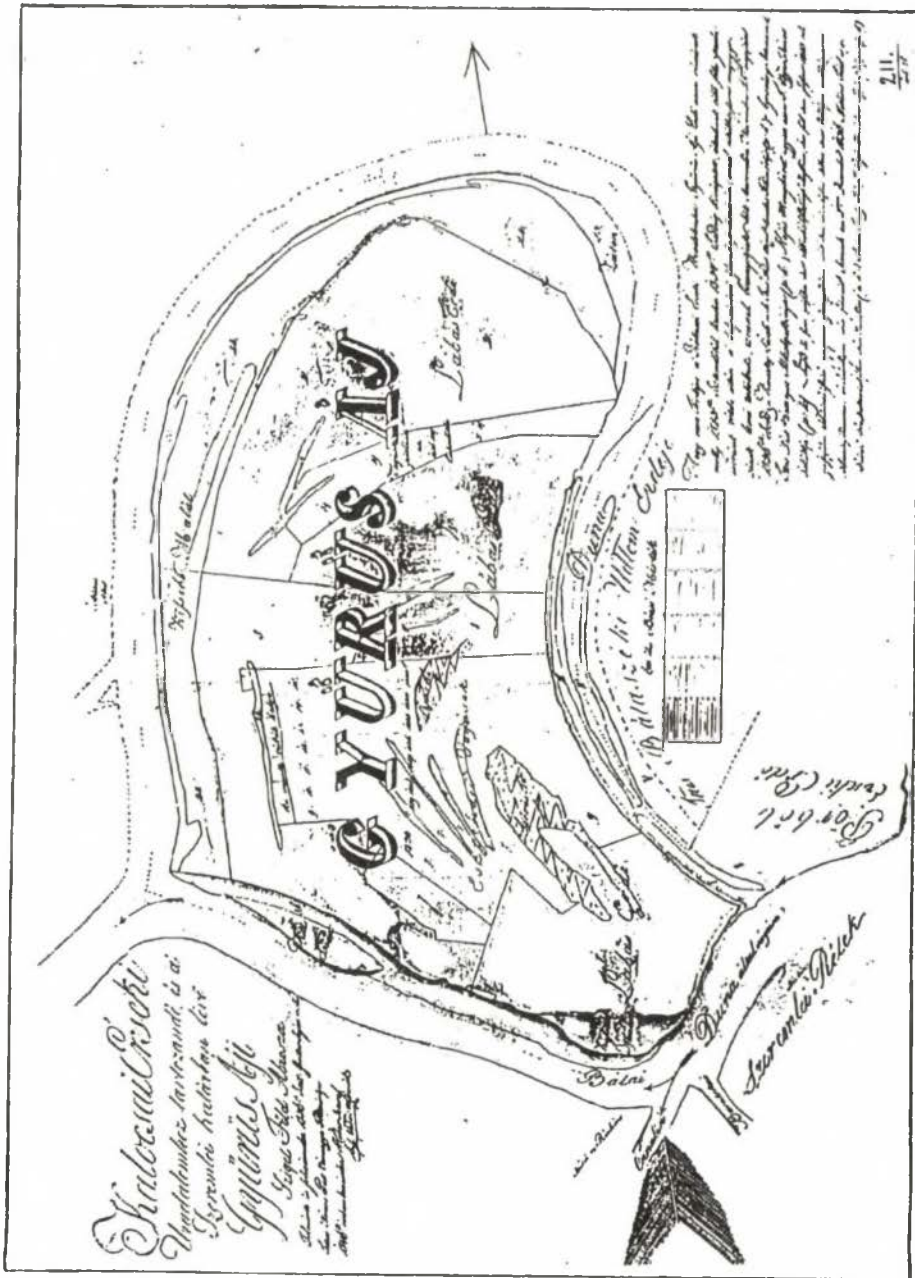
6. Kronovetter Antal: Kecel és a hozzácsatolt puszták térképe 1780 (KÉGL. T. 8.)

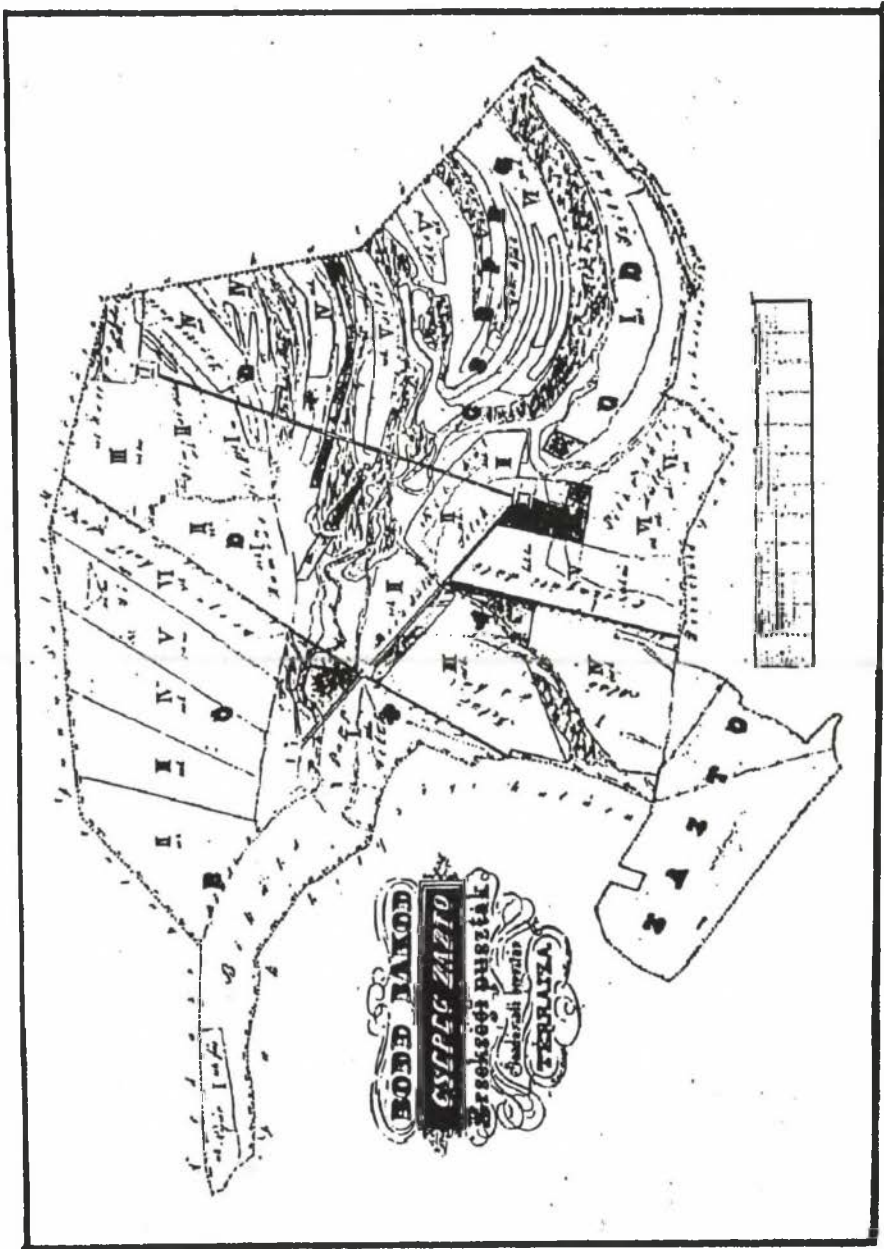

10. Kober József: A Győrújsalj erdő Szeremle határában, a Duna átvágásával 1846. (KÉGL. T. 59.)

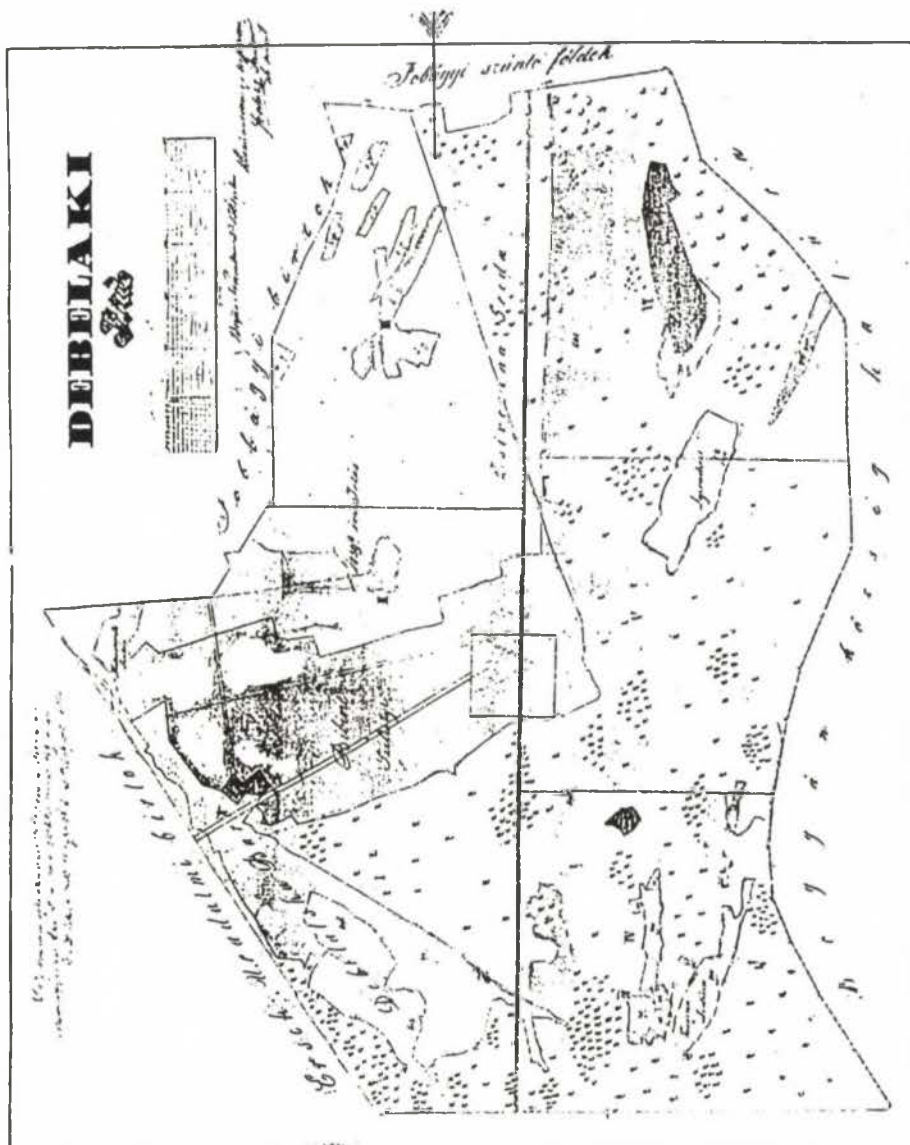

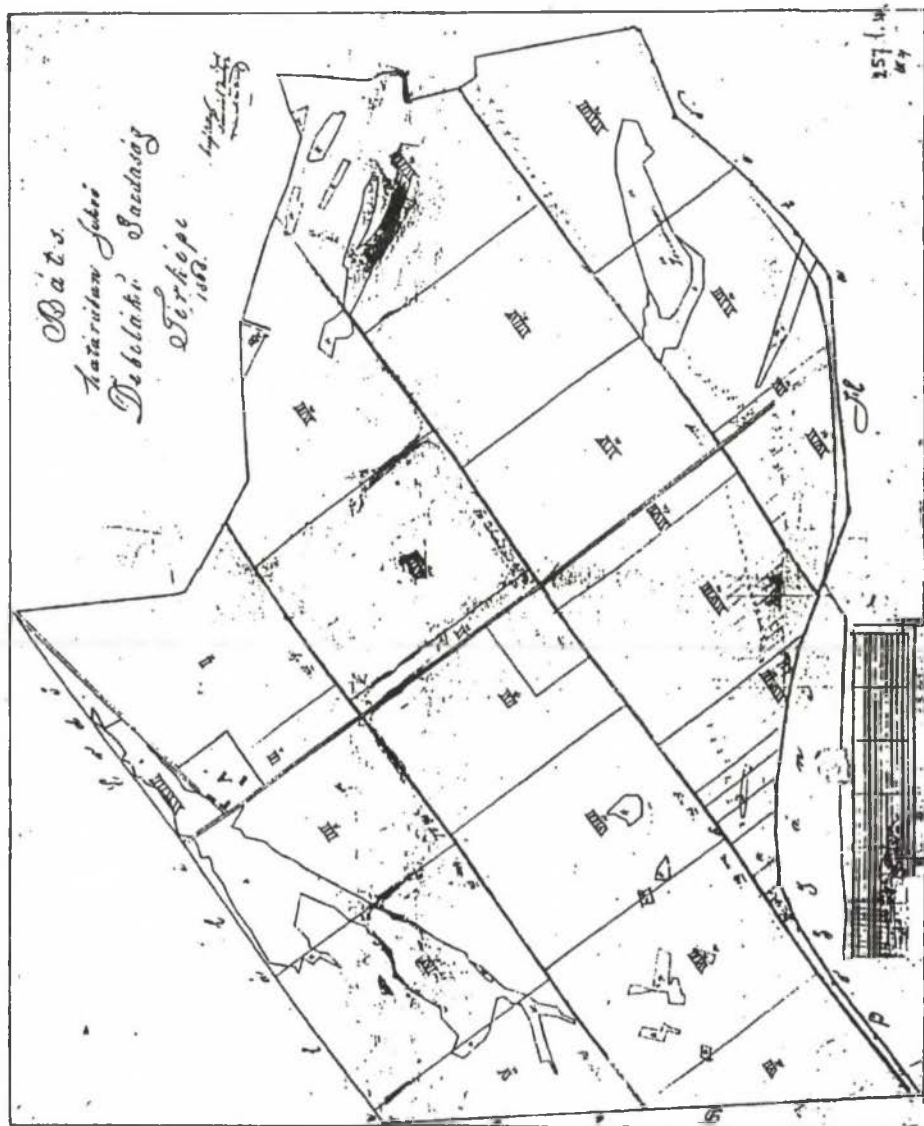
10. Kober József: A Gyűrűsalj erdő Szeremle határában, a Duna átvágásával 1846. (KÉGL. T. 59.)

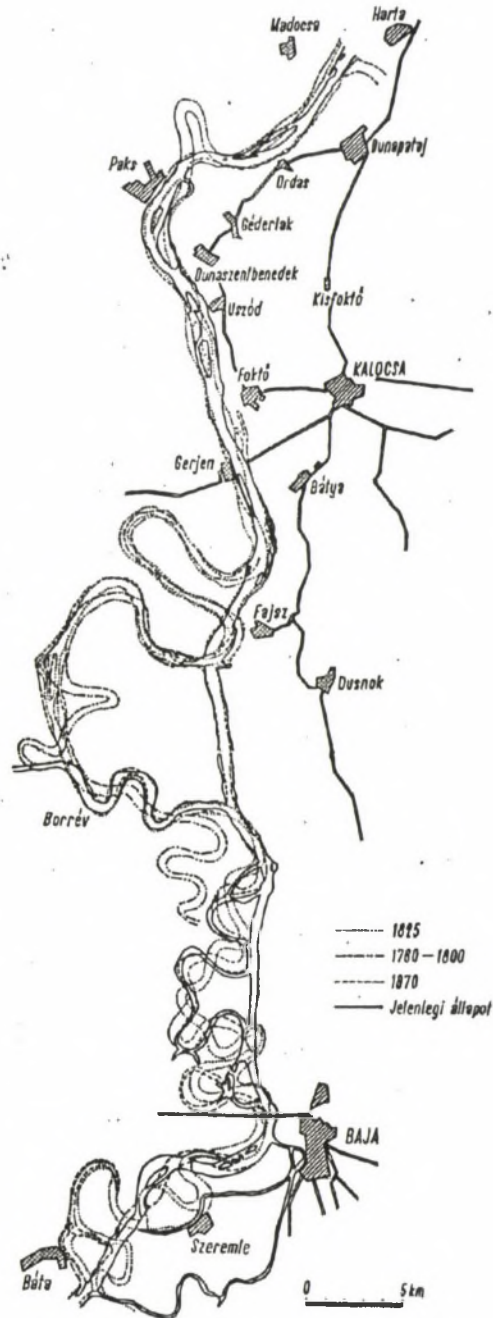
11. Kober József: Bödd-Bakod, Csepeg, Zasztó pusztai gazdaság 1860 k.
(KÉGL. T. 172.)

12. Szakáts Sándor: Irtásra kijelölt erdők Debélák pusztán 1859. (KÉGL. T. 180.)

13. Tomsich Mátyás: A debeláki gazdaság a kiirtott erdő helyén 1868.
(KÉGL. T. 181.)

14. Szerző nélkül. A Duna mederváltozásai a Dunapataj-Szeremle közötti szakaszon. (A magyar vízszabályozás, i.m. 240. p.)

KLÁRA DÓKA:
THE POSSESSIONS OF THE ARCHBISHOPRIC OF KALOCSA IN THE 18-19TH
CENTURIES

The Archbishopric of Kalocsa founded by King St. Stephen besides the country town was in possession of 3 market-towns, 17 villages and many wastes in Bács-Bodrog and Pest-Counties at the turning of the 18-19th centuries. In the Middle-Ages this land was densely populated, but in the Turkish wars destroyed villages – the memento of which was cherished by the wastes – only partially succeeded to rebuild. The archbishopric possessions were joined up with 6 communities and some wastes that reduced the land along the Danube (Uzod, Dunaszentbenedek, Géderlak) and on the sand-drifts between the Danube and the Tisza (Kecel, Dusnok, Császártöltés). The surface took 87 000 cadastral yokes after the emancipation of serfs and stood as forth among the ecclesiastical lands after the possessions of the Episcopacy of Nagyvárad, Chapter of Eger and the Archbishopric of Esztergom.

Its cultivation was advanced by many plains that were suitable for agriculture and forests more on the nationwide-average, latter growing in the catchments of the Danube. The remaking of nature, the regulation of the Danube hardly influenced on the life of the possessions. After the draining not only the arable land increased, but a part of the forests dried up, too, even the agricultural units being connected with cutting through the river's bends also got over to the opposite banks.

Abundantly possessing land the local people and the manor itself strove after the extensive development of the agriculture; there was no industry and the proper infrastructure also couldn't be shaped.

KÓHEGYI MIHÁLY

ADATOK MADARAS EGYHÁZTÖRTÉNETÉHEZ (1789–1835)

Külföldi szerzők műveiben – különösen a Magyarországról elkerült német történészek és helytörténészek esetében – gyakori jelenség, hogy eltúlozzák a kétségtelenül meglévő, az itt élő nemzetiségek elmagyarosítására irányuló törekvéseket.¹ Ezen általános, és most is fenntartott véleményem ellenére olyan egyedi jelenségről kell most szólnom, melyben határozottan tetten érhetők ezek a törekvések.

Ismeretes, hogy 1526-ban a török katasztrofális vereséget mért a magyar csapatokra, és elfoglalta az ország középső részét. 1541-től kezdve mintegy 150 éven át az ország három részre szakadt. Középen a török megszállta terület éket hasított az ország testébe, és magába foglalta az egykori fővárost, Budát is. Az észak részeket a Habsburgok uralták, míg keleten és délkeleten, a Partiumban és Erdélyben viszonylag függetlenebb, a töröknek csak adóval tartozó fejedelemség jött létre. (A viszonyok természetesen bonyolultabbak, de a további megértéshez ennyi elegendő.)²

A Bácska területe 150 éven át a török fennhatósága alá tartozott. Lakói elmenekültek, a délről felszivárgó rácok megtelepedése ellenére is csak gyéren lakott a vidék. Buda visszafoglalása után (1686) még másfél évtizedig váltakozó sikerű harc folyt a területért. A dúló, fosztogató sereg nyomán lakatlanná vált a táj.³ A 18. század elején magántelepítéssel próbálta a kalocsai érsek benépesíteni a Bácskát, de ezt természetesen csak a birtokában lévő községek

- 1 Diplich, Hans – Hockl, Hans Wolfram: *Wer Donauschwaben*. Wien, 1950.; Lehmann, Michel szerk.: *Der Donauschwabe und sein geistiges Profil*. Stuttgart, 1969.; Senz, Ingomar: *Die nationale bewegung der ungarländische Deutschen vor dem Ersten Weltkrieg*. München, 1977.; Weidlein, Johann: *Zum Beginn der Madjarisierung des dörflichen Deutschtums*. Südostdeutsche Rundschau, 1944. 651-657.; Weidlein, Johann: *Frage der Madjarisierung*. In: *Wir Donauschwaben*, Wien, 1950. 222-228.; Weidlein, Johann: *Madjarisierung der Deutschen in Ungarn und in Deutschland*. Schorndorf, 1955.; Weidlein, Johann: *Zur Geschichte der Namensmadjarisierungen*. Südostdeutsches Archiv, 1967. 177-192.; Weidlein, Johann: *Pannonica. Ausgewählte Abhandlungen und Aufsätze zu Sprach- und Geschichtsforschung der Donauschwaben und Madjaren*. Schorndorf, 1979.; Weidlein, Johann: *Hungaro-Svebica. Gesammelte Beiträge zur Geschichte der Ungarndeutschen und der Madjaren*. Schorndorf, 1981.; Senz, Josef Volkmar: *Geschichte der Donauschwaben*. München, 1987.
- 2 Az ismereteiket bővíteni óhajtóknak a következő bibliográfiákat ajánljuk: I. Tóth Zoltán: *Magyar történeti bibliográfia. 1825-1967*. 1-4. Bp. 1950. – Kosáry Domokos: *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába*. 1-3. Bp. 1951.
- 3 Acsády Ignác: *Magyarország Budavár visszafoglalásának korában*. Bp. 1886.; Kreutel, Richard – Spies, Otto: *Leben Osmans*. Bonn, 1954.

esetében tehetette.⁴ Hajósra 1722-ben a Duna felső folyása mellett lévő és Württemberghez tartozó Bussenböl, Dietelhofenböl, Zwiefaltenböl, Ohnlingenböl, Ottenweilerböl, Bremelauböl és Wiegendorfböl érkeztek ide németek.⁵ Két évre rá (1724) Nemesnádudvar kapott Felső-Ausztriából, Bajorországból (Pustín, Tittelhof), a Pfalzból, Württembergből, sőt még Franciaországból is telepéseket.⁶

Amikor ez a magánföldesúri kezdeményezés befejeződött, az állam vette kezébe a telepítéseket.⁷ Elsőnek Csátalja népesedett be 1729-ben.⁸ A többi község csak Mária Terézia, vagy II. József alatt kapott lakókat.⁹ A közvetlenül az osztrák birodalomból telepített németek ideáramlása 1790 körül lezárult, helyette – a még gyér számban létrejövő községekbe – a szomszédos településekről költözött át kisebb-nagyobb csoportokban a két nemzedéknyi idő alatt túlnépesedett, gazdasági erőben megizmosodott lakosság.¹⁰ Így történt ez Madaras esetében is.

A lakatlan pusztát Esterházy Pál 1712. augusztus 1-jén kelt nádori adományával Osztroiczky János és fia, Imre megyei főjegyző birtokába került.¹¹ A család azonban eladósodott, és 1740 táján zálogba adta a pusztát Latinovics Péter Bács megyei alispánnak 17 000 forintért. Visszaváltani már nem volt erejük. Ezért a zálogon felül 6 000 forint ráfizetéssel Latinovics Péter és neje megvásárolták a birtokot, és arra 1751. július 5-én adományt nyertek.¹² A határ területe 19 888 kis holdat tett ki, és közvetlenül a Latinovics család borsódi jószágá mellett feküdt.¹³ A megszerzett pusztát, mivel Borsódról megművelni nehezen lehetett, Latinovics János és Péter a keletről szomszédos, német telepésekkel benépesített Almás községnek adta bérbe. A Királyi Kama-

---

4 Dél-Magyarország betelepítésére általában Bodor Antal: Délmagyarországi telepítések története és hatása a mai közállapotokra. Bp. 1914.; Csetri Károly: Bácska lakossága a legrégibb időktől a XIX. század végéig. Bp. 1936.; Flach, Paul: Goldene Bácska. München, 1953.

5 Flach, Paul – Paul, Josef: Siedlungsgeschichte von Hajós, einer schwäbischen Gemeinde an der nördliche Grenze der Batschka. München, 1976. 119.

6 Petróci Sándor: Pest megye újiatelepülése 1711-1760. In: Pest megye múltjából. Budapest, 1965. I. 95-153.; Richter, Georg: Die Geschichte von Nemesnádudvar. In: Das Jahrbuch der Ungerndeutschen. Stuttgart, 1980. 92-98.; Schwedt, Herbert: Nemesnádudvar-Nadwar. Leben und zussammenleben in einer Ungarndeutschen Gemeinde. Marburg, 1990. 7.; Heckenberger Péter: Nádudvar-Nemesnádudvar. Egy észak-bácskai község történelme és településtörténete. Kalocsa, 1991. 59-68.

7 Zorn Antal: Német betelepülések és mai Bács-Kiskun megye területére a XVIII. és XIX. században. Bács-Kiskun megye múltjából. X. 325-389.

8 Ottenthal, Adam: Heimatbuch Tschatali-Csátalja. 1-2. Erlensee, 1988.

9 Horváth János: Bácska benépesedése a török hódoltság után. A Bács-Bodrog vármegyei Történelmi Társulat Évkönyve (Ezentúl: BTTÉ) 1905. 7-15.; Iványi István: A bácskai kamarai puszták állapota és beépítése 1763-ban. BTTÉ 1911. 123-153.; 1912. 17-26., 61-87.; Feldtänzer, Oskar: Joseph II. und die Donauschwäbische Ansiedlung. München, 1990.

10 Schilling, Rogerius: Ansiedler der Deutschen in Rumpfungarn. Bp. 1928.; Hatvani Dániel: Rémi krónika. Bp. 1976.; Hellenbarth Maria: Katymár. Ein ungarndeutsches Dorf in der Nord-Batschka. Schwäbisch-Gmünd, 1980.

11 Dudás Gyula: A bácskai nemes családok. BTTÉ 1893. 51-154.

12 Országos Levéltár (ezentúl: OL) Latinovics család levéltára, szám nélküli.; Bakács István: Családok, testületek és intézmények levéltárai. Bp. 1953.

13 Dudás Gyula: A borsódi és katymári Latinovics család története. BTTÉ 1899. 139-171.

ra birtokának községe nevében Piukovics Péter írta alá a szerződést 1785 május elsején. A bérleti díj felét (185 forintot) Szent Mihálykor, másik felét 1786 Szent György ünnepén voltak kötelesek fizetni.¹⁴ A bérlet lejártának évében Latinovics Péter özvegye (Bernyákovics Anna) és a gyerekek a birtok egymás közötti felosztását határozták el. A választott bírák el is különítették a testvérek részeit, és ezt írásba foglalták.

A felosztás azonban hiába történt meg, mert életbe sohase lépett. A fenti okmány kelte után alig két héttel a bíróságnak bemutatták Latinovics Péter 1780. május 5-én kelt végrendeletét, melynek 3. pontja világosan kimondja, hogy „az örökösök ... és pedig István, János, József és Péter testvérek, még atyjuk halála után se osszák fel egymás közt Madaras pusztát, vagy annak felosztásához hozzá ne járuljanak. Ha pedig valamelyikük a közös birtoklást nem akarná elfogadni, vagy felosztására törekednék, zárják ki az örökségből.”

Igaz ugyan, hogy az özvegy és a testvérek „az elhamarkodott rendelkezés” betartását a „megváltozott idők körülményeire tekintve” lehetetlennek tartották, de a végrendelet egyértelmű kikötését nem teheték hatálytalanná. Áthidaló megoldásként csupán abba egyeztek bele a választott bírák, hogy egy évig maradjon széttagoltan a birtok. „Az év letelte után azonban a közös osztozkodású urak úgy egyeztek meg, hogy az egész és teljes Madaras-pusztá benépesíttessék, a betelepített birtokot pedig az atyai végrendelet kikötésének megfelelően együttesen kezelik és kormányozzák. A jövedelmet, vagyis a földesúri és regálé járadékokat is a lefektetett felosztás alapján egyenlő részben időről-időre az osztozkodó urak egymás között felosztják és kiosztják.” Az oklevél 1786. október 29-én kelt Borsódon.¹⁵

Madaras tehát végső soron Latinovics Péter előrelátásának köszönheti újratelepülését. Ha ő nem tiltotta volna meg fiainak a terület felosztását, úgy ma négy, lélekszámban jóval kisebb falucska állana a területen, ha egyáltalán sor került volna a benépesítésre.

A testvérek komolyan vették a telepítést, hiszen saját érdekükről volt szó. Nem várták meg az év leteltét, hanem 1787. június 11-én szerződést kötöttek Szalay István ügynökkel, aki kötelezte magát, hogy Madaras praediumba megfelelő számú telepest szerez, kiosztja a jövevényeknek a telkeket, és a munkát még ebben az évben befejezi. A Latinovics testvérek minden egyes kiosztott telepes telek után két forint harminc krajcárt, a határban lévő sessioért egy forintot fizetnek ezért az ügynöknek. A kiosztás Quits Antal földmérő (geometra) úr utasítása alapján történt. A felosztáshoz szükséges segéderőket a Latinovicsok állták, élelmezésükről azonban Szalay István maga gondoskodott. Ugyancsak az ő dolga volt az urbárium négy példányban történő összeállítás, valamint a térkép elkészítése és kiigazítás alá vetése.¹⁶ Ez a térkép sajnos nem maradt ránk. Az ún. II. József-féle térkép, mely Magyarország első

---

14 OL Latinovics család levéltára, 1785. évi iratok 13.; Kóhegyi Mihály: Die Magyarisierung der Gemeinde Madaras in Südungarn. Gerhard Seewan szerk.: Minderheitfragen in Südosteuropa. München, 1992. 181-186.

15 OL uo., 1786. évi iratok 20. A felosztás vázolata is ehhez az irathoz van csatolva.

16 OL uo., 1787. évi iratok 20.

hiteles felmérése, azonban világosan mutatja, hogy a falu a Katymárról Bácsalmásra, Katymárról Kunbajára, Bajáról Bajmokra, illetve Borsódról Madaras pusztára vezető utak által alkotott szabálytalan négyszög alakú területre települt.¹⁷ Maga a falu szabályos mérnöki pontossággal kimért téglalap alakú település, a bácskai sváb községek iskolapéldája, hiszen itt nem kellett egy korábbi utcarendszerhez igazodni. A Katymárról Bácsalmásra, illetve Bácsborsodról Bajmokra vezető országutak találkozásánál, a falu közepén áll a templom. A két, igen széles főút négy szabályos negyedre osztja a falut. A mellékutcák (tizedek) derékszögben metszik egymást.

A telepítés lázas ütemben folyt. A Szalay Istvánnal kötött szerződés után alig egy hónappal már „recenter impopulatum praedium”-nak, azaz újonnan benépesített falunak nevezik az okmányok Madarast.¹⁸ A község pecsétjének címerében egy túzok áll, csőrében nádbuzogányt, vagy búzagalászt tart.¹⁹ Körrirata: „Sigillum Possessionis Madarass. 1787.” Tehát Madaras község pecsétje. 1787. Ez utóbbi a telepítés évét jelenti.

A számban gyorsan gyarapodó lakosság 1789 tavaszán írt levelében kérte a kalocsai káptalant, hogy lelkipásztort küldjenek részükre, vagy legalább egy ferences barátot, aki magyarul, németül és tótul tud prédikálni, és a szent gyónást meghallgatni. A plébánia felépítését vállalni nem tudják, mert nagyon szegények – ezt a földesúrtól kérik –, de a plébános ellátását biztosítanak (Függelék 1. szám). Ekkor már 293 pár lakik a községben, és 868 lélek a párokon kívül.²⁰ A Helytartótanácsnak is írtak ebben az ügyben, mert az leírt a kalocsai érseknek, és kérte, hogy a Latinovicsok által telepített új községben létesítsen plébániát, hiszen már 300 ház készen áll, és a teljes felépítéskor talán 400-ra is rúghat majd számuk.²¹ Átmenetileg a katymári plébános és káplánja járt a mintegy öt kilométerre fekvő faluba, de a plébános már nagyon öreg volt, a káplán beteges, így hát ez a megoldás nem lehetett jó. A világi és egyházi hatóságok csakhamar intézkedtek, mert 1789-től Nagy Imre a madarasi plébános.²² Nem maradt itt sokáig, mert 1792-ben már Körmendi István plébános ír levelet a kalocsai káptalanhoz, melyből megtudjuk, hogy a községben 2169 lélek él. Ebből 1308 a német, akik nem tudnak magyarul. A svábok a 40 kilométerre fekvő, régebben telepített Hajósról (1722) és Nemes nádudvarról (1724) jöttek, tehát a kalocsai érsek birtokáról. A szlávok (228 fő) leginkább Nyitra és Pest megyéből települtek át. A plébános a magyarosítás híve volt. Állásfoglalása szerint havonta egy prédikáció németül és szlávul éppen elég.²³

17 Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Térképtár. II. József-féle felvételek másolatai, Coll. XV. Sectio 33. Madaras természetesen még nem szerepel az 1783-ban készült térképen.

18 Iványi István: Bács-Bodrog vármegye földrajzi és történelmi helynévtára. Szabadka, 1889-1907. II. 54.

19 D[udás] Gy[ula]: A Bács-Bodrogh vármegyei községek régi pecsétjeiről. BTTÉ 1898. 161-165.

20 Kalocsai Érseki Levéltár (ezentúl: KÉL), Madarasi plébánia iratai, H. CXIV. 233. A levélben nincs keltezés, de a felzeten a kalocsai aula valamelyik tagja rávezette az érkezés (iktatás) dátumát: 1789. március 20.

21 KÉL uo. szám nélkül.

22 KÉL uo. szám nélkül. Egy 1789. április 24-ei kimutatáson szerepel a neve.

23 KÉL uo. szám nélkül. A levél 1792. július 5-én kelt.

Véleményének igazságtalanságát egyértelműen mutatják az arányszámok: német 60,3 %, magyar 29,2 %, szláv 10,5 %. Az új plébános 1803-ban a havi egy német, illetve szláv nyelvű prédikációt is sokallta. Arra hivatkozott, hogy erre külön engedélyt kell kapnia Kalocsától. Miller János, Hofgeshandt Vilmos, Schorer [Scherer] Sebestyén és Milles József, nem voltak restek, és ékes góbtűkkel levelet írtak ügyük érdekében az érseknek (Függelék 2. szám). A plébános arra hivatkozott, hogy a faluban mindössze 225 német van (47 pár és 174 lélek). Ha ez a szám fedí a valóságot, akkor a németek fogyása ijesztő, hiszen 1792-ben – tehát 11 évvel ezelőtt –, még 1308-an voltak. Pesthy Frigyes országos felméréseinek kérdőpontjaira a községi előljáróság azt válaszolta 1864-ben, hogy az 1787-es megtelepedés után négy évvel a községet terhelő nehéz úrbéri gyakorlat miatt a tótok egy része kivándorolt.²⁴ Nagyon is lehetségesnek tartjuk, hogy a németek esetében is ez történt.

Az itt maradtak sérelmei nem nyertek orvoslást, mert amikor 1822-ben, Klobusiczky Péter személyében új érsek került a kalocsai főegyházmegye élére, a madarasiak rögvést előálltak kérésükkel (Függelék 3. szám). Levelükben megírták, hogy a faluban 270 német van és három éve hallottak utoljára német prédikációt, azóta pedig nem, holott magyarul nem értenek.²⁵ Kérelmük nyomán a Kalocsai Szentszék elrendeli a madarasi német nemzetiségű hívek panaszának kivizsgálását, akik német nyelvű istentiszteletet és szentbeszédet kérnek. Az ügy kivizsgálásával a helybéli plébánost bízzák meg, nem mást, mint a 19 éve itt szolgáló Korsós Józsefet, aki időközben (1820) kerületi esperes lett! A vizsgálat fő szempontjait is megadják: mennyien beszélnek jól a magyar nyelvet, és mennyien nem?²⁶

A felettes hatóság parancsát nem vehette semmibe az esperes. Összehívta a bírót és az előljáróságot, akik elutasították a németek kérését. Válaszlevelében (Függelék 4. szám) előadja, hogy nem 270-en vannak, mint azt a madarasi németek levelükben állították, hanem csak 259-en. Eredetileg ugyan németek voltak, de az öregek (értsd: első telepések) csaknem mind meghaltak, az itt felserdült fiatalok már annyira elmagyarosodott, hogy maga a plébános sem beszél különbül magyarul, mint ők. Alig tudna 10-12 olyan lelket összeszámlálni a községben, akik nem tudnak magyarul, és azok is mind újonnan beházasodott személyek, de ők is kezdenek már magyarul tanulni. Emlékezteti a szentszéket, hogy egyszer már kiküldték vizsgálatra Terszhanszky Imre esperest, aki megállapította, hogy a németek kérése megalapozatlan. A négy évenként szokásos kánoni vizsgálat alkalmával is megjelent a németek küldöttsége főtisztelendő Csáby úr előtt, de ő megmondta nekik, hogy alkalmazkodjanak a haza törvényeihez, és gyakorolják a magyar nyelvt. A nemes uradalom – és nem a helybéli esperes –, parancsolta meg az iskolamesternek, hogy valamennyi gyereket magyarul tanítsa. „Ézért most teljesen felesleges lenne akár

---

24 Kóhegyi Mihály – Solymos Ede: Észak-Bácska földrajzi nevei Pesty Frigyes kéziratoss Helységnevtárában. Baja, 1973. 52.

25 KEL uo. szám nélkül.

26 KÉL Madarasi plébánia iratai 125/1822. A nehezen olvasható latin fogalmazvány kelte: 1822. január 29. Szentszéki utasítás.

az iskolában, akár a templomban német nyelven valamit is elkezdni, és azt, amit eddig hazánk nyelvéért építettünk, ily módon lerontani.” Ez utóbbi mondat világosan és egyértelműen elmondja a lényegét, s teljesen megvilágítja a célt is: a lakosságot minél előbb magyarrá kell tenni.²⁷

Korsós József plébános felterjesztését a kalocsai érseki Szentszék igen gyorsan, vélhetően a levél megérkezése utáni első ülésén megtárgyalta (1822. március 5.). Másnap már értesítette is a plébánost a döntésről: a németek kérését elutasítják „a mai állapotok mellett”. Egyúttal kérik, hogy Korsós József tegyen jelentést, miképpen fogadták a németek ezt a döntést.²⁸ A jelentés nem maradt ránk, legalább is az Érseki Levéltárban nem találtuk. A Szentszék azonban érezhette, hogy álláspontja merev, nem méltányos és megértő, hiszen a szomszédos vegyesajkú községekben (Katymár, Gara, Bácsbokod, Bácsborsód, Bácsalmás) felváltva volt magyar, német és bunyevác istentisztelet, és a jelekből ítélve az érsekség gondot fordított arra, hogy ezekbe a falvakba a Bácskában született és három nyelven beszélő plébánosokat nevezzen ki, vagy ha a plébános valamelyik nyelvet nem beszélte, akkor egy németül, vagy bunyevácúl – lehetőleg mindkét nyelven tudó –, káplánt küldött segítségül. A Szentszéknek az az utasítása, hogy a madarasi plébános jelentse a lakosság hangulatát, világosan utal az egyház aggodalmára. Még nyilvánvalóbbá teszi ezt a kerületi esperesnek írt levél, melyben azt kérik, hogy jelentse, milyen arányban vannak a madarasi németek a magyarokhoz viszonyítva. Az Antunovich János esperesnek szóló levél, valamint a – bizonyára tanulságos – válasz nem maradt ránk, csak egy kis feljegyzés, mely az esperes levelének szentszéki megtárgyalását adja hírül.²⁹

A madarasi németek tudomásul vették – mi mást tehettek volna –, a Szentszék döntését, de nem nyugodtak bele. Hét évvel később újfent levelet írtak, s sérelmük orvoslását kérték az érsektől. (Lehet, hogy a levelet személyesen a bérmakörúton levő érseknek adták át.)³⁰ Ebben arra hivatkoznak, hogy a németek létszáma napról-napra növekszik. Jelenleg már 54 házban 74 pár lakik, és lélekszámuk 315 (Függelék 5. szám).³¹ Nincs adatunk arról, hogy kaptak-e választ Madaras németjei, és ha igen, akkor ez mit tartalmazott. Kovács József plébános, 1835-ben egy érseki körlevélre azt válaszolja, hogy Madarason 3516 magyar és 170 német lakik, és az érsek rendelkezése alapján a szentbeszédet magyar nyelven kell tartani (Függelék 5. szám).³² A németek száma tehát tetemesen megfogyatkozott, olyannyira, hogy egy 1837-ben kiadott statisztikában Madaras már szintiszta magyar faluként szerepel.³³

27 KÉL uo., 279/1822. Korsós József válaszlevele.

28 KÉL uo. 279/1822. Csak a nehezen olvasható piszkozat maradt ránk.

29 KÉL uo., szám nélkül. Külsőn: Letárgyalva, Kalocsa 1822. július 31. napján.

30 Nincs közvetlen adatunk arról, hogy a levél keltének napján (1829. július 11.) Madarason járt volna az érsek, de azt tudjuk, hogy 1828. május 28-án a zombori kerületben bérmált. (Kapocs Nándor – Kőhegyi Mihály: *Historia Domus Bejensis I. 1690-1860*. Baja, 1991. 361.). Könnyen lehetséges, hogy a bácsalmási esperesi kerület falvainak lakóit a rákövetkezendő évben részesítette ebben a szentségben.

31 KÉL Madarasi plébánia iratai, szám nélkül.

32 KÉL uo., 473/1835. Keltezése: 1835. április 23.

33 Fényes Elek: *Magyar Országunk s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota*

FÜGGELÉK 1.

Külzet tetején:

1789 március 20.

Madarasi katolikusok kérelme a szerzetesek közül egy helyi káplán hozzájuk helyezéséért.

Jelentve a Konzisztoriumon 1789 marc. 20.

Külzet alján:

Az

Nagyméltósága Kalocsai Nemes Káptolonhoz nyuitandó.

Alázatos instantiájok

Belől irt Madarass Helységhe Lakossainak

Irattatott Horváth Ignác Helységbe notariusza által.

Belül:

Nagy Méltóságú Nemes Káptolom!

Alább is meg irt Tettes Nemes Bács Vármegyében lévő Madaras Helységnek Birája Esküttyei, és Lakossai Közönségessen a következő punctumokra való nézve alázatosan folyamodunk a Nagy Méltóságú Nemes Káptolom eleibe: tudnyailik elsöben is,

lő Valamint hogy ujonnan szállított több Helységekben is amidön az lakosok annyi számúiak meg szaporodttanak, Helyben helyezettett Lelki Pásztor nélkül mindenkor tanátsos volt, hogy ne lennének ahoz képpest Madarass Helysége is mély alázatossággal azon essedezvéen, hogy Helyben helyezettett Lelki Pásztor szerzetesek közül tsak egy Barátott³⁴ Lelkünk vigasztalására kívánna, öly modban, és rendben, hogy Magyarul, Németül gyontatást, Praedikálást szükség képpen meg tehesse, nem külömben Tötul az gyontatást, Praedikálást is ha lehetséges lehet: melly Lelki Pásztorunkat ezen zür zavar üdőben, és Háborunak ideiben³⁵ Istent ditsérni Szent Egy házunkban minden némű Áitatoságnak köteles végben vitelével (:tsak ugy mint Administratornak:) állandonak lenni kívánnánk, mert tagathatatlan szegénységünkhöz képpest is szük

---

statistikai és geographiai tekintetben. Pest, 1836-1839. II. 63.

34 A török uralom alá került magyarországi területeken a hagyományos egyházi szervezet csakhamar megszűnt. A paphiány óriási méreteket öltött, amiben a protestantizmus terjedésének is komoly szerepe volt. A válságos helyzetben csak szerzetesek szolgálatainak igénybevételével lehetett valamelyest enyhíteni. A Bácska megmaradt katolikus híveit ők pásztorolták. Ez az állapot az 1730-as évekig tartott, amikor a kalocsai érsek egymás után világi papokkal látta el a plébániákat. Szorult helyzetben azonban még évtizedekig igénybe vette a bajai ferences barátok segítségét. Kőhegyi Mihály: Adatok Baja 14-17. századi egyháztörténetéhez. In: Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön – külföldiek Magyarországon. Bp. – Szeged, 1993. 159-169.

35 II. József török elleni háborújára céloz. 1789 márciusában egy sereg vonult át Bács megyén a futaki táborba. A mintegy 200 000 katona élelmezését, szállítását elsősorban a megye községeinek kellett ellátni. A madarasiak erre utalnak levelükben.

Eszteendőkhöz képesten annyira meg gátoltattunk, hogy Tisztelendő Plébános Urat lakásának elegendő alkalmatossága végett mostansággal éppen föl nem válhattuk, mind addig még nem az Tettes Nemes Familia Földes Uraink Plébániát föl nem állították.³⁶

2ö Jövendőbeli Administrator Lelki Pásztorunknak pedig Bötsüetel élelmére való nézve Sumássan kész pénzben /:a mint is ö Fölsége Királyi Kegyes Resolutioja szerént több Helyeken is vagyon:/ el rendelt fizetését Eszteendőnként meg adni mindenkor magunkat ajánljuk, és nem mástul függvén Administrator Lelki Pásztorunk hanem egyenesen az Nagy Méltóságú Kaptolontul.

3ö Administrator Lelki Pásztorunk számára való Botsüetes Hajlékot már meg is szereztük, méglen az Ur Isten naprul napra többet fog segíteni Bennünket minnyajunkat.

4ö Az Kattymári Tisztelendő Plébános Ur öregsége, és mostani Tisztelendő Kaplányának is gyakorta való egészségtelensége miatt ezekutánn Madarassi ennyi számú népnek 293. pár Lelkeknek, Párokon kívül pedig 868. Lelkeknek mostanyi nálunk tett Conscriptio szerént, azon gondolkodunk, hogy a reánk következő Husveti Gyónásban is elegendő képpen az szolgálatott talán talán meg sem tehetik. Mind ezekért midőn mély alázatossággal essedeznénk Nagy Méltóságú Nemes Káptalonnál, hogy nekünk nyelveket tudos alkalmatos Lelki Pásztor alázatos kérésünkre mennél hamarább kegyelmessen rendelni méltóztattnék. Melly Kegyes Resolutioját a midőn ohaitva váránk, és vennénk, szerentsés hoszszas Éltekért Fölséges Ur Istent állandóan imádni meg nem szününk, még Élünk.

Nagy Méltóságú Nemes Káptalomnak.

Alázatos térd, fő haitó Szolgái
Madarass Helységnek Birájai,
és Lakossai Közönségessen

FÜGGELÉK 2.

Külzetén:

1803 január 14.

Madaras kéri, hogy tartsanak német prédikációt.
Felolvasva a Konzisztóriumon 803 május 13-án.

Belül:

Magas nemes tisztelendő Konzisztórium,
Tiszteletreméltó Kegyelmes Urak!

A magas tisztelendő Konzisztórium minden bizonnal nem veszi rossz néven keresztény katolikus gyermekeitől, hogy kénytelenek egy kegyes kéréssel

---

36 Madaras a Latinovics család tulajdonában volt. – Itt kell megjegyeznünk, hogy a latin nyelvű leveleket Kapocs Nándor, a német szöveget Rákóczi Katalin fordította magyarrá.

zavarni, annál is inkább, mert Nagy Imre tisztelendő úr, Madaras községben teljesítette a kötelességét, és az evangéliumot, minden hónapban egyszer a prédikációt is elmondta német nyelven; utóda, Körmendi István, ha nem is mindig meghatározott vasárnapokon, de mégis minden ünnepen szintén így cselekedett; mivel a mostani tisztelendő lelkész Korcsocs [Korsós] József nem tart német nyelven [istentiszteletet], kénytelenek voltunk – mi katolikus keresztények – megkeresni őt, hogy legalább minden harmadik, vagy negyedik héten német prédikációt tarson Madaras községben, ahol 41 [német] család él, és a húsvéti gyónást 174 öreg és fiatal végezte el, összesen pedig 225 keresztény katolikus lélek él itt. Korcsocs [Korsós] József lelkész úr azt válaszolta, csak magyarul fog beszélni, és csak meghatározott utasításra fog németül prédikálni. Kérésünket csak akkor teljesíti, ha a magas tisztelendő Konzisztórium erre engedélyt ad. Ezért a legalázatosabban kérjük a magas tisztelendő Konzisztóriumot, hogy kegyes kezét tegye keresztény katolikus gyermekeinek fejére, és tisztelendő urunknak adja meg az engedélyt, hogy minden harmadik, vagy negyedik vasárnapon németül prédikálhasson. Miközben nem szűnünk meg a legalázatosabban kérni Istenünket, hogy a kegyes döntést elősegítse.

Madaras, 1803. január 14.

A legalázatosabb katolikus
keresztény gyermekei
Miller János,
Hofgeshand Vilmos,
Schorer Sebestyén,³⁷
Miller József az egész német
gyülekezet nevében.

FÜGGELÉK 3.

Külzetén:

Megkapva [kézhez véve] 822 jan. 23.

A madarasi németek folyamodványa azért: hogy a templomban, nemzetiségük arányában saját nyelvükön is tartsanak istentiszteletet.

Jelentve: 822 január 29. napján.

Tekintetes
Kalocsai Káptalan
Nagyságos Kegyelmes Uraknak
egy alázatos kérés

Belül:

Tekintetes Káptalan,
Nagyságos Kegyelmes Urak!

---

37 A Schorer, esetleg Schörer név helyes olvasata Scherer. Az aláírások nem saját kezűek, azokat ugyanaz a kéz írta – vélhetően a jegyző -, mint a levelet.

Mivel Madaras községben a gyermekek sem az iskolában nem tanulnak németül, sem a templomban az istentiszteleteket nem tartják német nyelven, kénytelenek lennének egy német tanítót felvenni, de a község nem tud két tanítót eltartani; ami pedig az istentiszteletet illeti, mivel a németség elszaporodott – 42 ház, 60 házasság [család], az özvegyek nélkül, összesen 270 lelket számlálunk -, szükséges, hogy az istentiszteletek, az evangélium, a prédikációk arányosan németül is elhangozzanak, amivel a tisztelendő urunk is egyetértett; három évvel ezelőtt hallottunk német prédikációt, azóta pedig nem, magyarul pedig nem értünk.

Ezért a legalázatosabban kérjük a tekintetes Káptalant, mivel mi katolikus keresztények is szeretnénk a hitben erősödni, és gyermekeinket is istenfélelemben felnevelni, kegyesen rendelje el, hogy Madaras községben az istentisztelet német nyelven tartassék meg a lakosság arányának megfelelően. Mely kérést a legalázatosabban megismételjük, és maradunk a teljes német hitközség nevében a legalázatosabb szolgálói.

Madaras, 1822. január 22.

FÜGGELÉK 4.

Külzetén: 279/822.

Érkezett 822. március 4.

Belül:

Főtisztelendő éneklő-kanonok és általános káptalani helynök úr, legkegyelmesebb Uram!

A kérvényre, melyet plébániám német hívei a tisztelendő Szentszékhez intéztek, amelyben először az evangélium nyelvükön történő felolvasását, továbbá német beszédeket kívánnak, alázatosan a következőket válaszolom: ők mindenképpen eredetiek [t.i. német származásúak], de nem annyian, mint azt kérvényükben állították, 270-en, hanem – az én jobb és a lelkek összeírásából vett számításom szerint – 259 lélek, és nagyobb részük már madarasi utód; öregjeik csaknem mind kihaltak, és a fiatalság, amely itt serdült fel, már annyira elmagyarosodott, hogy én sem beszélek jobban magyarul, mint ahogy ők beszélnek ezt a nyelvet. A németeknek ezt a kérvényét, miután összehívtam községünk bíróit, ismertettem velük, és valamennyien, velem együtt – aki pedig a dolgot lelkiismeretesen, mint lekipásztor adom elő –, visszautasították; mivel teljességgel felesleges lenne a templomban most már valamilyen német nyelvű isteni szolgálatot kezdeni, mert már az összes német jól tudja és beszél a magyar nyelvet: alig tudnánk 10-12 olyan lelket összeszámlálni községünkben, akik nem tudnak jól magyarul, s ezek mind olyanok, akiket nem régen, mint új házasságokat idehozottak, s akik már elkezdtek magyarul tanulni. A tisztelendő Szentszék egyszer már elintézte ezt a dolgot, amikor Terszhanszky Imre esperes urat szent-székileg kiküldte, hogy tudakolja meg a madarasi németek számát, s ő azt megállapította, jelentette is, és a németek – különben

megalapozatlan – kérését elutasította. A kánoni vizsgálat alkalmával is megjelentek a németek ezen kérésükkel főtisztelendő Csáby úr előtt; de itt sem értek el semmit, már akkor megmondták nekik, hogy alkalmazkodjanak a haza törvényeihez, kis számukkal mind az iskolában, mind a templomban gyakorolják magukat a magyar nyelvben. Így a nemes uradalom megparancsolta, hogy a német tanítóval és iskolamesterrel szemben valamennyi gyermeket egyenlőképpen magyarul tanítsák. Ezért már most teljesen felesleges lenne akár az iskolában, akár a templomban német nyelven valamit is elkezdni, és azt, amit eddig hazánk nyelvéért építettünk, ily módon lerontani. Míg ezt hivatalosan és alázatosan főtisztelendő uraságodnak jelentem, kegyeiben és jóindulatába ajánlottan maradok és vagyok
Madarason, 822. febr. 24-én

főtisztelendő uraságodnak
engedelmes szolgája

Korsóss József s.k.
kerületi esperes
és madarasi plébános

FÜGGELÉK 5.

Külzetén:

A

Fő Méltóságú Kalocsai Érsek ő Excellentiája
Klobusitzki Klobusitzki Péter Ur, Leopold Rendi Keresztje Vitéze Cs. K. Valóságos Titkos Tanácsos, és a Hét Személyű
Törvény Szék Köz Bírójához, Kegyelmes Fő Lelki
Pásztorunkhoz
Alázatos könyörgése
a benti írt Madarasi Német Kösségnek.

Belül:

Fő Méltóságú Kalocsai Érsek
Kegyelmes Fő Lelki Pásztorunk!

Minekutánna mi alább meg irattak Madaras Helységének Németh Lakossai ezen Helységnek meg szállítása idejéül az ennek előtte való Nagyon Tisztelendő Helybéli Plébános Uraktól, az Madarasi Anya-Szent-Egy-Házban Németh nyelven Evangelium olvasását, Praedicationokat és egyéb Lelkünk üdvösségére szolgálato Tanításokat meg nyertünk volna; nem tudhattyuk az okát miért? A mostani Nagyon Tisztelendő Esperes és Helybéli Plébános Korsos Josef ur, azon Lelkünk örömetül bennünket meg fosztott légyen, sem Evangeliumot sem Praedicationot, sem pedig Tanításokat Német nyelven tőle nem

hallunk, sőt a mi több a Tanítónak is meg tiltotta, hogy az oskolában a Gyermekünket Németül ne tanítsa, és valóban a Német Gyermek ha Anyai nyelvükön tanulni akartak, az oskolából ki igazítottak, hol ott ehez sem Nygon Tlendő Plébános Urnak sem Tanitójának jussa nem volna, mint hogy a Fölséges Királyunknak az a kegyes parantsolatja, hogy minden Falusi Oskolákban a Gyermek Deák, Magyar és Német nyelven tanuljanak.³⁸ Ennek ellenkező esetiben az a következés lészen, hogy az Gyermekünk minden Lelki fegyver nélkül föl nőnek, utoljára a Barmokhoz hasonloká lesznek; de mellette mind Nygon Tlendő Plébános ur Bére, mind pedig Tanitójáé tölünk Esztendönként meg kívántatik, és pedig sulyos mértékel, a többi között az ugy nevezet stolát már 6 Esztendöktül fogva pengő pénzben, azon menyiségben, a mind az Tekintetes Nemes Kalocsai Káptalan Kegyes meg határozást válto pénzben kiadni méltoztatott; mint egy erőltette rajtunk meg veszik. Arra való nézve mély alázatossággal esedezünk Excellentiádnak kegyes szine előtt, méltoztassék meg rendelni, hogy ezentul az Anya Szent egy Házunkban, az Evangelium olvasása, Praedicatiok, szent mise alatt az Énekek, Hirdetések és Tanítások Német nyelven tartassanak. Excellentiád által kegyessen meg rendelendő Vasárnapi, és egyéb ünepnapokban, anyival is inkább, mint hogy a Németek száma naponként szaporodik a mind ez a mái napig 54 Házban 315 Lélek vagyon, pár pediglen 74. – Mely alázatos könyörgésünk után magunkat hogy ez Atyai pártfogásában ajánlottak csokolván föl szentelt kezeit maradunk holtig

Excellentiádnak

Alázatos Szegény Szolgái és Hivei Madarasi Német Kösség.

Költ Madarasson Julius 11-kén 829

Mint hogy a Madarasi Németség az egész Madarasi Kösséggel egy aránt az köz terhet huzák, az egész Madarasi Kösség a főntebb ki tett, kívánságukért alázatosan esedezik.

Költ mind fölyöbb.

Kisspál Jozsef Bíró

az Esküttek és az

egész Madarasi Kösség.³⁹

---

38 Az 1777-ben bevezetett Ratio Educationis a német nyelv tanulását helyezte előtérbe. A madarasi németek ennek a rendelkezéseit aligha ismerték, kérvényüket minden bizonnal a jegyző írta.

39 Az utolsó bekezdést a község előjárósága írta támogatva a madarasi németek kérését. Az irat jobb oldalán a falu viaszpecsétje látható.

FÜGGELÉK 6.

Külzeten:

Jelentés a madarassi plébánián használt nyelvekről
az 1835. évben

Belül:

Jelentés

az 1835. április 23-án 473. Hat. szám alatt kiadott Körlevél következményeként a madarassi plébániáról.

Madarass Plébánián

Hány és milyen nyelv van

Magyar és német

Mennyi hívő van? Mindegyik nyelv külön száma?

Magyar 3 616
Német 170
Összesen: 3 786

Vannak-e németek, akik értik a magyar nyelvet? Ha így van, közzöltessek ezek száma külön, mindkét nemzetiséget illetően.

Minden német ért és beszél magyarul.

A nagyméltóságú új érsekünk és főpásztorunk mit rendelt el a kánoni vizsgálat alkalmával a beszédekkel illetően, milyen nyelven és milyen rendben kell tartani?

Hogy mindig csak magyar beszédek kell tartani.

Korsós József s.k.
helyi plébános által

MIHÁLY KÓHEGYI

A CONTRIBUTION TO THE ECCLESIASTICAL HISTORY OF MADARAS (1789–1835)

Foreign authors often tend to overestimate the importance of the undoubtedly extant tendency to integrate into the Hungarian nation the nationalities living in the area. Notwithstanding the author's general opinion restated above, the present study is an account of an event which is a reflection of the tendency mentioned. Madaras, as any other settlement of the Bácska Region, had become unpeopled during the Turkish invasion, and resettlement began as a primarily German population from the Austrian Empire started to inhabit the area in the reign of Maria Theresa. The inhabitants quickly increasing in number turned to the Chapter of Kalocsa for a pastor in 1789. The vicar appointed in the same year to serve for Madaras was an adherent of integrating nationalities to the extent that he provided the German population (accounting for 60.3 % of the inhabitants) and the Slavic population (10.5 %) with German and Slavic service only once in a month. The German settlers protested against this and turned for support to their Archbishop in 1803. However, no remedy was found and although much of the German and Slovak population left the area because of the hardships of the village related to villein socage those remaining contacted the newly appointed Archbishop of Kalocsa for help in 1822.

The way in which the case at hand was handled can be judged from the fact that the man appointed by the Ecclesiastical See to investigate the complaint submitted was the local parson. His response throws light on the point in question and provides a clue to the parson's aim: to turn the population of Madaras into a Hungarian population as soon as possible. The Ecclesiastical See must have realized the rigidity of their stand in rejecting the request of the German-speaking people: service in the surrounding villages was held, in turns, in Hungarian, German and Croat. It appears that the archiepiscopacy did pay attention in these villages to appointing parsons who were born in the Bácska Region and could speak three languages. In case a parson could not speak one of the languages, a chaplain with a good command of the other language(s) was sent to assist the parson. In the case of Madaras, however, the archiepiscopacy of Kalocsa was content with rejecting the request and asked for a report on the current feelings of the people of Madaras. Being discontent with the decision made by the Ecclesiastical See, the inhabitants of Madaras repeated their request addressed to the archbishop seven years later. The future of that request is unknown to the author. One thing, however, is certain: the vital statistics issued in 1837 lists Madaras as a location consisting of a purely Hungarian population.

ADRIÁNYI GÁBOR

A SZOCIÁLIS KÉRDÉS A NÉMET ÉS A MAGYAR KATOLIKUS EGYHÁZBAN 1891 ELŐTT

Németországban¹ az ipari forradalom Angliához viszonyítva csaknem három generációs késéssel érkezett.² 1850-ben még a lakosság 55 %-a földműveléssel foglalkozott és a 2,9 millió munkavállaló közül csupán csak 100 – 120 ezer dolgozott valamilyen gyárban. Ipari állammá Németország csak 1870 és 1900 között lett, amikor az 5,5 millió önálló munkavállaló számának változatlan megtartása mellett az ipari munkások száma 80 %-kal, 14,1 millióról 25,4 millióra emelkedett.³ Hogy Németországban az ipari munkásság problémáinak eleinte kevés figyelmet szenteltek, annak oka azonban nemcsak az említett fáziseltolódás volt, hanem az is, hogy a német politikát és társadalmat a század elején és közepén két olyan kérdés foglalkoztatta, amely Angliában már rég megoldódott: politikai liberalizmus harca a fejedelmi abszolutisztikus restauráció ellen az általános polgári jogok érdekében – a rendi társadalom Németországban 1848-ig nagyjában, 1919-ig pedig részleteiben fennmaradt –, valamint a német nép államegysége.⁴ Mint ismeretes, a német-francia háborút lezáró új Német Birodalom megteremtése 1870-ben, majd annak törvényhozása nyitotta meg azokat a szédületes lehetőségeket, amelyek a fentebb vázolt fejlődéshez vezettek.

- 1 (Németország alatt a tárgyalt korszakban elsősorban a Német-Római Szent Birodalom jogutódját, az un. Német Szövetséget (1814-1870) kell érteni, amelyhez 35 fejedelemség és négy városállam, mintegy 300 szuverén terület tartozott.)
- 2 (A kérdés irodalma, mely a 2. világháború után a kutatás középpontjában áll, szinte áttekinthetetlen. Katolikus standardmunkák, amelyek bőséges irodalmat is hoznak:
– Gottschalk, Wilfried – Karrenberg, Friedrich – Stegmann, Franz Josef: Geschichte der sozialen Ideen in Deutschland (= Deutsches Handbuch der Politik, 3). München – Wien, 1969.;
– Henning, Friedrich Wilhelm: Die Industrialisierung in Deutschland 1800-1914. Paderborn, 1976.;
– Monzel, Nikolaus: Die katholische Kirche in der Sozialgeschichte. Von den Anfängen bis zur Gegenwart. München – Wien, 1980.;
– Rauscher, Anton (kiadó): Der soziale und politische Katholizismus. Entwicklung in Deutschland 1803-1963. 1-3. (= Geschichte und Staat 250-252.) München, 1982. (A 2. kötetben rendkívül tanulságos: Roos, Lothar: Kapitalismus, Sozialreform, Sozialpolitik, 52-158.;
– A Katolikus Társadalomtudományi Intézet (Zentralstellen der katholischen Sozialwissenschaften, Mönchengladbach) Kirche und Gesellschaft c. eddig több mint 200 füzete.)
- 3 (Henning, 33. Egyedül Poroszországban 1846 és 1861 között a gépek száma csaknem hatszorosára emelkedett, Gottschalk, 69.)
- 4 (Roos, 56-57.)

Engels 1854-ben közzétett munkájában⁵ az angol munkásosztály helyzetéről a jelenkort illetően ugyan jó helyzetrajzzal szolgált, de az ipari forradalom előtti állapotokat idillikus képével teljesen meghamisította. A jeles marburgi államjogász, Bruno Hildebrand hiába cáfolta meg azonnal Engels állítását. Tézise, hogy az általános nyomorért a gátlástalan kapitalizmus, az ipar a felelős, szinte a mai napig közfelfogássá vált. A tömegnyomor, az ún. pauperizmus ugyanis már jóval az iparosodás előtt rányomta bélyegét az egész német társadalomra. Ennek fő oka a népesség robbanásszerű megsokszorozódása volt.⁶ Míg Németországban 1780-ban 21 millió ember élt, addig 1825-ben már 28 millió, 1850-ben 35 millió és 1875-ben 43 millió.⁷ Az agrár- és korai ipari termelés ezzel a népességszaporulattal nem tudott lépést tartani, az elszegényedés egyre nagyobb méreteket öltött, főként, mivel egyidejűleg az agrártermékek ára emelkedett, a munkások jövedelme, a reális bérek pedig csökkentek. 1880-tól kezdve már a lakosság proletárrá válásáról is lehet beszélni, amelynek természetes velejárója volt, hogy a házasársak, az asszonyok, sőt, a gyermekek is kenyérkeresetre, munkára kényszerültek.

A katolikus egyház ezzel a fejlődéssel szemben egyelőre tehetetlen volt. Az 1803-as, ún. szekularizáció, nemcsak az ezer éves birodalmi egyház végét jelentette, hanem műkincseinek, vagyonának és kb. évi 22 millió aranyforint jövedelmének teljes elvesztését is.⁸ A mindenéből kifosztott egyház a felvilágosult államok politikai befolyása alá került és csaknem ötven évig tartott, míg új belső strukturáját, szervezeteit és lelkipásztori koncepcióját kiépíthette. A szociális kérdés helyes megítélésében azonban zavarta az imént felvázolt pauperizmus is: a katolikus egyház – mint az egész társadalom –, már az ipari fejlődés előtt is a szegénységhez, mint kortünethez hozzá volt szokva és jó ideig tartott, míg a növekvő elszegényedés és a rohamos ipari fejlődés között okozati összefüggést fedezett fel.⁹

Adam Heinrich Müller (1779-1829) és Franz von Baader (1765-1841) professzorok voltak az első német katolikusok, akik a szociális kérdésre felhívták a figyelmet.¹⁰ Müller az angol Adam Smith-szel foglalkozva már 1808-ban drezdai előadásában a dolgozó tömegek nyomoráról beszélt és követelte a munkás megbecsülését egy olyan társadalmi rend keretén belül, amelyben a munka és a tőke egymással egyensúlyban áll. Például javasolta a munkások számára takarékpénztárak felállítását (az első osztrák takarékpénztár „Erste Österreichische Sparkasse” léte is az ő nevéhez fűződik. Franz von Baader, már az első, 1835-ben megjelent írásában¹¹ felismerte, hogy a szociális kérdést

---

5 (Die Lage der Arbeiterklasse in England.)

6 (Henning, 17-18.)

7 (Uo.)

8 (Schäfers, Michael: *Rerum novarum – Ergebnisse der christlichen Sozialbewegung von unten*, in: *Concilium* 27, 5 (Okt. 1991), 351-359. Itt: 352.)

9 (Roos, 57.)

10 (Részletesen Stegmann, 337-340.)

11 (Über das dermalige Missverhältnis der Vermögenslosen oder Proletaires zu den Vermögen besitzenden Klassen der Sozietät in betreff ihres Auskommens, sowohl in materieller als in intellektueller Hinsicht, aus dem Standpunkte des Rechts betrachtet. München, 1835. Újra nyomtatva: Franz von Baader: *Gesellschaftslehre* (kiadta: Hans Grassl). München,

egyedül jótékonykodással nem lehet megoldani. Szükségesnek tartotta, hogy egy megújított rendi társadalom keretén belül a munkásság saját érdekképviseletet alkosson.

Ez az un. romantikus társadalomkritika azonban egyelőre hathatós eredményt nem tudott elérni. Hibája volt, hogy a tőke és a munka viszonyából származó osztálykülönbségeket, mint szociális problémát, ugyan helyesen értelmezte, de a megoldást nem egy új társadalmi rend megteremtésében, hanem a régi rendi társadalom keresztény megreformálásában kereste. Új utakra 1837-ben az első igazi német szociálpolitikus, Franz Joseph von Buss (1803-1878) lépett.¹² A badeni Parlamentben ekkor mondott beszédében nemcsak a munkáskérdés egész társadalmi horderejét tárta fel, hanem annak megoldására egy részletesen kidolgozott programot is előadott. Ennek lényege abban állt, hogy az állam a munkás védelmére egy egész törvényhálózatot alkot, s míg az állam a maga részéről egy aktív munkaügyi, piaci politikát folytat, hogy az agrár-, az ipari-, és pénzgazdálkodás között egyensúlyt biztosítsa, addig a munkásság jogot nyer érdekei biztosítására saját szervezeteket, így takarékpénztárakat és betegsegélyzőket is létesíteni.

A liberalizmus politikai diadala és térhódítása 1848 után nem engedte sem Buss elképzeléseit megvalósítani, sem a katolikus szociálkritikát kibontakoztatni. Az utódok, mint a rajnai Reichsperger fivérek (Peter-Franz Reichsperger és August Reichsperger) ugyan már Marx előtt az ipari proletariátus helyzetét helyesen elemezték, de sem ők, sem pedig az Adolf Kolping (1813-1865) által felállított és mindenütt, így még Magyarországon is elterjedt katolikus legényegyletek, sem pedig más, mint a fiatal plébános, Wilhelm Emmanuel Freiherr von Ketteler (1811-1877) által propagált nézetek nem tudtak lényeges változást hozni.¹³ A politikailag falhoz szorított német egyház a szociális kérdésben még mindig elsősorban vallási kérdést látott és ezt egy pasztorális, lényegében karitatív programmal vélte megoldhatni.

A fordulat 1863-ben következett be. Ferdinand Lassalle (1825-1864), aki mint szenvedélyes szociálpolitikus irataival és beszédeivel már országos hírnévre tett szert, 1863 márciusában egy röpiratával¹⁴ elérte, hogy német földön az első önálló munkáspárt („Allgemeiner Deutscher Arbeiterverein”, Lipcse) megalakulhasson. Mint ismeretes, pártja később, 1875-ben, a Bebel és Liebknecht által létrehozott Szociáldemokrata Munkáspárttal, a későbbi Szociáldemokrata Párttal egyesült. Lassalle pártalapítása a katolikus egyházat állásfoglalásra kényszerítette. A Frankfurter Katolikus Nagygyűlés azonnal, még 1863 nyarán a szociális kérdést napirendjére tűzte és Ketteler, aki 1850-ben mainzi püspök lett, hozzáfogott a Lassalle által felvetett problémák alapos tanulmányozásának. Munkáját, amelynek címe „A munkáskérdés és a kereszténység” volt, 1864-ben hozta nyilvánosságra.¹⁵ Írása nagy szenzációt keltett és

---

1957. 235-252.)

12 (Részletesen Stegmann, 347-349.)

13 (Uo. 349-350; 342-345. – Roos, 67-74.)

14 (Offenes Antwortschreiben an das Zentralkomitee zur Berufung eines allgemeinen deutschen Arbeiterkongresses in Leipzig.)

15 (Die Arbeiterfrage und das Christentum. Mainz, 1864. Neudruck: Kettelers Schriften, 3

több nyelvre lefordítva az egész katolikus egházban ismertté vált. Ketteler, miközben Lassalle tételeit bírálta, egy katolikus szisztematikus szociálpolitika és szociálreform alapjait vetette meg. A szociális kérdés ökonómiai és politikai okait, összefüggéseit ugyanis messzemenően felderítette, az egyetemes eszmecserébe pedig a szakszervezeti fogalom több variánsát is belevitte.

A szociális kérdés Kettelert később sem hagyta nyugton. Vele több tanulmányban is foglalkozott.¹⁶ Újabb felismeréseinek lényegét a Fuldai Püspök-kari Konferenciának 1869-ben egy terjedelmes referendumban nyújtotta át.¹⁷ Véleményét tízezer munkás előtt Offenbachban is kifejtette.¹⁸ Megállapította, hogy a modern ipar rendszerét a közeljövőben semmi sem fogja helyettesíteni, ezért nem az ipart kell megváltoztatni, hanem az ipar működésének módszerét. A munkásnak részesednie kell az ipar áldásaiban, ez pedig csak úgy történhet, ha a munkapiac on uralkodó hatalmi rendszert megváltoztatjuk. Ezzel kapcsolatban az angol „Trade Union” nyomán kifejti a munkásosztály szakszervezeti, sőt sztrájkolási jogát is. Ketteler másik nagy felismerése – a munkásosztály jogai mellett –, hogy az állam a munkások védelmében és érdekében széleskörű szociális törvényhozásra köteles. Az állam adta meg az iparosodás teljes szabadságát, az államnak kell tehát ennek túlzásait, vadhatásait is lenyesni. Ketteler az állam ezirányú feladatait konkrétan is felsorolja, pl. a gyermekmunka megtiltását, a munkaidő szabályozását és korlátozását, az egészségre ártalmas munkahelyek bezárását, a kárt szenvedett munkások kártalanítását és így tovább. A mainzi püspök minden köntörfalazás nélkül püspöktársai lelkére beszélt: „Az egyház képtelen a Jézus Krisztusról ráruházott feladatot, millió és millió hívőt az üdvösségre vezetni, ha a szociális kérdést ignorálja és ehelyett a lelkek szokásos pasztorációjával foglalkozik”. Azaz, mint kifejtette, a szociális kérdés magát a depositum fidei-t, vagyis a keresztény hitet érinti. Éppen ezért az egyháznak saját szociális programmal kell fellépnie. Ezt Ketteler a püspöki kar számára hét pontban fogalmazta meg:

1. Az egyház a különféle munkásmozgalmakat és -szervezeteket támogatja.
2. Az egyház a papképzésnél a szociális és nemzetgazdasági tanulmányokat előírja.
3. Ipari plébániákon csak szociális téren képzett papok működhetnek.
4. A munkások kapjanak egy olyan lelki vezetőt, mint a tanoncifjúság számára Adolf Kolping volt.
5. Minden egyházmegyében legyen a munkáskérdés számára egy központi iroda és vezető.
6. A munkásoknak legyenek saját sajtótermékeik.
7. Az évenkénti Katolikus Nagygyűlések („Katholikentage”) foglalkozzanak hivatalból a szociális kérdéssel.

(kiadta: J. Mombauer). Kempton – München, 1911. Valamint Sämtliche Werke und Briefe (kiadta: E. Iserloh), I. Mainz, 1977.)

16 (Stegmann, 383.)

17 (Kettelers Schriften, III. 145-166.)

18 (Erre 1869. július 25-én az Offenbach melletti un. Boldogasszony-réten (Liebfrauenheide) került sor, a beszéd: uo. III. 184-214.)

Ketteler átütő javaslata ahhoz vezetett, hogy az egyház a szociális kérdéssel rendszeresen kezdett foglalkozni és hogy Németországban, elsősorban az iparvidékeken –, munkásegyletek keletkeztek, amelyek egy központi lapot is kiadtak („Christlich-Soziale Blättern”). Ketteler elképzelései bizalmas munkatársán, Christoph Moufang (1817-1890) mainzi teológiai tanáron keresztül Rómába is eljutottak. Moufang a 19. századi megújódott német katolicizmus egyik oszlopa,¹⁹ 1864 óta a szociális kérdéssel politikai síkon is foglalkozott és Ketteler javaslatára IX. Piusz pápa az Első Vatikáni Zsinat konzultorának nevezte ki. Moufang 1869 januárjától júliusáig tartózkodott Rómában és mint az un. egyházpolitikai bizottság (Commissio politico-ecclesiastica) tagja négy zsinati dekretum-tervezet kidolgozásában vett részt.²⁰ Elutazása előtt azonban a bizottság számára a szociális kérdéstről egy un. votumot, szakvéleményt dolgozott ki, amelyhez két tervezett dekretumot és egy 18 kérdést tartalmazó kérdőívet is csatolt.

Votumában francia szociáletikusokra támaszkodva követelte a kommunizmus, szocializmus és korlátlan gazdasági liberalizmus elítélését kívül egy keresztény szociálpolitikai program kidolgozását, így többek között a munkáskérdés egyházi felkarolását, nehogy a munkástömegek hitetlen, sőt egyházellenes vezetők kezébe kerüljenek. Moufang tervezete a szociális kérdéstről 20 fejezetből, az egyházi karitásról szóló dekretum-tervezete pedig 7 fejezetből állt. A bizottság Moufang iratát átdolgozva egyetlen dekretumba tömörítette, amelynek címe: „Decretum de pauperum operariorumque miseria sublevanda” volt, azaz dekretum a szegények és a munkások inségének megszüntetéséről. Ebben Moufang sok javaslata megtalálható, de a szöveg sokat vesztett erejéből, mert a bizottság a szociális kérdést, mint az egyházpolitikai problémák egyikét, erősen leszűkítette. A dekretum 1869. október 3-án a zsinati, un. irányító bíborosi bizottság elé került, a zsinat maga azonban nem is foglalkozott a tervezettel. Utólagos megítélés szerint talán jobb is volt, mivel a szöveg fogyatékosága és kiforratlansága az egész katolikus szociális etikát tévútra vezethette volna.

A szociális kérdés feldolgozása Németországban a politikai katolicizmuson belül folytatódott. A Centrum Párt a szociális kérdést 1871-ben hivatalosan programjává tette; egy egész sor katolikus politikus foglalkozott vele és az évenkénti Katolikus Nagygyűlések is nagy figyelmet szenteltek a munkáskérdésnek. Így az 1882-es frankfurti gyűlés határozata alapján egy év múlva a katolikus délnémet és osztrák szociálpolitikusok külön szervezetet („Freie Vereinigung katholischer Sozialpolitiker”) alapítottak és a csehországi Haid kastélyban programpontokat dolgoztak ki („Haider Thesen”).²¹ Németországban 1889-ben már 168 katolikus munkásegylet, 51 inasegylet és 26 munkásnői, valamint 37 ifjómunkás szervezet működött és összesen 60 ezer tagot szám-

19 (Götten, Josef: Christoph Moufang. Theologe und Politiker 1817-1890. Mainz, 1969.)

20 (Lenhart, Ludwig: Regens Moufang und das Vaticanum, in: Jahrbuch für das Bistum. Mainz, 5 (1950), 400-441. és Gatz, Erwin: Das Erste Vatikanische Konzil und die soziale Frage, in: Annuario Historiae Conciliorum, 3-1,2 (1971), 156-173., a szóbanforgó dokumentumokkal.)

21 (Steger, 389-390.)

lált.²² A Genf-Lausanne-i püspök, Gaspard Mermillod (1824-1892) érdeme volt, hogy 1885-ben a német-osztrák szervezetet („Freie Vereinigung katholischer Sozialpolitiker”), az 1870-ben alapított francia bizottságot („Conseil des études de l’oeuvre des cercles catholiques d’ouvriers”) és a római szociális kört („Circolo dei studi sociali ed economiche”) egy svájci szervezetbe, az un. Freiburgi Unióba („Union catholique d’études sociales et économiques à Fribourg, Suisse”) tömörítette. Mint ismeretes, ez utóbbi később Mermillod vezetése mellett azokat a szempontokat dolgozta ki, amelyek a „Rerum novarum” enciklikában részletes kifejtést is nyertek.

Magyarországon az egyház a munkás- és szociális kérdésben sokáig nem foglalt állást. Csak akkor, amikor a Szociáldemokrata Párt elődje, az Általános Munkásegylet 1869-es első tömeggyűlésén az egyházi rend mellett az egyházi vagyon eltörlését is követelte, majd pedig a most már Frankel Leó (1844-1896) vezetése alatt álló 1876-os és az 1879-es pesti munkásgyűlés általános egyházellenes és antiklerikális követelésein kívül XIII. Leó pápát a kommunizmust és szocializmust elítélő „Quod apostolici muneris” (1878) kezdetű enciklikája miatt személyesen is megtámadta, emelte fel Simor János bíboros-hercegprímás – jóllehet tompított hangon –, tiltakozó szavát. 1879. március 20-án Simor a Szent István Társulat gyűlésén a kor tévedéseiről („a keresztény hitet magánügynek kiáltva az állami, társadalmi életet keresztény hit nélkül akarják megszervezni”) beszédet mondott és ezzel kapcsolatban a magyarországi szocialisták követeléseire az egyháznak a társadalomból való kiszorítására vonatkozóan is kitért.²³

Simornak Kürschner Jakab (1852-1929),²⁴ az Általános Munkáspárt vezére válaszolt és szemére vetette a prímásnak, hogy azért fél a magyar katolikus egyház a szocializmustól, mert attól tart, elveszti vagyonát. Simor és a püspöki kar a szocialista-szociáldemokrata kézbe került magyar munkásmozgalom vádjait szó nélkül hagyta. A külföldi és belföldi fejlemények hatására azonban Simor 1885. március 19-én a Szent István Társulatban mondott beszédének fő témájául ismét a munkáskérdést, mint a „nemzeti és társadalmi fennmaradás” kérdését választotta.²⁵ Ebben hangoztatta, hogy nem elég, mint még 15 évvel korábban is, tudományos előadásokat tartani róla, hanem tenni is kell valamit megoldása érdekében. Annak veszélye fenyeget, hogy a munkás azt követi, aki neki, neki jobb életet ígér – még akkor is, ha ez csaló, vagy szédelő –, és elhiszi, hogy az államhatalom megszerzésével teremthet magának jogot, igazságot és paradicsomot a földön. A már Magyarországon is jelentkező válság okát Simor a korlátlan gazdasági liberalizmusban látta. Ez ugyanis nem szab gátat a nyereségvágynak és a munkást és munkáját árúcikknek nézi. Az állam – fejtegette Simor –, nem oldhatja meg a kérdést, mivel valláserkölcsei

---

22 (Aretz, Jürgen: *Katholische Arbeiterbewegung und christliche Gewerkschaften. Zur Geschichte der christliche-sozialen Bewegung*, in: Rauscher uo. 2. 159-214, itt: 164.)

23 (Salacz, Gábor: *Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában 1867-1918.* (= *Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae*, 2.) München, 1974. 173-174. Nyomtatásban: *Religio*, 1979. márc. 22. és *Új Magyar Sion*, 10. évf. (1879), 241-245.)

24 (Magyar Életrajzi Lexikon, 1. Bp. 1967. 1037.)

25 (Megjelent: *Új Magyar Sion*, 16. évf. (1885), 161-170.)

problémáról van szó, az egyház pedig egymaga nem oldhatja meg, mivel a társadalomban izolálva van és befolyása csekély. Kiút a kényszerhelyzetből – Simor szerint –, abban áll, hogy a társadalom visszatér a keresztény elvekhez, a munkaadó és munkavállaló közötti viszonyt a valláserkölcsei elveknek, elsősorban az igazságosságnak és szeretetnek kell irányítaniok.

Összehasonlítva a mondottakat a német katolikus társadalomkritikával megállapíthatjuk, hogy Simor – aki különben eszmefuttatását a párizsi katolikus sajtó, a „L’Univers” februári számaiból vette –, 1885-ben még ott sem tartott, ahol Ketteler 1869-ben és nézetei inkább a rég tulhaladott romantikus államjogászok, Müller és von Baader századeleji felfogásával egyeztek. És még ez a tompított hang sem talált a magyar püspöki karban és klérusban visszhangra. Esterházy Miklós Móric (1855-1925), az újkori katolikus megújulás egyik vezéralakja, a Freiburgi Unio („Union de Fribourg”) 1887. október 8-12. között tartott negyedik évgyűlésén Fribourgban arról számolt be, hogy Magyarország a szociális törvényhozás terén egyetlen előrelépést sem tett, a klérus semmiféle megértést nem mutat a szociális kérdés iránt, annak ellenére, hogy a primás a közelmúltban irányt mutatott.²⁶

Hogy a püspöki kar miért merült hallgatásba, arra a kortörténet adja meg a választ. A 19. század második felének egyházpolitikájára az volt a jellemző, hogy a püspöki kar a radikálisan liberális, tehát helyenként egyházellenes államvezetés ellenére is a kormányt és a kormánypártot támogatta. Ennek oka elsősorban az volt, hogy a felvilágosult jozefinizmus még az egyházon belül is igen sokáig éreztette hatását és egy vallásos megújulásra, mint pl. Németországban az ún. vallásos romantika volt, Magyarországon nem került sor. A püspökök az eljövendő liberális korszak veszélyeit – amelyekre már az 1848-as forradalom is felhívta figyelmüket –, ugyan jól látták, de kilátásuk arra nem volt, hogy győzzenek felette. Az egyházban nem volt meg a belső erő, de hiányoztak az öntudatos katolikus tömegek is. Ehhez járult még az a körül-

---

26 („Für Ungarn bedauert Graf Esterházy, dass die soziale Gesetzgebung keinerlei Fortschritte macht. Die Sonntagsruhe wird auf dem Lande eingehalten. Was die Antisemiten betrifft, so sind sie eine politische Partei, die sich lediglich auf die Gewalt stützt, der Klerus bringt kein Verständnis für die soziale Frage auf, trotz der schönen Anweisungen, die ihm der Primas von Gran erst kürzlich gab. Übrigens ist das Haupt der Regierung, Herr Tisza, Kalviner”, Lugmayr, Karl: Zur Erinnerung an die „Freiburger Vereinigung”, in: Jahrbuch der Österreichischen Leo-Gesellschaft (kiadta: Oskar Katann), Wien, 1927, 196-233, itt: 210.

A cikk azonban nem emlékirat, hanem az unio 1887-es negyedik évgyűlésének dokumentációja a jegyzőkönyvekkel és iratokkal, így a pápának készített memorandummal együtt. A gyűlésen elejétől végig Esterházy Miklós Móric is részt vett és az emlékiratot szintén aláírta. Közismert, hogy ez az emlékirat, amelyet a gyűlés több tagja személyesen adott át XIII. Leó pápának az évgyűlés egyéb irataival együtt, jelentős lépés volt a „Rerum novarum” enciklika megjelenése felé. – Mermillod az évgyűlésen október 12-én ezzel kapcsolatban azt is mondta, hogy az unio ismételten kívánatosnak tartja, hogy a pápa ebben a fontos kérdésben, a tőke és a munka harcában állást foglaljon. A Szentatya ugyan már többször gondolt arra, hogy egy körlevelet írjon, de a bölcsesség magasabb szempontjai kényszerítették, hogy tervét elodázza. Ennek problémája ugyanis abban áll, hogy hogyan lehet az igazságosság és a szeretet között a pontos határvonalat meghúzni. Uo., 218.

Az évgyűlést Mermillod 1887. június 1-én hívta össze és arra október 8. és 12. között Fribourgban (Svájc), a püspöki palotában került sor. Gergely Jenő datálása (A politikai katolicizmus Magyarországon 1890-1950. Bp. 1977. 8.) hibás.)

mény is, hogy a liberálisok a nemzeti érdekek szószólói voltak. Mögöttük állt az egész magyar nemzet. Így azután a püspöki kar már az 1860-as évek elején arra kényszerült, hogy politikailag a liberális tábor felé közeledjék. Erre a francia példa is ösztönözte. A kiegyezés 1867-ben valóban liberális vezetés alatt jött létre és a Szabadelvű Párt egészen 1905-ig megtartotta uralkodó szerepét. Ugyancsak jelentős szerepet játszott a püspöki kar magatartásában az a tény is, hogy az egyház vagyonát és társadalmi privilégizált helyzetét – mégha a katolicizmus hivatalosan államvallás nem is volt –, csakis a kormánypárttal egyetértésben tudta megtartani. Így természetesen szó sem lehetett egy katolikus politikai ellenzék, mint pl. egy Néppárt megalakításáról. Már 1871-ben azt mondta Haynald Lajos kalocsai érsek: „Egy ultramontán párt alapítása Magyarországon egyértelmű volna az egyházi vagyon államosításával”.²⁷ Még az egyházpolitikai küzdelmek korában is, 1888-ban Simor prímás azt hangoztatta, hogy nem szabad a kormány ellen „szisztematikusan opponálni”.²⁸ A magyar püspöki kar, mégha a kormányhoz való viszonya nem is volt mindig feszültségmentes, a német és osztrák főpásztorokkal ellentétben, mint Reuss herceg bécsi német követ 1883-ban Bismarcknak jelentette,²⁹ a kormánnyal szemben mindig loyálisan viselkedett.

1873-ban az akkori budapesti német főkonzul így jellemezte a magyar katolikus egyházat: „Az ultramontanizmus még nem jutott vezető szerephez. Oka röviden az, hogy a püspöki kar, amely óriási földbirtokkal rendelkezik és a felsőházban az arisztokráciával egy érdekközösséget alkot, mindig is nemzeti-gondolkodott és már csak azért is, hogy vagyonát mentse, a kormánnyal jó kapcsolatot tartott. A főpásztorok többé-kevésbé liberális gondolkodásúak voltak, úgy érezték és egyébként is úgy éltek, mint az ország mágnásai.”³⁰ Még 18 évvel később is, 1891-ben így emlékezett meg az akkori főkonzul a nemrég elhunyt Simor és Haynald bíborosokról: „Az alsópapságban jelentkező intranzigens szellemet erős kézzel megfékezték. Inkább hazafiak voltak, mint római papok, inkább magyar mágnások, mint egyházi tisztségviselők. Mindig tudtak az állam és egyház között egy modus vivendit találni.”³¹

Ezek után érthető, hogy a püspöki karnak semmi kedve sem volt a szociális kérdés szellőztetésével saját helyzetét megingatni, és még akkor is, amikor kifejezetten vallásos dolgok, hitbeli érdekek, mint az egyházi házasság forogtak kockán – mint a kulturharc idején – és még XIII. Leó pápa a magyar püspököknek írt intelmét³² is, amelyben egyházas szellemre buzdította őket, semmibe vette.

27 (A budapesti német főkonzul 1872. április 20-án kelt jelentése Bismarck kancellárnak, ld.: Adriányi, Gabriel: *Fünzig Jahre ungarischer Kirchengeschichte 1895-1945*. Mainz, 1974. 25.)

28 (Die Presse, 1888. augusztus 3.)

29 (Adriányi, 24, 30. lábjegyzet.)

30 (A jelentés 1873. július 2-ről szól, szó szerint idézve: Adriányi, 26.)

31 (Jelentés 1891. november 11-ről, Adriányi, 25.)

32 (Quod multum diunque”, Acta Leonis XIII. tom. 2. Brügge, 1887. 218-228. Magyarul: Szentséges Atyánknak, XIII. Leó pápának beszédei és levelei (Szerk. Prohászka Ottokár). Bp. 1891. 250-260.

Mint a latin felirat is mutatja: „Epistola encyclica ad Episcopos Hungariae de Ecclesiae

THE SOCIAL ISSUE IN THE GERMAN AND HUNGARIAN CATHOLIC CHURCH
BEFORE 1891

As compared with England, the industrial revolution arrived in Germany almost three generations later. Germany became an industrial state only between 1870 and 1900. The reason for lack of attention to the problems of industrial workers in Germany can be attributed, aside from the above delay, to the fact that the German politics and society of the beginning and middle of the century were obsessed with two problems solved in England a long time ago: the struggle of the political liberalism general civil rights against princely absolutist restoration and the unity of the German state. Mass poverty (pauperism) had been a typical feature of the whole German society well before industrialization. It was primarily caused by the abrupt multiplication of the population. Beginning in the 1800-s, an increasing proletarianisation can be observed. At that time, the Catholic Church seemed incapable of doing anything against this trend and it took quite a long time to recognize the causal relation between increasing poverty and rapid industrial development. Professors Adam Heinrich Müller (1779-1829) and Franz von Baader (1765-1841) were the first German Catholics to call attention to social problems (establishing savings banks for the workers and a corporate system for the workers within the feudal system). This so-called 'romantic social criticism' could not produce any significant results. The first real German social politician, Franz Joseph von Buss (1803-1878) opened new ways in 1837. The political triumph of liberalism and its domination following 1848 did not allow either for Buss to realize his ideas or for Catholic social policy to develop. A politically cornered German Church saw the social question primarily as one related to religion and intended to solve it basically with a pastoral program based on charity. The turn in 1863 was due to Ferdinand Lasalle who managed to have the first workers' party organized. Lasalle's forming a party forced the German Catholic Church to take a stand: in 1864, the work by the bishop of Mainz, Ketteler, entitled *The Workers Issue and Christianity* was published and became known all over the German Catholic Church. Ketteler's understanding that the working class is entitled to its own rights, the state is bound to provide extensive social legislation in the workers' interest and defense made him declare on several occasions that the Church ought to have its own social policy. Thanks to his activity, the German Church started to deal with social issues on a regular basis, workers' associations came to life which even issued a central paper of their own. With the help of his colleague, Christoph Moufang, Ketteler's ideas found their way to Rome. It was him who prepared in 1869 a specialist's opinion concerning the social issue for the Board on Church Policy as consultant of the First Vatican Council. However, the Council did not discuss the plan prepared by the Board and entitled *Decretum de pauperum operariorum que miseraria sublevanda*. The social issue was further dealt with in the framework of political Catholicism: the Centrum Party declared the social issue to be part of his official program in 1871. In Hungary, the Church did not declare its position regarding the workers and social issue. Only when the General Workers Association formulated its general anticlerical requirements in their actions in 1876 and 1879 did Cardinal

---

Hungaricae necessitatibus" – ünnepélyes pápai enciklikáról van szó, mely Budavára kétszázéves felszabadítását a török hódoltság alól alkalmul véve előbb a Szentsek és Magyarország szoros viszonyát évszázadokon át elemzi, majd azokra a téves koreszmékre tér ki, amelyek már Magyarországon is elterjedtek, mint a racionalizmus, naturalizmus, vagy a szocializmus. Ezek kapcsán – írja a pápa –, az egyházra sérelmes törvények láttak napvilágot, ezért az egyház feladata odahatni, hogy ezeket visszavonják. A pápa ezután részletezi az egyházi házasság szentségét és jogát, az egyházi oktatást – egyetemet és iskolákat –, a püspökök lelkére kóti az egyházú papképzést, a papoknak az egyházi feyelmet és a hívek egyházú pasztorációját. Végül a magyar egyházat a Magyarok Nagyasszonya és Szent István védelmébe ajánlja. – Mint a tartalomból is kiderül, ez a pápai enciklika a magyar kulturharc bevezetőjében sokkal több volt, mint egy felhívás a magyar püspökökhöz, hogy katolikus társadalmi egyesületeket alakítsanak. Vö. Gergely Jenő: A keresztényszocializmus Magyarországon 1903-1923. Bp. 1977. 9.)

Prince Primate János Simor express his protest. Comparing Simor's argumentation influenced by the French Catholic press with German social criticism one can come to the conclusion that in 1885 Simor was not even where Ketteler had been in 1869, and his views complied with those of the far obsolete romantic state legislators like Müller and von Baaden back in the beginning of the century. And even this subdued tone remained unnoticed by the Hungarian episcopate and clergy. The reason for the episcopate remaining silent can be attributed to the history of the era. Characteristic of the Church policy of the second half of the 19th century was the support by the episcopate of the government and the ruling party despite of the radically liberal and therefore often anticlerical state leadership. The Church was short of internal power and, at the same time, available determined Catholic masses were scarce. In addition to this, the liberals advocated national interests and enjoyed the support of the nation. The attitude of the episcopate was also influenced by the fact that it could preserve its property and social privilege only by maintaining solidarity with the ruling party. Therefore the possibility of forming a Catholic political opposition was out of question. It can be understood then that by raising the social question the episcopate was reluctant to shake its position and refrained from action even when strictly religious matters and interests were at stake.

RISKÓ MARIANN

A KÁRPÁTALJAI GÖRÖGKATOLIKUS EGYHÁZ KÁLVÁRIÁJA
1944-TŐL A LEGALITÁS VISSZANYERÉSÉIG A
VISSZAEMLEKEZÉSEK TÜKRÉBEN

Nem könnyű feladat Kárpátalja második világháború utáni történetét elemezni, különösen nem az, ha a görögkatolikus egyház sorsáról van szó. Ám annál izgalmasabb, mert még élő forrásból, az egyház kálvária-útját megjárt lelkészek visszaemlékezéseiből meríthet a kutató. Sőt, kutatását szenvedélyessé teszi az, hogy a feltárt tényanyaggal csak újabb bizonyítást nyer a ma már sokszor megbélyegzett szovjet birodalmi politika félelmetesen gátlástalan, embertelen arculata.

1989. december 13-án megjelent a szovjet kormány rendelete, amely visszaállította jogaiba Kárpátalja görögkatolikus egyházát. Igaz, máig sem rehabilitálva a sztálini évek koholt vádjai alól. Ellenben 1990 tavaszán a Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye mégis felszámolhatta négy évtizedes illegális működését, és újra nyilvánosan bizonyíthatta létjogosultságát. És máris számba kellett vennie a hosszú jogfosztottságból eredő veszteségeit: a megöregedett papság igencsak megrikult sorait, a hívők megfogyatkozott számát, az elfoglalt templomokat, az államilag eltulajdonított ingatlanokat. Emellett az alighogy visszanyert szabadságot máris más veszély fenyegette: a Kárpáton túli – és ugyancsak legalitást nyert – ukrán görögkatolikus egyházmegyék Rómáig terjedő lépésekkel kísérleteztek, hogy megszüntessék a ruszin (rutén) és magyar, szlovák és román híveket összefogó munkácsi egyházmegye önállóságát és azt beolvassák az ukrán görögkatolikus egyházba. Sok minden múltott és múlik tehát ma is a munkácsi egyházmegye püspökségének magatartásán: úgy diplomáciai érzéken, mint hitbuzgalmi tevékenységén. Az új egyházi törvény kimondta ugyan a lelkiismereti szabadságot, de az elmúlt négy évtizedes erőszakos ideológiai agymosás, a hiteles történelem- és hittanoktatás hiánya megtette a maga léleknyomorító hatását, sok esetben törölve a lakosság nemzeti, vallási identitástudatát. Így ma Kárpátalján még mindig sokan nem tudják, mit kezdjenek a visszakapott szabadsággal. Részben ők azok, akik a kutatásra inspiráltak. Elsősorban óértük fontos a múlt maradéktalan feltárása, megértése, mert a tudatlanság a világtörténelem során mindig könnyen manipulálható tömeggé degradálta az embereket a hatalom kezében. A múlt ismerethiánya miatt a kárpátaljai lakosság ma is könnyen játékszerré válhat abban a harcban, melyet az állami vallás minden előnyét kihasználó ortodox egyház indított a megrendülni látszó hatalmi pozícióhelyzete védelmében, és a

helyi vezetés pilátusi „mosom kezeim” állásfoglalása csak tovább odázza az áldatlan helyzet megoldását.

Kutatásomra inspirálóan hatottak gyermekkori emlékeim is: a szülők kitérő, vagy megtagadott válaszai egy-egy halkán kimondott név hallatán; a tágabb családi körben, csukott ajtók, lefüggönyözött ablakok mögött megtartott csendes misék, amelyek valahol az üldözött őskeresztények titkos összejöveteleinek hangulatát idézték. És 1990-ben lehetővé vált, hogy választ találjak a gyerekkorból hozott kérdésekre.

Rendhagyó e szakdolgozat megírása, mivel főleg nem írott forrásokból, hanem élő párbeszédemből gyűlt össze a súlyos, leleplező tényanyag Kárpátalja egyik legsötétebb történelmi korszakára vonatkozóan. Dolgozatom szűkreszabott keretei miatt nem közelíthettem meg témámat a teljesség igényével. Ráadásul a múlt sok-sok tanúját már nem szólaltathattam meg: meghaltak, nem érve meg, hogy egy összefoglaló tanulmány foglalkozzék vértanúságuk történetével. Céлом tehát a munkácsi egyházmegye szenvedéstörténetének rövid elemzése, illetve egy élethű korrajz körvonalazása. És ebben a legilletékeesebbek tanúvallomásai voltak segítségemre: Lelekács Jánosé, aki az elítélt papok legfiatalabbjaként került a Gulág táborába; dr. Ortutai Elemér teológiai tanáraé, aki hét évet töltött a vorkutai szénbányában; Holovács József segédpüspöké, a ma újonnan megszervezett szeminárium rektoráé; Bendász István kanonoké, aki még az 1991. augusztus 13-án bekövetkezett halála előtt kézbe vehette a már könyvformájában megjelent naplóját. Őt év a szögesdrót mögött címmel, amely titokban íródott börtönévei alatt. Bendász kanonok érdeme ugyancsak, hogy az elítélt, majd szülőföldjéről életfogytiglanul száműzött és 1983-ban elhunyt Chira Sándor püspök az utókorra hagyta az egyházmegye felszámolásának történetét, amelyet a kanonok jelenlétében és meggyőző kérésére jegyzett le a Kazahsztáni Karagandában 1958-nyarán.

S mert a történelmi múlt nem annyira történéseivel, mint azok üzenetével értékes az utókor számára, nem hagyhatom említés nélkül azt a példaértékű magatartást, melyet kivétel nélkül minden fentebb említett lelkész tanúsított párbeszédeink során. Ahogy a gyűlölet vagy a bosszú leghalványabb jele nélkül vallottak szelíden, tárgyilagosan a megélt üldöztetésről, megaláztatásról, kegyetlenkedésről, csodálatos, követendő példáját statuálták annak, hogyan kell – és lehet! – rendíthetetlen hittel, emberi tartással, nemes lélekkel felülemelkedni a megátalkodott, embertelen gonoszságon, és a holnapba nem romboló, hanem építő szándékkal tekinteni. Ez az az üzenet, amelyet ők hagynak az utókorra, s amelyet én is szem előtt tartottam kutatásom és e munkám megírása közben.

A KÁLVÁRIA KEZDETI STÁCIÓI

1944 októberében Iván Petrov tábornok alakulatai néhány nap alatt elfoglalták Kárpátalját, és – holott a londoni emigráns kormány megbízásából húsz tagú delegáció érkezett Husztra, hogy újra létrehozza a területen a csehszlovák adminisztrációt – a valódi hatalom a Vörös Hadsereg kezében összpontosult,

amely nemcsak a helyi kommunista párt létrejöttét szorgalmazta, de szovjet-barát többséget igyekezett teremteni a helyi előljáróságokban is. Október 27-én a Petrov sereg elérte Ungvárt.

Az orosz hadsereg közeledtére hat pap kivételével¹ a görögkatolikus papság nem hagyta el kijelölt helyét, és lélekben felkészült a legrosszabbra. A munkácsi egyházmegyének ekkor 350 papja és – a kápolnákon kívül – 320 temploma volt. A hívek lélekszáma 450 ezret tett ki, ebből 28 ezer magyar, 16 ezer román, 3 ezer szlovák és a többi, a többség, ruszin nemzetiségű volt.² Az egyházmegye saját szemináriummal, női és férfi tanítóképzővel, árvaházzal, kollégiummal, valamint levéltárral rendelkezett.³

A kommunista állam leplezetlen terjeszkedési ambíciói és félelmetes számításai megmutatkoztak már a megszállás utáni első napokban. A szovjet katonai vezetés felszólította a görögkatolikus püspököt, Romzsa Tódort, mint Kárpátalja legnagyobb vallási felekezetének fejét, hogy jelenjen meg azon az ünnepi gyűlésen, amelyet az új ungvári előljáróság rendez a győztesek üdvözlésére a városi moziban, és itt nyilvánosan jelentse ki, hogy Kárpátalja papsága és népe a Csehszlovákiától való elszakadást kívánja.⁴ Az egyházmegyei hivatal tiltakozását a katonai vezetés azzal utasította el, hogy náluk a tiltakozás ismeretlen fogalom. Minden bizonnyal más fogalmak is hiányoztak az akkori szovjet vezetés ismerettárából. Jól példázza ezt a következő lépésük is: az ünnepi gyűlést megelőzően a helyi lap egy néhány soros hírt közölt, miszerint Romzsa püspök bejelenti, hogy egyházmegyéje támogatja Kárpátalja Szovjet Ukrajnához való csatlakozását.⁵ Az említett rendezvényen a végül mégis felszólaló püspök beszédében persze semmi hasonló nem hangzott el. Mindez azonban mitsem változtatott a rendezvény jól megtervezett kimenetelén. Az est záróaktusaként az ünnepi gyűlés elnöke bejelentette, hogy az egybegyűltek nevében ezennel táviratot intéz Benes Eduárdhoz, a Csehszlovák Köztársaság elnökéhez. A gyanútlan közönség lelkes tapsviharba tört ki, ám néhány pillanattal később, a táviratszöveg folytatása a hallgatóság általános megrökönyödését váltotta ki: „Kárpátalja népe kéri Önt, Elnök úr, hogy minket a Csehszlovák Köztársaság kötelékéből méltóztassék kiengedni.”⁶ Az arcátlan és gátlástalan önkény felismerése bénítóan hatott. A mélységesen döbönt csendet csak a katonai zenekar által megszólaltatott szovjet himnusz törte meg.⁷

November 19-én Munkácson megtartotta alakuló konferenciáját a területi kommunista párt, nov. 25-26-án pedig a konferencia értelmében összehívott Nemzeti Tanács 600 küldötte elfogadta azt a proklamációt, amely kimondta Kárpátalja kilépését a Csehszlovák állam kötelékéből, valamint csatlakozását Szovjet Ukrajnához. A Benes-kormány 1945. június 29-én írta alá a terület

---

1 Böőr György, Király István, Német Sándor, Marina Gyula, Petráscevs Nikefor és Medvigy Ágoston. – Bendász István: Öt év a szögesdrót mögött. Bp. 1911. 14.

2 Ortutai Elemér: A kárpátaljai görögkatolikus egyházzal. Hatodik Síp. 2. sz. 1990 június.

3 Uo.

4 Chira püspök emlékiratai. Bendász kanonok levéltára.

5 Chira püspök emlékiratai.

6 Uo.

7 Uo.

átengedéséről szóló okmányokat. Ám a szovjet katonai hatóság tisztában lehetett azzal, hogy Kárpátalján, ezen a mélyen vallásos emberek lakta vidéken, a kommunizmus világmegváltó eszméje nemigen fog kiváltani lelkes – és főleg tömeges – támogatást. Márpedig e stratégiaileg fontos terület tartós és szerves beolvasztásához a nagy birodalomba valamiképpen meg kellett nyerni a lakosság többségét. Ha másképp nem, hát kihasználva annak erős hitbuzgalmát. S mivel a területileg legnagyobb felekezete a görögkatolikus volt, kézenfekvőnek tűnt az ötlet, miszerint a keleti rítusú katolikusokat csak át kell téríteni a pravoszláviára, mire egy csapásra megszűnik a Vatikán befolyása, valamint a Nyugatra való orientáltság, és a munkácsi egyházmegye a kijevei metropolita, illetve a moszkvai patriárka irányítása alá kerülve, az új állam kezes, szolgálalkú kiszolgálója lesz, akár az egész nagy, orosz pravoszláv egyház.

Így 1944 novemberétől a püspöki palota gyakori vendége lett Tyulpánov ezredes. 1945 januárjában felszólította a püspököt, hogy tisztelegjen a felszabadító sereg vezérének. Petrov tábornok, szovjet győzteshez méltónak tartotta, hogy csak másodsorra fogadja a püspököt. S miután felvetette Kárpátalja Szovjet Ukrajnához való csatlakozását, a dicséret és ígéretek özöne fenyegetésekbe és megfélemlítésbe csapott át. A higgadt, diplomatikusan választ a püspök kíséretében lévő Chira Sándor kanonok fogalmazta meg: e kérdésben dönteni kizárólag a cseh és a szovjet kormány illetékes.⁸

Chira Sándor papi jelleme és magatartása megedződött már a cseh hatóságok által támogatott ortodox propagandával szembeni szellemi harcban, amikor széles körű missziós munkát fejtett ki. Teológiai végzettségét Budapesten szerezte, 1920-ban Ungváron szentelték pappá.⁹ 1924-ben az ungvári püspöki szeminárium rektorát helyettesítve szerezte meg az egyháztörténet és kánonjog professzori címét.¹⁰ Mint tehetséges szónok hamarosan az ungvári katedrális kedvenc prédikátora lett. Kieszközölte az ungvári börtön foglyainak lelki vigaszban való részesülését; rendszeresen látogatta a francia és belga bányákban dolgozó ruszin vendégmunkások ezreit. 1934-ben megkapta a kanonoki címet, ugyanakkor a szeminárium rektorává, valamint a teológia professzorává nevezték ki.¹¹ 1943-ban munkássága elismerésül az Apostoli Szentszék Chira Sándort kinevezte pápai prelátusnak, ami akkoriban ritkaságszámba ment a ruszin papság körében. A szovjet bevonuláskor Chira Sándort a püspöki konsistorium már jó ideje tanácsadóként tisztelte. 1944 végén Chira kanonok diplomáciai érzéke és vaslogikája hiúsította meg a katonai hatalom mindazon próbálkozásait, hogy csorbát ejtsenek a fiatal püspök tekintélyén a hívek szemében. Romzsa püspök pedig, felkészülve a legvégzetesebb támadásra, amelyik püspöki rangjánál fogva érhetne a nyilvánvalóan egyházellenes beállítottságú hatalom részéről, a Szentszék engedélyével 1944. december 19-én inpectore felszentelte Chira Sándort püspökké.¹² Hósi tett volt abban a hely-

---

8 Uo.

9 Bishop Alexander Chira. Fearless witness of Christ. Byzantine Leaflet Series No 42. Pittsburgh, 1988.

10 Uo.

11 Uo.

12 Bendász István kanonok levéltára.

zetben vállalni a püspöki tisztséget, de tétovázás nélkül vállalta a munkácsi egyházmegye védelmét a hatalom üldöztetéseivel szemben. És azok már 1945-ben érezhetővé váltak. Első lépésként államosították az egyházi-, parokiális- és felekezeti iskolai vagyont, betiltották az iskolai hittanoktatást (1948-tól már minden formájában büntették a hittanoktatást). A templomot az egyházközség az államtól jókora összeg fejében bérbe vehette; a parokiális lakokból kezdték kitelepíteni a papokat, horribilis jövedelmi adókat vetve ki rájuk, és azokat könyörtelenül be is hajtvá rajtuk.¹³ A vegyes vallású falvakban, ahol akár 10-20 pravoszláv család élt – és nem volt templomuk –, megkapták a görögkatolikus templomot, arra való tekintet nélkül, hogy hány katolikus hívó kívánta azt megtartani. Így: Ugocsában Tizsasásváron; Beregben Cserhalomban, Maszárfalván, Nagylucskán, Beregrákoson és más kárpátaljai falvakban jártak el ily módon.¹⁴ Emellett előszeretettel használva a „nép ellensége” bélyeget, megkezdték az „unitus” lelkipásztorok lassú, de módszeres tisztogatását. Demjanovics Pétert, rahói parochust még 1944 végén azzal tartóztatták le, hogy a Magyar Felsőház tagjaként pártfogolta a fasiszta rendszert. A bírósági tárgyalás során egy rahói tanító vallomása szerint a parochusnak volt egy „minden kommunistát akasztani kéne” kijelentése is. A halálbüntetés így vált megfélemlíthetetlen ítéletté. Demjanovics Pétert 1945-ben végezték ki tarkónlövéssel az ungvári börtönben.¹⁵ Ugyancsak a Felsőház tagja volt dr. Fenczik István teológiai tanár, akinek felajánlották a majdani kárpátaljai ortodox egyház püspöki címét, ha ünnepélyesen „visszakéredzkedik” úgymond ősei hitére. Kereken elutasította a júdászerepet, ezért – további „puhítás” céljával – börtönbe vetették. Több hónapi kitartása láttán a bíróság – az idővel szokványossá vált –, „nép ellen elkövetett árulás miatt”-i váddal halálra ítélte. Az ítéletet 1945-ben hajtották végre az ungvári börtönben.¹⁶ Ugyanez évben ítélték el még néhány görögkatolikus lelkészt, a halálbüntetést több-kevesebb évi kényszermunkával helyettesítve: Szkiba János Teofán bazilita szerzetest és Kabáczy Rudolf Rezső lelkészt nyolc-nyolc évre ítélték, aminek letöltése után rokkantan tértek haza; Fedelec Ciril és Ortutai Jenő, akiket tíz-tíz évre ítélték, nem éltek túl a Gulág táborok megpróbáltatásait, rabságban haltak meg.¹⁷

Ám az NKVD nemcsak Kárpátalján tevékenykedett és gyűjtött tapasztalatokat az egyházlikvidálás terén. 1946. március 8-10-én az NKVD által megírt forgatókönyv szerint lezajlott a lembergi zsinat, amelyik felszámolta a négy galíciai görögkatolikus egyházmegyét (lembergi, sztaniszlavi, drogobicsi és premisleit), lévén, hogy a görögkatolikus papság közel nyolcvan százaléka aláírta az ortodoxiába való önkéntes belépést.¹⁸ Ezek a lelkészek elsősorban ukránok voltak, másodsorban papok és csak harmadsorban voltak katolikusok – állapítja meg róluk Bendász István kanonok. Ráadásul az NKVD-nek itt sikerült a bebörtönözött püspök helyébe „felszenteltetnie” egy új – és „szófogadó” – püspö-

13 Bendász i.m. 14.

14 Uo.

15 Bendász István kanonok levéltára.

16 Marina Gyula: Ruténsors. Kárpátalja végzete. Toronto, 1977. 83.

17 Bendász István kanonok levéltára.

18 Bendász István tanúvallomása 1991. március 17.

köt: dr. Kosztelnik Gavril személyében, ily módon szolgáltatva a hivatalos és törvényes keret látszatát. A nép igazságtétele nem késett túl soká: 1948. szeptember 20-án egy ismeretlen tettes a lemergi katedrális bejárata előtt lelőtte a 46-os zsinat főszervezőjét.¹⁹

1946-ban a munkácsi egyházmegye felszámolásához a galíciaiakkal egyidejűleg hiányoztak a feltételek: nem voltak aposztata papok. Kárpátalja egyetlen városi ortodox temploma 1945-ben Ungváron volt, amelyet ortodox ukrán emigránsok építettek a két világháború között a cseh hatóságok szívélyes jóváhagyásával. Ugyanis, mint azt egy fentebbi utalás is mutatja, a vallási megosztottságot már a cseh kormány is erőteljesen szorgalmazta a Trianon után megszerzett Kárpátalján, hathatós támogatást nyújtva a bolsevizmus elől menekülő keletgalíciai ortodoxoknak.²⁰ Ám az NKVD messze túlszárnyalta a cseh kormány hajdani módszereit. 1946 telén az ungvári püspöki palotában katonai küldöttség jelent meg azzal a kéréssel, hogy ideiglenesen elfoglalhassák az ungvári várat, és – a törvényes eljárás látszatára most is nagyon ügyelve – a legszigorúbb jogi keretek közt megkötendő átvételi szerződést ígérték.²¹ A történelmi ungvári várat 1775-ben Mária Terézia Bacsinszky András püspöksége alatt adta át a munkácsi egyházmegyének papnevelde gyanánt. Így lett a vár évszázados papi generációk Alma matere.²² Most viszont az Alumneum és a Konviktus épületeit javasolták ideiglenesen a szeminárium számára. Már ismerve a szovjet katonai vezetés stílusgyakorlatát, a püspöki hivatal nem ellenkezett az átköltözés miatt. Katonák szállították át a holmit a legmesszebbmenő szívélyességgel, ám mihelyst kiürült a vár, jellemző módon a helyi lapok már közölték is, hogy a várban megnyílik Kárpátalja történelmi és tájismereti múzeuma.²³ Ezt követően a múzeum a várat „300 éves csuhás reakció” színhelyeként említette, és Kárpátalját mindmáig az orosz, ortodox Kijevi Rusz tartozékként mutatja be. Röviddel a vár kiürítése után az egyházmegye utolsó kispapjait is elparancsolták az Alumneumból és Konviktusból a püspöki palotába. Azonban a papnevelés tovább folyt, Chira Sándor irányította azt legálisan egészen 1949-ig, letartóztatásáig. Ez idő alatt 23 teológus vált pappá, majd – püspök híján – ugyanannyi maradt felszentelés nélkül.²⁴

1946-47 folyamán folytatódott a püspöki hivatal megkörményezése. Chira Sándor papírra vetett visszaemlékezéseiben kitér arra a hat órányi kihallgatásra is, melyre 1946 augusztusában került sor a SZMERZS nevű hírhedt kémelhárító különítmény által lefoglalt lakáson.²⁵ A kémelhárítás emberei szakszerű kíméletlenséggel és kitartással faggatták a kanonokot úgy püspöke, mint paptársai felől, ám nem tudtak mit kezdeni a csiszolt, művelt elme adta könnyed, mégis bölcs válaszokkal. Végül felajánlották, lépjen kémszolgalatukba, és tudakolja ki püspökétől, milyen úton-módon érintkezik Rómával. A

---

19 Rozsnov, Georgij: Uram, ezek mi vagyunk. Ogonyok, 1989. 38. sz. szept.

20 Erdélyi István: Kárpátalja. New York, 1984. 14.

21 Chire püspök emlékiratai.

22 Pirigy István: A magyarországi görögkatolikusok története. 2. köt. Nyíregyháza, 1990. 59.

23 Chira püspök emlékiratai.

24 Holovács József tanúvallomása 1990. nov. 28.

25 Chira püspök emlékiratai.

kanonok határozott elutasító magatartását követően szabadon engedték, újabb kihallgatásra itt többé nem került sor. Ez eset után Chira Sándor hozzátartozói az ország elhagyását javasolták. A válasz azonban tántoríthatatlan volt: „Pap vagyok, itt a helyem, itthon, híveimmel. Legyen meg Isten akarat.”²⁶ Nemcsak hozzátartozói, de paptársai sem tudtak püspökké szenteléséről. Még kevésbé az NKVD vagy a helyi hatóságok, ám minden bizonnyal tisztában lehettek a püspöki consistoriumban betöltött tanácsadói szerepével. Nem lehetett ugyanis véletlen, hogy pont őt kereste fel az a fenteb említett dr. Kosztelnik, aki egy évvel korábban már oly nagy szolgálatot tett az NKVD-nek a lembergi zsinat során. A Chira Sándor által lejegyzett párbeszéd, mely közte és a galíciai aposztata között zajlott le 1947. augusztus 27-én, a hagyományos Munkács-Csernekhegyi Nagyboldogasszony napi búcsú vigiliáján, jól jellemzi az aposztata papok gondolkodás- és magatartásmódját. Amikor a kanonok megkérdezte látogatóját, hogy teológiai doktor létére nem érzi-e megszegve-nítőnek csatlakozni a köztudottan alacsonyabb szinten képzett ortodox pópákhoz, amaz azzal vágott vissza, hogy majd a görögkatolikus papok fölemelik azokat. Chira ellenvetésére, hogy szerinte a pópák fogják lerántani magukhoz az áttért katolikus papokat, Kosztelnik gúnyosan vetette oda, nem látja-e a kanonok, mekkora nagy hatalommal áll szemben, amelyik, lám, a görögkatolikus papság lakásait is elveszi; és a vértanúság amúgyis amolyan középkori, nem modern gondolat. „És az örök élet, doktor úr?” – hangzott az újabb kérdés az aposztata felé, de a válasz csupán egy lesajnáló kézlegyintés volt. Másnap a szakadár pap mégis katolikus módra, lila epikefáliónnal a fején, vörös övvel díszelve prédikált a munkácsi zárdában Róma, a pápa ellen.²⁷ A búcsú napját megelőzően a Kijevből érkezett egyházügyi felelős úgy Romzsa püspöknek, mint Chira kanonoknak megtiltotta nemhogy az ünnepen való részvételt, de a helyszínen való pusztá megjelenést is, lévén, hogy a baziliták csernekhegyi kolostorát már tavasz óta pravoszláv szerzetesek uralták (a földszinti részt; az emeleten a pravoszláv apácák kaptak helyet).²⁸ Hogy hogyan hatott Kosztelnik ünnepi szónoklata a hívekre, másnap mutatkozott meg, egy Munkács környéki faluban, ahol érett paradicsommal dobálták meg autóját.²⁹ Azonban Kosztelnik agitációs tevékenysége és aknamunkája mégsem maradt teljesen eredménytelen. Az említett búcsú napján kíséretében már megjelentek az első aposztata jelöltek: Kontratovics Iréneusz és Danielovics István személyében,³⁰ akik egy erős lánc első meglazult, majd kihullott láncszemei lettek.

---

26 Byzantine Leaflet Series. No. 42.

27 Chira püspök emlékiratai.

28 Holovács József tanúvallomása 1990. nov. 28.

29 Chira püspök emlékiratai.

30 Uo.

1946-47 folyamán folytatódott az NKVD alattomos hadjárata az „unitusok” ellen. Bendász István kanonok – és Kárpátalja történetének megszállott kutatója – jegyzeteiben 12 elítélt pap neve szerepel a meghurcoltak listáján e rövid két év alatt.³¹ Mindegyikük vádiratai a koholt vádak széles skáláját mutatják. Így: Rabár János magyarkomjádi parochus esetében, akit 1947. augusztus 5-én ítéltek el 5 év börtön, 5 év szabadságvesztésre, kitiltván Kárpátalja területéről, a vádirat – lánya tanúsítása szerint – szovjetellenes, magyar fasisztaként bélyegezte, mivel mindig magyarnak vallotta magát, mindamellett apja görögkatolikus esperes és – ami főbenjáró bűnnek számított –, országgyűlési képviselő volt.³² A mindössze 23 éves Lelekács Jánost 1,5 hónappal felszentelése után tartóztatták le azzal, hogy elmulasztotta jelenteni a hatóságoknak annak az állítólagos szovjetellenes csoportnak a létezését, melyet a tanító barátja szervezett, és amelynek tagja volt úgymond Lelekács apósa is, Iváncsó Gyula görögkatolikus lelkész, akit ekkor már egy hete fogságban tartottak e titkos szervezetben való működésének vádjával. Utóbbit „hazaárulás” címén 25 évre, előzőt pedig „állampolgári kötelességmulasztás” miatt ítéltek el 10 évi kényszermunkára.³³ Az elítéltek közül többen soha többé nem láthatták viszont otthonukat: az 1946-ban elítélt Durnevics Tódor és Ilniczky Sándor; az 1947-es elítéltek közül dr. Hadzsega Gyula és Keselya János.³⁴

Ám az NKVD-nek be kellett látnia, hogy ez a néhány koncepció per nem eredményezett igazi áttörést, és ameddig áll az egyházmegyei hivatal, addig a kárpátaljai görögkatolikus papságot és híveit a pravoszláviára kényszeríteni meddő próbálkozás – tehát radikálisabb lépésre van szükség. Így érkezett el 1947. október 27-e, amikor egyenes támadást intéztek a püspök ellen. Előző nap folyamán Romzsa püspök a Munkács-járásbeli Beregszőlősön járt, ahol megáldotta a falu felújított templomát. A nyugodtan lezajlott ünnep másnapján a nyílt országúton a püspök és kísérete lovaskocsijába teljes sebességgel beleszaladt egy katonai teherautó. Csak a Munkács felől közeledő postakocsi mentette meg a sebesülteket attól, hogy a merénylők ott helyben vasdorongokkal be is végezzék gyilkos tettüket. Az ismeretlen tettesek megfutamodtak a színhelyről, a sérültek pedig rövidesen a munkácsi kórházba kerültek súlyos, ám nem életveszélyes állapotban. Egyedül a súlyos koponyatörést szenvedett kocsis esetében voltak már tehetetlenek az orvosok: sérüléseibe belehalt. A könnyebb sérüléseket szenvedett két fiatal teológus, valamint Bereznai János lelkész néhány nap múlva elhagyhatták a kórházat. Bacsinszki Dániel, Ungvár-Ceholnyai parochus, aki súlyos koponya-, lapocka-, borda- és lábtörést szenvedett – és többnyire eszméletlen volt –, megosztotta püspökével a kis betegszobát. Ramzsa püspök állkapocstöréssel és sérült lábbal viszont néhány nap múlva már a gyógyulás útján volt, amikor az NKVD embere, előre kiter-

31 Bendász kanonok levéltára.

32 Kárpáti Igaz Szó

33 Lelekács János tanúvallomása 1991. április 15.

34 Bendász kanonok levéltára.

velt módon bejutott hozzá, és ciánkálit lélegeztetett be a beteggel, így oltva ki 1947. november 1-én a munkácsi egyházmegye utolsó legális püspökének életét.³⁵

Az ápolószemélyzet egyik bazilita-rendi apácája 1990 novemberében úgy döntött, hogy súlyos titkát nem viszi magával a sírba, hanem közzéteszi azt a helyi lapban. Így tudhatta meg a közvélemény, hogy az 1947 őszen lezajlott ördögi színjátéknak ki állt a háttérében, és hogy annak dr. Bermann, a kórház akkori főorvos volt az egyik főszereplője. Ugyanis ő távolította el az odaadó bazilita-rendi nővéreket a beteg mellől annyi időre, hogy gyilkosa – akit a főorvos a napokban vett fel ápolómunkára könyörületesség címén úgymond, mint árvát – a közelébe férközhessék. Egyikük sem számolt a másik beteg, Bacsinszki lelkész jelenlétével, hiszen ő többnyire eszméletlen volt. Ám csodálatos módon mégis eszméletlenül volt a gyilkosság pillanatában, s bár nem állt módjában megakadályozni a gáztettet, a késve érkezett apácáknak viszont elsuttogta a látottakat. Dr. Fedinec, a beteget kezelő orvos, akit azonnal riasztottak, felismerte, hogy a gyors halált ciánmérgezés okozta. Másnap viszont az Ungvárról érkező korbonctani orvosokkal együtt aláírta az általuk kiállított halotti bizonyítványt, melyben agyvérzés szerepelt a halál okaként. A fentebb említett apáca vallomásából világlik ki az is, hogy dr. Fedinecet haláláig nyomasztotta az elhallgatottak terhe.³⁶

A püspök halálhíre leírhatatlan megdöbbenést keltett Kárpátalja szerte. Tartva a lakosság esetleges tüntetésétől az Egyházügyi Hivatal és a közbiztonság őrei mindent elkövettek, hogy a lakosságot lehetőleg félreinformálják úgy a püspök tetemének Ungvárra való szállítását, mint temetését illetően. A püspök még holtában is veszélyes maradt számukra. November 2-án a tetem átszállítását húzták-halasztották. Csak késő este, miután értesítették az ungvári katedrális köré összegyűlt, türelmesen várakozó sokaságot, hogy csak másnap reggel várható a püspököt szállító kocsit – és a közbiztonság őrei megnyugodva konstatálták, hogy a falvak népe már hazatér, az esti jószágetetés pedig le is köti őket –, az éj leple alatt, titokban indították útnak a teherkocsit. Ám az Ungvár-Munkácsot összekötő országút mentén lévő postahivatalok személyzete szinte percről-percre tájékoztatta környéke lakosságát a vértanút szállító kocsit haladásáról. Így a katedrális harangtoronyában már jóval annak megérkezése előtt meghúzták a harangokat. A megérkezés híre futótűzként terjedt, és minden fondorlat ellenére a katedrális hamarosan megtelt a hívek tömegével.³⁷

Ezt megelőzően Ágáfonov, az egyházügyi felelős, többször felkereste Chira kanonokat, és lázasan siettette a temetést, ám minduntalan rendíthetetlen és száraz feleleteket kapott: nem rablógyilkost, hanem az ország talán utolsó görögkatolikus püspökét fogják temetni, és azt az egyház előírásai szerint fogják véghezvinni: egyik nap az ún. papi temetése zajlik majd, és csak más-

---

35 Hogyan halt meg Romzsa püspök? Tefila bazilita-rendi nővér tanúvallomása. Kárpátaljai Ifjúság, 1990. 45. sz. nov. 10.

36 Uo.

37 Chira püspök emlékiratai.

nap, november 4-én lesz eltemetve a püspök gyászmise keretében.³⁸ Ám Ágáfonov ezután is jelentkezett. Ezúttal a temetés helyét tudakolta. Válaszul megmutatták neki a katedrális alatti kriptát, amit Ágáfonov meglepedéssel nyugtázott. Ma már tudjuk, miért. A városi temetőhöz képest innen sokkal könnyebb volt eltüntetni a holttestet, az orgyilkosság egyetlen és holtában is veszélyes koronatanúját, hiszen a ciánmérgezés köztudottan hosszú évtizedek múltán is jól kimutatható. Röviddel a temetést követően a koporsót a kriptá falába befalazó kőművest arra kényszerítették, hogy bontsa fel újra a falat, miután a koporsót máig ismeretlen helyre szállították, és minden bizonnyal megsemmisítették.³⁹

A székeskáptalan három tagja: Chira Sándor, Kohutics Tivadar és Choma Viktor, az ungvári katedrális parochusa úgy döntöttek, hogy a püspök halála után egy káptalan kívüli személyt választanak az egyházmegye élére káptalani vikáriusnak, mégpedig Murányi Miklós püspöki irodaigazgató személyében.⁴⁰ A választás eredményét – az előírtaknak megfelelően – bejelentették Ágáfonovnak is, aki leplezetlen meglepetéssel fogadta a hírt, ugyanis meg volt győződve arról, mondta, hogy Chira kanonok veszi át a vezetést.⁴¹ Ebben a hiszemben Ágáfonov minden bizonnyal már kész volt egy soronlévő támadó hadműveletre, ami az egyházmegye ellen irányult volna, de amelyiket a kanonok személyén keresztül számított véghez vinni. A püspök halálával ledőlt a schizmális utolsó és legfontosabb bástyája, ám a makacs, hitvalló papok között nem árt még egy kis tisztogatást végezni, vélte az ördögi gépezetet a háttérből irányító NKVD. Antonicin István, Csubáti József és Dubiczki András galíciai görögkatolikus papok még a háború elején a bolsevizmus elől menekültek ki szülőföldjükéről előbb Németországba, ahol sikertelenül keresték az elhelyezkedés módját, majd Kárpátaljára jöttek, ahol Romzsa püspök befogadta őket.⁴² Ám amitől menekültek, 1948-ban utolérte őket: mindhármukat letartóztatták, és a már szokványossá vált koholt vádak alapján 25 évi kényszermunkára ítélték őket.⁴³ Bendász István feljegyzéséből kiderül, hogy a „tisztogatások” kezdetétől 1948 végéig az egyházmegye 32 papja lett letartóztatva és elítélve.⁴⁴ Az elrettentő példa hatására 33 pap az illegális menekülés útját választotta, Magyarországon, illetve Szlovákiában találva menedéket.⁴⁵

1948 decemberében, amikor Murányi Miklós, Chira Sándor és az akkor nemrég szentelődött Szemedi János a káptalani lakások ügyében mentek tárgyalni a „szektások referenséhez” (a római- és görögkatolikusok voltak a szektáriánusok kategóriájába osztva), az akkor Kijevből érkezett vallásügyi felelős, Vulychovij, türelmét veszítve kijelentette, nincs más választásuk, mint a pravoszlávia felvétele, ugyanis a szovjet hatóságok a görögkatolikus egyházat

---

38 Uo.

39 Uo.

40 Uo.

41 Uo.

42 Uo.

43 Bendász István kanonok levéltára.

44 Bendász i.m. 14-15.

45 Uo. 15.

nem regisztrálják.⁴⁶ (A református pásztorok ekkor már regisztrálva voltak, a római katolikus papok regisztrálása pedig folyamatban volt.) A lelkészek kategorikusan elutasították hitük megtagadását. Ezt követően Ungvárra rendelték minden görögkatolikus papot és egyházgondokot, és mindegyikük előtt megismételték a fentebbi felszólítást, azonban egyetlen pap, sem egyházközség nem volt hajlandó a schizmálásra.⁴⁷ Pedig a folytatást már sejtették.

ISTEN VAGY AZ ÁLLAM SZOLGÁLATÁBAN?

A nyílt támadás nem késett soká. Az NKVD – tovább lépve – majdnem egyidejűleg, 1949. január 26. táján Kárpátalja szerte letartóztatta a városi papokat, megintcsak felszólítva őket az aposztáziára.⁴⁸ De mert ezt mindannyian újfent megtagadták, ők lettek a most már nyilvános katolikus egyházüldözés első áldozatai. Egyedül a nagyszőlősi parochust, Karcub Pált nem tartóztatták le, bár a legkategorikusabban megtagadta az aposztáziát. Csak-hogy ez esetben a biztonsági emberek kezét saját propagandájuk kötötte meg: az állam által többszörösen „hősnyának” nyilvánított feleség, valamint 16 kiskorú gyermek mellől nem vállalták elhurcolni az apát, illetve a férjet. Megelégedtek azzal, hogy február 8-án elvették templomát, átadták azt az államvallásnak, papi működését pedig betiltották.⁴⁹

Az első januári letartóztatásokat februárban követte még tizenkettő, közülük február 10-én Chira Sándor püspöké is, bár püspöki rangjáról továbbra sem tudtak sem a hatóságok, sem az NKVD.⁵⁰ Ezután két hónapi szünet következett. Ám egyáltalán nem eredménytelenül. Február 16-án a Területi Tanács VB elnöke írásban értesítette a munkácsi görögkatolikus egyházmegyei hivatal vezetőjét, Murányi vikáriust arról, hogy a püspöki palotát és a katedrálislist a pravoszláv egyház rendelkezésére kell bocsájtania.⁵¹ Az okmány pontos másolata megvan Bendász kanonok gyűjteményében, amiből kiderül, hogy Murányi Miklós az eredeti példányt a következő szignóval látta el: „Tudomásul vettem: 16. II/49. Káptalani vikárius.” Másnap, február 17-én az ungvári hatóság 13 képviselője őrség kíséretében megjelent a püspöki irodában, lefoglalta és azonnali hatállyal át is vette a katedrálislistát és a püspöki palotát, irodájával, levéltárával, könyvtárával és lakosztályaival együtt, ahol két papi család is lakott: Ortutai Eleméré és Kótyuk Ferencé 4-4 kiskorú gyermekkel, akiket szintén még a nap folyamán kíméletlenül kilakoltattak és sorsukra hagytak.⁵² Akár a vár elfoglalásakor, úgy most a püspöki palota és a katedrális esetében sem történt hivatalos átvétel. Bár jegyzőkönyv mégis készült, amint kiderül Bendász István személyes levéltárából. Néhány évvel ezelőtt a kanonoknak

---

46 Uo.

47 Uo.

48 Uo. 16.

49 Uo. 16.

50 Chira Sándor emlékiratai.

51 Bendász kanonok levéltára.

52 Hatodik Síp. 1990. 2. sz. június.

kalandos úton – és egyetlen éjszakára – sikerült megszereznie és lemásolnia az eredeti jegyzőkönyvet, amelyet az említett napon állítottak össze. A jegyzőkönyvnek, amelyik az egyházi kegytárgyak hosszú listáját tartalmazza, az az egyetlen „szépséghibája”, hogy az első lapján a hatósági káderek után feltüntetett Szemedi János lelkész neve az utolsó lapról az aláírások közül hiányzik.⁵³ Ily módon vetettek véget – egy-kis híján – a háromszázéves jogfolytonosság-nak. 1775-ben Mária Terézia a munkácsi egyházmegye székhelyét azzal helyezte át Ungvárra, hogy a jezsuita rend feloszlatásával itt felszabadultak az egyházmegyei központ számára szükséges épületek. Így lett a rend templomából – némi átalakítással – a székesegyház, a rend kollégiumából pedig a püspöki rezidencia.⁵⁴ Egészen 1949-ig. Ez időtől kezdve 1989 decemberéig tart a munkácsi egyházmegye teljes jogfosztottságának korszaka, ami megmásíthatatlan, félremagyarázhatatlan tényként vonul be a történelembe. Ám mai napig vitatott kérdés a Murányi vikárius ún. feloszlató rendeletének hitelessége:

„Krisztusban szeretett Testvéreim!

1949. február 16-án a hívők kérésére a katedrális templomot Uzgorodon és az egyházmegye vezetőségének épületét a pravoszláv egyház rendelkezésére bocsátottuk. Ennélfogva a görögkatolikus egyház tevékenysége megszűnik s ezzel vikáriusi tevékenységem is véget ér. Így a káptalan is megszűnt létezni.⁵⁵

Uzgorod, 1949. Február 18.

Murányi Miklós”

Ortutai Elemér teológiai tanár határozott véleménye szerint e rendeletet valóban a vikárius fogalmazta meg, aki a szovjet hatalom évei alatt már jól kiismerhette az állambiztonsági emberek félelmetes gátlástalanságát, cselszövéseit, és keserű döntését abban a hiszemben hozta, hogy pont ezektől mentheti meg maradék papságát, mert az NKVD ezen túl nem használhatja fel nevét a papok megtévesztése, „megdolgozása” céljából.⁵⁶ Holovács József segédpüspök is osztja e véleményt.⁵⁷ Bendász kanonok ellenben azt állítja, hogy minden pap tisztában volt azzal, hogy hamisítványt kap kézhez. Ő maga is megkapta a posta által kikézbesített rendeletet. Csak feltételezhető, hogy évekkel később, 1957 nyarán, amikor Bendász István együtt élt és pasztorizált a Kazahsztáni Karagandában száműzetésüket töltő Murányi Miklóssal valamint Chira püspökkel,⁵⁸ beszélgetéseik során szóba került a feloszlató rendelet megszületésének mikéntje is. Ugyanis 1991 őszén, amikor kiderült, hogy a rendelet kapcsán eltérő a lelkészek véleménye, visszakérdezni, tisztázni a kérdést már lehetetlen volt: úgy a koronatanú: Murányi Miklós, mint Bendász kanonok már nem voltak az élők sorában. Ám bárkitől származott a feloszlató rendelet, az egyházmegye sorsa 1949 elején megpecsételődött. A téli letartóztatások, a 25 évi

---

53 Bendász kanonok levéltára.

54 Pirigyí i.m. 2. köt. 59.

55 Bendász kanonok levéltára.

56 Ortutai Elemér tanúvallomása 1991. október 13.

57 Holovács József tanúvallomása 1991. október 13.

58 Bendász i.m. 16.

kényszermunkára elítéltek, a papi családokkal szembeni eljárások végül több esetben megtették a kívánt hatást. Januárban ketten, februárban már harmincan, márciusban harmincegyen aposztatáltak.⁵⁹ A sorsdöntő esemény 1949 folyamán tartott, sőt egészen 1950. július 27-ig – amikor megszületett az utolsó kényszeredett aláírás – összesen 129 görögkatolikus pap fogadta el az államvallású pravoszláv egyházzal való együttműködést, jegyzi fel a precíz kutató, Bendász István.⁶⁰ Templomaikat automatikusan átregisztrálták schizmatikussá, anélkül, hogy becsukták volna. Így a legtöbb esetben a híveknek fogalmuk sem volt arról, hogy ők már pravoszláv templomba járnak és maguk is azzá lettek, erre csak jóval később eszméltek rá.⁶¹ Murányi Miklóst, mivel végig kitartott hite mellett, 1949. június 24-én letartóztatták és azonnal Kijevbe szállították, az NKVD központi börtönébe, a „Korolenkára”, ahol 2 év, 3 hónap és 5 napon át várt az ítéletre, melyet 1951. szeptember 29-én közöltek vele: 10 év munkatáborban töltendő szabadságvesztés.⁶² Közben 1949-50 folyamán folytatódott azon paptársai letartóztatása, akik szintén hűségesen kitartottak hitük, esküjük mellett. Templomaikat vagy bezárták, különböző raktárakká változtatva azokat, vagy átadták az államvallás használatára. Mindössze negyvenhét fiatal lelkész esetében – akik már a szovjet rendszer évei során, 1947-ig Romzsa püspök által szentelődtek pappá – tekintettek el a vádemeléstől.⁶³ Megelégedtek azzal, hogy templomaikat elvették és megtiltották hivatásuk gyakorlását, ezt követően pedig az elkövetkező 40 éven át sorozatos zaklatásokkal adták tudtukra, hogy a KGB minden lépésüket számon tartja.⁶⁴

A megpróbáltatások legszélesebb skáláját a számtalan és eredménytelen „megdolgozás” után végül is letartóztatott lelkészek állták ki. Az NKVD a végsőig nem adta fel, hogy rávegye őket a hittagadásra, mert sokkal eredményesebbnek látta a több százezer kárpátaljai görögkatolikus hívő pravoszláv hitre való áttérítését papjaik által – akikhez ragaszkodnak és hallgatnak szavukra –, mint idegen pópák közreműködésével. Ezért a letartóztatásokat követő kihallgatások általában nyájas modorban indultak, miközben újra és újra elhangzott, hogy az aposztázia anyagi jóléttel, magasabb papi ranggal jár, stb. A rábeszélés hiábavalóságát látva a biztonságiak hangneme gúnyszerűbbé, majd egyre fenyegetőbbé vált, sőt a papi családok emlegetésével zsarolóvá is. Nem fizikai bántalmazást alkalmaztak, hanem az idegörlés taktikáját: sorozatosan ismétlődő, több órás éjszakai kihallgatások után nappal sem hagyták pihenni áldozataikat. A kimerítés, a megfélemlítés és a megtörés volt a cél. Ha végül mégis csődöt mondott minden lélektani hadjárat, maradt a raffinált vádemelés. És soha nem lehetett tudni, melyik kérdés vagy válasz vezet a süllyesztőbe.

Ortutai Elemérrel, aki kitartóan elutasította úgy vallása megtagadását, mint a nyájasan felkínált leningrádi katedrát, megtévesztő jóindulattal közöl-

---

59 Bendász István tanúvallomása 1991. március 17.

60 Uo.

61 Bendász kanonok levéltára.

62 Bendász i.m. 16-17.

63 Bendász kanonok levéltára.

64 Holovács József tanúvallomása 1990. november 28.

ték, hogy megszüntetik az ellene indított eljárást, mert nem találták bűnösnek, ám távozása előtt még válaszolnia kell a jegyzőkönyv utolsó kérdésére: 1944 októberétől valóban minden nap misézett-e? Készséggel elismerte és gyanútlanul aláírta a későbbi vádemeléshez szükségeset: támogatta a fasisztákat, hiszen misézet december 6-án, Horthy Miklós névnapján, január 30-án, Hitler hatalomátvételének napján, március 15-én is, a fasiszta magyarok nemzeti ünnepén.⁶⁵ Visszatérő vádpontok voltak ezek sok paptársa esetében is. Így Bendász István kanonokéban is (1990. június 17-én emelték kanonoki rangra), aki titokban vezetett naplójában lejegyezte meghurcoltatása történetét, benne a kihallgatások menetét is. Innen derül ki, hogy az NKVD nem leplezte igazi célját: nem a papok megsemmisítésére törekszik, hanem pont ellenkezőleg, nagy szüksége van a görögkatolikus lelkészekre, hiszen a gyónás által nemcsak arról van tudomásuk, mit tesznek az emberek, hanem arról is, hogy mire gondolnak; csak hogy nem holmi Istent, hanem az államot szolgáló, hűséges papokra van szükség.⁶⁶

A bírósági tárgyalások többnyire a BTK hírhedtté vált 54-es paragrafusának negyedik és tizedik pontja alapján szovjetellenes agitáció és propaganda címen ítélték 25 évi kényszermunkára a tántoríthatatlan hitű lelkészeket. 1944-50 folyamán 130 görögkatolikus papot ítélték el koncepciós perek nyomán, Gulágtáborokba küldve őket, akár számtalan politikai elítéltet.⁶⁷ Bendász Istvánt előbb a karagandai internáló táborba, majd a Szibériában lévő dubokáni és omszki rézbányákba szállították;⁶⁸ Ortutai Elemért az Uraltól északra lévő vorkutai szénbányába száműzték;⁶⁹ a mindössze huszonöt éves Lelekács János ekkor már második évét töltötte a csukotkai Kolimán...⁷⁰ Zsetvai Fedort – aki 1886-ban született –, 1949-ben szintén 25 évre ítélték. Büntetését e szavakkal fogadta: „Köszönöm a tisztelt bíróságnak! Ugyanis én már csak öt-hat évet vártam a jó Istentől.” 1951-ben meghalt a kazahsztáni Aktászban.⁷¹

Az elítéltek munkatáborai messze voltak egymástól, több ezer kilométerre, ám ettől függetlenül a kíméletlen és kegyetlen bánásmód, a büntető eljárások csakúgy, mint a papokkal szembeni magatartás ugyanaz volt mindenhol. Sőtétzárka-büntetés járt egyformán minden táborban a munkamegtagadásért, a kártyáért, a misézésért és annak kellékei őrzéséért. Ez utóbbi büntetés veszélye ellenére minden katolikus pap nap mint nap misézett. (A pravoszláv pópák – mert azok is voltak a munkatáborokban – nem miséztek, mert saját bevallásuk szerint, feletteseik megtiltották nekik, hogy teljes papi ornátus és misekelelék nélkül misézzenek.⁷²) Karagandában a katolikus papok magatartása láttán sok pravoszláv hívőben megszűnt a beléjük nevelt katolikusság iránti gyűlölet. Ortutai Elemérnek megrendítő módon egy zsidó foglyot sikerült megmentenie

---

65 Uo.

66 Ortutai Elemér tanúvallomása 1990. november 28.

67 Bendász kanonok tanúvallomása 1991. március 17.

68 Bendász kanonok levéltára.

69 Bendász i.m.

70 Ortutai Elemér tanúvallomása 1990. november 28.

71 Lelekács János tanúvallomása 1991. április 15.

72 Bendász kanonok levéltára.

az öngyilkosságtól, amikor a misézés miatt ötnapi sötétzárka büntetését töltve, egyetlen éjszakára bezárták hozzá a kétségbeesett fogolytársat. A rendkívüli helyzetben a héber nyelvű Ószövetségből vett idézettel a katolikus papnak sikerült áhítatot ébresztenie, majd közös imára, és végeredményben, az életben maradásra készítenie zsidó sorstársát.⁷³

Nem kímélte a sors Chira Sándor püspököt sem. 1949 februárjában az ungvári börtönből átszállították Kijevbe, az NKVD központi börtönébe, ott folytatva a kimerítő kihallgatásokat.⁷⁴ Járt-e a Vatikánban, miről beszélt a pápával, milyen pápai enciklikákat ismer, mit jelent a pápai prelátus cím és azt miért kapta, miért nem írta alá a Csehszlovákiától való elszakadást kimondó proklamációt – ezekkel és hasonlókkal ostromolták a püspököt hosszú heteken át.⁷⁵ Az ellene felhozott vádpontok a következők voltak:

1. Mint aktív katolikus misszionárius évtizedeken át propagálta a katolicizmust, elmélyítette a hívekben, és a hatalomváltás után továbbra is igyekezett táplálni bennük az antikommunista szellemet.
2. Külföldi kémszervezetekkel tartott fenn kapcsolatot.
3. A burzsoá Keresztény Néppártnak volt a tagja.⁷⁶

Azonban mindez semmisnek lett volna nyilvánítva abban az esetben, ha Chira Sándor elfogadja a kijevi metropolita valamint a moszkvai pátriárka fennhatóságát. Ezesetben pravoszláv püspökként térhetett volna vissza szülőföldjére.⁷⁷ De mert mindvégig töretlen hittel ragaszkodott vallásához, 1949. augusztus 6-án a Szovjetunió Állambiztonsági Minisztériumának⁷⁸ különbizottsága szovjetellenes agitáció és propaganda vádjával 25 évi munkatáborban letöltendő szabadságvesztésre, vagyonekobzásra, valamint öt esztendei polgári jogvesztésre ítélte. A rá szabott büntetést Tájsetben, majd a komorovói és omszki érc-, illetve szénbányában töltötte.

A történelem törvényszerű sodrása azonban megakadályozta, hogy úgy a püspök, mint hűséges paptársai letöltsék a reménytelenül hosszúra szabott büntetéseket.

AZ ESKÜ MINDVÉGIG KÖTELEZ...

1956-ban Sztálin halála után Hruscsov amnesztiát hirdetett minden politikai fogoly számára, ami az internált katolikus papokra is vonatkozott. Akik túléltek a borzalmat – többnyire megromlott egészséggel –, hazatérhettek családjukhoz. Kálváriájuk azonban ezzel még nem ért véget. Papi hivatásukat nem gyakorolhatták nyilvánosan, a görögkatolikus egyház törvényen kívüli státusa továbbra is érvényben maradt. Polgári foglalkozást kellett választaniok, ami „priuszuk” miatt csak hosszas utánajárás során sikerült. A Legfelsőbb

73 Bendász i.m. 96.

74 Ortutai Elemér tanúvallomása 1990. november 28.

75 Chira Sándor emlékiratai.

76 Uo.

77 Uo.

78 UO.

Bíróság a legtöbb esetben csupán egy igazolást adott ki az egykori elítélteknek, miszerint „bizonyíték hiánya miatt a büntetőjogi eljárást megszüntetik” ellenük.⁷⁹ Bendász Istvánt még a kolhozba sem vették fel dolgozni, végül nagynehezen sikerült munkát találnia a beregszászi levéltárban.⁸⁰ Lelekács Jánost is félve vették fel munkásként az ungvári makarónigyárba, ahol 9 éven át dolgozott, miközben rendszeresen elrejtették a káderlapját a biztonsági emberek razziai során.⁸¹ Ezzel egyidejűleg megkezdődött a „földalatti egyház” működése annak ellenére, hogy a KGB árgus szemmel figyelte a görögkatolikus lelkészek minden lépését.

1956 májusában Murányi vikárius, szeptemberében pedig Chira püspök is hazatérhetett szülőföldjére, ahol titokban folytatták lelkipásztori munkájukat.⁸² Ezért még ugyanezen év karácsonyán újra letartóztatták a püspököt, újabb ötévi kényszermunkára ítélték, és 1957. január 23-án – az időközben letartóztatott Murányi Miklóssal együtt – végleg kitiltották Ukrajna területéről.⁸³ Ezúttal a kazahsztáni Karagandába kerültek.

Röviddel ezután Bendász Istvánt figyelmeztette egyik paptársa a börtönből, hogy menekülnie kell, mert az NKVD a letartóztatására készül. Volt felsőveresmarti hívei éppen akkor szerveztek egy csoportot a közép-ázsiai szűzföldekre, s így Bendász István titkon elhagyta velük Kárpátalját. Aztán egy alkalmas pillanatban leszakadt a csoporttól, Karagandába utazott, ahol csatlakozott a száműzött Chira püspökhöz és Murányi vikáriushoz. 1957 májusát írták ekkor.⁸⁴ Két éven át segítette Bendász István püspököt lelkipásztori munkájában. A háború után a Karagandába internált volgai német katolikusok tartottak nagy igényt e misszióra. A helyi rendőrség természetesen itt is szigorú felügyelet alatt tartotta a lelkészeket. 1957 augusztusában Murányi vikárius lehetetlennek és reménytelennek látszó lépésre szánta el magát: egészségi állapotára hivatkozva kérvényezte hazatérése engedélyezését. Legnagyobb meglepetésére kérését teljesítették, s nemsokára a száműzött sorsot felcserélhette otthon maradt paptársai nehéz helyzetére. Bendász Istvánt 1959. március 16-án tartóztatták le Karagandán. A kihallgatást végző tiszt felkínálta neki a szabadulást: hazaengedi Kárpátaljára, ha megígéri, hogy soha többé nem jön papi munkát végezni Karagandára. Az ajánlatot elfogadta, így került haza, ahol kis idő múltán az ő esetében is egymást követik a beidézők, kihallgatások, házkutatások.

A püspök esetében nem vonták vissza a szülőföldről való kitiltási ítéletet. Tovább folytatta hát papi hivatásának gyakorlását, minduntalan kijátszva a rendőrség éberségét, az éj leple alatt misézve, és gyóntatva, keresztelve, esketve és temetve. Titkos és áldásos tevékenysége hírére sok internált német telepedett meg a növekvő városkában. Később a jól titkolt kitközség tovább bővült litván, lengyel és ukrán politikai száműzöttek jóvoltából. Majd több mint

---

79 Lelekics János tanúvallomása 1991. április 15.

80 Bendász István tanúvallomása 1991. március 17.

81 Lelekács János tanúvallomása.

82 Byzantina Leaflet Series. No. 42.

83 Bendász István tanúvallomása 1991. március 17.

84 Bendász István fia, Bendász Dániel tanúvallomása 1991. október 23.

húszévi próbálkozás után, 1977-ben kapta meg a hivatalos elismerést és regisztrációt, és az akkor 81 éves Chira Sándor hivatalos engedélyt kapott arra, hogy a karagandai római katolikus hitközség lelkipásztora lehessen. Egy évvel később már saját temploma volt, 1982-ben egészsége megromlott. 1983. május 26-án bekövetkezett halála előtt, az Apostoli Szentszék engedélyével a püspök felszentelte a munkácsi egyházmegye püspökeivé Szemedi Jánost, Szabó Konsztantint és Holovács Józsefet, akik nagy titokban jártak nála Karagandában. Két hónappal később Holovács Józsefnek sikerült kijátszania a hatóságok által állított akadályokat, s így a püspök temetésén a munkácsi egyházmegye lelkipásztorainak nevében ő egyedül hajthatott fejet. Az Állambiztonsági Bizottság kárpátaljai főhivatala 1989. április 28-án rehabilitálta Chira Sándort.

BEFEJEZÉS •

1989 végén lepattant a bilincs. Új remény éledt. A kárpátaljai görögkatolikus egyház, úgy tűnt, végre megszabadult az üldöztetés és az alattomos lesbenállás nyomasztó terhétől, megkezdődhetett az örömteli visszaszámlálás. Azonban rövidesen kiderült, hogy úgy a görögkatolikus egyház törvényen kívül helyezéséről szóló törvény, mint most a törvényes státusz helyreállítása esetében a kormányrendelet csupán a hatóságok magatartását szabhatja meg, csak a hivatalokat utasíthatja feltétlen engedelmessegre s a törvény betartására. Az emberi lélek felett nincs hatalma, mert az eleve más törvényeknek engedelmeskedik. Ahogyan nem sikerült rendeletileg végleg megtagadtni, kiirtani Kárpátalján a görögkatolikus vallást, úgy most sem lehet keresztülvinni csupán csak hatósági intézkedés útján az úgymond igazságos, békés visszarendeződést. És egyáltalán lehet-e teljes értelemben vett visszarendeződésre számítani? Kárpátalján a XX. század utolsó évtizedében egy merőben új történelmi helyzet állt elő. Túlságosan terhes a jelen ...

Ha egy összeomlott rendszer olyan társadalmi berendezkedést hagy hátra súlyos örökségként, ahonnan tartósan számúzték a keresztény mentalitást, a becsület és tisztesség, az emberi méltóság és megbecsülés fogalmait, emellett hosszú évtizedeken át tudatosan hamis eszményeket bálványoztak, akkor az e rendszerben született nemzedéknél teljesen hasztalan apellálni a keresztény szeretetre és belátásra, a tisztességtudatra és nemeslelkűségre. Hogyan, honnan teremjenek elő, amikor ezeket a leváltott – és még mindig le nem tűnt – hatalom oly eredményesen kitörölte a társadalom tudatából és stílusgyakorlatából? Ráadásul önmagára nézve komoly veszélyt látva – és jogosan! – a művelt és szabad gondolkodásban, a kommunista diktatúra mindent megtett annak érdekében, hogy minél engedelmesebb és szűkebb látókörű, primitív igényű és minden intézkedésre éljenzéssel reagáló tömeget teremtsen. Itt is, Kárpátalján, az európai műveltség iránt egy emberöltőnyivel korábban még oly nyitott régióban.

Ezután érthető, hogy amikor elhangzik a hatóság felszólítása, hogy az egymással szembenálló ortodox és görögkatolikus egyházak rendezzék viszonyukat, statuáljanak keresztényi magatartást a templomok kérdésében: ahol a

görögkatolikusok vannak túlsúlyban, a templom kerüljön az ő tulajdonukba, ahol számottevő mindkét felekezet, ott tartsák felváltva szertartásaikat, akkor elemi erővel – és esetenként nyers brutalitással – törnek fel a hosszú évtizedek szülte feszültségek.

A kommunista állam, fokozatosan szolgálatába állítva az ortodox egyházat, teljesen megváltoztatta annak küldetését, arculatát, magatartását. A harcos ateizmus végül harcos ortodoxiát eredményezett, amely paradox módon nem az ateista meggyőződés ellen lép fel támadólag, hanem pont a testvéri egyházzal szemben. Úgy tűnik, a több évszázados keresztény egyházzakadás keserű gyümölcse itt, Európa földrajzi szívében, e maroknyi Kárpátalján érik be. És történik mindez akkor, amikor az ökumenikus mozgalom szele megéri a végre Kárpátalját is. Ám az ortodox egyház következetesen távol tartja magát tőle, mert e lelki síkon való együttműködéstől is félti hatalmi pozícióját. Ezért nem nyújt békejebbet a testvéri görögkatolikus egyháznak. Ezért hallgatja Isten ígését szabad ég alatt a görögkatolikus hívek nagy része, miközben egykori templomuk csukott ajtaja mögül az ortodox hívek kísérik őket figyelemmel, minden hitet megcáfoló ellenségeskedéssel és gyűlölködéssel. A szembenállás e megtévedt áldozatai mégsem tesznek jó szolgálatot az államvallásnak. Ha évekig az íratlan tilalom és üldözés tartotta távol az emberek tömegét a templomtól, akkor most e látványos gyűlölködés annál nagyobb taszító erővel hat rá.

Az ortodox egyház eközben töretlen erővel igyekszik jogalapot teremteni megrendülőben lévő pozíciójának. Így 1991 májusában az egyház Cirillt és Metódot is – a mai értelemben vett – pravoszlávoknak nyilvánítva, látványosan megünnepelte a pravoszlávia Kárpátalján való fennállásának 1100. évfordulóját. Téve mindezt dacára annak, hogy a két görög hittérítő szerzetes bizonyítottan jóval az 1054-ben bekövetkezett egyházzakadás előtt halt meg.

Ám pont az a harc, melyet az ortodox egyház folytat 1990 óta a templomok és a hívek megtartásáért, a legékesebb bizonyíték arra, hogy a pravoszlávia félelmei Kárpátalján nem alaptalanok. A minden időkből hagyományörző faluközösségek ugyanis jól megőrizték a 40 évvel korábbi eseménysorozat emlékét, és ma az egyszerű földművelő ember bölcsesség- és igazságérzetével állnak ki elhurcolt papjaik védelmére és szorgalmazzák azok visszatérését, avagy görögkatolikus paptársaik kinevezését templomaikba. A fiatalabb generáció pedig, amelyben az elmúlt időszakban csökkent ugyan a hitélet intenzitása, nem volt látványos, de soha nem szűnt meg teljesen; amely már belátja, hogy eddig hamis értékeket fogadott el valódiaknak, ösztönösen támogatja az apai hitvallást. Ösztönösen, mert a tudatos meggyőzéshez egyelőre hiányzik a hittanvelés és a hiteles történelmi ismeret. Más a helyzet a városokban, ahol a templombajárás íratlan tilalmát sikeresebben foganatosította a kommunista hatalom, ráadásul a tudatos és erőteljes betelepítés és asszimilációs folyamat megtette a maga hatását. A szomszédos galíciai megyékből és a keletebből érkező betelepülők tömegei pravoszláv kulturkörből kerültek ide Kárpátaljára, s ha nem is gyakorolták vallásukat, csakis saját egyházukban képesek gondolkodni. Közben a nemzeti öntudatuktól megfosztott ruszinság egy része, amelyik a múlt rendszerben is látogatta a pravoszláv templomot, mint az ortodox

vallást, hogy ellenségének tartja saját ruszin honfitársát, aki megőrizte görögkatolikus hitét és ragaszkodik is hozzá. A különbség csak az, hogy az utóbbi nem erőszakkal kívánja bizonyítani jogát apái templomához. A görögkatolikus papság szelíd türelemre és kitartásra buzdítja a gyakran kesernyés csalódással küzdő híveit, fáradhatatlanul bizonygatva, hogy az erőszak csak újabb erőszakot szülhet, és a szeretetteljes alázat, ha nem is eredményez feltétlen megértést és engedékenységet, azonban álhatatos gyakorlása megtéréshez és végeredményben a kedélyek lecsillapításához vezet. Az eddigi mérleg: a nyilvántartott 159 görögkatolikus egyházközségből 77 gyakorolhatja hitét újra a saját templomában; 1991. október 13-án Szemedi püspök végre ismét görögkatolikus misét celebrálhatott az ungvári katedrálisban – a mindezt hosszú hónapok idegőrlő huzavonája után. A terület többi városában azonban továbbra is áldatlan a helyzet: a görög templomokat kizárólag az államvallás birtokolja. A hatóságok pedig ódzkodnak a salamoni döntés meghozatalától. 1992-t írunk. A jelen mindaddig múlttal terhes marad, amíg nem lépünk túl rajta kölcsönös megértéssel, engedékenységgel, őszinte kézfogással. Megromlott emberségünk helyreállítása nem egyszerű, hosszú idő kell ahhoz, hogy megtisztítsuk az évtizedek alatt reákródott hamisságtól. A görögkatolikus papság és a hívek számára erőt kölcsönző jelkép püspökünk címere, melyen a háborgó tengeren hánykódó csónakban ülő tanítványokhoz a kitártkarú Krisztus szól biztatón: „Ne féljete! Én veletek vagyok! „Erőt ad és hitet erősít. Hiszen a totalitárius, ateista rezsím lám, a múltté, az üldözött, megbéklyózott, meggyalázott egyház viszont él. Ha felemás helyzetben is, de él. És hogy újabb megpróbáltatások elé néz? A jövő azé, aki bele tud illeszkedni Isten terveibe.

MARIANN RISKÓ

THE TRIBULATIONS OF THE SUB-CARPATHIAN GREEK CATHOLIC CHURCH FROM 1944 TO THE PRESENT DAY (1992) AS REFLECTED IN REMINISCENCES

It is not an easy task to perform an analysis of the history of Sub-Carpathia after the second world war, especially in the case of the history of the Greek Catholic Church. On the other hand, it is an exciting undertaking because research can rely on living resources, the priests' reminiscences of the stations of the Cross of the Church. Moreover, the investigation becomes a passionate one because the evidence explored provides confirmation of the unrestraint and inhumanity of the much condemned politics of the Soviet Empire.

An Act of 13th December, 1989 by the Soviet Government ordered the reinstatement of the Sub-Carpathian Greek Catholic Church. The rehabilitation with respect to the false accusations of the Stalin era has, however, not been enforced up to the present day. On the other hand, the Uniate Diocese of Munkács was allowed to put an end to its four decades of illegal operation in the spring of 1990 and it had a chance to justify its existence once again. This provided an opportunity to assess the losses resulting from the many years of outlawry: the aged and scarcely available clergy, the diminishing congregation, the occupied churches, and the property owned by the state. In addition, the newly regained freedom had to face another threat: the Transcarpathian Ukrainian Uniate dioceses also regaining legacy only recently tried to take measures reaching as far as Rome in order to cancel the independence of the diocese of Munkács made up of a congregation uniting Ruthenians, Hungarians, Slovaks and Rumanians, and to merge it with the Ukrainian Greek Catholic Church. That is, much depended and still depends upon the behavior

of the episcopate of the diocese of Munkács. The new legislation concerning the Church states the freedom of religion, the brutal ideological brain-wash of the past four decades and the lack of authentic teaching of history and religion has, nevertheless, had its destructing impact on the soul leading, in many cases, to a loss of national and religious identity of the people. As a result, many in the Sub-Carpathia, still do not know what to do with this freedom. In part, it is these people who provide the motivation to carry out research. It is first of all these people for whom a full exploration and explanation of the past is important because, in the course of world history, it was ignorance that let the power reduce people to a mass that is easy to manipulate. With a lack of knowledge of the past, the people of Sub-Carpathia can easily become a playtoy in the war declared by the Orthodox Church taking full advantage of a state religion in order to defend a shaking ruling position, whereby the "I'm-washing-my-hands" attitude of Pilate on part of the local government does nothing but postpone a resolution of an impossible situation.

The creation of this piece of work is unconventional in that it is based not on written resources but rather it accumulates substantial and revealing evidence relating to the darkest period of Sub-Carpathia relying on recordings of live dialogs. Due to the confines of available space, the present paper could not aim at a complete description of the subject matter. Many a witness cannot be included to bear testimony to the past: they are dead, unable to see an overall study dealing with the history of their martyrdom. The objective therefore is to briefly analyze the history of sufferings of the diocese of Munkács and present a true picture of the period. The most authentic characters contributed to this enterprise: *János Lelekács*, who was sent to the Gulag camps as one of the youngest of the sentenced priests; *dr. Elemér Ortutai*, a teacher of theology who spent seven years in the coal mines of Vorkuta, suffragan bishop *József Holovács*, rector of the newly established seminar, prebend *István Bendász*, who had the chance of taking in his hands a copy of his diary "Five Years Behind the Barbed Wire" that was written secretly during his years of imprisonment. It is also thanks to prebend Bendász that bishop *Sándor Chira*, who deceased in 1983 after being sentenced and exiled for life from his motherland, could bequeath to succeeding generations the history of eliminating the diocese which he wrote down at the persuasion and in the presence of the prebend in the summer of 1958 in Karaganda, Kazakhstan.

As historical past is precious for the succeeding generations not so much owing to the events which took place but rather in view of the message it carries with it, mention must be made of the exemplary behavior during the interviews of all of the above priests. The way they related the story of their persecution, humiliation, the cruelty, all retold in a subdued and unbiased tone, provided a true example of how one must - and can - disdain the wicked inhuman evil with a firm belief, human attitude and a noble heart, and also view the future with a constructive, rather than a destructive mind. This is the message they bequeath to succeeding generations.

SZÜCS MÁRTON - KOVÁCS JÓZSEF

HALOTTAK HALLGATÁSA

Requiem 40.000 1944-ben ártatlanul kivégzett bácskai magyarért

ELŐSZÓ

Az 1944. év október-november havában vérfertgeteg zúdult Bácska szelíd rónáira. Ennek a vérzivataroknak legkevesebb 40.000 magyar esett áldozatul. Ezeknek legnagyobb része teljesen ártatlan volt, minden komolyabb ok nélkül esett áldozatul a vérszomjas bosszúnak. Ugyanis: aki bűnösnek érezte magát a szerbek bántalmazásában 1941 és 1944 között, azok idejekorán elmenekültek, és így a kegyetlen bosszú az itthonmaradt, teljesen ártatlan magyarokat sújtotta. Teljesen alaptalan, sőt hamis, egyes politikusoknak és áltörténészeknek az az állítása, hogy ezek a lemészárolt magyarok mind fasiszták, azaz háborús bűnösök voltak. Ennek a téves állításnak a legfényesebb cáfolata az adorjáni és temerini tömegmészárlás. Adorjánon válogatás nélkül terelték össze a falu férfi lakosságát és a Tiszába lövöldözték őket válogatás nélkül. Hasonlóan Temerinben is, ahol a saját kezükkel megásott tömegsírba lövöldözték a férfiak nagy részét.

Ennek az írásnak az a célja, hogy rámutasson a meggyilkolt magyarok 95 %-ának az ártatlanságára. A szerzők eleve tiltakoznak az ellen, hogy ezt az írást bárki is bosszúra-sarkallásnak minősítse (hisz ennek semmi értelme sem lenne), tehát az egyedüli és kizárólagos cél rámutatni arra, hogy a lemészároltak legnagyobb része teljesen ártatlan volt.

BEVEZETÉS

Az adatgyűjtést végző munkatársaknak igen sok és nagy nehézségekkel kellett megküzdeniük. Ugyanis az adatgyűjtést kénytelenek voltak a legnagyobb titokban végezni, mert a mészárlásokat a politikusok és az államvédelmi szervek igyekeztek eltitkolni, elhallgatni, elejét venni minden ilyen irányú nyilatkozatnak és csírájában elfojtani az adatgyűjtést. Tehát a legnagyobb titokban kellett dolgozniuk.

Egy másik nehézség onnan adódott, hogy a legtöbb bácskai helységben az agyongyötört, majd lemészárolt magyarokról nem vezettek semmiféle, vagy

csak nagyon hiányos nyilvántartást (így például Csúrogon, Zsablyán, Újvidéken, Szenttamáson, Zomborban, Szabadkán stb.). Ezeket az adatokat a statisztikában „kb” (körülbelül) jelzéssel láttuk el. A második csoportba azokat a helységeket soroltuk, ahol a helybeliek pár tizednyi pontossággal tudták csak megállapítani az áldozatok számát. Ezek a „mp” (megközelítőleg pontos) jelzést viselik. A harmadik csoportba tartoznak azok a kisebb helyiségek, ahol pontosan megállapították a kivégzettek számát, ezek a „p” (pontos) jelzést viselik. Végül a negyedik csoportba sorolhatók azok a szerencsés helységek, amelyek áldozatok nélkül vészelték át az eseményeket. Ezek közé tartoznak: Nemesmilitics, Kispiac, Kishegyes stb., (a közelebbieket lásd az e helységek adatainál; de részben még ide sorolhatók Ada és Martonos is, ahol a tervezett bosszú nem nyerhetett szabad folyást és csak igen korlátozott keretek közé szorult.

A statisztika a veszteségekről

Kimutatás az 1941 és 1944 között elesett és kivégzett szerbekről és zsidókról, valamint az 1944. év végén megtorlásul lemészárolt ártatlan magyarokról.

Az összesítő kimutatás oszlopai: 1. a helység neve, 2. 1941-ben a honvédek bevonulásakor elesett szerb ellenállók száma, 3. az internálásban elpusztultak száma 1941–1944 között, 4. az újvidéki kémelhárítóban kiszerveettek száma, 5. a razziák folyamán kivégzettek száma, 6. az összes áldozatok száma 1941–1944. 7. a megtorlásul lemészárolt ártatlan magyarok száma 1944 végén.

	1	2	3	4	5	6	7	8
Régi magyar nevek	Helység	Bevon.	Internálás	Kémelh.	Razz.	Össz.	Megtorl.	Jegyz.
	Ada	17	–	–	2	19	16	p.
	Adorján	–	–	–	–	–	58	p.
	Aleksa Šantić	–	46	3	–	49	–	
	Apatin	–	–	–	–	–	300	mp.
	Bács	–	3	–	–	3	–	
Bácspalánka	B. Palanka	–	–	5	–	5	300	kb.
	B. Topolya	70	–	–	–	70	360	mp.
	B. Breg	–	3	–	–	3	–	
	B. Brestovac	–	–	1	–	1	–	
	B. Gracac	–	–	–	–	–	240	p.
	B. Monostor	–	1	1	–	2	?	
	B. Petrovac	1	–	9	–	10	?	
Bácsszőlős	B. Vinogradi	–	–	–	–	–	12	p.
Bácsföldvár	B. Gradište	7	–	7	–	14	70	p.
Péterréve	B. Petr. Selo	4	–	6	–	10	600	mp.
	Bajmok	8	25	–	–	33	80	p.

	1	2	3	4	5	6	7	8
Régi magyar nevek	Helység	Bevon.	Internálás	Kémelh.	Razz.	Össz.	Megtorl.	Jegyz.
	Bajsa	-	-	-	-	-	-	
Óbecse	Bečej	7	-	40	206	253	500	kb.
	Beli Manastir	-	-	2	-	2	?	
	Bezdan	-	-	-	-	-	183	p.
	Bodjani	-	-	-	-	-	8	mp.
	Bogojevo	-	-	-	-	-	20	p.
	Bolman	-	-	2	-	2	?	
Tiszakálmánfalva	Budisava	-	-	-	-	-	10	p.
	Bukin	1	-	-	-	1	?	
	Crvenka	13	-	-	-	13	?	
Csantavér	Čantavir	-	-	-	-	-	10	p.
	Čonoplja	-	-	-	-	-	17	p.
	Čurog	15	-	26	765	806	3.000	kb.
	Darda	-	-	1	-	1	?	
	Deronje	-	-	2	-	2	?	
	D. Sv. Ivan	2	-	3	-	5	?	
	Doroslovo	-	-	-	-	-	10	p.
	Dubasevice	-	-	3	-	3	?	
	Đurđevo	1	-	??	212	244	?	
Györgyén	Djurdjin	-	-	-	-	-	?	
Feketics	Feketić	1?	10	-	-	14	?	
Ó Futak	Futog	-	-	6	-	6	?	
	Gložan	-	-	3	-	3	?	
Boldogasszonyfalva	Gospodinci	-	-	23	-	78	?	
	Gardinovac	1	-	1	38	40	?	
Horgos	Horgoš	22	-	-	-	22	60	p.
	Kač	-	-	1	-	1	?	
Kanizsa	Kanjiza	13	-	-	-	13	75	p.
	Kelebija	4	-	-	-	4	?	
	Kisač	-	-	6	-	6	?	
Kabol	Kovilj	-	-	15	-	16	8	
	Kruščić	-	-	-	-	-	1	p.
	Kula	49	-	3	-	52	500	mp.

	1	2	3	4	5	6	7	8
Régi magyar nevek	Helység	Bevon.	Inter-nálás	Kém-elh.	Razz.	Össz.	Meg-torl.	Jegyz.
	Kulpin	-	-	1	-	1	?	
	Kupusina	-	-	-	-	-	10	p.
	Lalić	-	-	1	-	1	?	
	Lok	-	-	-	46	46	28	p.
Kishegyes	Mali Idoš	1	-	-	-	1	-	p.
Martonos	Martonoš	-	-	-	-	-	24	p.
Mohol	Mol	13	-	-	-	13	600	mp.
	Mosorin	2	1	1	179	183	72	p.
	Nadalj	-	-	2	-	2	?	
Újvidék	Novi Sad	159	-	67	868	1094	10.000	kb.
Pacsér	Pačir	16	-	-	-	16	200	mp.
Palics	Palić	20	-	-	-	20		
	Parage	-	-	2	-	2	?	
	Pivnica	-	-	1	-	1	?	
	Plavna	7	-	-	-	7	8	
	Popovac	-	50	4	-	54	?	
	Rastina	2	-	-	-	2	?	
	Sokolac	2	2	-	-	4	?	
Zenta	Senta	52	21	5	-	78	87	p.
Szilvás	Silbaš	1	3	-	4	?		
Szóreg	Sirig	100	-	-	-	100	?	
Szivác	Sivac	-	-	5	-	5	74	p.
Zombor	Sombor	-	-	11	-	11	5650	kb.
	Sonta	-	-	-	-	-	3	p.
Szenttamás	Srbobran	92	12	21	3	128	2000	kb.
	Stapar	-	-	4	-	4	?	
Ómorovica	St. Moravica	1	-	1	-	2	-	p.
	Stepanićevo	1	-	-	-	1		
Szabadka	Subotica	147	15	18	-	180	7000	kb.
	Sv. Miletić	-	-	-	-	-	-	p.
	Svilojevo	-	-	-	-	-	4	p.
Sajkás	Šajkaš	8	-	4	-	12	?	
Sove	-	-	4	-	4	?		
	Tavankut	-	-	-	-	-	16	
	Telečka	-	-	-	-	-	-	p.

	1	2	3	4	5	6	7	8
Régi magyar nevek	Helység	Bevon.	Inter-nálás	Kém-elh.	Razz.	Össz.	Meg-torl.	Jegyz.
	Temerin	3	30	–	39	72	400	kb.
	Titel	2	–	6	52	60	54	p.
	Tornjoš	–	–	–	–	–	–	p.
Tóthfalu	Totovo Selo	–	–	–	–	–	10	p.
	Tovariševo	1	–	1	–	2	?	
	Trešnjevac	–	–	–	–	–	13	p.
	Turja	–	–	5	!	5	?	
	Vajska	–	–	–	–	–	8	
	Vrbas	5	–	3	–	8	10	p.
	Vilovo	–	–	1	63	64	?	
	Zmajevo	1	–	1	–	2	–	p.
	Zmajevac	–	–	1	–	1	?	
Zsablya	Žabalj	–	–	29	581	610	2000	kb.
Hódság	Odžaci	–	–	–	–	–	183	p.
összesen: 876	219	404	3130	4629	34905			

Összesített kimutatás az 1941–1944 között Bácskában eltűnt szerbekről és zsidókról:

a) a honvédség bevonulásakor elesett	2 142
b) a deportálás közben meghaltak	401
c) az újvidéki kémelhárítóban kiszervezett	134
d) az 1942-i razziában kivégeztek	3 417
összesen életüket veszítették	6 094
e) gyűjtőtáborba vittek	7 865
f) kényszermunkára vittek	2 116
g) kényszermozgósítottak	1 677
összesen meghurcoltak	11 658

Forrásmunka a 2–6. oszlopokhoz: Zločini okupatora u Vojvodini, 1. köt. Novi Sad, 1946.

A 6. és 7. oszlop összehasonlításakor szemmel-láthatóan kitűnik, hogy mennyivel több magyart kínoztak meg, mint szerbet.

Ada

Az adai szerbek még az orosz katonák bevonulása előtt a magyarok megtizedelésére készülődtek. Már kiválogatták a kivégzendő magyarokat, minden tizediket a sorból, de éppen akkor megérkeztek az orosz katonák és ezek megmentették a kivégzésre szánt magyarok életét. Ezután Gere Vincze plébános – hogy megmentse híveit –, egyességet kötött az illetékes orosz parancsnokkal. Ebben elvállalta, hogy az adai magyarokkal felépíti a régi jugoszláv hatóságok részéről 1941-ben lerombolt tiszai hidat, illetve ideiglenes hidat épít annak a helyébe. Az orosz parancsnok pedig garantálta az adai magyar lakosság életét és vagyonbiztonságát. Az adai plébános egyébként a partizánok előtt is igen népszerű volt, mert 1941 és 1944 között „népkonyhát szervezett a zentai Szt. Teréz plébánián és ennek keretében ingyenes ebédet biztosított a rászoruló nincsteleneknek, beleértve a szerbeket is. Így az adai magyarok szinte áldozatok nélkül úszták meg a változást, és csak alig egy pár embert végeztek ki.

Adorján

Nem sokkal az orosz katonák megérkezése után – 1944. október 21-én –, Radaković kanizsai szerb vezető irányításával Kanizsáról egy csapat partizán jött Adorjánra. Itt összedobolták a falu lakosságát. Radaković jól ismerte Adorjánon Firányi plébánost, félrehívta és a fülébe súgta: ha életben akar maradni, akkor minél előbb a lehető legészrevétlenebbül tűnjön el. Firányi plébános félreosont a másik utcába és eszeveszetten elrohant a plébánia felé és odaérve a kapun keresztül ugrott be. Közben az összes férfiakat válogatás nélkül a Tisza partjára terelték és a Halász utca végénél a Tiszába lövöldözték őket. Egyesek azonban szemfülesek voltak, és a Tiszára kísérés közben valamelyik közbeeső ház nyitott kapuján át kereket oldottak. Így sikerült megmenekülnie néhány férfinak. Radaković 56 ártatlan adorjáni férfit mérsároltatott le. Ezek ártatlanságát a bíróság is megállapította, és a tömeggyilkos Radakovićot „parancstúlteljesítésért”, vagyis 56 ártatlan ember meggyilkolásáért elítélte egy évi, azaz 12 hónapi kényszermunkára. A helyettese Knježević pedig 6 hónapi kényszermunkát kapott.

Az adorjáni kivégzettek névsora és életkora:

1. Apczi Lukács 33	10. Borsós József 22	19. Körmöczi Simon 40
2. Bakota Antal 44	11. Dukai Lajos 38	20. Laczkó Antal 52
3. Bánszky Miklós 38	12. Dukai Lukács 45	21. Ladóczki István 62
4. Bicskei János 32	13. Gandis Vilmos 30	22. Lengyel Pál 39
5. Bicskei József 45	14. Horváth Gyula 40	23. Magda Péter 37
6. Bicskei József 19	15. Kis Orbán 25	24. Milutinovits Gyula ?
7. Bicskei István 38	16. Kocsis János 63	25. Nagy János
8. Bognár Sándor 36	17. Kovács Ferenc 27	26. Németh János 18
9. Borsós István 22	18. Körmöczi Gyula 23	27. Pásztor János 32

28. Pásztor József 34	38. Sindeles István 30	48. Vajda Károly 31
29. Pörzsölt József 33	39. Szabó Ferenc 44	49. Vajda Miklós 23
30. Radák Mihály 69	40. Szabados Pál 34	50. Vörös Ferenc 36
31. Remete József 38	41. Szecei Jakab 39	51. Zöldi Ferenc 29
32. Rózsa Ferenc 24	42. Szecei Lukács 56	52. Filiszter Kelemen 39
33. Sarnyai István 44	43. Sziveri Ferenc 19	53. Kocsis Zoltán 38
34. Sándor István 42	44. Takács Pál 36	54. Balassa István 27
35. Sándor Géza 35	45. Tandari István 46	55. Csanádi Imre 32
36. Sándor Lukács 24	46. Vajda István 66	56. Gazdag Albert 50
37. Sátai János 61	47. Vajda Jakab 42	

20 év alatt 3, 21–30 év között 12, 31–40 év között 25, 41–50 év között 10, 51–60 év között 1, 60 év felett 3 fő.

Apatin

Apatinban lehetetlen megállapítani az áldozatok pontos számát. Egy részüket Zomborba vitték, ott előbb alaposan megkínozták, majd kivégezték őket. A kínzás kedvelt módja volt, hogy az ártatlan foglyokat mezítláb élő parázson futtatták. Ott főkínzójuk Žika Lozić volt. A többi magyart foglytáborba vitték, és ott az éhségtől és a járványoktól úgy hullottak, mint ősszel a légy. Voltak olyanok is, akik szerencsésen átvészelték az éhséget és a járványt. Hazaérkezéskor a hozzátartozók örömben nagy lakomát csaptak. Ezt a megszabadultak kiéhezett gyomra nem bírta el és belehaltak a lakomába. Nagyon szerény és szabad becslések szerint kb. 300 ember pusztult el összesen különböző okokból.

Bač (Bács)

Bácson a bácsiak nem tudnak áldozatokról, kivéve egy bíróságilag halálra ítéltet.

Bačka Palanka (Palánka)

Palánkáról nincsenek megbízható adatok. Állítólag 200–300 ártatlan magyar mészároltak le.

Bačka Topola (Topolya)

Itt 360 ártatlan magyart fogdostak össze, alaposan megkínozták, majd kivégezték őket.

Bački Vinogradi (Bács-Szőllős – Királyhalom)

Itt több magyar lakost összeszedtek. Közülük 12-t kiválasztottak, ezeket elhajtották és többé nem tértek vissza otthonukba. Valószínűleg ismeretlen helyen kivégezték őket.

Bačko Gradište (Bácsföldvár)

Itt 70 ártatlan magyart szedtek össze és a Gyöngysziget táján a Tiszába lövöldözték őket.

Bačko Petrovo Selo (Péterréve)

Péterrévén több mint 600 ártatlan áldozata volt a vérengzésnek. Többek között elfogták Takács Ferenc plébánost és igen megkínózták. Nemiszervét naponként izzó vassal részletenként égették le. November 19-én – Szt. Erzsébet napján – összedobolták a falut: mindenki köteles volt a templom elé jönni. A plébánost – aki alig bírta vánszorogni –, a templom falához kísérték, ott agyonlőtték. A többi lemészároltat részletekben szedték össze, egyik csoportot a másik után. A csoportot az iskola épületébe zárták, ott 3 napig kínozták őket (a falak csupa véresek voltak a kínzásoktól), majd a Tiszára kísérték őket és ott agyonlövöldözték. Ezután kitakarították az iskolát, összeszedték a véres szalmát, amin a megkínzottak feküdtek, és friss szalmát hoztak. Új csoportot szedtek össze, és előlről kezdték a kínzást és a kivégzést. Így követték a csoportok egymást. Mindez azért történt, mert 1941-ben a honvédek bevonulásakor egy királyi szerb csendőr ellenállt a bevonuló honvédeknek és elesett a velük vívott harcban. A szerb csőcselék az elesett egy csendőrért 600 ártatlan magyar végzett ki élükön a plébánosukkal.

Bajmok

Amikor 1944 őszén (október közepén), az orosz csapatok elfoglalták a helységet, nyomukban a partizánok is megszállták a falut. Ezek már az első éjszakán összeszedtek 78 ártatlan magyart és két svábot. Hosszú kínzás után a főút mellett a vályoggyödröknél agyonlövöldözték őket és két tömegsírba földelték el. Kegyetlen vérszomjuk jellemzője Czibell Károly esete. Jómódú kisparaszt volt, akit megtettek bírónak. Senkit sem bántott, akit csak lehetett, igyekezett védeni, de a kémelhárítók munkáját nem volt módjában befolyásolni. Az oroszok bevonulása előtt a csendőrök figyelmeztették: „Bíró úr, jöjjön velünk, mert bajba kerül!” Mire Czibell: „Minek mennék, hisz én senkit sem bántottam! Nincs miért menekülnöm, nem vagyok bűnös!” A visszavonuló csendőrök mégis magukkal vitték. Czibell valamelyik szomszéd faluban elhagyta őket és hazagyalogolt Bajmokra. Vesztére. Azonnal elfogták, és eleven megnyúzták.

Bajsa

E helységben nagy vita folyt a becsületes, jóérezésű szerbek és a csőcselék között. Ezek az utóbbiak nagyarányú magyarmészárlást akartak csinálni. Azonnal elfogták Németh Béla plébánost. Őt akarták elsőnek kivégezni. Kikísérték a falu végére és megásatták vele a saját sírját. Mielőtt azonban a plébánost kivégezték volna, felülkerekedtek a jobbérezésű, becsületes szerbek,

és hazaengedték a plébánost, akinek a rémületen kívül nem esett más baja. De megakadályozták továbbá a tervezett magyarmészárlást is. Így Bajsa megúszta a változást áldozatok nélkül, hasonlóan Nemesmileticshez és Kispiachoz, ahol a legbecsületesebb szerbek védték meg a magyarokat a vérszomjas csőcseléktől.

Bečej (Óbecse)

Az események becsei megfigyelői nem tudtak pontos adatokra szert tenni, de a megkínzott és halálragyötört magyarok számát 300–500 közé teszik. Köztük első helyen Petrányi Ferenc apátplébánost kell említeni. 1944. október 9-én hurcolták el elsőként. Kimondhatatlanul megkínzották. Az állkapcsát teljesen szétroncsolták. A hasán partizánok táncoltak. 8, de főként egy zomborkörnyéki Zorka nevű partizán nő kegyetlenkedett vele. Belső szerveit kitaposzták. Amikor behalt sérüléseibe – október 14-én –, hogy leplezzék gaztettüket, holttestét kidobták egy emeleti ablakon, és azt mondták, hogy öngyilkos lett. Kocsit hívtak és kivitték a temetőbe, de azt megengedték a kocsisnak, hogy a templom előtt megálljon a holttesttel. Az egyik partizán nő az apátúr kínzása folytán idegbetegséget szerzett és lázálmaiban gyakran gyötörte a megkínzott plébános emléke. Később a becsei hívek szép emléksírt emeltek teteme fölé. Az 1980-as évek vége felé ismeretlen kezek eltüntették a sírfeliratról az apát úr nevét.

Bezdan

1944 október utolsó vasárnapján orosz csapatok vonultak be a faluba. Pár nap múlva – november 3-án – partizánok is jöttek az oroszok után, majd reggel 9 óra körül összedobolták a falut: férfiakat, nőket egyaránt, mindenki jöjjön a futballpályára. Az összegyűjtöttekből kiválasztottak 122 férfit, akiknek ásót, vagy kapát kellett hozniuk. Ezt a 122 férfit megfelelő partizánórség kíséretében kihajtották az isterbáci erdő szélén levő tanyához, itt pajtákba zárták őket, néhányat pedig elhajtottak gödröt ásni. A tanyán az egyik jólelkű partizánőr megkérdezte a gazdasszonytól: „Van-e rokona a pajtában levők között?” Az asszony: „Az onokaöcsém ott van!” Az ór: „Kár, hogy ott nincsen hátsó kijárat, mert ott kiengedtem volna; de itt nem lehet!” Mikor a gödröket ásó részleg elkészült a munkájával, akkor az ór elküldték a tanya lakóit: „Most menjetek el egy órára, mert nekünk itt most dolgunk van!” Ezután átkísérték a pajtában levőket is a gödrök szélére, majd sortűzet nyitottak a mit sem sejtő emberekre. A lemészároltak között volt egy 13 éves fiúcska is (a gyepmester fia). El akarták választani az apjától, de a gyermek ragaszkodott az apjához, és nem akarta elhagyni. A kivégzést irányító vadkegyetlenségű, vérszomjas partizán nőt Bojkának hívták. Ezt mondta az apját elhagyni vonakodó gyermekre (szabad fordításban): „Lőjétek agyon a kölyköt is, a gonosznak még az írmagját is ki kell irtani!” És agyonlövötte a fiút is. Ezután Bojka elővette a harmonikáját és az ártatlanul megölt, védtelen magyarok tetemei fölött diadaléneket énekelt. Ezután fehérlovas futárt küldtek a futball pályán maradt parti-

zánokhoz a következő hírral: „Gotovo je!” (Kész!) Erre az ott levő partizánok az asszonyokat a plébánossal együtt kiküldték a tanyákra, a meghagyott 500 férfit pedig a két káplánnal bekísérték Zomborba, a Krónich-palotába. Az idő 14 óra volt. A partizánokat nemsokára bolgár katonák váltották fel. Ezeknek a parancsnoka megengedte a lemészároltak exhumálását. 1945. március 28-án felnyitották a tömegsírt. A megölt áldozatok kezeit tizenötösével vastagabb dróttal összekötözték és így végezték ki őket.

Már előbb – még november 18-án –, a községházán is találtak a pincében és az utcákon még összesen 41, részben ismeretlen holttestet, valamint a folyócsatorna vizében még 20 holttestet. Frolich György földművest a határban leszállították a kocsijáról és ott helyben agyonlőtték. Schmidt József apját akarta megmenteni, azért azt mondta, ha édesapját kiengedik, akkor elárulja egy – az erdőben levő ellenséges rádióleadó helyét. Persze ezt csak azért találta ki, hogy az apját megmentse. Szörnyen megkínózták és rettenetesen megcsónkítva végezték ki.

Amíg a november 3-i kivégzések tartottak, a szomszéd falu – Monostorszeg lakói – fosztogattak a faluban és kirabolták a magára hagyott házakat.

A kivégzetteket a Bezdáni Rkt. plébánia Halottkönyvébe az 1944. év végén, illetve az 1945. év elején jegyezték be. Ez a mészárlás nem a helybeli szerbek lelkén szárad, hanem a partizán csapatok vezetősége felelős érte, elsősorban a Bojka nevű partizánno lelkén szárad a 180 ártatlan ember kivégzése.

Ezek névsora az előbb említett Halottkönyv 242–254. oldalain található:

Csapó Ferenc 33	Amrein István 45	Nagy József 42
Fejes Sándor 35	Takács Simon 24	Balla János 44
Kanizsai János 16	Fatay László 30	Martalics István 45
Midlinszki István 40	Magyar István 21	Brettréger János 29
Kedves János 46	Szakács Kálmán 30	Mári Ferenc 39
Molnár Sándor 37	Hettyei Mihály 25	Flesz József 17
Macskál Károly 52	Knoll Mihály 37	Kiss János 43
Bosnyák János 35	Limburger József 48	Szarka István 18
Kalmár Péter 29	Csapó József 23	Hódosy Bálint 20
Pócz János 17	Kiss János 32	Gyórfy János 43
Bálint István 32	ifj. Csapó Ferenc 19	Kelsek Gyula 16
Sípos Imre 40	Miovác Mihály 18	Horváth János 44
Hummel József 26	Zezula Sándor 20	Braun József 38
Fitza József 42	Midlinszki József 19	Nagy Antal 21
Szingler Ferenc 31	Szkerlesz Imre 38	Sziklika Mihály 20
Kubik Pál 45	Varga Ferenc 33	Hettyei József 20
Balla Imre 37	Mári József 29	Spolarits János 52
Lovász Sándor 30	Varga Ferenc 47	Baron M. 52
Pampulik József 18	Lang Péter 28	Elmer Antal 24
Ifj. Kiss János 17	Kiss István 18	Közeghy Gyula 27
Mazák János 18	Óberreiter György 19	Libis István 35
ifj. Schmidt József 22	Virág János 28	Szántó József 40
Flesz Mihály 53	Kiss János 30	Bodrogvári Ferenc 39

Midlinszki Ferenc 18	Braun Jakab 53	Lengyel György 49
Szabó József 44	Nagy János 22	Mafer Pál 33
Kiss Lajos 31	Kedves Sándor 43	Koller László 22
Kiss Imre 20	ifj. Mária Ferenc 13	Kleer Géza ?
Varga László 25	Neveda János 19	Zarubeszki Gyula 48
Csépes Jenő 37	Sipos József 24	Szabó Imre 44
Kisbéri György 20	Szekszindler Simon 18	ismeretlen ?
Németh János 17	Leiffer János 53	Flesz Ferenc 54
Hummel Rudolf 48	Veiner Sándor 45	Stein István 51
Magyar József 43	Sípos K. József 17	Stein Ádám 45
Zsámboki István 43	Kovács György 51	

Összesítő kimutatás életkor szerint:

20 éven aluli: 25, 21–30 éves: 24, 31–40 éves: 22, 41–50 éves: 19, ismeretlen korú: 3, összesen: 102 fő.

Foglalkozás szerint:

tanuló: 10, tisztviselő: 2, tanító: 1, kereskedő: 7, iparos: 11, munkás: 10, földműves: 17, napszámos: 12, vendéglős: 5, hajós: 5, kupec: 1, gypmester (dögész): 1, ismeretlen: 23

Bogojevo (Gombos)

A gombosiak 20 ember kivégzését tartották számon. Főleg hazatérő, leszerelt, vagy szökevény honvédek voltak. Főleg a sztapáriak szedték össze és gyilkolták meg őket. Dögkerten földelték el a kivégzettek tetemeit, de egyes pusztai kutakba is dobáltak holttesteket.

Budasava (Kisdi Vásárhely)

Aránylag kevés embert végeztek ki, mindössze kb. tizet tartanak számon.

Crvenka (Cservenka)

Itt is tudnak aránylag csekély számú magyarról, akiket a változásokor kivégeztek.

Čantavir (Csantavér)

A csantavériek is aránylag elég kevés áldozattal úszták meg a változást. Megközelítőleg 10 jobb módú embert végeztek ki.

Čonoplja (Csonoplya)

Itt 17 tekintélyes magyar esett áldozatul a változásnak. Eredetileg 200 embert szedtek össze és kínoztak meg, de végül is csak a Farkas nevű bírót végezték ki tizenheted magával, a többi megkínzottat hazaengedték.

Čurog (Csúrog)

A magyar királyi honvédség bevonulása után Csúrogon igen erős partizán mozgalom alakult ki, amelyet a razziával sem sikerült megszüntetni. Ezért a kémelhárítás továbbra is kereste a partizánokat és támogatóikat. Egy alkalommal kb. 20 gyanús személyt szedtek össze a honvédek, köztük a görögkeleti pópát is, akinek a fia partizán volt, de elmenekült. A gyanúsított szerbeket ki akarták végezni, de Dupp Bálint rkt plébános védelmére kelt a szerb pópának, és nem akarta engedni, hogy kivégezzék. A pópa mellé állt: „Ha őt kivégzitek, akkor engem is végezzetek ki!” Zavar keletkezett, ideges telefonálgatás, de végül is Dupp Bálintot elrángigálták onnan, a pópát pedig a többi gyanús szerbvel együtt kivégezték. A csurogi szerbek ezért nagyon nagyra becsülték Dupp plébánost. 1944-ben az oroszok bevonulásakor a magyarokat mind összeszedték, nagy részüket kivégezték, a többieket megfosztották vagyonuktól és gyűjtőtáborba vitték, ahol az éhezéstől és a fertőző járványoktól ott pusztultak el, úgy, hogy a 3.300 magyar katolikusból és 200-nyi protestánsból csak pár százan maradtak meg. Körülbelül 3.000-en elpusztultak, részben Csúrogon, részben Bački Jarakon vagy a többi gyűjtőtáborban. Dupp Bálint plébánost azonban megkímélték néhány magyarral az első tisztogatáskor nem esett semmi baja. Ám rövidesen jelentkezett a meggyilkolt pópa fia, aki őrnagyi rangban volt a partizánoknál. Ez összehívta a községi népbizottság tagjait és „szemet-szemért, fogat-fogért” alapon követelte tőlük Dupp plébános kivégzését. A csurogiak egész éjjel vitatkoztak az őrnaggal és nem támogatták Dupp védelmében. Végül is az őrnagy elvitte a plébánost Újvidékre, ott háborús bűnösnek nyilvánította, majd visszahozta Csúrogra és ott a partizánjaival fejbélövette a templom falánál. E munka szerzőjének munkatársai éveken át kutattak a csurogi túlélők után, hogy részletekhez jussanak, de egyetlen ide valót sem sikerült találni, és a Dupp plébánosra vonatkozó adatokhoz a Dupp plébánost pártoló és annak kivégzése ellen tiltakozó csurogi szerb vezetők révén jutottak el.

Doroslovo

Aránylag kevés embervesztéssel úszták meg a változást. Mindössze 10 embert végeztek ki, köztük Hajdú kántortanítót, akit a templom falához állítottak és ott lőtték agyon. Az egyik újtelepes magyar – aki dobrovoljac földet kapott –, nem akarta otthagyni, ezért végezték ki. Továbbá néhány leszerelt, vagy szökött katonát is kivégeztek.

Durđevo (Sajkásgyögye)

A sajkásgyögyei szerbek is igen vad vérengzést csaptak Durdevón. Itt ugyancsak pár magyar család élt, és ezek még idejekorán elmenekültek, így nem esett bajuk. Ezért a szerbek dühe elsősorban a ruszinok ellen irányult, akiket lojalitással vádoltak a magyar hatóságok iránt. Ezért igen sok ruszint kivégeztek (többek között Manojlović iskolaigazgatót). Kegyetlen megkínózták a ru-

szin görögkatolikus papot – Bösörményi Michaelt, akit elevenen megpatkol-
tak és megpatkolt lábbal gyalog hajtottak Újvidékre, ahol kegyetlen kínzások
között kivégezték. Ezután többszáz ruszint kivégeztek. A felbőszült szerbek
még a saját fajtabeliek közül is sokat kivégeztek, olyanokat, akiket királpárti-
aknak tartottak. Az egyik idős nénikét, akit „Baba-Kata”-nak (Kati néninek)
hívtak, szintén kivégezték. Neki ugyanis egyik szerb siheder 1943-ban olyan
parancsot adott, hogy mérgezze meg azt a két fiatal magyar tanítót, akik a
szerb tagozaton szerb gyerekeket tanítottak nagy odaadással és szeretettel és
Baba-Katonánál voltak koszton és kvártélyon. Az öregasszony visszautasította a
parancs végrehajtását. Ezért 1944-ben a partizánok kegyetlenül kivégezték.

Gunarason

Senkit nem végeztek ki.

Horgos

Itt 60 embert végeztek ki, a többek között Virágh plébánost is, azért, mert
tábori misét mondott a katonáknak és prédikációjában hálát adott istennek,
amiért végre elmentek ezek a „bocskorosok”. A 83 éves Virágh plébánosról
sokáig tárgyaltak, hogy mit csináljanak vele. Egyes jobbérzésű, becsületes
szerbek szabadon akarták engedni, mivel már meglehetősen öreg volt. Ám a
vérszomjas csürhefelfogásúak ellene szegültek és a plébános kivégzése mellett
döntöttek. A mai Birkacsárda közelébe hajtották őket és a nemzetközi út
melletti 7-es számú km kő közelében megásatták velük a sírjukat. Igen sekély
sírt ásattak, úgy, hogy egyik-másik meggyilkoltnak a keze, vagy a lába kilát-
szott a sírból. A kutyák jártak oda és kaparták ki a tetemeiket. Pár nap múlva
eltűntek onnan a tetemek, és máig sem tudni, hogy az elvetemült gyilkosok,
vagy a kivégzettek hozzátartozói helyezték-e másik sírba a tetemeiket, és hogy
hol van ez a sír. Virágh plébános kivégzésekor a legenda szerint látomás volt.
A kivégzéskor egy kereszt fénylett fel a halálraszánt plébános mögött, és a
plébános alakja eltűnt a felfénylő keresztben.

Ennek a vérontásnak az volt az oka, hogy 1941-ben Horgoson 30 szerb
dobrovoljacot kivégeztek, mert szembeszálltak a bevonuló honvédekkel, és
most minden elesett dobrovoljacért bosszúként két horgosi magyarnak kellett
meghalnia. – A kivégzők közül sokan rút halállal haltak meg. A kivégzések
után két héttel a kivégzések vezetője felakasztotta magát a szelevényi erdőben,
de a többi hóhér közül is sok öngyilkos lett.

Kanjiža (Kanizsa)

Itt 75 embert kínoztak meg és végeztek ki. Ezek közül 22 volt a városbeli, a
többiek a tanyavilágban szedték össze. A városbeliek közt voltak Bagi Antal
vendéglős, Szabó Dénes, Berecz István, Medgyesi ..., Vitéz Ferenc, Szecsei ...,
Kis Miklós, Szilágyi János stb. A szerbek itt is ki akarták végezni az összes
magyar férfit, de Ugranov Milan – akinek magyar felesége volt –, a kivégzések

ellen foglalt állást, modván: „Ki fog akkor dolgozni, ha kivégezzük a magyarokat?” Így aránylag csak kevés embert végeztek ki.

Kula

Több mint 500 magyar embert végeztek ki, főleg értelmiségieket és jómódúakat (tanárokat, tanítókat, orvosokat, tisztviselőket, gazdag iparosokat és kereskedőket meg vagyonosabb földbirtokosokat. Érdekes, hogy a plébánost életben hagyták és igen megbecsülték. Ugyanis 1941-ben a honvédség bevonulásakor tartott ünnepségen jelen volt a káplánjaival a plébános is. Amikor egyes szónokok gyaláználni kezdték a szerbeket, a plébános káplánjaival tüntetőleg elvonult.

Kupusina (Bácskertes)

Itt a rétben lőtték agyon 10 hazatérő leszerelt katonát.

Lok (Sajkáslak)

A sajkásiakat nagyrészt az orosz pravoszláv pópa védelmezte és mentette meg sokak életét. Ugyanis a honvédek a pravoszláv templom ikonjait leszerelték és átvitték a katolikus plébániára, és ott átadták Quintus Fábían káplánnak. Ő átvette az ikonokat, majd hamarosan visszaadta azokat a pravoszláv hitközség embereinek. Ezért a szerbek a magyarok nagy többségét nem bántották és megvédték a katolikus templomot is. Azért mégis kivégeztek 28 embert, akiket nagy magyarnak tartottak.

Mali Idos (Kishegyes)

Egy orosz tisztnek köszönhető, hogy Kishegyesen nem végeztek ki senkit. Ugyanis az ottani szerbek többszáz magyart összeszedtek, hogy kivégezzék azokat. Egy emberséges orosz tiszt azonban közbeavatkozott: „Lássuk, mit vétettek?” Előálltak a szerbek az első magyarral: „Ez turáni vadász volt!” Az orosz azonban megkérdezte: „Jó, jó. De kit ölt meg?”. A válasz: „Senkit”. Mire az orosz: „Mehet haza!” – és elengedte. Így volt ez az összefogdosottaknál, az orosz tiszt nem engedett kivégezni egyetlen kishegyesi magyart sem.

Male Pijace (Kispiac)

A kispiaci szerbek is összeültek megbeszélni a magyarok kivégzését. Milosev Zivo kispiaci szerb a királyi Jugoszláviában vad magyargyűlölő volt, és sok bajt okozott a magyaroknak. Ezért 1941-ben Martonosra vitték vizsgálati fogságba. Itt az általa bántalmazott magyarok egyike – id. Galgóczi Pál – bicskával nyakonszurta és megsebesítette Milosevet. Később ennek hatására ez belátta a kölcsönös gyűlölködés értelmetlenségét és az előbb említett gyűlésen védelmébe vette a kispiaci magyarokat. Az ő hatására nem végeztek ki senkit sem az összefogdosottak közül.

Martonos

1944. október 8-án orosz katonák vonultak be Martonosra. Október 11-én a helybeli szerbek egy felfegyverzett csoportja feldúlta és kifosztotta a rkt. plébániát, elvitték az irattárat, a könyvtárat, a bútorok nagy részét összetörték, feltörték a pénztárt 17.840 pengő készpénzt (az épülő kispiaci templom értékének a kétharmad részét). Werner Mihály plébánost is magukkal hurcolják. Rövidesen összefogdostak még 24 polgárt.

A Martonosi Rkt. Plébánia anyakönyvében is nyoma van az esetnek, a Matr. Defunct. 1945. év első tétele előtt.

1. Bárány Ferenc földműves	13. Ózsvár Péter munkás
2. Fejős Ferenc rendőr	14. Püspök János földműves
3. Forró Lajos hentes	15. Sáfrány Kálmán rendőr
4. Gruik János rendőrvezető	16. Sörös János községi bíró
5. Holló Ferenc asztalos	17. Sörös Sándor rendőr
6. Horváth Gergely rendőr	18. Szabó Antal rendőr
7. Horváth Miklós napszámos	19. Szarapka Péter földműves
8. Józsa Károly szabó	20. Takács László kosaras
9. Kéri János rendőr	21. Török István földműves
10. Koncz István napszámos	22. Török János halász
11. Lendvai Antal munkás	23. Varkulya Pál rendőr
12. Nagy Gábor közs. pénztáros	24. Werner Mihály apátplébános

1944. november 21-én, több mint egyhónapi állandó kínzás és gyötres után, éjjel teherautóra rakják a plébánost és társait, majd elhajtának velük a Tisza mellett kiásott lövészárkok mellé vitték őket, habár nem csináltak semmi olyasmit, ami halálos büntetést érdemelt volna. Legtöbbjük teljesen ártatlan volt, más részük 1941-ben sértette meg a szerbeket, de semmi esetre sem olyan mértékben, hogy az halálbüntetést érdemelt volna. Például Holló Ferenc esete: Mikor az utolsó német katona is elment a faluból, Holló az udvaron volt és megjegyezte a feleségének: „Csak nem jönnek tán vissza?!” Meghallotta ezt szerb szomszédja és feljelentette, hogy visszavárja a németeket. Ezért tartóztatták le és végezték ki. – Józsa Károlynak, aki szabómester volt, Čongradac Duško konkurrens szabó szorgalmazására azt rótták fel bűnül, hogy ruhát varrt Fehér Mátyás községi főjegyzőnek és ezért mészárolták le. – Varkulya Jánost azért végezték ki, mert rendőr volt és figyelmeztetett egy szerbet, hogy a járdán nem szabad talicskát tolni. Hasonlóan Fejős Ferencet, Horváth Gergelyt, Kéri Jánost és Szabó Antalt. Ezek mind szelíd emberek voltak, és nem bántottak senkit, csak a családjuk fenntartása végett mentek el rendőrnek.

Némely foglyokat nem bántalmaztak, míg másokat rettenetesen megkínóztak, főleg Werner Mihály plébánost, akinek nemi szervét éretlen suhancok naponta harapófogóval marcangolták. Sörös Sándor rendőrnek a puskacső célgömbjével felszaggatták a bőrét, „szíjat hasítottak belőle”, úgy, hogy nem is bírt járni és a kivégzésre is hordágyon vitték. A foglyoknak valamelyik jobb érzésű szerb megsúgta, hogy az éjszaka kivégzik őket (ugyanis partizán-külö-

nítmény érkezett a faluba a kivégzések fedezésére. Ezért Werner Mihály apát-plébános társait a végveszélyben feloldozta bűneiktől. Lendvai Antal azonban megrögzött istentelen ember volt és nem fogadta el a feloldozást, hanem szidalmazta a feloldozó papot.

A martonosi magyarok mészárlásának értelmi szerzője Putnik Živojin, Grubanov Mita, Beljin Đurica, Čongradac Ljubomir, Milo nevű mészáros stb. voltak, végrehajtói pedig Petrić Duško, Bajić Svetozar és fia Miloš, Krstin Vlajko, Kojić Dragomir és még sokan mások a fiatalok közül. Közülük az egyik fiatalember szívbjait kapott a kivégzés rémes látványának hatására. Ugyanis a lemészároltak között voltak olyanok is, akiket nem ölt meg mindjárt a golyó és sírva könyörögtek hóhéraiknak: lőjjék őket agyon, ne temessék el őket élve. Ez a mészárlás is nyilvánvalóan háborús bűn volt az adorjáni, a temerini, a moholi és a bezdánihoz hasonlóan, habár sem értelmi szerzőit, sem végrehajtóit nem vonták felelősségre a gyilkosságokért.

Egyes felelőtlen elemek Martonoson is nagyarányú tömegmészárlást terveztek. A tiszaparti komphoz hajtották munkára a férfilakosságot, hogy ott egy bizonyos munka elvégzése után a Tiszába lövöldözzék őket. A kompnál orosz katonák is voltak.

Az egyik – Laskovitz nevezetű – martonosi polgár, aki az 1. világháború után hadifogoly volt a Szovjetunióban és ott jól megtanult oroszul, beszédbe elegyedett az orosz tiszttel. Az megkérdezte tőle: „Miért olyan szomorúak?” Laskovitz elmondta neki mi vár rájuk estére. Erre az emberséges orosz tiszt szigorúan megtiltotta a martonosi fegyveresek szerb parancsnokának, hogy bármit is ártsanak az ott dolgozó magyaroknak. Estére jelentéstételre rendelte: jelentse, hogy minden magyar sértetlenül hazatért, különben őt löveti agyon.

Mohol (Mol)

Moholon nagyon sok szegény földnélküli magyar volt. Ezek mindig nagyon szerettek volna földhöz jutni. Így már a királyi Jugoszláviában is – amikor földet ígértek nekik jutalmul – több, tíz katolikus család áttért a jutalomföldért a pravoszláv (görögkeleti) hitre. Ezeknek a szegényeknek a föld utáni vágyát használták ki lelketlen nyilaspárti agitátorok 1941 után és földet ígértek mindazoknak, akik belépnek a nyilaskeresztes pártba. A föld utáni vágy többszáz moholi magyart arra hajtott, hogy beiratkozzék a pártba. Nem csináltak semmit, nem bántottak senkit, csak éppen földet akartak. Vesztükre: föld helyett halált kaptak. 1944 októberében megközelítőleg 600 magyart kivégeztek a vérszomjtól dühöngő moholi szerbek és partizánok.

A letragikusabb sors Varga Lajos plébánost érte. Isten ügyéért küzdő lelkes pap volt, aki politikával sohasem foglalkozott. Mégis letartóztatták és a többi elfogott magyarral együtt kegyetlenül megkínozták. Mielőtt megkezdődtek volna a kivégzések – előzőleg már híre ment ezeknek. A plébános édesanyja befolyásos szerbek révén kieszközölte, hogy a kivégzés előtt megegyeszen láthassa fiát. Átkísérték hát a fogdából a 10 perc járásra levő plébániára. Az agyonkínzott plébános ezt a rövid utat majd egy óra alatt bírta csak megtenni.

Kezéről és lábáról a körmök mind le voltak tépdesve, arca és feje kegyetlenül kékre-zöldre verve, keze és lába tele volt fáslikkal. Amikor a plébános meglátta édesanyját, fájdalmában sírvafakadt: „Jaj, anyám, miért is akartál engemet mégegyszer látni?!” Arra gondolt ugyanis, hogy milyen fájdalom marcangolhatja édesanyja szívét, amikor így látja őt. De másrészt arra is gondolt, hogy mennyi kínjába és szenvedésébe került átvánszorogni a fogdából a paplakig, és mennyit fog még szenvedni, amíg visszajut oda. Még azon az éjjelen a Tiszába lövöldözték őket: megközelítőleg 600 ártatlan embert.

Mosorin (Mozsor)

A magyarokat mind összeszedték és a Backi Jareki gyűjtőtáborba internálták őket, csak a Jakobecz-családot és Szekeres-Juhászt hagyták meg Mosorinban. A többit elhajtották és megtiltották nekik, hogy valaha is visszatérjenek Mozsorba. Előbb azonban 1944. november 2-án 60 embert a legnagyobb kínzások között kivégeztek. Kövess István plébános néhány kíséreléssel elmenekült. Ez a plébános nem állt éppen hivatása magaslatán: nem tudott ellenállni a sátán kísértésének és elragadta a kapzsiság ördöge. Gazdag szerb és zsidó családokat jelentett fel a csendőröknek. Ezeket elhurcolták, értékeiket (ékszereiket és pénzüket) pedig Kövess plébános eltulajdonította és elrejtette. Ezért az ottani szerbek nagyon gyűlölték őt és fenték rá a fogukat. Sikertelenül próbálták megtudni, hogy a plébános Jánoshalmára menekült. Elmentek hát érte, és visszahozták Mozsorba, úgyszintén a vele élő mozsori bábaasszonyt és annak édesanyját. Őket is megkínózták. Kövess a kínzások alatt bevallotta, hogy az összegyűjtött kincseket a templom oltára alá rejtette. Erre a szerbek a templomot földig lerombolták, a temetőt pedig felszántották. Kövess plébánost pedig – Szt. Lőrinczhez hasonlóan – rostélyon, elevenen megsütötték 1944. november 12-én és vele együtt a bábaasszonyt és annak édesanyját is kivégezték.

A lakosságot összeszedték és élelem és ruha nélkül elhajtották. Egyik asszony egy frissen sült cipót és egy darab disznósajtot akart magával vinni, de elvették tőle és visszadobták az udvarba. A helyszínen kivégzett áldozatok száma így 72-re emelkedett.

Novi Sad (Újvidék)

Az első szovjet és partizán csapatok 1944. október 22-én érkeztek Újvidékre. Fogadásukat egy Olimpia nevű szerb pap készítette elő. Elsőnek egy szovjet őrnagy érkezett autóval pár partizán kíséretében. A szláv lakosság nagy tömegben várta a nagytemplom és a városháza közötti téren. Az őrnagy kikászálódott az autóból és ebben a percben megérkezett egy orosz katonai teherautó is, rajta pár orosz katona és partizán. A tisztet felemelték a teherautóra a kezében szorongatott ötliteres boroskorsóval együtt, amit magával hozott a város átvételére. A tömeg elámúlt, mindenki azt leste, mit fog mondani az őrnagy. Váratlan dolog történt. Az őrnagy felemelte a korsót a szájához, nagyot húzott a tartalmából, aztán azt mondta: „No, zdravstvutyje!” S ezzel az átvétel és az üdvözlő beszéd be volt fejezve.

Azon az éjszakán már megkezdődött a terror. Akinek valami személyes ellenségeskedése volt magyar szomszédjával, az leszámolt szabadon. Húsz év előtti jelentéktelen sérelmeket halálos módon bosszultak meg. A szerb csőcselék kedveskedni akart a bevonuló szovjet szabadítóknak, így hát a bevonulás után utat mutattak nekik a magyar családok házaiba, hogy ott vannak „bárisnyák”. Sok szerencsétlen magyar asszony és leány menekült ki azon az éjszakán lakásának ablakán a sötétségben keresve menedéket a szovjet katonaság elől. A menekülő asszonyok sikoltozásától, apák és férjek átkozódásától volt azon az éjszakán hangos a magyarlakta „telep”.

A szerb lakosság, mint felszabadítót ünnepelte a hordát, hiszen egy pohár pálinkáért hajlandók voltak agyonlőni akárkit, akit csak megmutattak nekik. Elmentek megkeresni a házigazda ellenségeit és a helyszínen agyonlőtték. Kezükbe került három fiatal magyar repülő, akiket Újvidékről helyeztek ki 1944 nyarán Temerin községbe. Visszamaradtak Temerinben, mert ott megnősültek és feleségükkel maradtak, talán abban reménykedtek, hogy azok majd megvédik őket. A három magyar pilótát egy partizán nő lőtte agyon a temerini temetőben.

Még október 23-án megkezdődött a telepen élő magyar férfilakosság összefogdosása. Géppisztolyos partizán katonák éjjel hurcolták el a lakásokból a magyar férfiakat, rendszerint egy helybeli haragos útmutatása és vezérlése alapján. A feljelentő a legtöbbször részt vett az elhurcolásban. Közben részeg csőcselék járta a magyar lakásokat fasiszta bujkáló katonák keresésének ürügyével. Persze szorgalmasan raboltak, hisz ez volt a főcél. Mindent elvittek, ami megtetszett nekik.

A városi csőcselék azonban új fogást talált ki. Nappal járták a házakat és kikémlték, hol vannak fiatal lányok és asszonyok. Azokhoz aztán éjjel odakalauzolták a szovjet katonákat; ellenszolgáltatásul ők közben raboltak a katonák védelme alatt, mert ezekbe a partizán járőrök soha nem merte belekötni.

A magyarokat a dunai téli kikötőbe vitték, ahol annakidején a magyar folyamórság tanyázott. Ez volt a központja a további öldökléseknek, likvidálásoknak. Itt napokig elfeledkeztek mindennemű ellátásról, vízről, élelelről. A túlélők elbeszélése szerint túlnyomó részt felnőtt férfiak voltak, de akadtak közöttük 14–15 éves fiúk is, akik levették őket és mint ilyeneket nyilvánították őket „veszélyes fasisztáknak”. Mindjárt az első éjszakán kezdetét vette a magyarság rendszeres irtása. De akkor még csak pár jelesebb magyar végeztek ki. Ezeket elszólították és elkísérték a sötét éjszakába. Október 25-én egy partizán tiszt jelent meg egy szakasznyi – láthatóan részeg – partizán kíséretében. A kezében egy névsor volt, elkezdte annak felolvasását. Kiválasztottak kb. 300 embert, különállították őket. A partizánok közrefogták a védtelen társaságot és eltűntek velük az éjben. Negyedóra múlva géppisztolyok sortüze hallatszott, majd hirtelen teherautók motorját kezdte túráztatni valaki.

Egyik ottlevő ismerősöm szerencséjére, még 1944 nyarán az amerikai bombázók széjjelverték a vasútállomás melletti villanytelepet. Villanyvilágítás tehát nem volt sehhol. Ez a sötétség mentette meg ismerősömet. Az ő nevét is felolvasták a névsorban. Mikor a nevét hallotta, a félelemtől nem tudott megszólalni. Nem jött ki hang a torkán. A partizántiszt megismételte a nevét,

mikor senki nem jelentkezett, továbbment, mintha mi sem történt volna. A nevét sohasem olvasták többé. Sem a bevittekről, sem az elhurcoltakról, akiket megöltek, nem készítettek névsort. A tiszt által felolvasott lista alapján végezték ki még annak idején a lakásukból elhurcolt magyarok összeszedését. Ezeket a listákat valószínűleg a bosszúálló feljelentése alapján állították össze. Ismerősömet 1944. október 24-én este 11 óra tájban hurcolták el és a hadisziló getre vitték. Csak reggel látták, hogy vannak vagy 3–4 ezren. Este 9 óra tájban kiszóltattak kb. száz embert, és elkísérték őket, nem is messzire. Negyedóra múlva a géppisztolyok sortüze hallatszott. Dermedt rémület ülte meg a szívüket, most már tudták, milyen sors vár rájuk, de fegyvertelenek, és védtelenek voltak géppisztolyos hóhéraikkal szemben. Valamennyien azért maradtak szülőföldjükön, mert ártatlanok voltak. Soha senkinek se vétettek és nem félték a felelősségrevonástól. Itt azonban nem volt ítélet, sem vád, mégcsak felelősségrevonás sem. Nyilvánvalóvá vált, **NEM AZÉRT LIKVIDÁLJÁK ÖKET, MERT BŰNÖSÖK, HANEM AZÉRT, MERT MAGYAROK.**

Este megint megismétlődött az előző esti jelenet. Most azonban egy kis változattal. A partizántiszt mosolygott: ezek pedig hazamennek. És tényleg aznap este nem hallatszott sortűz. Pedig egy sem ért haza a kiszóltattak közül. Csak a negyedik nap kaptak először kenyeret és vizet.

A szigeten az első hét leforgása alatt 1.500 személyt tüntettek el. Egy részüket a Dunába szórták, másik részüket a vágóhíd mögött elterülő dunai árterületen, a Káty község felé vezető országút és a Duna között elterülő „Shanghai”-nak nevezett területen hantolták el. Az itt készült futóárkok lettek tömegsírhoz.

A partizánok a városban összeszedték a magyar férfiakat és egy részét a szigeten agyonlövöldözték, másik részét munkára hajszolták. Útközben ezek közül is sokat megöltek, köztük két ferencrendi szerzetest is: p. Keresztes Krizosztom házfőnököt és p. Kovács Kristófot. A szerzetesházat is feldúlták. Az oroszok bevonulása előtt Svraga Ferenc belvárosi esperes-plébános áttelefonált Krizosztom atyának, hogy mit csináljanak: meneküljenek-e, vagy maradjanak? Azon a napon rengeteg hívó jött össze a templomban a szentmisére és ennek hatására a páter azt telefonálta vissza az esperesnek: marad a híveivel, nem hagyja el őket. A többi ferences közben elmenekült, de hogy Krizosztom atya a házfőnök ne maradjon egyedül, például Kovács Kristóf is vele maradt. A partizánok, amikor szedték össze a magyar férfiakat, a ferences rendházat el akarták kerülni, de a szomszédban lakó magyar cipész felhívta a figyelmüket, hogy ott is vannak férfiak. Így a partizánok elcipeltek a két páter is a többi magyar férfiúval. Útközben Irig környékén agyonverték őket.

Újvidéken az összes áldozatok számát több mint 10.000-re becsülik, ami összehasonlíthatatlanul magasabb a razzia során kivégzett szerbek számánál.

Odžaci (Hódság)

Megközelítőleg 180 áldozat esett áldozatul a hódsági vérengzésnek.

Pačir (Pacsér)

Pacséron – bosszúból az 1941-ben elesett szláv ellenállókért –, elhatározták, hogy 200 magyar végeznek ki. Kijelöltek egy határrészt, és ott a földeken dolgozó magyarokat összefogdosták és kivégezték. Elfogták és lezárták Kovács József plébánost is. Szerencséjére éppen akkor jött oda egyik volt szerb osztálytársa, aki meglátta és megkérdezte: miért van ott? Kovács: „Nem tudom miért fogtak el. Semmit nem csináltam, senkit sem bántottam!” Az osztálytársa visszament Szabadkára, onnen illetékes vezetőkkel visszajött és hamarosan szabadon engedték a plébánost. Egy katolikus bunjevác azt rótta fel neki bűnül, hogy prédikációiban gyakran hivatkozott Szűz Máriára, a Magyarok Nagyasszonyára (Kovács ugyanis nagy Mária-tisztelő volt). De a többiek életükkel fizettek.

Plavna (Palona)

Plavnan, Vajszkán és Bodaniban a sokácok összesen 24 személyt szedtek össze a három helyséből Novotny József palonai plébánossal (36 éves volt), a közeli erdőbe kísérték és ott kivégezték őket.

Senta (Zenta)

Zentán igen sok ártatlan magyart összefogdostak. Ezeket egy Tisza-melletti épületben kínozták, majd november 9-ről 10-ére virradó éjjel a híd lábánál közülük 87-et a Tiszába géppisztolyoztak. A közismertebbek voltak: Halász Sándor munkás; Vass Nándor vendéglős; Süle Reno, Hagymás Rozikának az édesapja, Hangya ..., Szorcsik Péter, Molnár Gábor Béla földműves, Tóth Miklós, Tóth Mihály, Szabó Imre, Boros Géza földműves, Guelmino János, tiszttartó; dr. Felsőhegyi András ügyvéd; dr. Ferenci Antal ügyvéd; ifj. Tóth Mihály földműves, Janek Aladár munkás, dr. Bas Lajos, Kalmár István földm., Piszár Istvánné szül. Borsó Mária, Piszár Péter fdm., Kulics István vendéglős és még sokan mások.

Senta – Gornji Breg (Felsőhegy)

Felsőhegy megúsza áldozatok nélkül.

Sombor (Zombor)

1944. október 20-án magyar kémelhárítók Patarčić szerb vezetőnél megtalálták a zomboriak „fekete listáját”, azon azok szerepeltek, akiket kivégzésre szántak. Ezen az első helyen Stantić Gellért és Holló Illés kármelita atyák álltak. Értesítették a listán szereplőket, és azok legnagyobb részt elmenekültek. Mégis igen sokakat összefogdostak és kivégeztek, kit a lóversenytéren, kit a Dunába, kit a csatornába öltek. Az orosz és a partizán csapatok 1944. október 20-án vonultak be Zomborba és azonnal megkezdték a magyarok

kínzását és gyilkolását. Az áldozatok egyik gyűjtőhelye a Krónich-palota volt. Onnan vitték éjszakánként tehergépkocsikon az összekötözött foglyokat a lóversenyterre, itt lelövöldözték és tömegsírba földelték őket. Gyakran előfordult, hogy a halálraszántakat csak megsebesítve temették el élve, és még másnap is hallatszottak a hörgések és jajgatások a be nem takart gödrökből. Itt kb. 2.500 magyart végeztek ki. A gyalogsági laktanyán (ami inkább csak elosztó volt), kb. 200 embert végeztek ki. Az egyik szomszéd községből származó henteslegény – aki hamarjában partizánna lett –, saját bevallása szerint 3.000 fogoly kivégzésénél vett részt. Zomborban november 10-ig kb. 5650 ártatlan magyart végeztek ki. A megkínzottakat gyakran izzó, tüzes parázon futtatták mezítláb. Dr. Sugár István törvényszéki bírót is eltették láb alól: lement a boltba bevásárolni és többé nem jött vissza. A nyugtalankodó rokonokat a legdurvábban elutasították.

Sonta (Szond)

Mindössze 3 ártatlan ember fizetett életével.

Srbobran (Szenttamás)

A partizánok kivonulása után a szerbek teljesen szabadon végezheték ki a nekik nem tetsző magyarokat: szabad gyilkolást engedélyeztek a szerbeknek. Akik nem akarták személyesen meggyilkolni a nekik nem tetsző személyt, azok számára „panaszládát” tettek ki a községháza elé, amelyben közölhették sérelmüket egy levélben, a feljelentett magyarokat aztán ezek alapján összeszedték és minden kivizsgálás vagy kihallgatás nélkül kivégezték, legtöbbször teljesen ártatlan, vagy jelentéktelen panaszok alapján. Például a királyi Jugoszláviában egy szerb földműves áttette a mezsgyekarót magyar szomszédja kárára. 1941-ben a magyar visszatette a mezsgyekarót eredeti helyére. 1944-ben a szerb ezért feljelentette, és kivégeztette. A kivégzettek száma igen bizonytalan, hisz minden szerb szabadon gyilkolhatott és gyilkolt is, senki sem tartotta nyilván a kivégzéseket. A legszerényebb becslések szerint jóval ezren felül van, legvalószínűbben kétezer, de egyesek 3.000-re teszik a kivégzettek számát, talán némileg túlzóan. A kivégzések és a szabadgyilkolás két napig tartott. A temetőben három helyen ástak tömegsírokat, de voltak tömegsírok még a fűrésztelepen is, meg a zárda helyén is. Egy 8 éves kislány véletlenül és észrevétlenül szemtanúja volt a tömegmészárlásnak. Odahaza elmesélte, hogy mit látott. Véletlenül a szomszédok is meghallották. Másnap a kislányt is elvitték, és kivégezték.

A kivégzésekről nem vezettek semmiféle nyílvántartást. Bármelyik szerb szabadon gyilkolhatta az ártatlan magyarokat. Erre csak egy példa: 1941-ben a magyar honvédek bevonulásakor egy szerb fiatalember szembeszállt a bevonulókkal és elesett a honvédekkel vívott tűzharcban. Anyja véres bosszút esküdött minden magyar ellen. 1944-ben a fordulatkor a vérszomjas és bosszút lihegő asszony minden magyart megölt, aki a háza felé tévedt, kit baltával, kit pisztollyal, kit késsel, kit bottal. Elvakult bosszújában egymaga legalább negyven ártatlan magyart végzett ki.

Stara Moravica (Ómoravica)

Az összes magyar férfit összeszedték és kényszermunkára vitték Kishegyesre, de nem öltek meg senkit.

Subotica (Szabadka)

Szabadkára október 10-én vonultak be az oroszok és a partizánok. Azonnal megkezdték a magyar lakosok összefogdosását. Hajnalban mentek ki dzsippel a kiszemelt áldozatokért a partizánok és velük volt egy orosz katona is. Azt mondták, hogy a kiszemelt magyart csak tanúnak viszik. El is vitték őket, kit a palicsi úti kaszárnyába, kit a belügyesek „sárga házába”. A vesztőhely a zentai úti temetőben volt. Itt tömegsírokba lövöldözték bele a halálraszántákat, minden bírósági tárgyalás és ítélet nélkül. Öt nagy tömegsírba ásták el a lemészároltakat. A kivégzés idejére légiriadót rendeltek el, hogy a lakosság elbújjon és ne lásson semmit, ne tudjon a kivégzésekről. A kivégzéseket Starković Blaško szervezte és ő felelős az ártatlanul kivégzett 7.000 ember haláláért. Pár év múlva lehetett érdeklődni az eltűntek után. Akiket „ártatlanul” végeztek ki, azok ártatlanságáról hajlandók voltak igazolást kiadni. Sok hozzátartozó a gyilkosok iránti gyűlöletből nem kért igazolást a meggyilkolt hozzátartozója ártatlanságáról, ám erre is ráfizettek, mert akik nem tudták igazolni a kivégzettek ártatlanságát, azoknak elkobozták minden vagyonát. A kivégzettek között nagyon sok volt az átutazó. Ezeket a vasútállomáson fogták el. Aki nem tudta magát igazolni, azt teketória nélkül kivégezték. Főleg a magyar nemzetiségű, bácskai származású leszerelő honvédek, vagy honvéd katonaszökevények fizettek így rá.

A Szabadkai Ferences Rendháznak is volt egy áldozata: Fleisz Ferenc szerzetest is a partizánok tüntették el.

Svetozar Miletic (Nemes-Militics)

Itt a magyarok és a szerbek között jó kapcsolat volt. 1941-ben a honvédek bevonulásakor a helybeli magyarok nem engedték, hogy a szerbeknek bántódásuk essen. 1944-ben viszont a szerbek keltek a magyarok védelmére. Így nem esett áldozat.

Svilojevo (Szilágy)

Mindössze 4 embert végeztek ki.

Tavankút

Összesen 16 személyt végeztek ki, legtöbbjüket a tanyavilágból szedték össze, jónéhányat Mérgepusztáról. A kivégzettekről nem készítettek jegyzéket.

Telečka (Bácsgyulafalva)

A magyar férfiakat összeszedték és internálták, de később sértetlenül hazakerültek, senkit sem végeztek ki.

Temerin

Illés Sándor: „Sirató”, Szépirodalmi K., Bp. 1977. könyvéből vettük át az adatokat. Munkatársaink – a még élő szemtanúk, illetve a túlélők – nyilatkozataiból megállapították, Illés nem költői kitalált eseteket írt le, hanem a pusztaság valóságát, ezért a könyv adatait hiteles adatként vettük át. Az idézet végén szereplő számok a könyv oldalszámát jelzik, ahonnan az idézetet vettük.

1. A Nagy Istvánok esete (79. old.)

„Kiáltották kétszer is: „Nagy István”. Ő meg a bolond, mert az volt mindig, kilépett a sorból. Mondták neki, hogy álljon oda a többiekhez. Meg az a másik Nagy István is, mert Temerinben öt Nagy István van legalább. Az a másik is odaállt, mert ki tudja, melyiküket hívták, szólították. Hát aztán álltak ott, majd elhajtották őket. Sose láttam többé. Mi bűne volt? Mert magyar katonaként szolgált? A hazát szolgált...”

2. A pénzhamisító Feri bácsi sorsa (87–89. old.)

„A szerbeket hatalmába kerítette a tébolyult vágy: gazdagnak lenni, milliomosnak. „Tudnék én ezres bankókat is gyártani, csak ahhoz francia papiros kell, az meg pénzbe kerül.” A szerb szédelegve ment el. Bekapta a horgot. Estére egyik barátjával tért vissza: „Mennyi pénz kell?” „Mennyi pénzetek van?” Volt nekik 30–30 hold földjük. Jó föld. Azt eladatta velük Feri bácsi. A pénzzel pedig szépen hazaköltözött Temerinbe. Egy éjszaka felzörgettek. „Ki az?” A szerbek voltak. „Mit akartok?” Azt szerették volna tudni, készült-e már hamis ezres. Azért jöttek, osztozni. Bújdosó Ferei bácsi azt kiáltotta nekik vissza: „Ha még egyszer idemerészkedtek, feljelentelek benneteket és a börtönben rohadtok meg!” A szerbek elotródtak, bizonyára fogcsikorgatva. Vad düh feszült bennük, hiszen Feri bácsi szélhámossága koldusbotra juttatta őket ...

Gyilkosa, az egyik szerb, elmondta halálos ágyán, mi történt vele. Amikor a magyar és a német csapatok visszavonultak Bácskából, s néhány napig zavaros volt a helyzet, fellángolt a bosszú tüze is. A törvényen kívüli állapotot használták ki a lóvátett emberek. Ismét bezörgettek, s akkor a zörgetésre Feri bácsi kénytelen volt kinyitni a kaput, beengedte a látogatókat a szobába. A szerbek nekirontottak, betömték a száját, összekötözték és a kocsiderékba dobták. Amikor már kinyitották a nagykaput is, a zajra felébredt Feri bácsi fia. „Ki van itt?” kapott a vasvilla után. A szerbek őt is lerohanták és az apja mellé dobták a kocsiderékba, majd befedték őket szalmával. Aztán elrobtak az éjszakába ...

A továbbiakat így mondta el: „Egy ideig hajtottunk, csapkodtuk a lovakat, mert féltünk, hátha visszajönnek a magyarok... Kiértünk a csurogi útra, úgy határoztunk, hogy nem visszük tovább. Bújdosónak meg kell halnia. Sose tudja

meg senki, hogy ki végzett vele. Lecibáltuk a kocsirol és betuszkoltuk egy szárkúp alá. Nyöszörgött. Valamit mondani akart, de nem vettük ki a szájából a törülközőt. En gyújtottam meg a szárkúpot az öngyújtómmal. Amikor már égett, belöktük a lángokba a gyereket is. Hogy tanú ne maradjon. Ott pusztultak el, elevenen elégték...

3. A zsidóösszeíró (101–109. old.)

Hódi Béla aljegyző volt... Ó volt az anyakönyvvezető... A háború után 12 évet ült. ... Tudom, miért jött, el akarja mondani, hogy ártatlanul. Hogy semmiről sem tehet. Bizonyos, hogy igaza van a saját szempontjából. De valóban nem tehet semmiről?

„Elmondom én neked, hogy tudjad, mert ezeknek el se mondom. Én voltam az anyakönyvvezető. Eichard Jóska meg a főjegyző. Egyszer kiszól nekem: Béla, légy szíves, kérlek, írd össze a zsidókat. Hát gondolom, valami készül. De hogy mi, azt honnan tudtam volna?

Nézem, remeg a feje, roncs lett belőle. Tizenkét esztendő. Rettenetesen sok. Szigorított. Soha könnyítés, látogatás, és hetenként kétszer csak kenyér és víz. Nincs beszélő, nincs kihez szóljon. Újságokat nem kap, nem tud semmit a külvilágról, 12 esztendeig. Azért, mert ő írta össze a zsidókat...

„Hányszor eszembe jutott: mi lett volna, ha megtagadom? Lejátszottam szinte naponként a börtönömben. Visszaszólom Eichard főjegyzőnek: Nem írom össze a zsidókat! Eichard felhúzza erre a szemöldökét. Mi az Béla? Megtagadod a parancsot? Amit a felsőbb szervek kérnek? A katonság! Itt van, főhadnagy úr, mondd meg akkor neki! És én odaállok:

Főhadnagy úr, nem írom össze a zsidókat. Én nem vállalom ezt! Mert ez gyalázat! Nekem ezek a zsidók a barátaim. A Schossberger fiúkkal jártam iskolába. Együtt fociztunk a Guszmann Jóskával. A Cilcertől kölcsönkértem és ő szívesen adott. Még most sem adtam meg neki. Én ezt nem vállalom. A főhadnagy lassan előhúzza a revolverét: Akkor én magát letartóztatom. Jöjjön velem! És én megyek. Bezárnak, ütnek, vernek, rúgnak. De nem érzem a fájdalmat. Semmit sem érzek és boldog vagyok. De nem így történt...

Úgy történt, hogy Hódi Béla meghajolt: „Igenis, főjegyző úr, kérlek szépen. Rögtön elkészítem a listát” ... Egy óra múlva elkészült a lista...

Amikor Hódi átadta Eichard főjegyzőnek a zsidók névsorát két példányban, az az egyiket kiszolgáltatta egy csendőrfőhadnagynak... Lehet, hogy ez egyéni akciója volt a főhadnagynak. Sosem találták meg a főhadnagyot. Eichard sem tudta a nevét. Nem emlékezett, vagy nem akart rá emlékezni? Pedig puhították a börtönben, azt hiszem. A bíróság halálra ítélte, de mégis elkerülte az akasztófát, felesége friss kifliben arzént csempészett be neki a börtönbe.

A főhadnagy a lista birtokában egyenesen Amann Antal autóbusz vállalkozóhoz sietett. Nagy autóbusza járt akkoriban Amannak Temerin és Újvidék között. Dúsgazdag ember volt. Német. A legnagyobb buszt nyomban lefoglalta és a piactérre vezényelte. Két csendőr állt a busz mellé lábhoz tett fegyverrel. Tíz csendőr pedig megindult a lista alapján összeszedni a zsidókat. Olyan is akadt, aki mutatta az utat és a házat. Őt utcát fésültek végig, minden utcára

két csendőr jutott, a falu végénél kezdték és befelé jöttek, maguk előtt terelve a rémült embereket, öregeket, gyerekeket, és síró asszonyokat.

Senki sem tudja máig sem, hogy került a zsidók közé Kmetovits József felesége. Jóska mészégető volt, nazarénus, jó ember, rendes magyar, aki szerb asszonyt vett feleségül. Lehet, hogy a csendőrök valamelyikének nem tetszett az asszony, begyűjtötték hát őt is. Kiabált, rimánkodott, térdre vetette magát a csendőrök előtt, de nem volt kegyelem. Vitték a buszhoz.

A férje véletlenül éppen arra járt. Mi az a nagy sírás-rívás, jajveszékelés? Viszik a zsidókat. Ejnye, ez nem jó! Jobb innen minél tovább! Menne is sietve, de ahogy a kíváncsiságtól ösztönözve odakapja a fejét, mintha ismerős arcot látna a buszban. Képzeldődik? Mégsem, hiszen int is felé. Nem hallja a hangját, de a szája mozgásából érti, mit kiált: segíts, Jóska! A felesége!

Kmetovits rohan Eichard főjegyzőhöz. Az cinikusan felhúzza a vállát. Nem tehet semmit. Őt meg sem kérdezik. Felsőbb parancs! Kmetovits elrohan, egyenesen a postára, ahol a bátyja postamester. Szigorú parancs: senki sem telefonálhat este négy óráig. Temerin el van vágva a külvilágtól. De ha az öccse feleségéről van szó, akkor nem érdekes a parancs. Hívja a postamester Fernbach Péter főispánt Újvidéken. Fél órába telik, míg valahol eléri. Elmondja gyorsan, mi történt. A Főispán kéri, kapcsolja vele össze a csendőrparancsnokságot. Elkésett. Az autóbusz már elindult. Hova, merre ment? Zsablya, Csúrog felé! Telefonon Gospodincire a szomszéd községbe: állítsák le a buszt, szabadítsák ki a zsidók közül Kmetovits Józsefnét ...! Gospodincin kiszabadították...

Kmetovitsné összeesett az úton, két szerb asszony vitte be a legközelebbi házba. Ápolgatták, őrizték, míg a férje érte nem érkezett. Taxival jött a busz után, s egyenesen az újvidéki kórházba vitte a feleségét, aki évekig nem heverte ki a szörnyű izgalmakat... Ő meséle később, az öreg Guszmann, a mellén az ezüst vitézségi éremmel nyugalomra intette a halálbusz utasait. Akár egy ősz, bölcs pátriárka olyan volt közöttük...

A kép rettenetes. Zsablya. Tisza-part. A zsidókat sorba állítják. Az egyik őrmester felszólítja őket, szedjék le értéktárgyaikat, dobják földre óráikat. A felszólításra az öreg Guszmann leakasztotta ezüst vitézségi érmét és az őrmester lába elé dobta. Megvetéssel. Doberdón szerezte, egy századot tartott vissza géppuskásként, fél napig. Most már nincs rá többé szüksége. Eddig sosem viselte, csak néha nézegette önnepnapon, amikor emlékezett. Emlékezett és várta a magyarokat... A lánya, Marcsa, Hebron szépséges rózsája lehúzta újjáról a briliánsgyűrűt, amit tizennyolcadik születésnapjára kapott, és a vízbe dobta: „Nem lesz a tiétek!” kiáltotta eltorzult arccal. Az őrmester nyomban lőtt. Ő volt az első áldozat: Guszmann Marcsa. Soha olyan szép lányt nem ismertem... Aztán sortűz. Csend. Fosztogatják a hullákat, majd a vízbe vonsolják...

„Mondd, tehetek én erről? Ha megtagadom, megölnek. Ugye, hogy megölnek, mert azok mindenkit megöltek. Mondd, hogy megölnek!”

4. A hazug feljelentés (110–115. old.)

November eleje volt. A falun rémület ült. A kapuk, ablakok zárva. De ez zörgetett, ököllel verte az ajtót. A mama kiszaladt és kinyitotta. Aztán köténye

csücskét az arcához kapta, mert ideges lett. Mit akar nálunk ez a fegyveres ember? Kit keres?

Esteledett már, vígasztalan őszi sötétség borult a falura. Villany nem volt, mert az újvidéki villanytelepet szétbombázták. Petróleum lámpát kellett gyújtani ... Apám már vetkőzni kezdett, mert szeretett korán lefeküdni. Mit is csinálhatna villany nélkül?

Hallotta, hogy jön valaki csizmába, katonás léptekkel. Abban a pillanatban már berúgta az ajtót az ismeretlen és ráfogta apámra a revolvert. Annak a félelem verejtékezett az arcán. Lélekzetet is alig kapott. A mama behozta a pislákoló petróleumlámpát és állt tanácstalanul az idegen mögött.

„Te vagy Illés András?” – kérdezte szerbül az ismeretlen és megcélozta apámat. – „Én vagyok!” – mondta apám ércesen, mert még nem fogta fel a veszély nagyságát. A mama közben megkerülte a jövevényt, és csendesen lerakta a lámpát az asztalra.

„No, ha te vagy, akkor búcsúzz el az életedtől. Meghalsz!” – intett felé a pisztollyal.

„Nem vétettem én senkinek se” – szepegett apám hangja, olyan volt, akár a kisgyerek. Félábszárig érő gatyában állt. A gatyá csíkos barhentinből készült. A mama varrta. „Kicsoda maga?” – apám ezt szerbül kérdezte. A mama csak tekingetett rájuk, mert ő nem tudott egy szót sem szerbül. Aztán, amikor látta, hogy valami baj van, harciasan az idegen elé állt: „Mit akar vele? Öregember ez mán!” Aztán sírva fakadt. Patakozott a könnye. A szerb ridegen „Ne bőgj!” – De a mama csak sírt. Egyre erősebben rázta a zokogás. És ez apámra is hatott. Összecsuklott s a divány sarkába dőlt. Az idegen azonban nem lágyult meg. Ő határozott céllal jött hozzánk: agyonlőni apámat. Mit akar ez a síró asszony itt? Félretolja, ismét célbaveszi apámat, aki erre bátran feláll és kidülleszti a mellét, mint aki várja a lövést. Hósi póz. De semmi értelme. Közben rászól a mamára: „Ne sírj! Menjen a fenébe ez a hülye! Nem érdekel engem már az élet sem! Ha meg kell halni, hát végezzen velem gyorsan! Hajde!” – fordult a szerb felé: „Ubi me!” Az idegen nézett rá átható tekintettel. Tetszett neki ez a kiállás, ez a színészi póz. Apám folytatta: „Lehet, hogy már a gyerek se él. Akkor én minek élek? Te várd meg, ha mégis hazajönne! Mondd el neki” ...

Az idegen érthetett magyarul. A szavak mintha megrendítették volna. De neki feladata van, nem érzékenyedhet el ... Apám hozzá fordult: „Halálom előtt, remélem, még egyszer ihatok egy pohárral? Úgy talán könnyebb lesz. A halálraítéltnek mindig meghallgatják utolsó kívánságát!” – Az idegen csak intett. A mama szaladt ki a pincébe, hozta a bort. De útba ejtette a kamrát is. Hozott egy nagy darab sonkát, szárazkolbászt, szalonnát, zöldpaprikát meg paradicsomot rakott mellé. Megszegte a friss, házisütésű kenyeret. Azt mind az asztalra rakta és a széket is megtörölte a kötényével. Apám felhúzta a nadrágját és a kabátját. Leült. Az idegen tovább nézte. „Tartson velem!” – mondta apám könnyedén és szelt egy darab szalonnát ... Az idegen nézte, aztán ő is leült. Éhes lehetett. Letette a pisztolyt óvatosan, maga mellé az asztalra, ahol a kenyér állt. Szelt ő is a szalonnából, és enni kezdett. A mama közben töltögetett a poharakba. A hóhér megkóstolta a saját termésű rizlinget. Ízlett neki. Szódát kért. Az is volt. Futott vele a mama. „Egészségedre!”

emelte fel a poharát, de nem várta meg, amíg a hóhéra is a pohárért nyúl. Felhajtotta a maga borát... Az idegennek ízlett a bor. A hóhér letette az üres poharat, a mama gyorsan odaugrott és ismét megtöltötte. A partizán újból ivott. Aztán kenyeret szelt és kolbászt evett mellé. Az is nagyon ízlett neki. Amikor a harmadik pohárral emelte a szájához, koccintott apámmal. Az áldozattal. A hóhér és az áldozat. A mama meg repdes körülöttük, mint egy anyamadar, vijjogva, rémülten, féltőn, hogy megmentse a párját. Vajon megmentheti? Kínálja a sonkát is. Hoz tele üveg szódát. Aztán leszalad a pincébe, mert kiürült az üveg. Friss bort hoz fel...

Aztán egyszerre csak megszólal a hóhér: „Ki vagy te? Mondd, ki vagy? – „Senki” – mondja apám dühösen. „Paraszt vagyok”. – „Magyar vagy?” – „Az vagyok, magyar, és az is maradok halálomig.” A hóhér bólintott. Erti ő ezt. Aztán azt kérdezte: „Van ellenséged?” – „Sose volt nekem ellenségem.” – Alkoholmámor, rettegés úszott a szobában a cigarettafüsttel. Apámban felbuzgott a vér. Az asztalra ütött: „Hát akkor induljunk! Ne várjunk tovább!” kiáltotta és felállt. „Hová?” – kapott a pisztolyához a szerb. – „A halálba. Végezzen velem. Nincs nekem időm ilyesmire!” – Anyám felsikoltott: „Krisztusom, mit csinálsz?” – Az idegen értette. Bambán nézett hol apámra, hol a mamára. Aztán hirtelen felugrott. Széttárta a karját, és megölelte apámat. Megcsókolta az arcát, jobbról is, balról is: „Nem lesz neked semmi bajod, tudod! Én megvédelek” mondta tiszta magyarsággal. Csak azt mondd meg nekem, ki a te haragosod!” – „Nincs nekem haragosom!” – válaszolta apám. „Sose volt. Nem bántottam én soha senkit. Végezz velem! Ártatlan embert gyilkolsz meg!” – „Ne félj – mondta az idegen a mamának – nem bántom én az uradat! Látom, hogy igaz ember. Így csak az igazak tudnak viselkedni. És megkérlek, ne haragudj rám, amiért bejöttem hozzátok. Vad vagyok. Partizán. Négy éve az erdőben élek. Valaki vádaskodott. Az urad nevét mondta. Én nem tudom, ki volt.”

5. A szétválogatás (140–147. old.)

– Mama, hogy is volt az akkor? Az előbb mesélted. A templomudvarban...

– Borzasztó volt az, fiam. Mindenki odament, az egész falu, sorba állították az embereket. Négyes sorokba, fiatal, öreget, mindegy volt. Aztán gyűttek a szomszéd községekből a szerbek, meg egy ember listával, s szólították őket. Egyszer csak apád is hallja: Illés András...

„Illés András” – szólította valaki, egy érces hang a sor túlsó végén, és apám kilépett. Miért szólították, mit akarnak tőle? Nem tudja. Tegnap dobos járta végig a falut, minden sarkon megállt és harsány hangon kihírdették: „Holnap minden férfi jelenjen meg a templomudvarban! Kocsival, lóval, akinek van...” És jöttek az emberek, a kocsit az utcán hagyták, a lovak istrángját ledobták, ők meg beálltak a sorba. Négy hosszú sort tett ki a riadt férfiak serege. Voltak fiatalok is közöttük, hetyke legények, de idősek is, mint az apám, aki akkor 57 esztendő volt. Jöttek még a tanyákról is. Mert a tanyákat küldönc járta végig, minden udvarra bekiáltott. Az öreg Pásztor András csak legyintett! „Menjen hozzátok a fene! Gyertek ki, ha nagyon akartok valamit!”

Álltak négy hosszú sorban, és egy férfi, egy idegen, papírról olvasta a neveket. Illés András! Apám kilépett, mutatták, hogy hova álljon! A kerítés mellett egy kis fa a tanítóházak udvara felől, az alá. Álltak ott már többen is akkor.

Amikor elfogyott a listáról a név, bejött három bejúsos ember. Zsablyaiak, vagy csúrogiak lehettek. Végigmentek az emborsor előtt, mindenkinek a szemébe néztek, kutatták a vonásait. Amelyik ismerősnek tűnt, annak intettek, hogy álljon ki. Azokat keresték nyilván, akik részt vettek a temerinek közül a partizánvadászaton. De hol vannak már azok, merre járnak, ki tudja? Aztán csakhamar hoztak még egy listát, arra már csak ceruzával voltak felfirkantva a nevek. Arról olvasták: „Nagy István”. Hárman léptek ki egyszerre. Temerinben sok Nagy István van ... Hát most melyik az igazi? Melyiket keresik? Aki felírta a nevet, az nincs itt, pedig csak ő tudná megmondani, hogy ki álljon félre a három közül. ... Egy ideig csend, azután az egyik szerb int, hogy menjen mind a három a fa alá. Az igazi Nagy István azóta már árkon-bokron túl van, ha bűnös. De talán bűnös, mert akkor nem keresnék.

„Kocsicska János” – hangzik fel ismét. Újabb csend. Egyszer csak megszólal egy magyar: „Kocsicska, miért nem jelentkezel?” Egy ijedt kis ember kiugrik a sorból: „Ne pofázz, te marha. Én nem János vagyok, hanem István! A János a bátyám, fogságban van!” – „Mindegy!” – ragadják gyorsan nyakon. „Kocsicska, Kocsicska, egyre megy!” Kocsicska a fa alá ballag, közben káromkodik ... Végzetes dolog, ami itt történik! Rettenetes dolog, de ki rendelte el? Ki intézkedik? Kinek a lelkén szárad?

Három magyar kommunista érkezik lihegve. Ők erről nem tudtak. Vitatkoznak. Egyikük, Szabó János, akit a faluban mindenki csak Nyiszomnak ismer. Nyiszom szabónak. Tegnap óta ő a párttitkár. De őt nem kérdezték. Micsoda dolog ez? Félrehívják, elmagyarázzák neki, minden szempár rajta csüng. Látni: semmit sem tehet.

Nyiszom megnézte a kiállított embereket. Intett apámnak: „Andris, te nem jó helyen állsz itt!” – „Ideállítottak!” – Nyiszom odament az egyik fegyvereshez, aki civilben ácsorgott a templom falánál. Vállat vont. Nem bánja, menjen apám, de állítson helyette másikat a csoportba. Nyiszom ...

Nyiszom elszaladt közben telefonálni. Újvidéket hívta, de Újvidék nem válaszolt, siket volt a telefon. Mit tegyen, szaladt vissza a templomudvarba. Akkorra már felsorakoztatta a fegyveres a civil embereket. Apám csoportja indult elsőnek: irány Újvidék. Mögöttük kisebb csoport, irány egyelőre bizonytalan. Azokhoz még három fegyveres férfi csatlakozott. Partizán? Vagy csak civil? Zsablyai? Csúrogi?

Vonul a menet, az elől lépkedő fegyvere a községháza előtt álljt vezényel. Utána bemegegy tanácskozni. De kivel? Nyiszom is utána fut. Arca sápadt. Verejtékes. A fegyveres kijön, felemeli a kezét, a menet elindult Újvidék felé. Az első csoport. Amikor a postánál járnak, vissza-visszapillantanak a hátsó sorban menetelők. Hol van a másik csoport, a kisebb. Azok miért nem jönnek? azok merre mentek a községházától? Haza? Vagy a városháza felé? Vagy? Vagy rettenetes még rágondolni is, a vásártér felé vezető út visz a temetőbe is. De miért mentek volna a temetőbe? És ők hova mennek? Velük mi lesz?

Késő éjszaka volt már, mire Újvidékre érnek. Csendesek már az utcák, mintha kihalt volna a város. Gyér villanyfény. A házakban azonban mécses pislákol. – A Limán felé kanyarodnak. A Limán a Duna-part. Rémtület ül a szivekben. Megismétlődne az újvidéki mérszárlás? Visszaadják a kölcsönt? Ez rettenetes. Ezek jámbor, egyszerű magyar parasztemberek, akiknek semmi közük sem volt Újvidékhez. – „Mindenki forduljon a Duna felé!” – adták szájról szájra a parancsot. Az emberek a Duna felé fordultak. Hallották, hogy mögöttük leállítanak egy géppuskát. Néhány százan lehettek ott, akik a halált várták. A tüzelésre azonban nem érkezett parancs. Előtt kirakatták az emberekkel a holmijukat. Mindenki mindent dobjon maga elé a földre! Öngyújtók, bicskák, dóznik koppantak. Apám nem dobta a földre, a csizmája szárába dugta. Nem adta oda! Dacos volt, elszánt és dühös. És ártatlan, mint valamennyien.

Aztán ismét csend. Éjszaka. Előttük a félelmetesen hömpölygő folyam. Szemben csak sejlik a sötétben Pétervárad magas tornya a bástyafalakkal.

A néhány száz magyar ember szíve olyan hangosan dobogott, hogy szinte hallatszott. Tenyerek izzadtak. Valakiből feltört a sírás. Mikor hangzik fel a gépfegyver ugatása mögöttük? Iszonyatos így várakozni.

Ekkor motorzúgás törte meg a várakozás rémületes csendjét. Autó ajtaja csapódott, valaki futni kezdett feléjük, hallották a hangját is, oroszul kiáltotta, azt kérdezte, ki a parancsnok.

A fegyveres civil előállt és jelentkezett, hogy milyen alakulat és milyen század – kérdezte tőle az őrnagy. „Nem alakulat és nem század”. Ő zsablyai. Ezeket a magyarokat hozta ide Temerinből. „Miért hozta ide? Mit akar velük?” – „Kivégzésre sorakoztattam fel őket. Fasiszták, magyarok.” – „Mutassa az ítéletet! Halálos ítéletüket mutassa!” – rikoltozta az orosz. Aztán egyetlen mozdulattal kitepte a civil kezéből a fegyvert, majd elküldött a partizánok parancsnokáért. Az megjött és éktelen dühbe gurult: „Magánakció! Gyalázatos banda! Kik a társaid?” – A szerb azt mondta, hogy azok Temerinben maradtak. A többiekkel ott végeznek!” „Letartóztatni mindegyiküket!” – adta ki az utasítást a partizánkapitány. – Ezeket az embereket átveszitek, fordult a katonáihoz. „Listát készítetek róluk! A hajuk szála sem görbülhet meg! Most pedig menjünk Temerinbe a többiekért!”

Az orosz ezredes és a partizánkapitány elrobogott Temerin felé. (Az ottmaradtakat elhajtották az ingyiai vasútállomás építésére.)

6. A tömegmérszárlás (170–173. old.)

A mama bejön, megérinti a vállam. „Szlovák Pista van itt!” – Bólintok, jól van. Őt várom. Ő a tanú. Velem akar beszélni, hogy mint hiteles szemtanú elmondja annak a másik csoportnak a történetét. Azét a másik csoportét, amelyiket nem Újvidék felé hajtottak akkor délután, hanem a vásártér felé...

...belép a halottas szobába Szlovák Pista és megáll a ravatal mellett. Ránézek, szememben rettenet, szinte tébolyult félelem. „Menjünk ki az udvarra!” – mondom. „Nem, jobb lesz itt. Itt senki sem hallja. A halott mellett mondom el. De csak akkor adhatja tovább, ha én már így fekszem kinyújtva, mint Andris!”

„A vásártér felé indult a mi csoportunk. Két puskás ember kísért bennünket, a Tényi kocsmánál két géppisztolyos csatlakozott hozzájuk. Nem tudtuk,

hova megyünk, de aztán megsejtettük: nem a vásártérre hajtanak bennünket, hanem a temetőbe. Mert ott van a vásártér a temető mellett... És mire odaértünk, már nem is lépkedtünk, csak botladoztunk, rogyadoztunk, egymásba kapaszkodtunk. Amikor áttereltek bennünket a temető nyitott kapuján, én magam is sírva fakadtam.”

Szinte szavanként, darabonként szakadt ki belőle az emlékezés arra a rettenetesre, ami ott történt. Kísérőik a szomszéd házakból ásót, csákányt szereztek, és megparancsolták nekik, hogy a kápolna melletti füves térségen ássák meg a saját sírjukat.

„Már alkonyodik, de még mindig nem kész a gödör. Kísérőik, akik ismeretlenek voltak, nógatják őket, sietnének, néha rettenve kapják fel a fejüket, mintha autó motorja zúgna. De nem az... Nógatják az embereket dühös szóval, amikor nem használ, puskatussal, s egy lövés is eldörren. Akit ér, annak már nem kell ásni. Erre kissé meglendülnek, majd tessék-lássék dobálják ki a földet az árokból. Sós vérszag, keserű puskaország, nyöszörgés, egyik lelőtt társuk halálvergődése, a faluból kihallatszik a lovak nyerítése... A falu hallgat sötétben, egyre komorabb ez a sötétség, mert közeledik az alkonyat.

„Húztuk az időt, ahogy csak lehetett. Én arra gondoltam, nekik kellene rohanni ásókkal, nekik a cudaroknak, akkor talán megmenekülünk. De nem volt erőnk, semmi erőnk sem volt. Tekintgettünk a temető kapuja felé, hátha jön a kegyelem...”

De nem volt kegyelem. Kitől is hozhattak volna kegyelmet, hiszen ítélet sem volt tulajdonképpen. Bosszú Újvidékért? A szablyai, a csúrogi razziákért? A zsidókért? De ilyen vakul, ostobán, embertelenül? Öreg magyar parasztok ássák könnyektől ázó arccal az árkot, a saját sírjukat, öreg magyar parasztok, akik sohasem politizáltak... Az egyik fegyveres elég mélynek találta az árkot és elkiáltotta magát: „Levetközni!” Egymástól elfordulva vetik le a ruhájukat, szemérmüket takargatják.

„Én is vetkőztem a többiekkel. Gondosan, kupacba raktam a ruhámat, ahogy mindig, lefekvés előtt. Összehajtogattam a nadrágomat, rá a kabátot, legfölül az inget. Egyik fegyveres azonban belerúgott a ruhakupacokba, összehordta aztán egy nagy halomba... Valaki meggyújtotta, ropogva kezdett égni, mert tele volt itatva zsírral. A füst köhögtenetett bennünket. Odatelereltek mindannyiunkat a gödör mellé, úgy, meztelenül. Én behúnytam a szemem. Hallottam, hogy recsegni kezd a géppisztoly. Iszonyatos kiáltások harsantak, jobbról is, balról is, aztán elrúgtam magam, és zuhantam, zuhantam a sötétségbe. De nem fájt semmim...”

Nyöszörgés, sikolyok, volt, aki a fiát hívta, mások az Istenhez fohászkodtak, de kegyelmet egyikük se kért. Mert egyikük sem volt bűnös.

„Aztán csend lett, süket csend. Azt hittem, ez a halál. Kinyitom a szemem, véresen rángatózó emberek meztelen teste alatt fekszem. A gödör legalján. Megpróbálok kiszabadítani magam. Feltérdelek. Kilátok a sírból, mert nem mély. A fegyveresek pálinkát ittak a kápolna előtt, egyikük harmonikázott. Nem volt rajtuk egyenruha...” Itták a pálinkát a kápolna melletti alkonyatban.

„Kilestem a legjobb alkalmat és kiugrottam a gödörből, s úgy meztelenül, mások véréből mocskosan futni kezdtem a temetőben, cikcokban a sírkeresz-

tek között. Hóhéraink fegyverek után kaptak, de mire az első sorozat felhangzott, én már egéruat nyertem. Hallottam, hogy füttyül körülöttem a golyó, de mindegy volt akkor nekem. Hiszen már a halálból jöttem vissza. Aztán mire a temető végére értem, elhallgattak a fegyverek. Nem törődtek velem. Úgy látszik, nem volt kedvük a sötétedő temetőbe üldözőbe venni...”

Nem üldözték Szlovák Pistát, hanem a gödrökhöz mentek és elföldelték a még nyöszörgő embereket. Ruhájukat, ami nem égett el, elásták egy másik gödörbe, hogy minden nyomot eltüntessenek. Aztán szedték a lábukat, mert ki tudja, merre szalad az a meztelenül futó ember, felverheti a falut és nyakukba hozhatja a partizánokat. A lovakat összeszedték már a szomszéd községbeliek. És elhajtották őket. Kiürültek az utcák, csend volt a templomudvarban, csak a tanácsháza előtt állt egy fegyveres partizán. Fülelt az éjszakában. Hallotta a fegyverropogást is, de hát háború van. Láta azt is, hogy a csürogiak, zsablyaiak kiszabadítják a szerszámukba gubancolódott lovakat és elhajtják a kocsikat mind egy szálíg. Látták a temeriniek is a résnyire nyitott ablakokon, de senki se mert megmoccanni. A réműlet éjszakája volt ez.

7. Az internálás. (241–242. old.)

A németeket mind internálták. Járekon volt a tábor. A falu akkor már elmenekült. Oda vitték a mamát is, futva kellett megtennie az utat a lágerig.

Azért vitték a mamát, meg azt a sok utcabeli asszonyt is vele, mert nemcsak a környékbeli németek voltak a lágerben, bevittek oda néhány székel családot is. Éhezették őket. Az egyikük kisfia, öt éves lehetett, kiszökött mindennap, s bezörgetett a kapukon. Mindenki adott neki valamit, ami volt a háznál. Egyszer észrevették az örök. Fülön csípték és maguk előtt hajtották, megparancsolták neki, mutason rá a házra, ahol élelmet kapott. A gyermek szepegve mutatta meg: „Ez tejet adott! Jó néni volt! Éhes volt a kistestvérem, aztán meg is halt!” – Így mentek házról házra járva és szedték össze az asszonyokat és férfiakat. A mamát is, mert ő mindenkinek adott, ha kértek tőle!

8. Az állítólagos haza engedés (252. old.)

(Megjegyzés: az I. csoportot – amelyben az író apja is volt, kényszermunkára hajtották az ingyijai vasútállomásra. Ott történt:)

Történt egy napon, hogy apámat hívták a vasútépítők: „Gyere, Andris, nem köll ott neked dolgozni, csak ülsz majd a hűvösön!” Kiment velük. Este azzal fogadták: „Jártak itt a katonák, keresték az öregeket, hogy hazaküldjék őket!” Milyen szerencsétlen is ő, kesergett. Másnap hiába hívták, nem ment. És később mesélik neki: „Kár, hogy nem gyütté, András, most meg kint jártak s ott keresték az öregeket. Kettőt el is vittek, azok már otthon vannak azóta!”

Apám sírt. A mama meséli, amikor hazajött, nyomban azokat kereste, akiket kiemelték közülük. Az öregeket. „Azt hiszed, megtalálta őket? Azok haza se jöttek! Ki tudja, merre, hova vitték őket? Szegény apád is úgy járt volna, ha ott van akkor...!”

(Megjegyzés: Az író hiteles adatokat gyűjtött össze a szemtanúk, illetve a túlélők adatai alapján. Az írónak csupán egyetlen adatával nem tudok egyetérteni. A 23. oldalon az 5. pontban említett orosz őrnagy és újvidéki parti-

zánkapitány kiment Temerinbe megmenteni a temetőbe hurcoltakat. Elkés-tek. Keresték a gyilkosokat, de nem tudták megtalálni őket. Ez hihetetlenül hangzik. Valószínűleg nem is keresték komolyan, vagy nem is akarták megtalálni őket. Ha komolyan akarták volna megtalálni őket, akkor biztosan meg is találták volna. A bezdáni tömegmészárlókat sem büntették meg, míg az adorjáni tömegmészárló nevetségesen enyhe büntetést kapott.)

Titel

Itt 54 ember esett a bosszú áldozatául.

Tornjos (Tornjos)

Szerencsésen megúszta a változást egyetlen áldozat nélkül.

Totovo Selo (Tótfalu)

Október elején egy hajnalban a magyar csendőrök elhagyták a falut. Parasztszekerekkel mentek el. A plébános, Szabó Dénes és a káplánja nyugtalanul figyelték az elvonulást és beszélgettek, tanácskoztak: menjenek-e, vagy maradjanak? A káplán úgy vélte: „Ő itt született, itt is marad, lesz, ami lesz!” A plébános is maradt. Vesztére. Hamarosan megérkeztek a partizánok is. Főleg bánáti szerbek voltak a soraikban. A plébánost azonnal elvitték Kanizsára, ugyanis volt bérese feljelentette, hogy a levették közül bezavarta a templomba azokat is, akik nem akartak bemenni. A plébánost Kanizsán borzasztóan megkínózták. Keresztekét vágta ki a bőrből (combjairól), sebeit pedigr állandóan sózták és ecetelték. Egy Cseszkó nevű szemtanú-túlélő vele volt bezárva. Ez kiszabadulása után a plébániára ment és ott beszámolt az esetről. Azt mondta: „A plébános úgy szenvedett, mint Krisztus a kereszten!” A nemi szervét is rettenetesen megkínózták. Október 20-án még 10 embert fogtak el és november 21-én kivégezték őket.

Trešnjevac (Oromhegyes)

Idézet az Oromhegyesi Plébánia „Historia Domus”-ából: (1944. október eleje)

„Beállt a rendkívüli állapot. Felelőtlen elemek garázdálkodtak és gyilkoltak stb. Senkinek az élete nem volt biztonságban. Átvonuló orosz katonák be-bevágódtak a faluba és mentek tovább. A felelőtlen, bosszúálló elemek tovább működtek, a lakosok közül elhurcolták embertelen körülmények között a következő ártatlan személyeket:

1. Sóti András
2. Czérna András
3. Gyalús D. Lajos
4. Csépe Antal
5. Kosányi Ferenc

6. Gajda József
7. Törtei Ferenc
8. Sarnyai Mihály
9. Újvári Vilmos
10. Bús György
11. Bakota Ferenc

Ezek soha nem tértek vissza, mert a vérbosszúállók kegyetlen kínzások után kivégezték őket. Október 31-én brutálisan megölték még két gazdálkodót a zentai országyúton:

12. Domonkos Gyulát és

13. Bata Józsefet, csak azért, mert magyarok voltak. Talán tehet valaki arról, hogy milyen nemzetiségűnek született? November 2-án temették el őket a helyi temetőben.

Az 1941-ben elmenekült dobrovolyac lakossága visszajött. A plébános a plébánia javadalmához tartozó kerthelyiséget és a rajta épített lakóházat még 1941-ben megvásárolta (csak nem volt ideje szabályosan átíratni), s a lakóházat a kántornak adta lakásul. ... Amikor 1944-ben a volt tulajdonos visszajött, kártérítést követelt, pedig abban az időben rendes áron ki lett neki fizetve minden. De hát 1944-ben ő szerb volt, mi pedig magyarok, és azt csináltak velünk, amit akartak. Törvény nem volt, de ha lett volna is, az ő malmukra hajtotta volna a vizet, mert az ő kezükben volt a fegyver. A plébános a dobrovolyácnak kártérítésként készpénzben és természetben fizetett 2.000 Pengőt, 1 drb tehenet borjúval, 1 drb másféléves magdisznót, 1 db 161 kg-os hízott sertést, 10 q morzsolt kukoricát, 25 kereszttherét. Az egész kártérítés 5–6 ezer Pengőt ért. Ha hozzávesszük, hogy az összes készpénzt elvitték az orosz katonák, ez igen súlyos anyagi megpróbáltatás volt.”

(Megjegyzés: Ez a „Historia Domus”-ba leírt megsarcolás az itteni magyarságnak a szerbek részéről igen divatban volt, és még örülhetett is a módosabb magyar, hogy csak ilyen megsarcolással úszta meg a változást, és az nem került az életébe.)

Titov Vrbas (Óverbász)

A változás 10 magyar életébe került. Ezek között volt a kántortanító, akit a templom falánál lóttak agyon.

Zmajevo (Ókér)

Megúsztta a változást egyetlen áldozat nélkül.

Žabalj (Zsablya)

Az orosz csapatok és a partizánok bevonulásakor azonnal megindították a magyarok elleni megtorlásokat. Összeszedték az összes magyart azonnal, és legnagyobb részüket ott a helyszínen azonnal kivégezték a legvadabb, legkegyetlenebb módon. Jónéhányat a szerbeknek nem tetsző magyarok közül a

falusi WC-be fojtottak, másokat agyonverték, halálra botoztak, napirenden voltak a körömlaszagatások, a bőr tüzes vassal való égetése, szíjhasítás a bőrből stb. A kivégzetteket a dögtemetőben földelték el. Egy apának nyolc fia volt. Elsőnek az apát végezték ki, és a fiainak díszlépésben kellett kísérni apjukat a kivégzőhelyre. A legkisebb fia 13 éves volt és megtagadta a díszlépést. A hóhérok kegyetlenül ütötték, verték, de a serdülő gyermek hősiiesen kitartott, és a kegyetlen ütlegek dacára sem verte a díszlépést. Ezután koruk szerinti sorrendben kivégezték a gyerekeit, és a megmaradtaknak szintén „díszlépésben” kellett kísérni a kivégzőhelyre sorbakerülő testvérüket. A legkisebb mindvégig megtagadta dacosan a díszlépést és ezért minden alkalommal külön megkínózták. Mikor őt magát kísérték, hősiiesen leköpködté a hóhérait. Ezért azok kegyetlenül kiverték a fogait. A kevés számú életben hagyottat Bački Jarekra szállították. Minden ingóságukat és ingatlanukat elkobozták, csak a ruhájukat vihették magukkal. Akinek kocsija, vagy lova volt, annak megengedték, hogy Jarekig kocsin mehessen, de ott elvették a kocsiját és a lovát. A gyűjtőtáborban is kegyetlenkedtek, éhezették őket. Sokan éhenhaltak, másokat járványbetegségek vittek el. Egy öreg német internált volt megbízva, hogy egy talyigával reggelenként szedje össze a halottakat. Naponta 20–30 holttestet szedett össze és temetett el. Az örök is igen vadak és kegyetlenek voltak. Tél közepén az internáltakat a legnagyobb hidegben gyalogoltatták Jarekról Gajdobrára. Közöttük volt egy asszony is, aki martonosi származású volt és jóval a razzia után – 1943-ban – telepítették Zsablyára. A férjét azonnal kivégezték, őt pedig 10 hónapos kislányával internálták. A legnagyobb hidegben gyalogoltatták át Jarekról Gajdobrára. Gyengén voltak öltözve és fáztak a nagy hidegben. Egy alkalommal gyaloglás közben a kislány fejéről leesett a kendő. A kegyetlen és vérszomjas kísérő partizán nem engedte meg az anyjának, hogy felvegye a kislánya kendőjét, mondván: „Fölösleges neki, legalább hamarabb megdöglik!”

Alapos becslések szerint a zsablyai magyarokból legkevesebb 2.000-en pusztultak el, legnagyobb részüket még Zsablyán kivégezték, de nagyon sokan pusztultak éhen vagy járványban a táborokban is.

A vérzivatarban kivégzett papok és szerzetesek:

1. Berger Antal, Tavankút
2. Dupp Bálint, Csúrog
3. Göncöl Pál, Irig
4. Kövess István, Mosorin
5. Novotny József, Plavna
6. Petrányi Ferenc, Becse
7. Plank Ferenc, Szivác
8. Szabó Dénes, Tótfalu
9. Takács Ferenc, Pecellő
10. Varga Lajos, Mohol
11. Virág István, Horgos
12. Werner Mihály, Martonos

Ferences szerzetesek:

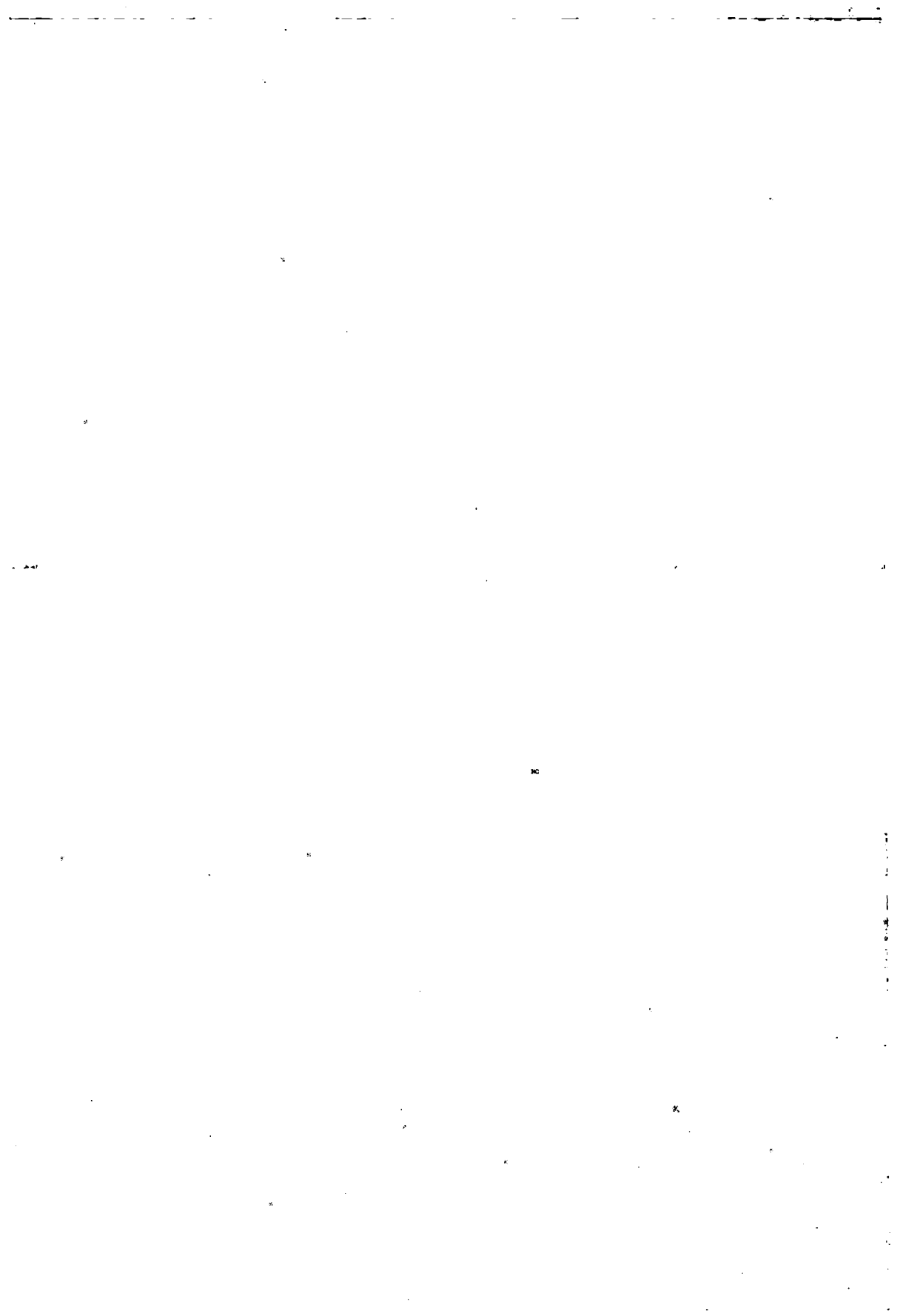
1. Keresztes Krizosztóm, újvidéki rendház
2. Kovács Kristóf, újvidéki rendház
3. Fleisz Ferenc, szabadkai rendház.

Itt kell megjegyezni, hogy igen sok ártatlan kántortanító is áldozatul esett a vérvíztartóban (Doroszló, Överbász stb.)

MÁRTON SZÚCS – JÓZSEF KOVÁCS

THE SILENCE OF THE DEAD

The only objective of the study based on illegal collection of data by the authors tending the folk in Backa is to emphasize the innocence of the majority of Hungarians executed in the fall of 1944. The staggering description of executions reducing to one-tenth the number of the Hungarian minority population living in Yugoslavia is provided according to settlements. The sad events of these lawless times point to cruelest and most extensive massacre where the antagonism between the Hungarian and the Serbian population had previously been manifest. At the same time, these "cold days" also provide evidence for good coexistence of a Hungarian and a Serbian neighbor or community, which could save lives. Special attention is paid in this historical document to the behavior of the priests and monks of the Hungarian Catholic Church in these days of the Second World War.

MÉSZÁROS ISTVÁN

A SZEGEDI „BAJSZOS PÜSPÖK” JELENTÉSEI 1952-BEN

Az 1951. évi 1. törvény alapján szervezték meg a hírhedt Állami Egyházügyi Hivatalt (ÁEH), amely 1951 májusában kezdte meg működését. Célja a kommunista pártközpont egyházpolitikájának (azaz egyházkorlátozó – egyházüldöző programjának) kíméletlen érvényesítése volt: az egyházak irányítása, felügyelete, ellenőrzése, illetve a megtorlás, ha ellenállás mutatkozott. Az elkötelezett kommunistákból álló szervezet élén a központi hivatal állt (Budapest, Pasaréti u. 59.), ez igazgatta egyrészt az összes megye és város tanácsának egyházügyi előadóját, főelőadóját, másrészt a katolikus püspökök mellé küldött egyházügyi megbízottak munkáját. Ez utóbbiak neve hivatalosan: „az Állami Egyházügyi Hivatal megbízottja”, a korabeli köznyelvben: „bajszos püspök”.

A budapesti szalézi Majthényi-ház Mindszenty-gyűjteményében, a 207. sz. dossziében megtalálható a csanádi püspök, Hamvas Endre mellé Szegedre delegált egyházügyi megbízott, Prazsák Mihály 1952 folyamán készített számos jelentésének és levelének eredeti példánya. A jelentéseket az Állami Egyházügyi Hivatal illetékes csoportvezetőjének, Miklós Imrének küldte Budapestre, a leveleket Békés, illetve Hajdú-Bihar megyei egyházügyi főelőadóknak. A csanádi püspökség ugyanis Csongrád, Békés és Hajdú-Bihar megyék területét foglalta magában. Egyházszerkezeti szempontból ide tartozott a nagyváradi egyházmegye hazánkba nyúló része is.

Ezekből az iratokból – közülük néhányat közlünk – világosan kitűnik a „bajszos püspök” bectelen, szégyenteljes tevékenysége. Nyilván ugyanígy dolgoztak a többi katolikus püspökségen is e „kommunista komiszárok”.

Irodájuk volt a püspöki székházban, munkaidejüket ott töltötték; irányították az egyházmegye területén levő megyei és városi egyházügyi előadók munkáját. Szoros kapcsolatban álltak a helyi városi, megyei kommunista pártbizottságokkal, valamint a helyi Államvédelmi Hatóság (ÁVH) különítményével is.

Legfőbb feladatuk a püspök és a papság „kézbentartása” volt. Lényegében ők szabták meg az ordinárius és az egyházmegye vezetőségének egyházkormányzati tevékenységét, ők intézték a papok elhelyezését, diszpozícióit; ők figyelték, kik a „reakciós” papok, kik a „békepapok”; ők szemelték ki, kiket kell az ÁVH-nak letartóztatásra javasolni.

Legfőbb segítőjük, készséges kiszolgálójuk, minden tekintetben alárendeltjük a püspöki vikárius volt. A püspöki székház papjai között igyekeztek nézeteltéréseket támasztani, közöttük hamis információkat terjesztani. Velük is, a

püspöki palotában ügyeiket intéző papokkal is gyakran „elbeszélgettek”. Plébániáikon is felkeresték az egyházmegye papjait, saját hatalmuk éreztetésével megfélemlíteni, kiszolgáltatottságukat bennük tudatosítani, őket egymás ellen ugrasztani törekedtek. Különös gondjuk volt a papságra jelentkező fiatalok megzavarása, távoltartása.

A „bajszos püspökök” saját besúgókkal rendelkeztek: minden papról – a püspöktől a legfiatalabb újmisési lelkészig – naprakész „káder-anyaguk” volt.

Prazsák Mihály, a csanádi főpásztor „bajszos püspöke” – bőbeszédű jeleneiből, azok fogalmazásából, helyesírásából is következtetve –, nem lehetett erős értelmi képességekkel megáldott. Viszont mélyen elkötelezett párthűséggel, kommunista fegyvelemmel, kellő hatalom-tudattal teljesítette pártfeladatát. Nem riadt vissza – nyilván így tettek a többi püspök mellett hasonló feladatot ellátó funkcionáriusok is –, a tisztességtelen ténykedésektől sem.

Például javasolta: a Mátraházán pihenő kimerült Hamvas püspököt „jó volna kisebb-nagyobb dolgokkal állandóan zaklatni, ugyanis azt látom, hogy eléggé meg vannak rongálva az idegei, és nem ártana még jobban tönkretenni.” Ebéridő alatt a távollevő vikárius szobáját átkutatta; a papságra jelentkezők kérvényeit is ő véleményezte, ezekről a városi párttitkárt is tájékoztatta. Az egyik jelentkezőt lebeszélte, a másikat javasolta, mert beteg, „nem soká fogja bírni”, a harmadikat is felvette, „mert ez elég izgága természetűnek néz ki”, éppen ezért „jó volna ilyen a teológiára”. Helyeselte a papok engedetlenségét, mert „a püspök tekintélyét rombolják”; a papok letartóztatásához indokul „több érdekes dolognak is ki kell jönni”, hogy profán vétségek miatt elítélhetőek legyenek. A papjai számára vidéken fogadóórát tartó püspök – ajánlja – látogassa meg valaki a városi, megyei tanácsból, aki „egy hosszú elbeszélgetéssel elvenne tőle egy csomó időt.”

Az egyik jelentéséhez 26 dokumentumot mellékelte. Ezek olyan iratok voltak, amelyeket papok, egyházközségek, világiak, képviselőtestületek küldtek a püspökhöz. Az írók-küldők aligha gondolhatták, hogy leveleiket nem csupán a püspök, hanem a budapesti ÁEH-központban Miklós Imre is szorgalmasan olvassa.

Egy árulkodó elszólás: Prazsák Mihály püspökkari körlevélről ír, „amit a püspökök készítenek fent, illetve aláírnak a Központban”. Tehát az Állami Egyházügyi Hivatal budapesti központjában fogalmazták meg a körlevelet, a püspökök csupán aláírták.

Jelentéseit, leveleit „bajszos püspökünk” saját maga gépelte le három példányban: egyiket a szegedi pártbizottságra, a másikat a Központba juttatta el, a harmadikat magánál tartotta. Mindegyik irat élén ott a jelzés: „Szigorúan bizalmas!” Alábbi szövegközlésünk az eredeti helyesírást követi.

Prazsák Mihály szóhasználatában a „Központ” az Állami Egyházügyi Hivatal budapesti központját, Miklós Imre csoportvezetőt jelentette; a püspöki hivatalt, a püspöki székházat „aulá”-nak nevezte; s az „elvinni”, „eltüntetni” szavak értelme: letartóztatni, börtönbe zárni.

1952. július 5.

Miklós Imre csoportvezetőnek, Állami Egyházügyi Hivatal, Budapest

Jelentem, hogy június hó 26-tól mióta itt vagyok az alábbi események történtek velem és a klérussal kapcsolatosan, illetve az alábbiak a tapasztalataim.

Megérkezésemkor, Gregor elvtárral együtt beszélünk a püspökkel és megmondtam neki, hogy most már én maradok itt végleg. Ő közben elmondotta, hogy a Központban szabotálónak nevezték, mert nem készítette el időben a dispoziációs tervezetét, amit aztán igyekezett is gyorsan elkészíteni és felküldeni. Ugyan akkor ígérte, hogy máskor ilyen nem fog vele előfordulni, mert nem akarja, hogy szabotálónak nevezzék. Bár állandóan hivatkozott a nagy elfoglaltságára és arra, hogy ki van merülve, de el megy hónap szabadságra és reméli nem fogják zavarni és itt majd minden rendbe jön. Közben megkérdeztem tőle, hogy kifogja helyettesíteni, ugyan is kíváncsi voltam, hogy, hogyan beszél a Szécsiről és szinte lelkendezve magyarázta, hogy Szécsi mindent nagyon jól el tud végezni és nyugodtan megy el. Bár lehetett látni rajta, hogy ez után a kijelentései után gondolkodóba esett, ugyan akkor esti sétájára Szécsivel ment bár nem ez lett volna a soros.

Majd Gregor elvtárs kérte tőle, hogy Budai László nevű papot mentse fel papi tevékenysége alól, amit Gregor elvtárs jelentett is, a püspök bele is ment minden ellenkezés nélkül, de egyelőre csak szabadságotatja.

A püspök most szabadságon van Mátraházán. Szerintem jó volna kisebb nagyobb dolgokkal állandóan zaklatni, ugyan is azt látom, hogy eléggé meg vannak rongálva az idegei és nem ártana még jobban tönkre tenni. Ugyan is most arra számít, hogy milyen jól fog pihenni, mint ahogy mondta is.

Pataky titkár is most van szabadságon, a püspök magával akarta vinni, de kimentette magát és így szüleinél van Pesterzsébeten. Ugyan akkor az Esztergomi titkárt vitte magával a püspök.

Későbbiek folyamán beszéltem a Szécsivel és felhívtam a figyelmét a legbecsületesebb munkára és az egyezmény szigorú betartására. Persze a legnagyobb készségét nyilvánította és ígérte, hogy mindig a legjobban fog dolgozni és ahogy mondja eddig még nem volt vele semmi baj és kezdettől fogva benne van a papi békebizottságba, illetve mozgalomba. És hogy minden gyűlésen részt vett és rész fog venni és mindig felszólalt és felfog szólalni és aktívan kíván dolgozni ezen a vonalon. Majd hivatkozott arra, hogy már elmúlt egy éves vicarius és hát mindig a legjobban ment minden nála.

Egyébként úgy látom fél tőlem, mert tudja, hogy ott voltam mikor győrben le lett váltva a Gergyesi, ő pedig igen félti ezt a magas beosztását. Persze jobb lenne ha csak káplán volna valahol. Persze megpróbálta velem is azt a magatartást tanúsítani, ami jellemzi őt, mint ahogy szokott olyan magas lóról beszélni, de mikor jól a szemébe nézek neki szemlátomást lehet látni hogyan csökken a gögje. Ez a megnyilvánulása az első két napban volt tapasztalható nála, most ugy látom az a politikája, hogy szeretne a bizalmamba férközni.

Majd később megkérdezem tőle, hogy hányan jelentkeztek a teológiára felvételre és kértem tőle a kérvényeket. Ő 5-6 főt mondott, de azt mondja, hogy ezt Langmár tudja biztosan. Később beszéltem Langmár irodaigazgatóval, és ugyan csak felhívtam figyelmét hasonlóképen, mint Szécsinek, aki szintén a legjobbkat ígérte. De meg kell jegyezni, hogy talán még életemben nem találkoztam ilyen dörzsölt alakokkal. A végtelenségig nagy diplomáciai érzéke van, úgy beszél, hogy nagyon nehéz valamibe is bele kapaszkodni.

Majd kértem tőle a jelentkezők kérvényeit és azzal adott ide 3 drb.-ot, hogy nincs több. Ebéd idő alatt pedig egy kicsit szét néztem az irodájában és 4 drb. kérvényt találtam. Erről persze a mai napig sem szóltam neki, de majd lassan összegyűlnek az ilyen dolgai ami esetleg ütőkártyaként szolgálhat.

A jelentkezőkkel kapcsolatban egy jelentést már írtam Rudas elvtársnak. Ugyan így Zombori elvtársnak is leadtam a jelentkezők névsorát, adatait és körülményeit. Ugyan ilyen vonatkozásban tájékoztattam a Békéscsabai agit. prp. titkár elvtársat július 2-án mikor ott voltam. Ugyan is volt egy Kevermesi jelentkező és ez a község az Ő hatáskörükbe tartozik. De ez a jelentkező eddig még nem is jött be úgy mint a többi 30-án, mikor a felvétel volt. Ennek a kérvényét nem adta ide az igazgató. Ennek a neve Kallós József, 1932-ben született Kevermes. Bár ennek a jelentkezésével lehet még számolni, mert ez kiskorától fogva papnövendék volt Kőszegen, majd a győri bencésekhez került és ott is érettségizett.

Kiss Valter a másik jelentkező. 1923-ban születet Bécs-ben. 1937-ben jött haza, apja 1925-ben jött haza. A vasútnál dolgozott 1943 óta mint forgalmi tiszt, ahonnan 1951 április 2-án fegyelmi uton elbocsájtották, mert a vasuton szállított bort a kirakodó munkások meglopták és berugtak, közben ő is „ivott egy pohárral belőle” mondja ő. Apja Párttag az Autójavító NV.-nál, ő is ott dolgozik mint számlázó és szakszervezeti bizalmi, az előtt Párttag volt, de elvesztette a könyvét azt mondja.

Ez a tag a Párt segítségével és közbelépésével visszavonta jelentkezését. Persze most nagyon meg van ijedve, hogy elküldik az üzemből és nagyon kért, hogy segítsék rajta. Zombori elvtárssal beszéltem és hát természetesen most egyenlőre nem volna helyes elbocsájtani.

Ugyan csak itt említem, hogy mikor Kiss Valter bent volt az aulában visszavonni jelentkezését, találkozott az aulában Csajkai vagy Csajtai valami ilyenféle nevű MÁV. felügyelő, vagy valami magasabb rangbeli személlyel, aki a Békéscsabai vasútnál teljesít szolgálatot mint vasuti nyomozó. Ezek nagyon jól ismerték egymást és igen melegen üdvözölték ölelgették egymást. Ezzel a Csajta nevű vasutassal én már előbb beszéltem és kérdeztem tőle, hogy kit keres és minek jött. De igen látszat rajta, hogy hazudik és így kíváncsi voltam mit akarhatott ez az illető. Ő ugyan is azt magyarázta, hogy családi ügyben jön Bodnár igazgatótól tanácsot kérni.

Majd később megtudtam, hogy Békéscsaba II. (Erzsébethely) ahonnan Dr. Udvarhelyi Béla plébános fel lett függesztve és helyébe Gyüre László s. lelkész került, onnan hozott egy szinte tiltakozó szövegű majdnem kétoldalas iratot, amiben az egyházközség-tanács tagjai igazságtalannak tartják Udvarhelyi leváltását, mert ez kényszerítő okokra történt stb. stb. Ugyan akkor írják, hogy

Udvarhelyi most is tart szertartásokat, mert a Gyüre László igen kivan merülve stb.

Ezt a részt azért irtam le, mert Udvarhelyi tagadja, hogy nem csinál semmit és ha jól emlékszem a püspök is nagyon védi, azt hiszem valahol együtt voltak egy bérmálásnál. Legalább is Gregor elvtársnak ezek szerint hazudik az Udvarhelyi és igen jól tudja magát leplezni, de most leleplezték magukat. Másik az, hogy ez az Udvarhelyi igen jó szervező lehet legalább is ebből az iratból az tűnik ki és Bodnár igazgató is ezt állítja aki egyébként teljesen elítéli és kérte is, hogy tegyük valahová onnan. Szerintem is valahová el kellene költöztetni ha már most úgy sem végez hivatásos papi ténykedést egyenlőre.

Ezt a vasutas ügyet pedig azért fűztem bele, mert sok mindent hallottam már a feleségemtől is, hogy milyen klerikális befolyás alatt áll a legtöbb vasutas és úgy látszik ez így van ország szerte, mert ezt mindenütt meglehet találni a vasutnál. Szerintem jó volna központilag bele nézni a vasut életében ilyen vonatkozásban és egy kis rendet teremteni ezen a téren, mert szerintem még is csak türhetetlen állapot, hogy magasrangu MÁV. tiszt, vagy tisztok, pláne ez az illető komoly beosztásban van és talán az ő nyomozati jelentésétől függ egy-egy dolgozónak a létkérdése, egyben a papok jelentéseit kézbesíti és hozza viszi a frisebbnél frissebb híreket. Ezt az ügyet Békéscsabán megfogom nézni még Gregor elvtárs távol lesz.

A másik teológiára jelentkező Juhász Tibor 1926-ban született Szegeden, apja MÁV. főintéző volt. Ez már egyszer volt teológián itt szegeden 1948/49-ben, de itt hagyta mert nem jött ki a jezsuitákkal, most Budapest-en az Állami Kordélyos Vállalatnál dolgozik mint tisztviselő. Ez volt 1945-től 48-ig színész is. Ezt elutasították azzal, hogy a Püspökkarnak van egy olyan határozata, hogy aki már egyszer volt szemináriumban és önként elhagyta nem vehető vissza. Bár ez az illető bizik abban, hogy ide azért vissza veszik, mert nem másik szemináriumba akar menni és akar beszélni a püspökkel is. Véleményem az, hogy ha még is fel kell venni valakit, akkor inkább ezt, mert ez elég izgága természetűnek néz ki és azt hiszem jó volna ilyen a teológiára. Persze ez csak egyéni véleményem.

Egy másik jelentkező Renkey Miklós (ezelőtt Rack volt a neve) 1930-ban született Szegeden, apja itt volt városi tanácsnok. 1950/51-ben elsőéves növendék volt, közben tüdőbajt kapott és egy évig beteg volt most újra kéri felvételét. Felvételét elfogadták, de az orvos még többszöri vizsgálati leletet kér a szanatoriumtól ahol volt és most is kezelés altt kell neki lenni. Azt hiszem ez sem fog jönni, vagy ha jön is nem soká fogja birni, mert igen betegül néz ki.

Ezek szerint tényleges jelentkező volt Renkey Miklós, aki beteg. Kiss Valter, aki visszavonta jelentkezését. Juhász Tibor akit elutasítottak. Kalló Józsefnek jött be a kérvénye, de nem jelent meg a felvételen.

Bodnár igazgatóval is beszélgettem többször és úgy látom kezd egy kicsit árulkodni. Ugyan is kérdeztem tőle, hogy miért van olyan kisebbségi érzésben a Szécsivel és Langmárral szemben. Elmondotta, hogy másképpen nem is tudna létezni és muszáj neki így viselkedni, mert beosztott. Továbbá elmondotta, hogy eleinte igen féltékeny volt rá Langmár és nem adott neki semmiféle munkát és kérte a püspököt, hogy helyezze ki plébánosnak, mert így nem tud

boldogulni. A püspök azt válaszolta, hogy a Langmár már 3 püspököt kiszolgált ezzel a természetével és ő nem próbálja meg, hogy megváltoztassa, továbbá elmondotta, hogy teljesen Langmár irányítja a püspököt is és minden úgy történik, ahogy Langmár akarja. Ugyan akkor Szécsire annyit mondott, hogy ez szeret lógni, nem csinálni semmit. Ugy látom ügyesen kisebb dolgokra később fel lehetne használni.

Általában az aula hangulata csendes, nincs nagy, szinte semmi mozgás alig-alig jön be néha egy-egy pap ezekkel rendszerint beszélnek. Sok pap most van szabadságon.

A hittanárokkal kapcsolatban az a javaslatom, hogy itt legalább is ne kapjon egy sem hitoktatási engedélyt, mert szegeden mind össze 139 gyerek jelentkezett hittanoktatásra ezeknek az oktatását pedig el tudják látni a plébániák is. A hittanárokat pedig valahol értékesebb helyen kellene felhasználni, nem pedig hagyni itt lógni őket és ez mellett megadni nekik a fizetést.

Magammal kapcsolatban pedig azt akarom közölni, hogy az egészségi állapotom nem kielégítő még mindig, mert még mindig van a nyakamon vagy 6-7 kisebb, nagyobb kelés szerű tünetem, amik már elmulóban vannak, de különösen a múlt héten és a hét elején igen beteg voltam. Az orvos azt rendelte, hogy fekédjek és az általa kiirt orvossággal kezeljem, de ezt képtelen vagyok végrehajtani. Ugyan csak nagyon gátolnak ezek a kiszállásokban mert rendszerint 2-3 kelésnek a teteje nyitott és tele megy piszokkal. Bekötni, leragasztani pedig az orvos rendelkezése szerint nem szabad. Szóval, ezen a téren is nagyon meg vagyok lőve.

Ugyan akkor még mindig nincs lakásom. Ne haragudjatok, de én nem vagyok pap és nem azért nősültem meg, hogy a feleségem több mint 600 kilométerre legyen tőlem. És azt hiszem ez a munkánknak a rovására megy. Bár én nem vagyok pesszimista és nem vagyok elkeseredve, mert Zombori elvtárs vette kezébe az ügyet, hogy lakást kapjak és bizom benne hogy hamarosan lesz. De itt az a baj, hogy mielőtt ide kerültem nem lett ez komolyan megindítva Miklós elvtárs is ígérte, hogy majd kapsz egy szép tiszára nyíló lakást és mindenféle jót mondatok. Engem ez nem is érdekelt, mert tudtam és tudom, hogy miért kellett nekem ide jönnöm és bizom abban, hogy helyre tudom hozni a dolgokat, de természetesen kiegyensúlyozott élet mellett. Nem járt el helyesen Kövesi elvtárs mikor megkértem ennek a kérdésnek a lebonyolítására, mert legalább egy butorozott szobát szerzett volna, mert így ez elég költséges a Központnak mert már több mint egy hete Szálló-ban lakom. Én természetesen eddig nem érdeklődtem butorozott szoba után, ami nyilvánvaló nem is felelne meg, mert háztartást is akarunk vezetni, de ha nem lesz más megoldás már a költség megtakarítása szempontjából, akkor ilyet fogok szerezni egyelőre.

Miklós elvtárs ezt az utolsó részt amit irtam ne úgy vedd mintha vádolnálak, vagy felelőségre vonnálak, csupán a tényeket irtam le és biztos vagyok, hogy megértesz ha bele képzeled magadat az én helyzetembe.

1952. augusztus 24.

Miklós Imre csoportvezetőnek, Állami Egyházügyi Hivatal, Budapest

Jelentem, hogy mellékelten megküldöm a csanádi egyházmegye papjainak betűrendes névsorát, külön a volt nagyváradai egyházmegyéét is. Egyben jelentem, hogy a névsor a legújabb disponálások szerint van készítve, bár lesz még rajt változás, mert a másodsor felküldött dispoziációs tervezet még nincs jóváhagyva, az esetleges változásokat külön fogom jelenteni.

1952. szeptember 12.

„Rösler elvtárs”-nak, a Hajdu-Bihar Megyei Tanács egyházügyi főelőadójának, Debrecen

Mellékelten megküldöm Neked az őszi bérmálások rendjét. Egyben értesítelek, hogy f. hó 23-ra terveztem egy debreceni kiszállásomat, kérlek tartózkodj ezen időpontban székhelyeden. Arra kérlek még, hogy ha csak egy mód van rá kérjél egy gépkocsit a Tanácstól egy napra. Igen hálás lenne egy alapos ellenőrzést végezni azon a területen.

Én erre a találkozásra alaposan fel fogok készülni, kérlek Te is szedd össze tapasztalataidat, hogy lehetőleg jól összetudjuk hangolni munkánkat. Egyben értesítelek, hogy Sopsich János volt csanádi püspöki irodaigazgató, Debrecen Szent Anna 25 szám alatt lakik, bár valószínű tudsz már erről. Jó lesz ezt a tagot figyelemmel kíséreni, hogy mennyiben van összeköttetése az aulával, és egyébként is mit ténykedik.

Egyben kérlek gyűjtsd össze tapasztalataidat a dispoziciókkal kapcsolatban. Ugyan is arról van szó, hogy nem akarnak engedelmeskedni a volt nagyváradai papok Hamvasnak. Eddig még ez mondjuk jó is volt, mert a püspök tekintélyét rombolták. Eddig én sem igen nyultam bele ebbe a kérdésbe, de most már igen kezd elmérgesedni ez a kérdés és a hiveket az állami feladatok elvégzésétől vonják el, ugyan akkor a hangulatot ellenünk fordítják, mert úgy állítják be a kérdést, hogy nem a püspök, hanem mi helyezzük őket. Bár tulnyomó részben azok nem engedelmeskednek, akiket nem mi kívántunk helyezni.

Kérlek nézd meg, miért nem akar menni Marosvári Pál lelkész Biharkeresztesre és miért akar ide menni Székely Imre segédlelkész. Marosvári f. hó 10-én megkapta az utasítást, hogy menjen ki Biharkeresztesre. Lehetőleg úgy vizsgálja a dolgokat, hogy mennyiben van köze a dispoziciók szabotálásában dr. Udvarhelyi Bélának aki B. csaba Erzsébethelyen van még, de Biharkeresztesre kellett volna neki menni, de ezt megtagadta és most ezért fel van függesztve. Az a tapasztalatom, hogy Békés megyében Udvarhelyi felforgató politikája érvényesül, kíváncsi vagyok, hogy a Te területeden mennyiben van ennek a tagnak befolyása. Ez igen lényeges kérdés, mert Udvarhelyi már rengeteg disznóságot művelt és már a papok csodálkoznak, hogy miért nem vitték el. Persze eddig Udvarhelyi lényegében az egyházkormányzatot szabotálta, de most már a dispoziciókkal kapcsolatban szabályos szerveszkedést végez az egyházképviselőtagok és a reakciós hivek között és lázít az állam ellen, a Párt

ellen. Ugy vizsgálád a kérdést, hogy valószínű Udvarhelyi hamarosan le lesz tartóztatva és vele kapcsolatban több érdekes dolognak is ki kell jönni.

Egyben értesítelek, hogy f. hó 18-ig az oktatási osztályra megküldi a püspök a hitoktatók névsorát. Kérlek jól vizsgáljátok át őket. Marosvári Pálnak semmi esetre sem adjatok hitoktatósi engedélyt.

Kedves Rösztler elvtárs, ha esetleg valami oknál fogva nem tudnák menni Hozzád akkor időben értesítelek „K” vonalon.

1952. szeptember 14.

Miklós Imre csoportvezetőnek, Állami Egyházügyi Hivatal, Budapest

Dr. Udvarhelyi Béla Békéscsaba II. Erzsébethely volt plébánosával kapcsolatban a következőket jelentem:

Mindenekelőtt azt kell leszögezni, hogy Udvarhelyi elve, politikája érvényesül az egész, volt nagyváradi egyházmegyében. Udvarhelyi ügye f. év március óta huzódik és már annyi disznóságot csinált, hogy a papság csodálkozik miért nem vitték már el. Különösen azok a Csanád egyházmegyes papok nyilatkoznak róla elítélően akik közelebbről ismerik. Ugyan csak nagyon elítélően nyilatkozott róla Cili, gyulai lelkész a Békésmegyei béke titkár. De most maga a püspök is haragszik rá, mert több ízben nem hajtotta végre utasítását. Hamvassal több ízben beszéltem a nagyváradi egyházmegyes papok helyzetével kapcsolatban és különösen Udvarhelyivel kapcsolatban és sikerült eléggé kielezni köztük a helyzetet. Hamvas is azt mondta, most már nem fog velük játszani. Erre fel függesztette fel Udvarhelyit, ugyan csak kilátásbahelyezte Gyüre László segédlelkésznek Udvarhelyi káplánjának a felfüggesztést és Gyüre is felfüggesztettnek tekintendő, mivel nem hajtotta végre Hamvas rendelkezését, hogy foglalja el új helyét Tótkomlóst.

Udvarhelyi egyébként nagy tudással és szervezőképességgel rendelkezik. Három doktorátusa van, amire állandóan hivatkozik, ugyan csak hivatkozik demokratikus ténykedéseire. Ugyan akkor tudását és szervezőképességét államrendszerünk és Pártunk ellen használja fel. A reakciós papokat és reakciós híveket teljesen maga mellé állította és az utóbbi időben, hol nyíltan, hol a háttérből irányítja embereit. Ezt az irányítási formát a csatolt iratok is bizonyítják. Mióta fel van függesztve az aulába beküldött iratok mind az ő fogalmazásai, de egyházi személy részéről csak Gyüre írta alá. Itt az aláírások összehasonlítására is felhívom a figyelmet, mert Gyüre aláírását is több helyen hamisította. Kovrig Gyulának irt névtelen levél is az ő fogalmazási stílusának felel meg.

Kovrig Gyula ellen akinek el kellene foglalni Udvarhelyi helyét, úgy ellene lázította a reakciós papokat és híveket, különösen az egyházképviselő testületi tagokat, hogy Kovrig nem mert bemenni a plébániára, bár ott járt, hogy átvegye. De ebben igen nagy szerepe van Domanek Pál B. csabai esperesnek is. Ugyan is az esperes megkapta az utasítást, hogy vegye át a plébániát és ezután adja át Kovrignak. De Domanek nem volt hajlandó ezt végre hajtani. Kovrigot Domanek úgy fogadta, mi a fenének jött ide. Jobb volna ha maradna ott ahol van, mit tolakszik itt. Kovrig tudta, hogy Domanek megkapta az utasítást a

püspöktől, hogy adja át neki a plébániát és erre többször hivatkozott. De Domanek nem volt hajlandó teljesíteni így sem a püspök utasítását. Persze ez egy eléggé éles szó váltást, szinte veszekedést váltott ki Kovrig és Domanek között. Ugyan akkor Gyüre és Udvarhelyi azt üzenték Kovrignak, hogy nincs idejük átadni a plébániát. Ekkor Kovrig kérte Domaneket, hogy adjon mellé valakit aki elmegy vele, hogy átvegye a plébániát. Domanek ajánlotta káplánját Varga Ferencet, de ez nem ment el, mondván, hogy ehhez neki semmi köze. Kovrig persze egyedül nem mert elmenni.

Kovriggal f-hó 12-én beszéltem és a fentieket valamint a következőket mondta még el. Beszélt Dr. Marosi Endrével aki Kovrignak lenne a káplánja és ez azt mondta neki, hogy nem hajlandó vele egy fedél alatt lenni. Ugyan csak hire ment annak, hogy Domanek Békésszentandrásra kerülne, ahol igen ellenségesen fogadnák a Tanácsnál és a Pártnál. Egyébként a reakciók várják Domaneket. Domaneket általában igen ellenségesen fogadnák, mert még a kocsmában is Domenekkel kapcsolatos nótát dalolnak, pl. Végazember Domanek lábát ide be ne tegye, mert ha bejön ki lesz verve ... stb.

Egyébként Domanek egyszer már belement, hogy elmegy nyugdíjba, de utánna ezt meggondolta és akkor abba egyeztek meg, hogy cserél Borbással a békésszentandrászi plébánossal. De utóbb azt mondta inkább meghal mint elmenjen. Persze hírt vette annak is, hogy a Tanácsnál úgy beszélnek róla, hogy ha még is Békésszentandrásra kerülne, akkor hamarosan kitörik a nyakát. Az én javaslatom az, hogy most már ragaszkodni kell ahhoz, hogy menjen csak Domanek Békésszentandrásra, mivel már egyszer belement úgy is belement. És itt legalább jó kezekbe kerül. Bár sokkal jobb lenne Udvarhelyivel együtt eltüntetni minél előbb, mert Udvarhelyi után ő következik, mint legnagyobb reakció.

Felsorolom Udvarhelyi legközelebbi kapcsolatait, amiről konkrétan tudok és akik mindenben Udvarhelyi utasításait követik: először Domanek Pál esperes, másodsor Gyüre László káplán, bár ez áldozat mert hülye, de mindent úgy csinál ahogy Udvarhelyi mondja neki. Harmadik dr. Marosi Endre, aki majdnem olyan mint Udvarhelyi, negyedik Marosvári Pál akinek Biharkeresztesre kellene menni, mivel Udvarhelyi nem megy ide, de Marosvári sem akar ide menni. Jelenleg dr. Marosi Endre van Biharkeresztesen, de ez is beirt az aulába, mikor megtudta, hogy Udvarhelyi nem foglalja el Biharkereszttest, hogy ő is ott hagyja helyét, mert beteg.

Ez az ember teljesen egyhuron pendül Udvarhelyivel az élen és szervezik a reakciók hiveket. Akiken keresztül izgatnak Pártunk és államrendszerünk ellen és azt hiesztelik, hogy a kommunisták csinálják a diszpozíciókat. Ezek a tények egyébként kitűnnek a csatolt iratokból is.

Közvetlen civil aktívákat a következőket tudom megnevezni: Tóth Lajos egyházközségi gondnok és Kiss József világi elnök. Ezeknek egyébként aláírásaik is szerepelnek a felküldött iratokon. Ugyan csak közvetlen aktívájuk még Csajka Antal vasutas, aki a Békéscsabai vonalfőnökség kereskedelmi nyomozója. Ez a vasutas hozta be személyesen a 102/1952 számú csatolt iratot. Ezt a vasutast különösen meg kell nézni közelebről, mert ezen a részen igen össze van fonódva a vasut a klérussal. Nagyon sok egyház képviselőtestületi tag vasutas és elég sok vasutasnak a fia kispap, vagy a testvére pap.

Udvarhelyiről még annyit tudok, hogy ez 5 évig a multban bíró volt és már mint felnőtt, meglett ember ment el papnak. Ezt Bodnár igazgató mondja, Bár Pintér vicarius azt mondja, hogy csak jegyző volt a bíróságon. Kovrig még annyit mondott Róla, hogy a felszabadulás után sokáig bujkált majd egy évig Udvarhelyi, mert félt, hogy letartóztatják. Udvarhelyi egy időben járt Szarvason Fetzcer esperesnél is, hogy szerezzen neki munkakönyvet, illetve protezsálja be őt a szarvasi kertészetbe. Fetzcer persze igen megvolt ijedve és nem tett semmit ebben az ügyben és azóta nagyon haragszik Udvarhelyi Fetzcerre. Udvarhelyi valószínű szeretett volna elhelyezkedni civil vonalon is, vagy ki tudja miért akart ide beférkőzni.

Még annyit akarok megjegyezni, hogy ez az Udvarhelyivel kapcsolatos ügy sokáig ugnézett ki, hogy csupán egyházi vonalon nem akarnak engedelmessékedni, de az utóbbi időben igen elmérgesedett már ez az ügy. Most már jó volna pontot tenni ennek a végére és Udvarhelyivel együtt legalább Domanekot is eltüntetni. E hó 15-én kiutazom Békéscsabára és alaposan kivizsgálom még ezt a kérdést, amiről jelentést küldök majd.

1952. szeptember 16.

„Békésmegyei Tanács VB. Egyházügyi főelőadó elvtársnak”, Békéscsaba
(Közli, hogy szeptember 27-én és 28-én, október 4-én, 5-én és 12-én hol lesz bérmálás.)

Egyben értesítelek, hogy a püspök október 11-én Békéscsabán fogadónapot tart Domanek Pál esperesnél. Itt főleg a környékbeli papokat fogadja de jó lesz figyelni kik mennek még hozzá civilek. Ugyan csak azt is, hogy melyik papok mennek hozzá. Az sem ártana, ha a tanácstól valaki meglátogatná és egy hosszú beszélgetéssel el venne tőle egy csomó időt.

Kérem az elvtársat, hogy ennek a változásnak figyelembe vételével kezeljék a bérmálás ügyét. Tehát előre értesíteni kell a helyi Pártszerveket és a Tanácsokat. Ugyan csak kérjenek jelentést az érdekelt tanácsoktól a bérmálással kapcsolatban. A jelentésben a bérmálással kapcsolatos mozgósításon legyen a súlypont. Egész biztos nagy apparátust vet be a klérus a mozgósításba, mert a délelőtti bérmálásokon a püspök mond szent beszédet. Ugyan csak ki kell térni a jelentésben a bérmálás ellensúlyozására rendezett akciók, ha van ilyen, aminek kellene lenni, eredményére is.

1952. szeptember 16.

„Hajdu-Biharmegyei Tanács VB. Egyházügyi főelőadó elvtársnak”, Debrecen

Kedves Rösztler elvtárs! Értesítelek, hogy f. év október 19-én vasárnapi bérmálás előtt, 18-án szombaton a püspök fogadónapot tart, a debreceni főplébánián. Jó lesz figyelni melyik papok mennek hozzá, ugyan csak azt is, hogy civilek közül kik mennek hozzá. Valamint azt is, hogy milyen mozgósítást végez a klérus, egész biztos nagy felhajtás lesz, mert a püspök mond majd szent beszédet. Ugy kell figyelemmel kísérni ezt a kérdést, hogy erről jelentést kell készíteni.

1952. szeptember 22.

Miklós Imre csoportvezetőnek, Állami Egyházügyi Hivatal, Budapest

Jelentem, hogy Békéscsaba-Erzsébethely át lett adva Varga Ferenc káplán-nak. Az átadási, illetve átvételi jegyzőkönyvet mellékelem. Ha figyelmesen átolvassátok világosan lehet látni milyen befolyása van Udvarhelyinek még most is. És azt, hogy Domának mennyire benne van ebben az ügyben. Domának teljes egészében támogatta Udvarhelyi politikáját és most is támogatja.

Gyüre László nem foglalta el új helyét Tótkomlóst, hanem valószínű együtt utazott el Udvarhelyivel. Udvarhelyi állítólag Miskolcra ment egy nagybátyá-hoz, Vizer nevühez, aki szintén pap ott. Udvarhelyi állítólag erdei munkát akar vállalni.

A gyomai plébánia átadása most már megy valahogy. Tudniillik Budai László plébános akinek át kell adni a plébániát, kirabolta a pénztárt és Bodnár volt irodaigazgató addig nem akarta átvenni még nincs ez rendezve. Bodnár kint járt Gyomán és Budai visszafizetett 1.000 forintot és így megegyeztek az átadásban. Bár ez eléggé zajos átadás volt Bodnár szerint, mert Budai ügyvédet is hozatott az átadáshoz. Egyébként Budai sirt az átadásnál, hogy így elbánt vele a püspök. Persze egész biztos minket vádol. Lényeg, hogy most már ha ez az átadás megtörténik, illetve Bodnár kimegy innen akkor megoldódik ezzel kapcsolatban Dr. Marosi Endre, biharkeresztesről való távozása, Hutai Lajos Mezőpeterdről való távozása és Marosvári Pál debrecenből való távozása. De ez az ügy valószínűleg elhúzódik még ebben a hónapban. Annál is inkább, mert Hutai állítólag beteg. Bár lehet, hogy ez is azért beteg, mert kell neki menni.

Most még külön akarom azt jelenteni, hogy ma beszéltem a Párt Bizottságon Pamuk elvtárral az agit. prop. titkárral a békekölcsönjegyzéssel, kapcsolatban. Azt kéri, hogy a püspökkel irassak egy körlevelet Szegedi viszonylatban. Nem tudom mennyiben volna ez helyes mikor központi körlevél megy ki ezzel kapcsolatban. Bár úgy egyeztünk meg, hogy majd megmutatom neki a körlevelet, amit a püspökök készítenek fent, illetve aláírnak a Központban. Szerintem nem helyes külön variációkat csinálni.

A Szociális Otthonnal kapcsolatban is beszéltem vele és úgy egyeztünk meg, hogy egy olyan papot teszünk oda akit lelehet majd járatni minél előbb és így csak idővel lesz ott pap. Bánhegyi Tibor alsóvárosi káplánra gondoltunk, hogy ez menne ide. Ezt ismerik arról, hogy nagyon szereti a nőket. Lényeg az, hogy abban egyeztünk meg, hogy békepapot, legalább is olyat nem akarunk oda tenni akinek „nincs semmi” a füle mögött és akkor az évekig ott lenne.

Ezt a kérdést az értekezleten nem vetettem fel, mert mielőtt eljöttem nem tudtam beszélni az agit. prp. titkárral. Lényeg az, hogy itt nem igen tetszik az elvtársaknak, hogy ide papot kell tenni. Annál is inkább mert most már megnyugodtak az Otthon lakói, mivel régen nem jár be hozzájuk pap. Még annyit akarok hozzáfűzni ehhez, hogy jobb lesz ezt az ügyet a Kölcsönjegyzés után lebonyolítani. De jó volna Miklós elvtárs ha erre vonatkozólag megírnád a véleményedet.

Még azt akarom jelenteni Miklós elvtárs, hogy az agit. prop. titkár elvtárs mondja nekem, hogy az ÁVH.-án azt mondták neki, hogy én a papoktól doboz-

ból vettem el a cigarettát, és hogy ez nem hejes. Az helyes ha vigyáznak az emberre, mert esetleg megbotlik valamiben, de mindjárt tisztáztuk, hogy hogyan vettem el cigarettát, úgy, hogy megkináltak és elfogadtam. Én azt hiszem, hogy ezt megcsinálta más is már nem is egyszer, mert én ma is megkináltam cigarettával a titkárt is, ugyan akkor a Várkonyitól fogadtam el cigarettát és őt is megkináltam később és ő is elfogadta. Én ebben nem találok semmi különöset. Persze az lehet, hogy ki van szinezve ez a dolog és nem a valóságnak megfelelően van beállítva. Én ebben a kérdésben teljesen nyugodtnak érzem magam és attól mindig nagyon tartózkodtam és tartózkodom, hogy senkinek, nem még papnak lekötelezettje legyek.

Ugyan csak fel vetődött az a kérdés, hogy nem igen keresem fel az ÁVH.-át. Ez igaz. Kétszer voltam náluk, kétszer kerestem Kelemen elvtársat nem találtam, akkor azt az ügyet amit akartam elintéztem náluk nélkül is és azóta nem voltam. Erről a kérdéstről már az ÁVH.-val való kapcsolatról beszélgettem Varga elvtárral is, Ő is azt mondta, hogy el kell járni hozzájuk, sajnos én még nem tapasztaltam, hogy valamiben segítettek volna. Ezt nem kell nekem külön megmagyarázni, hogy miért nem segítenek, mert ezzel teljesen tisztában vagyok. De viszont nem tartom soknak a velük való kapcsolatot, mert amit én tudok ők azt mind tudják, de rendszerint sokkal többet. Persze el fogok menni hozzájuk, hogy ne legyen kifogás. Lehet, hogy rosszul fogom meg ezt a kérdést, de kérdezétek meg akármelyik elvtárstól, hogy mi a véleményük az ÁVH.-val való kapcsolatról. Én ugrasztani, vagy valótlant nem fogok mondani nekik, mert ez egyáltalán nem volna helyes, de hát miről beszéljek velük ha a mi vonalunkkal kapcsolatban mindent tudnak, rendszerint előbb mint én. Legjobb esetben felesleges beszélgetéssel fogjuk eltölteni az időt.

Meg mondom miért írom ezt így le, azért, mert ismerem azt a tagot aki nekik szokott ezzel kapcsolatban jelenteni, ez ugyancsak szokott nekünk is jelenteni (Gallyas János volt pap) és valószínű még a Pozsgai is jelent nekik. No és ez a két ember nekünk is mindent elmondanak amit tudnak. Persze nem sokat tudnak ezek sem, mert azt tudják a papok is, hogy ők milyen emberek.

Én egyáltalán nem akarom az ÁVH.-nak az információját lebecsülni, mert én eléggé ismerem ezt a vonalat, sőt meg akarom köszönni, hogy vigyáznak rám is. Ez kötelessége is minden kommunistának, hogy vigyázzanak egymásra és figyelmeztessék egymást. Kedves Miklós elvtárs ezt az ÁVH.-val való ügyet azért írom le, hogy tőlem is tudjatok róla, mert egész biztos jelentették nektek már.

Még egyszer ki akarom hangsúlyozni, hogy nyugodtnak érzem magam és ismerem a szegedi papokat annyira, hogy leakarják járítani az embert és bizony nagyon masszívnak kell lenni velük szemben ilyen téren. Egyszer már jelentettem, hogy malac vásárlással akartak befűzni. Hasonló eset már most is történt. Pl. kérdezem a vicerektort, mivel ilyen bevásárló, hogy mennyibe kerül a krumpli és hát azonnal felkinálta a szolgálatát, hogy majd ő vesz nekem. Vett is krumplit behozták az aulában. Itt is van 2 mázsa és azt mondja akár mikor elvihetem. Persze megköszöntem neki a fáradozását, de kihangsúlyoztam előtte, hogy én csak érdeklődtem a krumpli ára után. Ilyen emberek ezek.

Vagy egy másik eset, a múlt héten lent jártam a kazánházban javították a kazánt és megakartam nézni, hogy mennyi szénük van, mivel Zombori elvtárs érdeklődött a tüzelőjük után. Ugyan akkor ott a műhelyben láttam, hogy a gépész csinál egy plédobozból szemetes lapátot és én is közbe vettem, hogy nekem is kell venni egyett, mert már tönkre ment ami van. Erre fel a mai nap a portás be hoz egy szemetes lapátot, hogy ő csinált egyet nekem. Én egyáltalán nem csodálkozom ezen a taktikán, de egy szemetes lapátnál, de akár minél is többet ér a becsületelem.

Persze ezek igen apró szinte jelentéktelen dolgok, de még is komoly háttérük van. Ezeket mind azért említettem meg, hogy lássátok milyen dolgokra is képesek. Vagy még azt, hogy nagyon sokszor hívtak már halászlé evésre, de sosem mentem el. Vagy az, hogy nagyon sokszor hívtak már motorcsonakázni a feleségemmel együtt, de még sosem mentünk el, mindjárt hozzá is teszem, hogy sosem fogunk el menni.

Egész biztos van minden megbizottnak ilyen vagy hasonló esete. Én legalább is sosem fogom elfelejteni, mikor először kerültem ide és felhívtátok a figyelmemet, hogy mennyire kell vigyázni velük, mert mindenáron azon vannak, hogy lejárassák az embert. Lehet, hogy a többi elvtársak nem szoktak nektek ilyet megírni, de és én azt hiszem ez is szükséges, legalább van miből tanulni. Bár semmiségnek tűnik az ilyesmi, de ezek mégis igen komoly dolgok a mi funkcióinkban.

ISTVÁN MÉSZÁROS

REPORTS OF THE DEPUTY OF THE STATE OFFICE OF CHURCH AFFAIRS IN THE YEAR 1952

The ill-famed State Office of Church Affairs started its operation in May, 1951, pursuant to Act 1 of 1951. Its purpose was the merciless implementation of ecclesiastical policy – that of restriction and persecution - of the central bureau of the communist party in the form of managing, supervising and controlling it, and avenging resistance wherever it occurred. The organization of true communists was headed by the Central Bureau that was managing, on the one hand, all the administrative personnel on ecclesiastical matters of each county and town and, on the other hand, the operation of the deputies assigned to Catholic bishops.

The 207 folder in the Mindszenty collection of the Salesian Majthényi House in Budapest contains originals of a number of reports and letters written during 1952 in Szeged by Mihály Prazsák, deputy on church affairs delegated to the bishop of Csanád, Endre Hamvas. He sent those reports to division head of the State Office of Church Affairs, Imre Miklós, while the letters went to county chief officials on church affairs in Békés and Hajdú-Bihar.

These documents clearly indicate a dishonest and shameful activity of the deputies. Obviously, these "communist commissars" performed the same actions in the rest of Catholic episcopacies. They had an office in the bishop's residence to work in: they directed the work of the administrative personnel on ecclesiastical matters all over the county and the towns belonging to the diocese. They were tightly connected to the local communist party committees of a town or a county, along with the divisions of the State Security Authorities.

Their main task was to "control" the bishop and the clergy. In fact, they determined the activity of the ordinary and of the ecclesiastical government of the leaders of the diocese; they managed the allocation of the clergy; they kept an eye on the "reactionist" priests and the

"peace" priests; and they determined who was to be recommended to be arrested by police authorities.

Their primary helper and ready-to-serve servant was their absolute subordinate episcopal vicar. They tried to confront priests of the episcopal residence and disseminate false information among them. They often had a "discussion" with them and with the priests appearing in the episcopal residence doing their business. They often visited the priests of the diocese in their parsonage, trying to frighten them by letting them feel their power, to make them realize their defenselessness, and to make them each other's enemy. They paid special attention to disturbing and reducing the number of would-be priests. They had their own denunciators: they had on file an up-to-date "information package" of each priest, from the bishop to the youngest, first service priest.

Judged by the elongated reports, their orthography and style, Mihály Prazsák, the deputy assigned to the bishop of Csanád, may not have been a highly intelligent person. However, he was a deeply faithful member of the party fulfilling his party commission with the communist's discipline and due sense of power. He would not refrain - as did most probably the other fellow officials with similar functions relative to the rest of Hungarian bishops - from dishonest deeds. The published documents provide ample evidence of that. These documents throw light on the previously unknown depths of an inhuman era in ecclesiastical history.

MOLNÁR ANTAL

A 85 ÉVES P. LUKÁCS LÁSZLÓ SJ KÖSZÖNTÉSE*

Ha egy történész, bárhol a világon, közel 20000 oldalnyi forráspublikációt tesz közzé igen magas színvonalon – az nem csak hazája historiográfiájának válik rendkívüli jelentőségű alakjává, hanem munkássága a nemzetközi történetírásban is megkerülhetetlen mérföldkő marad. S ha mindez olyan korszakban történik, amikor a részdiszciplína (koraújkori katolikus egyháztörténet) művelése az adott országban teljesen lehetetlenné válik, akkor a fenti megállapítások még inkább érvényesek. Esetünkben pontosan ez a helyzet: 1948 után Magyarországon a katolikus egyháztörténetírás tulajdonképpen megszűnt. S míg művelődés-, társadalom-, vagy éppen kormányzattörténet ürügye alatt középkortörténezeink egyháztörténeti témákkal is foglalkoztak, addig a katolicizmus története évtizedeken át szinte tabu-téma maradt a gazdaságtörténeti problémákra és függetlenségi harcaink históriájára koncentrááló koraújkori kutatásokban. Érthető okokból a hivatalos ideológia sokkal inkább megtűrte – ha nem is támogatta – a protestáns egyháztörténetet, s a katolikus egyház (kiváltképp a jezsuiták) csakis az elnyomó Habsburg hatalom és a retrográd eszmék kiszolgálóiként tűnhettek fel az általában forrásidegen és igen egyoldalú történeti munkákban.

1948: kulcsfontosságú év a magyar történettudomány történetében. Az ekkor történt változások évtizedekre meghatározták a hazai történetírás irányát, amely többek között az egyháztörténeti kutatások végét jelentette. A politikai változások miatt pontosan ebben az évben kezdte meg egy 38 éves magyar jezsuita középiskolai tanár történeti kutatómunkáját Rómában: Lukács Lászlónak hívták. Az egybeesés nem véletlen, de mégis szimbolikus jelentőségű. Volt olyan magyar pap-történész, aki a stafétabotot átvette itthon elhallgattott kollégáitól, s a munkát a történelem adta kitűnő lehetőséget felismerve folytatta és folytatja hihetetlen munkabírással majd félévszázada. A magyar szakmai köztudat az 1960-as évek végén figyelt fel a külvilág zajától visszavonulva dolgozó jezsuita történész munkásságára, az 1970-es évektől kezdve egyre intenzívebbé váltak a hazai történészek látogatásai, az 1980-as években ez már igazi munkakapcsolatokat is jelentett. Páter Lukács hatalmas életműve és szeretetreméltó lénye nem ismeretlen tehát a történészszakmában, mun-

* Szerkesztőségünk e tanulmánnyal köszönti a Rómában élő s dolgozó kiváló jezsuita egyháztörténészt.

kásságáról és a hazai historiográfia szempontjából igen fontos római magyar jezsuita történész-műhely működéséről azonban összefoglaló ismertetés mindmáig nem jelent meg, sőt P. Lukács több kiadványáról még recenziót sem olvashatunk itthoni folyóiratainkban. Írásommal ezt a hiányt igyekeztem pótolni.¹

Lukács László 1910. október 27-én született Mecenzéfen (Abauj-Torna vm.) Lukács Gyula géplakatos és Bisztike Matild második gyermekeként. Gyermekkorát Kápolnásnyéken (Fejér vm.) töltötte, ahol édesapja édesanyjuk halála (1918) után egyedül nevelte a három testvért. P. Lukács ebből a Fejér megyei kis faluból hozta magával a természet és a mezei munka szeretetét, amely a római évek alatt is elkísérte, s a rendház kertjének művelése, parkjának rendbentartása évtizedeken át egyik legfontosabb kikapcsolódását jelentette. Az apa a nehéz körülmények ellenére gondoskodott a jó képességű fiú taníttatásáról: 1921-től Szekszárdon, majd a jezsuiták híres pécsi Pius gimnáziumában végezte középiskolai tanulmányait. Érettségi után egy ideig dolgozott, majd 1931 szeptember 9-én felvételt nyert a jezsuita rendbe. Ettől kezdve 15 éven keresztül tanult, így készülve a jezsuita pap-tanári hivatására. 1932-33-ban novicius a budapesti Manrézában, majd retorikát hallgatott ugyanott. 1935-től 1937-ig Szegeden és Budapesten filozófiát, majd (egyévi diákothoni prefektuság után a Piusban) Szegeden négy éven át teológiát tanult a rendi főiskolán. Közben 1941. június 22-én szentelte pappá a szegedi fogadalmi templomban Glattfelder Gyula csanádi püspök. Egy év harmadik próbáció után 1943-tól 1946-ig a szegedi egyetem történelem-földrajz szakán végzett tanulmányokat. Első tudományos munkája a Hermann Egyedhez írt doktori értekezése², amelyben rendtörténeti források alapján vázolta egy alig ismert XVIII. századi jezsuita hitszónok, Szabó István pályáját, s a Budapesti Egyetemi Könyvtár egy kéziratban anoním prédikációskötetéről megállapította, hogy az Szabó István ünnepi beszédeit tartalmazza. 1947-ben került Kalocsára, a rend gimnáziumába, hogy a felkészülés hosszú éveit után végre szeretett jezsuita tanárainak nyomdokaiba léphessen.

A történelem azonban közbeszólt. Egy tanévet taníthatott, amikor 1948 őszén élete teljesen váratlan fordulatot vett. Ebben az évben a rend hazai vezetői ugyanis már világosan látták, hogy a politikai helyzet miatt magyarországi működésük hamarosan ellehetetlenül. Ezért 1948 őszén P. Borbély István tartományfőnök elkezdte a fiatalabb rendtagokat külföldre küldeni. A jezsuiták (köztük igen sok növendék) külföldre szökése egészen 1949 nyaráig folytatódott, s ennek során a határokon kívül élő rendtagok száma majd 150-re

---

1 Az eddig megjelent rövidebb méltatások közül a leghasználhatóbb a Balázs Mihály által összeállított életrajz és az azt követő bibliográfia. In: Lukács László: A független magyar jezsuita rendtartomány kérdése és az osztrák abszolutizmus. Szeged, 1989. 132-137. p. Az életrajzi adatokat a személyes beszélgetések mellett a Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományának Levéltárának anyaga, továbbá az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában elhelyezett Lukács László – hagyaték (OSZKK Fond 366) alapján állítottam össze. Itt mondok köszönetet Dr. Fülep Katalinnak, az OSZKK tudományos főmunkatársának, a hagyaték rendezőjének és gondozójának munkám során nyújtott önzetlen segítségért. A továbbiakban csak bibliográfiai jegyzeteket alkalmazok.

2 Szabó István S.I. élete és szónoki munkái (1695-1753). Szeged, 1946. Kézirat.

gyarapodott. A nagyszabású akció kockázatosságát jelzi, hogy 14 rendtagot fogtak el a magyar hatóságok, akik tiltott határátlépés kísérletéért súlyos börtönbüntetést szenvedtek. Ennek a veszélyes „értékmentő” rendi politikának köszönhető, hogy P. Lukácsot, a fiatal történelemtanárt, 1948 őszén tartományfőnöke Rómába küldte. November 5-én indult Budapestről P. Héjja Gyula társaságában a veszélyes útra, s nem mindennapi kalandok és súlyos megpróbáltatások után november 21-én értek Rómába.

Az Örök Városban a rend központjában, a kúrián kapott szállást és munkát: a jezsuita rend római levéltárának lett P. Josef Teschitel levéltárigazgató mellett másodlevéltárosa. Ezzel a már 38 éves jezsuita szerzetes életében gyökeresen új korszak kezdődött: a fájdalmasan megszakadt rövid tanárkodás után a rendi történetírás legfontosabb forrásörző intézményében dolgozhatott. P. Lukács igen nagy érdeme, hogy ezt a páratlan lehetőséget felismerte és a kezdetektől fogva igen céltudatosan fáradozott rendi megbízatásai mellett a magyar vonatkozású források összegyűjtésén és közzétételén, valamint, látva saját erőinek végességét, munkatársak szervezésén Rómában és Magyarországon egyaránt. Nem ő volt az első a XX. századi magyar jezsuiták közül, aki nagyszabású forrásgyűjtést végzett, hiszen a századelőn P. Szittyay Dénes több száz kötetre valót másolt hazai és külföldi levéltárakban³, s a két háború között P. Gyenis András szervezett munkaközösséget a jezsuita források közlésére és feldolgozására⁴ – azonban eredményességben, céltudatosságban és színvonalban P. Lukács valamennyi elődjét felülmúlta.

1948-tól nyolc éven át dolgozott a rendi levéltárban, s ezalatt páratlan anyagismeretre tett szert. A rendezés és a kutatók kiszolgálása mellett igen hamar hozzálátott a magyar vonatkozású források másolásához. „Én ittartózkodásom első percétől erkölcsi kötelességemnek tekintetem, hogy minden szabadidőmet erre szenteljem. Sok minden mellett az a tény, hogy Rómában lehetek huzamosabb ideig, és hogy a Társaság levéltárába szabad bejárásom van, elemi erővel kényszerít erre a munkára. Véték volna ezt az egészen kivételes alkalmat fel nem használni.” Ezeket a gondolatokat 1952 januárjában írta P. Reisz Elemér viceprovinciálishoz címzett levelében. Az érdemi anyaggyűjtést alapos tájékozódás után 1950-ben kezdte el. Először csak az első nagyszombati alapítás történetét kívánta feldolgozni, de rövidesen gyűjtését az egész XVI. századi hungarika anyagra kiterjesztette. Fáradhatatlanul másolta levéltárak dokumentumait, 1951 szeptemberétől kezdve pedig hozzálátott a Vatikáni Levéltár anyagának átfésüléséhez. A feladat méreteit látva érlelődött meg benne a felismerés, hogy munkatársak nélkül egymaga alig tudja befejezni a munkát. Mivel ezekben az években viszonylag sok magyar jezsuita élt külföldön, ezért a rendi vezetés is könnyű szívvel bocsájtott munkaerőket az eredményesen dolgozó történész rendelkezésére.

---

3 Szittyay Dénes forrásmásolatait a Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományának Levéltára, a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára (Ms 23-30) és a Dunamelléki Református Egyházkerület Levéltára (C 82/1-18.) őrzik.

4 Ennek a munkának az eredménye a Jezsuita Történeti Évkönyv három és a Kiadványok Jézustársasága magyarországi történetéhez 38 kötete.

Első munkatársnak a Chieriben teológiai tanulmányait végző Polgár Lászlót szemelte ki. Polgár 1950 elején kereste fel őt levélben s Szántó Istvánról írandó diplomamunkájához kért segítséget. Ez adta az ötletet P. Lukácsnak, hogy a végzős teológus-hallgatót a történezmunka ügyének megnyerje. Következő évben személyesen is felkereste Chieriben, beszélgetéseik eredményeképpen született meg a jezsuita rend magyarországi történetének feldolgozására vonatkozó tervük. Ők ketten az anyaggyűjtés és előkészítés munkáját vállalták, amely alapján egy jó tollú történész megfelelő színvonalú szintézist tud majd készíteni. Az „Archivium Historicum Provinciae Hungariae S.J.”, vagyis egy történeti apparátus összeállítása több részfeladatot tartalmazott. Először is össze kell gyűjteni a levéltári dokumentumokat és azokat közzé kell tenni. Ezzel párhuzamosan szükség van a rendi névtárak alapján egy életrajzi repertórium összeállítására, a magyar jezsuiták műveinek, illetve a rendről szóló magyar vonatkozású munkák teljes bibliográfiájára, végül az egyetemes rendtörténeti Synopsis⁵ mintájára egy magyar kronológia megírására. P. Polgár 1954-ben tudott munkához látni, az éves egyetemes rendtörténeti bibliográfia összeállítása és a történeti intézet könyvtárának vezetése mellett ő is csak fél munkaidőben foglalkozhatott a magyar rendtörténettel. Mivel P. Lukács a XVI. századi anyagot ekkorra már jórészt összegyűjtötte, így P. Polgár a XVII. század elejére vonatkozó levéltári anyaggyűjtést és a magyar rendtörténeti bibliográfia összeállítását kapta feladatul. P. Lukács bővíteni kívánta munkaközösségüket, így megpróbálta P. Aratót és P. Bielecket is bevonni, akik azonban más rendi elfoglaltságaik miatt erre nem tudtak vállalkozni. Az Ausztriában élő P. Óry Miklós kezdettől fogva „kültagnak” számított, s maradandó értékű Pázmány-kutatásaival valóban nagy szolgálatot tett a magyar történetírásnak. Hasznos munkatársat nyertek a magyar páterek P. Szilas László személyében. Ő is – miként annakidején P. Polgár – disszertáció-ügyben vette fel P. Lukáccsal a kapcsolatot 1953-ban. Témájához (Alfonso Carillo erdélyi tevékenysége) 1954-ben személyesen végzett anyaggyűjtést P. Lukács útmutatásai alapján. Tanulmányainak befejeztével 1963-ban került a rend történeti intézetébe (Institutum Historicum Societatis Jesu), ahol fontos megbízatások után 1993-ban annak igazgatója lett. Itt kell végül szólni P. Fejér Józsefről, aki rövid eegenhoveni tanárság után 1958-ban kapott diszpozíciót a jezsuiták római levéltárába, s legendás anyagismeretével és szolgálatkészségével évtizedekig segítette P. Lukács és minden ott dolgozó magyar kutató munkáját.

P. Lukács és P. Polgár hangyaszorgalommal végzett munkájának hamarosan meglett az eredménye. 1955-re P. Polgár elkészült a magyar rendtörténeti bibliográfiával, amelyet két év múlva sikerült publikálni⁶, 1956-ban pedig kiadásra készen állt az összegyűjtött forrásanyag XVI. századi része. Ekkor a történeti intézet vezetősége felajánlotta a magyar forrásoknak az intézet sorozatában (Monumenta Historica Societatis Jesu) való közzétételét. Az 1957-es

---

5 Synopsis historiae Societatis Jesu. Lovanii 1950.

6 Ladislaus Polgár S.I. : Bibliographia de historia Societatis Iesu in regnis olim corona hungarica unitis (1560-1773). Subsidia ad historiam S.I. vol. 2. Romae 1957. 184 p.

igazgatóváltás azonban ezeket a terveket keresztülhúzta, tehát más megoldás után kellett nézni. A két történész végül kénytelen volt gyűjtését különféle adományokból összegyűlt pénzből, ún. rotaprint eljárással, kötetenként 100-100 példányban kiadni⁷. Az anyagi alapok bizonytalansága a közzétételt igen lelassította: a három kötetet nyolc év alatt sikerült csak publikálni. Az első két kötet még kettejük neve alatt jelent meg, míg a harmadikat már csak P. Lukács neve jegyezte, P. Polgárt ugyanis a provinciális 1963-ban a bibliográfiai munka miatt felmentette a magyar rendtörténeti kutatások alól. A magyar forráskiadványok rövid bemutatására alább még visszatérek.

A magyar történeti kutatások mellett Lukács László kezdettől fogva érdeklődéssel fordult a rend pedagógiai tevékenységének múltja felé. Első kutatási területe a jezsuitáknak a papnevelésben betöltött szerepe volt. Ennek vizsgálata során jutott el Giovanni Delfino bécsi nuncius és Antonio Possevino jezsuita diplomata ezirányú szervező tevékenységének felismeréséhez. Első tanulmányában a Habsburg – birodalomban felállított három pápai szeminárium (Bécs-1574; Prága-1576; Graz-1577.) alapításának körülményeit tanulmányozta kiadatlan vatikáni források alapján és rámutatott Delfino bécsi nuncius kiemelkedő szerepére az intézménytípus meggyökerezésében.⁸ Következő, hasonlóképpen igen alapos írásában Antonio Possevino diplomáciai utazásai során megfogalmazott és megvalósított szeminárium-terveit veszi sorra svédországi utazásától (1578) az olmützi és braunsbergi alapításokon (1579) át a vilniusi és kolozsvári pápai szemináriumok létrehozásáig (1583-1584).⁹

Első írásai rögtön felhívták rá a szakemberek és a történeti intézet vezetőinek a figyelmét. Ennek köszönhető, hogy 1956-ban igen komoly megbízást kapott, amely egész későbbi tudományos munkájára nézve meghatározó jelentőségűnek bizonyult. Ebben az évben alakult meg ugyanis egy nemzetközi szaktekintélyekből álló bizottság, amelynek feladata a jezsuita oktatásügy alapidokumentumának, a Ratio studiorumnak az új kritikai kiadása lett volna. A bizottság elnöke Miguel Batllori, a történeti intézet akkori igazgatója, tagjai pedig Ricardo García Villoslada és François Dainville, a jezsuita oktatásügy két kiváló ismerője voltak. Rajtuk kívül szükség volt még valakire, aki a levéltári munkát végzi el – erre a feladatra jelölték ki a rend vezetői P. Lukácsot. Ez a gyakorlatban azt is jelentette, hogy a kúriáról átköltözhetett az írók házába, (ahol ma is lakik), s ezután kizárólag a történész munkának szentelhetette az idejét. A feladat nem volt könnyű: a bizottság ugyanis gyakorlatilag nem működött, így a levéltári munkával megbízott P. Lukács kénytelen volt teljesen egyedül, minden segítség és támasz nélkül hozzákezdeni a hatalmas vállalkozáshoz. Rövidesen ráébredt arra, hogy a Ratio studiorum megértéséhez elengedhetetlenül szükséges a végleges változat megfogalmazását (1599) meg-

---

7 Documenta romana historiae Societatis Iesu in regnis olim corona hungarica unitis. Vol. I. (1550-1570), Romae 1959. 400 p.; vol. II. (1571-1580), Romae 1965. 549 p.; vol. III. (1581-1586), Romae 1967. 696 p.

8 Die Gründung des Wiener Päpstlichen Seminars und der Nuntius Giovanni Delfino (1573-1577). = Archivum Historicum Societatis Iesu (a továbbiakban: AHSI) 23 (1954) 35-75. p.

9 Die nordischen päpstlichen Seminarier und P. Possevino (1577-1587). = AHSI 24 (1955) 33-94. p.

előző félszázados előkészítő munka feltárása. Ezért módszeresen összegyűjtött és kiadott minden olyan dokumentumot, amely a XVI. századi jezsuita oktatásügyet érintette.¹⁰ A hatalmas anyag alapján az évek során tisztázni tudta a jezsuita oktatási rendszer kialakulásának alapkérdéseit, így hétkötetes forrásközlésével és tanulmányaival az európai neveléstörténeti szakirodalom egyik klasszikusává vált.

Első ezirányú publikációja a Francisco Borgia rendfőnök idején P. Gerónimo Nadal által összeállított *Ratio studiorum* szövegkiadása és ismertetése volt.¹¹ Ez az iskolai szabályzat különösen is nagy jelentőségű, mivel az egyes iskolák rendszabályai és tanrendje után ez az első általános érvényű előírás a jezsuita tanintézetek számára. Rendkívül fontos az ezt követően napvilágot látott tanulmánya a jezsuita kollégiumoknak mint renden kívüli fiatalokat képző tanintézeteknek a létrejöttéről.¹² Ebben az írásában tárta fel azt a folyamatot, ahogyan maga a rendalapító Szent Ignác, majd később utódai szembesülve a kor kihívásával egyre nagyobb teret engedtek az általános oktató-nevelő munkának a rend összetevékenységén belül. Szent Ignác kezdetben elzárkózott a képzés előtt álló jelöltek felvételétől és különösen az iskolai tanítástól. Később ezen az elképzelésén kénytelen volt változtatni, mivel a jelentkezők közt kevés megfelelően képzett és lelkileg alkalmas felnőtt akadt. A Jézus Társaságába felvett fiatalok számára szükséges volt a régi egyetemek mellé (régiben vett) kollégiumok felállítása, ahol a skolasztikusok nyugodtan foglalkozhattak tanulmányaikkal (Párizs, Coimbra, Padova, Leuven, Köln stb.). Idővel az előadások egy részét is ezekben a kollégiumokban hallgathatták a növendékek, hogy ezáltal a tanulmányi idő lerövidüljön. A rendalapító a skolasztikusok számának rohamos növekedésével szeretett volna a fiatal rendtagok képzésére kollégiumokat alapítani, azonban ehhez nem talált anyagi jövedőket. Emellett a német és indiai tapasztalatok azt mutatták, hogy az iskolai tanítás egyúttal kitűnő missziós eszköz is. A szükségletek és tapasztalatok alapján a fiatal rend végül nem tért ki a kihívás elől: 1548-ban a szicíliai Messinában megnyílt az első új típusú kollégium, az ún. „collegium externorum”, amely több, mint 200 renden kívüli fiatal számára biztosított tanulási lehetőséget. Ezzel indult el a jezsuita iskolák diadalútja, amelyeket maga Szent Ignác is igen fontosnak tartott. A rendalapító halála után azonban a Társaságon belül komoly viták keletkeztek az iskolák sorsa felől. A rendtagok egy része (elsősorban a spanyolok) az új típusú kollégiumokban a rendi alkotmánytól való eltérést láttak, és ezek óriási sikere miatt a másik rendháztípus, a „domus professa” elhalásától tartottak. Ez utóbbiban négyfogatalmas rendtagok éltek és apostoli munkát

---

10 Monumenta Paedagogica Societatis Iesu. Vol. I. (1540-1556), Romae 1965. 683 p. (Monumenta Historica Societatis Iesu -a továbbiakban: MHSI- 92); vol. II. (1557-1572), Romae 1974. 1037 p. (MHSI 107); vol. III. (1573-1572), Romae 1974. 694 p. (MHSI 108); vol. IV. (1573-1580), Romae 1981. 887 p. (MHSI 124); vol. V. (1586, 1591, 1599), Romae 1986. 470 p. (MHSI 129); vol. VI. (1582-1587), Romae 1992. 533 p. (MHSI 140); vol. VII. (1588-1616), Romae 1992. 712 p. (MHSI 141).

11 De prima Societatis Ratione studiorum sancto Francisco Borgia praeposito generali constituta (1565-1569). = AHSI 27 (1958) 209-232. p.

12 De origine collegiorum externorum deque controversiis circa eorum paupertatem obortis (1539-1608). = AHSI 29 (1960) 189-245. p., 30 (1961) 3-89. p.

végeztek, kizárólag adományokból tartották fenn magukat. Mivel a kollégiumok ezzel szemben komoly alapítványi tőkével rendelkeztek, ezért a két intézmény körüli viták egy új „szegénység-vitát” is eredményeztek. A kor követelményei azonban egyértelműen a kollégiumoknak kedveztek: Szent Ignác halálakor 56 kollégiummal szemben mindössze 2 „domus professa” állt, s ez az arány később sem javult. A kérdés csak a 6. általános rendi gyűlésen (1608) nyert végső megoldást, amely hozzájárult a „collegium externorum”-ok felállításához, s csupán annyit kötött ki, hogy jövedelmükből néhány jezsuita növendék ellátását biztosítsák.

A fent ismertetett tanulmány csak egyik eredménye Lukács László pedagógia-történeti munkásságának. A szívós munkával összegyűjtött hét kötetnyi forrásanyag alapján gyakorlatilag a jezsuita oktatásügy első fél évszázadának szinte minden részlete ismertté vált. A források alapján kirajzolódnak az olvasó szeme előtt a rend vezetőinek tanügyi elképzelései, az elegendő számú és képzett tanárok hiányából fakadó nehézségek, a konviktusok körüli bonyodalmak, a papnevelésben vállalt munka kezdetei, az északi pápai szemináriumok létrejötte, a „minta-kollégium”, a Collegio Romano és társainak szabályzatai és tanrendjei, a helyi eredmények és tapasztalatok, stb. Az utolsó három kötet képet ad arról a hatalmas munkáról, amely során a Társaság pedagógiai szakemberei megalkották a Ratio studiorum végleges (1599) változatát. Az első változat ugyanis már 1586-ra elkészült, amelyet az összes provinciának megküldtek véleményezésre. Ennek szövegét 1591-ben a rendi és iskolai tisztségek, megbízatások szerint szabálycsoportokra tagolva tették közzé (az 1586-os változat tananyag szerint haladt). Az új változat hasonló revíziók és véleményezés után 1599-ben nyerte el végleges formáját. Az utolsó kötet emellett felvázolja a Ratio studiorummal kapcsolatos későbbi rendi határozatokat és a helyi adaptáció kérdéseit (1616-ig). Nem szabad elfelejtenünk a forráskiadás mintaszerűségéről sem, amely méltán sorakozik a nagy hagyományú „Monumenta” sorozat többi kötete mellé. Nem csak a filológiai pontosságú szövegközlést kell itt említenünk, hanem az igen világos latinsággal megfogalmazott bevezetéseket és regesztákat, a minden apró részletre kiterjedő tárgyi és szövegkritikai jegyzeteket és a mintaszerű mutatókat is.

A „Monumenta Paedagogica” közzététele mellett P. Lukács 1965-ben újabb fontos rendi megbízást kapott: tagja lett annak a hat tagú bizottságnak, amelynek feladata volt az un. „gradus-kérdés” tanulmányozása és a *Congregatio Generalis*ra (1965-1966) való előterjesztése. A Jézus Társaságában ugyanis a kezdetektől fogva három különböző fokozat (gradus) létezett a rendtagok számára: teljes jogú rendtagoknak (*professi*) azok számítottak, akik letehtették a hármass szerzetesi fogadalmuk (szegénység, tisztaság, engedelmesség) mellé a negyediket (engedelmesség a pápának az apostoli küldetést illetően) is; a kisebb képzettségű papok számára hozta létre az alapító a *coadjutor spiritalis* fokozatot, amelynek birtokosai – mint nevük is mutatja – a négy fogadalmass rendtársukat segítették (általában a gyakorlati lelkipásztorkodás területén) s ugyanakkor a vezető funkciókból és a döntéshozatalból ki voltak zárva; a harmadik fokozat (*coadjutor temporalis*) a más szerzetekben is ismert segítőtestvéreket illette meg. A negyedik fogadalmat azok tehtették le, akik elegendő (*sufficiens*) theológiai képzettséggel rendelkeztek, míg a *coadjutor spiri-*

tualisok számára a grammatika mellett elegendő volt némi jártasság a kazuisztikában. P. Lukács egy teljes éven át tanulmányozta a jezsuita papok közötti különbségtétel történetét, s kutatásai a gradus – rendszer anakronisztikus voltát mutatták ki.¹³ A különbségtétel a XVI. közepén Itáliában – tekintve az egyházi oktatás és a papság képzettségének igen alacsony színvonalát – teljesen ésszerű volt, hiszen valóban kevés jelentkező rendelkezett elegendő teológiai képzéssel. A század végére és különösen a XVII. század elejére azonban az egyházi viszonyok megváltoztak, s a rend papjainak egyre nagyobb része végzett hosszabb-rövidebb teológiai kurzust. Ennek ellenére arányaiban egyre kevesebben kapták meg a negyedik fogadalom lehetőségét. A tanulmány kimutatta, hogy ez a tendencia elsősorban P. Gerónimo Nadal és híveinek tevékenységéhez köthető, akik az elegendő jártasság helyett a kiemelkedő (*conspicuuus*) teológiai tudás szükségességét hangsúlyozták. Ez a tendencia a XVII. század folyamán fordult meg, és a régi Társaság utolsó rendfőnökének kormányzása idején már a papok 95%-a letehetette negyedik fogadalmát. Annál érdekesebb, hogy a rend visszaállítása (1814) után a diszkriminatív szellem újra felerősödött, s a XX. század közepén a jezsuita papság kétharmadának kellett beérnie a coadjutor spiritualis fokozattal. P. Lukács alapvető, a jezsuita rend aktuális problémáira is választ kereső írása –érthető okokból– csak 1773-ig követi nyomon az eseményeket, mondanivalója (az értelmetlenné vált diszkrimináció eltörlésének szükségessége) azonban így is teljesen nyilvánvaló. A kérdéssel foglalkozó bizottság nem minden tagja osztotta P. Lukács nézeteit, így már a cikk megjelentetése sem ment egykönnyen, s a commissio végül a megkülönböztetés megtartása mellett foglalt állást. Ennek következtében a kérdést sem a 31. (1965-1966), sem a 32. (1974-1975) általános rendi gyűlés nem oldotta meg véglegesen.

A rendi megbízások mellett Lukács László nem mondott le a magyar vonatkozású források gyűjtéséről sem. Ezek közzétételére 1967-ben váratlanul új lehetőség nyílt. A történeti intézet vezetősége újból felajánlotta a magyar forráskiadvány felvételét a „Monumenta” sorozatba. Ez a „Documenta Romana...” anyagának kiegészített újraközlését s az 1586 utáni anyag publikálását jelentette. Az új sorozat első kötete 1969-ben látott napvilágot, az utolsó (a negyedik) 1987-ben.¹⁴ Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a Monumenta Antiquae Hungariae négy vaskos kötete gyakorlatilag átírta a XVI. század második felének művelődéstörténetéről alkotott képünket azáltal, hogy feltárta annak katolikus komponensét is. A római egyházi levéltárak, elsősorban a jezsuiták archívuma és a vatikáni levéltár mellett magyar vonatkozású dokumentumokat (összesen 1529-et) közöl még bécsi, müncheni, kölni, wolfenbütteli, milánói, pozsonyi és természetesen magyarországi forrásgyűjtő intézményekből. A kötetek súlypontja az első nagyszombati kollégium, az erdélyi kollégiumok, a znióváraljai és sellyei rendház, a Collegium Hungaricum (1580-tól Germani-

13 De graduum diversitate inter sacerdotes in Societate Iesu. = AHSI 37 (1968) 237-316. p.

14 Monumenta Antiquae Hungariae. Vol. I. (1570-1579), Romae 1969. 1041 p. (MHSI 101); vol. II. (1580-1586), Romae 1976. 1072 p. (MHSI 112); vol. III. (1587-1592), Romae 1981. 915 p. (MHSI 121); vol. IV. (1593-1600), Romae 1987. 616 p. (MHSI 131).

cum et Hungaricum) történetének dokumentumain van, s ezeken keresztül a magyarországi katolikus megújulás első korszakát mutatják be. Részleteiben ismerhetjük meg Oláh Miklós esztergomi érsek és Draskovich György győri püspök reformtevékenységét, Báthory István és Báthory Zsigmond erdélyi fejedelmek egyházpolitikáját, Antonio Possevino és Alfonso Carillo erdélyi tevékenységét, Szántó István fáradozásait a magyar katolikus egyház talpraállítása érdekében stb. A szoroson vett katolikus egyháztörténeti adatok mellett a dokumentumok számos új irodalomtörténeti, művészettörténeti, történeti néprajzi vagy éppen gazdaság-, társadalom- és politikatörténeti adattal gazdagítják ismereteinket. Elég legyen itt csupán a magyarországi protestantizmus múltjára vonatkozó új információkat említeni, hiszen a jezsuiták levelei, beszámolóí sok esetben közölnek eddig ismeretlen adatokat protestáns prédikátorokról és egyházi intézményekről.

A magyar jezsuitákról készítendő proszopográfiai adatgyűjtést P. Lukács már az első forráskiadási tervekbe felvette. Ennek összeállítása ugyanis nélkülözhetetlen volt a rendtörténeti forrásokban való eligazodáshoz. A jezsuita rend ebből a szempontból is igen szerencsés forrásadottságokkal rendelkezik: a kezdetektől a feloszlatásig szinte hiánytalanul fennmaradtak a rend ausztriai rendtartományának (ide tartoztak a magyar rendházak is) névtárai. A rendi katalógusoknak összesen négy típusa létezik. Az első az úgynevezett *catalogus brevis*, amely évente tájékoztat az egyes rendházak személyi állományáról. Emellett háromévente került összeállításra a *catalogus triennalis*, amelynek három része van: az első tájékoztat a rendtagok személyi adatairól és addigi pályafutásáról, a második a személyek képességeit és tulajdonságait értékeli, a harmadik pedig a rendházak anyagi helyzetéről informál. Mivel a *catalogus triennalis*ok igen terjedelmesek és természetüknél fogva sok ismétlődést tartalmaznak, kiadásukról eleve le kellett mondani. Az éves névtárak publikációja viszont nem tűnt lehetetlen vállalkozásnak, ugyanakkor az egyes rendtagokról készítendő *curriculum vitae* lehetőséget nyújtott a triennalisok legfontosabbnak tartott adatainak feldolgozására is. P. Lukács 1978 és 1995 között tette közzé a rend osztrák rendtartományának éves katalógusait tizenegy kötetben,¹⁵ mellette három kötetben publikálta provincia tagjainak (kb. 20000 személy) életrajzi adattárát¹⁶. A katalógus-kötetek évenként közlik a rendházak személyi állományát, majd felsorolják a más provinciákban tartózkodó, az elbocsájtott és elhunyt rendtagokat. Az első két kötet a „*Monumenta*” sorozata-

---

15 *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae Societatis Iesu*. Vol. I. (1551-1600), Romae 1978. 828 p. (MHSI 117); vol. II. (1601-1640), Romae 1982. 800 p. (MHSI 125); vol. III. (1641-1665), Romae 1990. 855 p.; vol. IV. (1666-1683), Romae 1990. 834 p.; vol. V. (1684-1699), Romae 1990. 844 p.; vol. VI. (1700-1717), Romae 1993. 903 p.; vol. VII. (1718-1733), Romae 1993. 891 p.; vol. VIII. (1734-1747), Romae 1994. 865 p.; vol. IX. (1748-1760), Romae 1994. 898 p.; vol. X. (1761-1769), Romae 1995. 652 p.; vol. XI. (1770-1773 et index), Romae 1995. 335 p.

16 *Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551-1773)*. Pars I. (A-H), Romae 1987. 624 p.; pars II. (I-Q), Romae 1988. 625-1316 p.; pars III. (R-Z), Romae 1988. 1317-1916 p.; a jezsuita névtárak szerkezetének kialakulását külön tanulmányban tisztázta: *Le catalogue-modèle du Père Laínez (1545)*. = *AHSI* 26 (1957) 57-66 p.

ton belül látott napvilágot, ezek végén ott találjuk a bennük szereplő rendtagok életrajzi adatait is, így ezek a személyek a háromkötetes életrajzi lexikonban már nem szerepelnek. A többi kötet sokszorosítva és sajnos igen kis példányszámban jelent meg. Az összesen tizennégy kötetes munka nem csak rendtörténeti szempontból óriási jelentőségű: nincs ugyanis még egy olyan kora újkori társadalmi csoport Magyarországon, amelyről ilyen színvonalú, teljesnek mondható proszopográfiai adattár állna rendelkezésre. A katalóguskötetek kiaknázása és felhasználása még nem történt meg, pedig a rendtagok életrajzi adatain túl számos egyéb szempontból is elemezhető az ott összegyűjtött adatok. Egyrészt kitűnő lehetőséget nyújtanak egy szerzetesrend és egy értelmiségi csoport proszopográfiai és szociológiai vizsgálatára. Másrészt alapul szolgálnak az egyes rendházak lelkipásztori és kulturális tevékenységének feltárásához, hiszen a rendtagok beosztásából megismerjük az iskola volumenét és az egyes intézmények (könyvtár, gyógyszerár, nyomda stb.) működését. Az egyháztörténet szempontjából nagyon fontosak a hitszónokokra vonatkozó információk (pl. milyen nyelven prédikált), a népmiszionáriusok adatai (a rendház vidéki kisugárzása) és a vallásos társulatokat érintő közlések. Mivel a kötetek az összes magyar (és osztrák) rendház adatait hozzák, így lehetőséget kínálnak az összehasonlító elemzésre és a fentebb említett egyház-és művelődéstörténeti problémák átfogó bemutatására.

Az 1960-as évek végétől egyre több hazai történész figyelt fel Lukács László munkásságára. Míg az 1950-es években csak két itthon élő rendtárssal, P. Holovics Flóriánnal és P. Petrush Antallal állt szakmai kapcsolatban, a politikai enyhülés a magyarországi kapcsolatok felélesztését is magával hozta. 1968-ban járt először újra itthon, s Rómában is egyre több magyar kutató kereste fel, hogy munkájához segítséget és eligazítást kapjon tőle. P. Lukács és P. Fejér anyagismerete és segítőkészsége hamarosan legendás hírűvé vált szakmai körökben. Hosszú lenne felsorolni mindazokat, akik az elmúlt évtizedekben kapcsolatban álltak vele és segítségét igénybe vették. Csupán néhány név ízelítőül: Benda Kálmán, Holl Béla, Jakó Zsigmond, Klaniczay Tibor, Mészáros István, Staud Géza, stb. De nem csak elismert tudósoknak, akadémikusoknak állt rendelkezésére, hanem a hozzá forduló kezdőket éppoly (ha nem még nagyobb) szeretettel támogatta első szárnypróbálgatásaik során. Hihetetlen segítőkészségét, a más munkája iránti empátiáját, odafigyelését e sorok írójának is számtalanszor volt alkalma megtapasztalni itthon és Rómában egyaránt.

A szakmai kapcsolatokból az 1980-as évek elejére igazi tudományos együttműködés született. 1982-ben keresték fel a szegedi egyetem fiatal irodalomtörténészei, és P. Lukács kezdeményezésére rövid időn belül munkatársi gárda szerveződött a magyar vonatkozású jezsuita források kiadásának folytatására. A közös munka első eredménye 1987-ben született meg: Balázs Mihály és Monok István kiadásában látott napvilágot az északi pápai szemináriumok magyar hallgatóinak névsora.¹⁷ A következő fontos lépést a hódoltsági és

---

17 Balázs Mihály, Monok István: Pápai szemináriumok magyarországi alumnusai. Adalék a jezsuita iskoláztatás kezdeteihez. Szeged, 1990. 75 p. (Peregrinatio Hungarorum 7.)

erdélyi jezsuita missziók forrásainak publikálásának megkezdése jelentette.¹⁸ A kötet anyaga a hazai történettudomány számára szinte ismeretlen világot tett hozzáférhetővé. A jezsuita missziós dokumentumok nem csak a misszió megszervezésének, működésének, művelődési kisugárzásának és politikai kapcsolatainak történetét mutatják be, hanem felbecsülhetetlen értékű forrásai a hódoltsági népiségtörténetnek, a népi kultúra és népi vallásosság múltjának is. A kötet ékes bizonyossága annak, hogy a hódoltság történetének kutatása milyen bőséges anyagot nyerhet az egyházi forrásokból. A szegedi kapcsolat lehetőséget kínál tehát a lukácsi életmű magyarországi folytatására. Ennek bizonyítéka a felsoroltak mellett a *Monumenta Antiquae Hungariae* nyomdában levő ötödik kötete (1601-1606), amely immár részben a szegedi munkatársak fáradozásait dicséri. P. Lukácsnak egykori Alma Materéhez, a szegedi egyetemhez fűződő szoros kapcsolatát egy igen magas hivatalos elismerés, a díszdoktorrá való avatás (1988) tette még meghittebbé. A doktortrá-avatási ünnepségen felolvasott, s később a források közlésével kiegészítve könyv alakban is napvilágot látott előadása egy történeti közhelyet cáfol meg.¹⁹ Dokumentumok hosszú sorával bizonyítja, hogy a magyar jezsuiták nem a Habsburgok iránti feltétlen hűségük miatt maradtak meg az osztrák rendtartomány keretében, hanem szándékuk ellenére a politikai helyzet miatt nem engedték meg a rendfőnökök a magyarországi rendházak leválását. A rendtartományi gyűlések aktáinak és a hosszú tervezeteknek a segítségével ismerhetjük meg azt a kemény küzdelmet, amelyet a magyar rendtagok folytattak (sikertelenül) az önálló magyar provincia megteremtéséért.

Itt kell megemlíteni az 1985-ben franciául, 1987-ben átdolgozva magyarul napvilágot látott alapvető Pázmány-tanulmányt.²⁰ P. Lukács már első magyar vonatkozású tanulmányait is egy XVI-XVII. századi nagy magyar jezsuitáról, Káldy Györgyről írta, ahol az életrajz több fontos állomásának bemutatása mellett bebizonyította, hogy Káldy nem használta fel Szántó István Biblia-fordítását saját fordításához.²¹ Most ismét egy homályos probléma megvilágítása érdekében látott munkához. Az írás kiadatlan források alapján tisztázza a későbbi bíboros-primás életrajzának kevésbé ismert vagy éppen ismeretlen részleteit. Elemzi Pázmány nehézségeit grazi tanársága és magyarországi missziós küldetése alatt a rendi cenzúrával, bizonyítja a Pázmány-ellenes rágalom hamis voltát, bemutatja Forgách Ferenc esztergomi érsek mellett

18 Balázs Mihály, Fricsey Ádám, Lukács László, Monok István: Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók. Vol. I/1. (1609-1616), Szeged, 1990. 255 p. ; vol. I/2. (1617-1625), Szeged, 1990. 256-551. p. (Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 26/1-2).

19 A független magyar jezsuita rendtartomány kérdése és az osztrák abszolutizmus (1649-1773). Szeged, 1989. 139 p. (Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 25).

20 *Autour de la nomination de Péter Pázmány au siège primatial d'Esztergom (1614-1616) – Pázmány est-il resté jésuite après sa nomination?* (Szabó Ferencsel közösen) = *AHIS* 54 (1985) 77-148. p.; *Jezsuita maradt – e Pázmány mint érsek?* In: *Pázmány emlékezete halálának 350. évfordulóján*. Szerk.: Lukács László és Szabó Ferenc. Róma, 1987. 197-267. p.

21 Káldi György, a bibliafordító. = *Katolikus Szemle* 7 (1955) 129-133. p.; *Ujabb adatok Káldi Bibliafordításának történetéhez*. In: *Káldi György Társaság Civitas Dei évkönyve* 1 (1956) 7-24. p.

töltött éveinek több fontos részletét, végül érseki kinevezésének körülményeit. A tanulmány végén a szerző rámutat, hogy Pázmány nem csak lélekben, hanem jogilag is jezsuita maradt haláláig.

Az 1989-es év nagyon fontos változást hozott a magyar rendtartomány életében: a jezsuita rend ismét működési engedélyt kapott Magyarországon. Az újrakezdés nehéz munkájából P. Lukács is ki akarta venni a részét. Hazajött és hozzáfogott a megmaradt és szétszóródott levéltári és könyvtári anyag összegyűjtéséhez és rendszerezéséhez. A magyar provincia központjában, a részben visszakapott pesti rendházban 1991-től kezdve négy nyáron át dolgozott idős kora ellenére fiatalokat is megszégyenítő munkabírással, az ő munkájának eredménye a szépen rendezett könyvtár és levéltár. Ugyanakkor a tudományos munkát sem szakította félbe. A rendezési munkák mellett hozzálátott a jezsuita rendtörténetírás egyik nagy adósságának törlesztéséhez: Anton Socher XVIII. századi osztrák jezsuita történetíró munkájának kéziratban maradt második részének sajtó alá rendezéséhez. Az első kötet 1740-ben látott napvilágot a rend megalapításának bicentenáriuma.²² A második kötetből mindössze egyetlen kéziratos példány maradt fenn Pannonhalmán a Paintner-gyűjteményben.²³ A kéziratot P. Petruch gépelte át, ennek a majd 900 oldalnyi gépiratnak az eredetivel való összeolvasását végezte el P. Lukács, amelynek eredményeképp a szöveg (a szükséges jegyzetanyag összeállítását után) sajtóra kész állapotban van. A Rómában töltött téli hónapok sem telnek munka nélkül, P. Lukács a tőle megszokott rendkívüli szorgalommal készíti új forráskiadványát. A rend római levéltárában az egyes provinciák anyaga mindig a rendfőnöknek az adott rendtartományhoz írt leveleinek másolatát tartalmazó regisztrumkötetekkel kezdődik. Az osztrák rendtartomány esetében a regisztrumok (a félköteteket is számítva) 23 kötetet tesznek ki, anyaguk 1573 és 1757 között teljesnek mondható.²⁴ Nem szorul különösebb bizonyításra ezen forrás jelentősége, különösen ha tekintetbe vesszük, hogy 1600 után a beérkező leveleket (igen kevés kivételtől eltekintve) kiselejtezték. A rendfőnök válaszlevelei a rendtartomány történetének mintegy a vázát adják, személyi ügyektől kezdve a rendházak alapításán, missziószervezésen, iskolaügyön át az egyházpolitikáig vagy a rendi cenzúráig minden fontos gyakorlati problémát érintenek. P. Lukács a jezsuita generálisok válaszleveleinek magyar vonatkozású részeit másolja, amely munkához az óriási türelem mellett igen komoly paleográfiai felkészültség is szükséges, mivel a sok javítás és a fogalmazványjelleg miatt a regisztrumok olvasása rendkívül nehéz. A forrásgyűjtemény eddig 1720-ig készült el, az anyag kiadása történettudományunk igen nagy nyeresége lenne.

P. Lukács László idén 85 éves. Kevés tudósnak adatik meg, hogy elkezdett nagyszabású vállalkozásait teljesen befejezheti és életműve lezárt egészet al-

---

22 Antonius Socher S.I.: *Historia Provinciae Austriae Societatis Iesu. Pars prima. Ab exordio Societatis eiusdem ad annum Christi 1590.* Viennae 1740. 440 p.

23 Antonius Socher S.I.: *Historia Societatis Iesu Provinciae Austriae. Pars secunda. Ab anno 1591 in annum 1619.* 595 p. Kézirat. Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár, 118. C. 28.

24 Jelzetük: *Archivum Romanum Societatis Iesu, Austria* vol. 1-14. (összesen 23 kötet a félkötetekkel együtt).

kot. P. Lukácsnak ez megadatott, hiszen valamennyi nagy sorozatát be tudta fejezni. Ő mégsem szemléli mindezt elégedett tétlenségben, hanem túl a nyolcvanon új munkát keres és talál, s ha Isten is úgy akarja, ezt is elvégzi. „Úgyan ki olvasná el utánam ezt a macskakaparást” kérdezi olykor nevetve, és (egyik méltatója szavaival élve) a mentés jókedvével dolgozik tovább íróasztalánál a számítógépbe írva a klasszikus latinsággal megfogalmazott mondatokat. P. Lukács kétségtelenül jelenség a magyar történetírásban. Nem történésznek, hanem tanárnak készült, a történelem viharai miatt mégis historikus lett, azok között is az egyik legkitűnőbb. Páratlan életművet alkotott, amelyhez fogható a jövő történészgenerációi valószínűleg nem fognak már létrehozni. Tudása mellett szeretetreméltó egyéniségével, derűjével és szolgálatkészségével mind a rendben, mind a szakmában osztatlan szeretetet és megbecsülést vívott ki magának. Sajnos egyre fogynak közülünk a hozzá fogható nagy történészek és kitűnő emberek. 85. születésnapján azt kívánjuk, hogy hosszú éveken át tanulhassunk tőle, élvezhessük megnyerő egyéniségét, közvetlen modorát és finom humorát.

Kedves Laci Bácsi, Isten éltesse még nagyon sokáig!

ANTAL MOLNÁR

GREETINGS TO REV. LÁSZLÓ LUKÁCS SJ ON HIS 85TH ANNIVERSARY

Catholic ecclesiastical historiography in Hungary after 1948 practically disappeared. While historians dealing with the Middle Ages disguised as the cultivation of cultural, social, or governmental history could touch upon ecclesiastical subjects, research into the history of Catholicism for decades remained a taboo area in early modern history. A Jesuit high school teacher, László Lukács, who arrived in Rome because of political perturbations, started his research into history exactly in 1948. Hungarian fellow researchers started to pay attention to his work as late as the end of the sixties. Visits paid by Hungarian historians to Rome became more frequent from the seventies and a working professional relation between Rev. Lukács and the Hungarian researchers was established in the eighties. The formation of the Jesuit historians' community in Rome was begun when Rev. Lukács became deputy archivist of the archive of the Roman Jesuit Order. In addition to his engagement in working for the order, from the very beginning he was consciously collecting and publishing resources related to Hungary. In the course of his eight years spent on exploring the archive, he collected materials embracing all of 16th century Hungary. At the same time, he began browsing through the materials of the Archive of the Vatican. In order to accomplish the undertaking beyond his strength, he tried to include colleagues from Rome and Hungary (Revs. László Polgár, Miklós Öry, László Szilas, József Fejér). As a result of the research efforts, Rev. Polgár succeeded in compiling a bibliography of the history of the Hungarian Order by 1955, which he managed to publish two years later. By 1956, the section on 16th century of the collected resources was ready for publication, albeit in a small number of copies owing to the amount of money collected from donations. Aside from research into Hungarian history, László Lukács took an early interest in the past of the pedagogical activity of the order (the role of Jesuits in bringing up priests). As his writings soon attracted the interest of specialists and the leadership of the Historical Institute, he was presented a major commission in 1956, which appeared to be decisive for all of his later activity. The international committee aimed at republishing the critical issue of the basic document of Jesuit pedagogical matters, *Ratio studiorum*, turned to Rev. Lukács requesting him to undertake the enormous archiving task, who considered it indispensable to study the preparatory work of *Ratio studiorum* during the preceding half a century. He therefore scrupulously collected and published all documents concerning

matters of Jesuit teaching in the 16th century. On the basis of the vast material collected he was able to clarify basic issues related to the formation of the system of Jesuit teaching and the publication of the superb seven-volume resource and the related studies made him a classic in the literature on the history of European pedagogy. In addition to publishing *Monumenta Pedagogica*, Rev. Lukács received another important assignment in 1965: he became a member of the committee on the study of the so-called "gradus" issue and the submission thereof to the *Congregatio Generalis* (1965-1966). Rev. Lukács spent a year on the history of the differentiation between Jesuit priests and his studies showed the anachronism of the gradus system. Not all members on the related committee shared Rev. Lukács's views so he already had problems with publishing his paper, and finally the commissio decided to retain the differentiation. In the meantime, he had another opportunity to publish resources related to Hungary in 1967. Once again, leaders of the Historical Institute suggested that the publication of the Hungarian resource be included in the *Monumenta* series. This meant the supplemented republication of *Documenta Romana...* and the publication of the materials after 1586. In fact, the four thick volumes of *Monumenta Antiquae Hungariae* presented a modified picture of the history of civilization in the second half of the 16th century in that it explored the Catholic component. Data of the history of the Catholic Church in the strict sense were supplemented by documented facts related to the history of literature, arts, folk-lore, or to society, economy and politics, thus contributing to our knowledge of the time. Rev. Lukács included in his early publication plans prosopographical data collection regarding Hungarian Jesuits. This collection appears to be indispensable for an orientation among the resources of the history of the order. As a result, his work was issued between 1978 and 1995 in eleven volumes as annual catalogs of the Austrian dominion of the Order along with the three-volume bibliographical archive of the members of the province. The fourteen-volume work is important not just from the point of view of the history of the Order: there is no other layer of the Hungarian society in early modern history with a complete prosopographical database available on this high level. Exploration and utilization of the catalogs has, however, not yet taken place, notwithstanding the fact that the data compiled are suitable for analysis not only from the aspect of the members' bibliography but also from other angles. Active scientific cooperation between Rev. Lukács, who visited Hungary for the first time in 1968, and the specialists at home developed by the early eighties. This is documented by the common publication in 1987 of the list of Hungarian participants in the seminars of the Pope, which made available to the Hungarian community of historians a world so poorly recognized. This Szeged connection provides an opportunity to continue in Hungary the work initiated by Lukács. The close relation between Rev. Lukács and the University of Szeged was further confirmed by awarding him the title of honorary doctor in 1988. In 1989, when the Jesuit Order was reinstated in Hungary, Rev. Lukács returned home and started to collect and systematize the available data scattered around in archives and libraries. He did not stop doing scientific research either: he started to prepare for publication the second part of the manuscript written by the Austrian Jesuit history writer Anton Socher in the 18th century. In the archive in Rome, he collects data related to Hungary from the registers containing copies of the letters of the superiors written to the given dominia. This year, Rev. Lukács is 85 years old.

BOHDAN CYWIŃSKI

A KATOLIKUS EGYHÁZ SZLOVÁKIÁBAN A KEZDETEKTŐL 1948-IG¹

ELŐSZÓ

Nem ismeretes magyar nyelvű összefoglalás a szlovák egyháztörténelemről. A hiátus annál is égetőbb, mert arról a területről van szó, amely a történelemtanárnak oly megszokott Nagy-Magyarország északi részét jelenti, arról a területről, ahol a helyi lakosság 900 éven át békében egymás mellett élt, leszámítva – a kezdet? – az utolsó száz év viharos történetét. Előtanulmányként közöljük Bohdan Cywiński esszéjét, aki pártatlan (pártatlanabb?) szempontból tanulmányozza a kérdést. Cywiński kötete először 1982-ben jelent meg Rómában, azóta kiadták Lengyelországban és megjelent olaszul is. A szlovákokról szóló tanulmány csak egy része könyvnek, melynek tárgya az egész Kelet-Közép-Európai térség katolikus jellegű nemzeteinek (így: lengyelek, litvánok, ukránok, beloruszok, csehek és szlovákok egy fejezetben, magyarok, Erdély – külön fejezetben –, horvátok) története, esszészzerű feldolgozásban, hiánypótló és úttörő mű a maga nemében.²

Miért közöljük ezt az esszét? Nem elég a *magyarellenes propaganda* külföldön?

Célunk nem más, mint annak ismertetése, milyen nehéz helyzetet teremt történetírásunk egy jóindulatú külföldi, egy barát számára, aki igazságot kell tgyen két veszekedő nemzet között. És nem tud, hiszen az egyik nemzet nyelvét nem ismeri, tehát csak olyan irodalmat tud használni, amely anyanyelvén (lengyelül), anyanyelvéhez közelebb álló nyelven (jelen esetben szlovákul) és világnyelveken (angolul, franciául) jelent meg e témában. Célunk ugyanakkor az, hogy anyanyelvünkön megismerjük azt, hogy a legnagyobb jóindulat mellett, és tárgybeli tévedésekkel tarkítva – (sic! jelzettel utalunk a nagyobbakra), hogy gondolkodnak rólunk mások, hátha tanulhatunk ebből.

Bohdan Cywiński a krakkói ZNAK folyóirat egykori szerkesztője, azóta is munkatársa, a Szolidaritás mozgalomnak Mazowiecki későbbi miniszterelnök mellett második embere, Jaruzelski puccsa idejében épp vendégelőadón külföldön. Egyetemi tanárként működött a svájci Fribourghban. A nyolcvanas évek végén visszatért hazájába, ahol folytatja trilógiára tervezett tanulmánykötetének írását. Jelenleg Kijevben, a domonkos rend által alapított Szent Tamás Filozófiai Teológiai Főiskola egyháztörténelem professzora. Családjá a mai Belorussziából ered, ő maga varsói, a volt Orosz-Lengyelországban a század végén hasonló élményben részesültek az iskolások, mint amit Felső-Magyarország lakóinak tulajdonít Seton-Watson nyomán a szerző: az iskola hivatalos tanítási nyelve orosz volt, a lengyel használatát büntették.

1 Ez az esszé részlet Cywiński, B, *Ogniem próbowane. Z dziejów najnowszych Kościoła katolickiego w Europie środkowo-wschodniej, I. Korzenie tożsamości*, Róma 1982. c. kötetéből, 172–194.

2 Az olasz változat: *Il secolo della difficile prova. Storia contemporanea della Chiesa nell'Europa centro-orientale. Vol. I. Le radici dell'identità*, CSEO Bologna, 1983. Megjelent a sorozat második kötete: Id., *Ogniem próbowane. Z dziejów najnowszych Kościoła katolickiego w Europie środkowo-wschodniej, II. „... i was prześladować będą”*, Lublin-Róma 1990. 250 l. – A lengyelországi kiadás 1994-ben jelent meg (I–II. kötet).

Ne rójuk fel a lengyel szerzőnek, hogy a trianoni határokat visszavetíti a IX. századba, és annak a történetét írja meg – nem szaktörténetész módjára –; azt se rójuk fel, hogy a történetietlen „Szlovákia” kifejezést használja – nem tesz mást, mint vesz egy ma ismert politikai fogalmat, alkalmazza a szlovák nemzet által önmagára használt kifejezést. A nemzet fogalom használata is árnyaltabb elemzést kíván, de talán elegendő új szempontot találnunk, ha egyeztetjük az itt kapottakat a magyar nyelvű történetírással (azt mondanám rögtön: nemzeti apológiával, mert hiszen Kelet-Közép-Európában minden nemzet így fogja fel a történetírást). Egy területnek ugyanis egy története van, bárhány nyelven művelik is azt.

Historia est magistra vitae. Ezen a területen is. Nem érthetjük meg a mai szlovákiai helyzetet, ha nem értjük meg ennek közvetlen történelmi előzményeit.

Igen fontos annak tudatosítása, hogy a szlovák „nemzeti történelem első dátuma a *nyugati szlávok által lakott terület első templomának felszentelése a nyitrai fejedelmi székén, a félig legendás Pribina herceg államocskájának fővárosában, 830. évben*”. Egész „Nyugat-Szláviáé,” beleértve a mai lengyel, cseh területeket. Továbbá: a középkor második felének kulturális fejlődése, ill. a török idők alatt a rendi magyar államiség, súlyponttal a nemesség jelenléte a mai szlovák területeken, mindezek *gazdag késő-közép- és újkort teremtettek Észak-Magyarországon, helyesebben: Észak-Hungáriában*. S ne vegyük rossz néven a szlovák szempontú igaz megállapítást: a nemesi-rendi Magyarország intézményeinek el-, ha akarjuk: visszaköltözése (ez már nem áll a nagyszombati egyetemre), szegényítette, provinciálisabbá tette a Felvidéket. Már amennyiben arra gondolunk, hogy ez esetleg külön ország, nem egy a délivel. – Lehet, hogy történetírásunk kritériumainak nem felel meg a megfogalmazás, de a magyarság is csak egy *nemzetiség* volt a soknemzetiségű Habsburg-monarchiában, a nemesi nemzet történetírása ezt másképpen tudatosította bennünk. S ha az utóbbi két évszázad magyarosításával kapcsolatosan töredékesek is a lengyel szerző ismeretei, a kérdést inkább vessük fel így: ki tehet erről? Vajon a magyar történetek miért nem publikálnak idegen nyelveken? Vajon más meg fogja-e írni helyettünk, meg fogja-e ismertetni helyettünk a magunk álláspontját? Különösen, ha nyelvünket Európa-szerte nehéznek, megtanulhatatlanul nehéznek tartják!?

Vajon történetírásunk foglalkozott-e már a XIX. századi felvidéki szemináriumok oktatási tevékenységével vagy a főpapkinevezésekkel?

A nemzeti önsajnálattal, önostorozással, a „magyar lélek”, „szlovák lélek”, „lengyel lélek”, stb. romantikájával nem jutunk messzire. Az ilyen megfogalmazás tudatlanságról tanúskodik. Az egy-nyelvbe zárt kultúra – főleg, ha körülhatárolt, szűk, és hamar belakható, nem olyan nagy mint pl. *Franko-főntia*, a franciául beszélők több tucatnyi országa –, elégtelen, annál is inkább, mert eredetének tanulmányozásához már eleve meg kell tanulni legalább latinul és németül, mert forrásaink minimum ezen a nyelven találhatók.

Terméketlen a magyar-szlovák, magyar-román, magyar-horvát, stb. szembeállítás is. Ne szabadljuk szét azt, ami egy volt! Egyszer már megtettük: Hungáriát lefordítottuk Magyarországra, és kiebrudaltuk belőle a magyart anyanyelvüknek nem valló, de hungarus tudatú honpolgárokat. Nincs magyar-szlovák ellentét, redukcionista történetnézet van, amely szemlélethatárát az anyanyelvre szorítja le. Nincs nemzethalál! Ha van, azért van, mert nemzethalál képzetével viaskodva belesodortattuk magunkat két világháborúba, és az abortusz holocaustjába.

Az igazság az egész, az igazság a teljes. Az elvesztett teljességet keressük-kutatjuk. Európát ne csak mondjuk, tegyük is: tanulva nyelveket, megismerve a külföldön rólunk kialakított képet, feltéve magunknak kérdéseket, amelyeket magyar nyelven író történészeink fel sem tesznek, hiszen természetesen tűnnek dolgok, amelyek egy másik, egy harmadik nézőpontból nézve nem természetesek.

Vajon eszünkbe jutott-e már valaha, hogy Hungáriát megcsonkítva, magunkat is kiűztük abból? Hogy talán ez az úttévesztésünk oka? Hogy a belügyet óhatatlanul külügyvé tettük, és mindaddig nem találjuk meg helyünk Európában, míg nem békéltünk meg – önmagunkkal? múltunkkal? szomszédainkkal?

Kimeríthetetlenül gazdag a Duna-mente népeinek kapcsolattörténete, számtalan új szemponttal gyarapíthatjuk ismereteinket, ha nem cenzúrázzuk saját gondolatainkat mi, óhatatlanul nacionalista, mert a nemzeti apológiában felnőtt történelemszemlélet örökösei.

A Szerkesztőség

Az 1968. évi prágai puccs és kommunista hatalomátvétel megpecsételte a szlovákiai katolikus egyház sorsát is. Ennek az egyháznak ez idő tájt hat egyházmegyében (Nyitra, Nagyszombat, Besztercebánya, Rozsnyó, Szepesség és Kassa) közel 2,5 millió római, továbbá háromszázezer görögkatolikus híve volt, Eperjes székhellyel. Mindkét szertartású katolikus egyház a szlovák lakosság több mint 80%-át egyesítette. A fennmaradó tízegynéhány százalék legnagyobb része a közel 400 éve gyökeret vert evangélikus egyházhoz tartozott.

A csehek és szlovákok nemzeti karaktere eltér egymástól, és ez különösen is kitűnik e két nemzet katolikus egyházához tartozó közösségek történetét tanulmányozva. A két nép egy törzsből nőtt ki, rokon egymással és szinte konfliktus nélkül élt együtt a történelem során, nyelvük is rendkívül közel áll egymáshoz. Mindez kevésnek bizonyul a két nemzet és helyi egyház ezeréves politikai, társadalmi és kulturális történetének tanulmányozása kapcsán. Az egyháznak a nemzetbe és annak történetébe való belegyökerezése és az általa teljesített feladatok mértéke olyannyira különbözik a két nép esetében, hogy ma az egyházzól alkotott kép gyökeresen elüt egymástól. Ismét – mint a többi esetben is – a szlovákiai katolikus egyház helyzetének sajátosságát legtávolabbi történeti gyökereinek tanulmányozása után tudjuk megérteni, majd pedig az 1948. évet megelőző mintegy ötven év részletesebb elemzéséből.

Szlovák nézőpontból a nemzet kezdetei a IX. század első feléig nyúlnak vissza, a nemzeti történelem első dátuma a nyugati szlávok által lakott terület első templomának felszentelése a nyitrai fejedelmi széken, a félig legendás Pribina herceg államocskájának fővárosában, 830-ban. Néhány évvel később ez az állam elbukik és átadja helyét a nagymorva birodalomnak, ide érkeznek a század hatvanas éveiben Szent Cirill és Metód, a szlávok apostolai. Nyitra püspöki székhellyé válik. A következő néhány évtizedben megszűnik a nagymorva állam, megszűnik a nyitrai püspökség, elveszik az, ami a szlováki államiság európai történetének kezdetét jelenthetné. Amikor 1007-ben (sic!) létrejön Esztergom székhellyel a magyar egyházszervezet, területe egész Dél-Szlovákiára kiterjedt (Északon hegyek vannak, ez idő tájt kétségkívül lakatlanul). Ez azt jelenti, hogy ezeken a földeken ekkorra már hagyományosan a X. században megalakult magyar államhoz tartozik.³ A szlovák történelem következő 900 éve Szent István Koronája politikai keretei között íródik, és a szlovák katolicizmus ugyanazon folyamatokat és történelmi eseményeket éli át, mint a magyar katolicizmus.

A XIX. században megjelenő „szlovák kérdés” és annak viharos története, különösen a szlovák-magyar konfliktus hevessége, arra a történetietlen szemléletre vezetnek, amely szerint a szlovákok századokon át az „idegen” magyar államban éltek volna, folyamatos üldöztetések közepette. A történelmi valóság más. Szlovákia – „Felső-Magyarország” – valójában csak etnikai szempontból

3 L. Hrusovsky, Fr., *Zarys dziejów Słowackich do 1918 roku*, in: *Słowacja i Słowacy II*, Kraków 1938, 23.

különbözött az állam többi részétől. A magyar állam keretébe tartozva, annak megalakulásától kezdve, Szlovákia nem törekedett saját metropóliára – azonos starttal indult. A főegyházmegye központja földrajzilag közel esett – Szlovákia földrajzi fekvése megővta azt a távolesó periféria helyzetétől. Így egész területének története már az Árpád-házi királyok idejében az állam történetének szerves része, még inkább az az Anjouk korában. Noha semmiféle politikai jellegű önállóság nem mutatható ki, a szlovák területeken a késő középkorban intenzív civilizációs és kulturális fejlődés figyelhető meg.⁴ A várak sűrű hálózata és a köröttük létrejövő városok mind erről tanúskodnak. A fejlődés fénypontja a XIV. és XV. század. Ennek a periódusnak a végén Szlovákia elszenvedti a cseh husziták betöréseit, a huszita eszmék azonban nem hatnak különösebben a helyi lakosság körében. Az európai kulturális áramlatok ugyanakkor Mátyás király idejében a bratislavai (sic!) egyetem alapításához vezetnek. Rövid ideig való fennállása azonban csak a kor humanista körei kulturális törekvéseinek hírnöke, nem pedig a kulturális fejlettségnek.

Szlovákiának a magyar államban betöltött szerepe rendkívüli mértékben megnövekszik a mohácsi katasztrófa után. Dél-Magyarországnak a törökök által való elfoglalása következtében a főváros átköltözik Pozsonyba – a mai Bratislavába. A Habsburg-Magyarország területe 150 éven át szinte kizárólag a szlovák területtel azonos.

A XVI. században érkezik meg Szlovákiába a reformáció hulláma. A németek által sűrűn lakott városokban felvirágozik az evangélikus hitvallás, kisugározva a vidékre is. A következő mintegy száz évre Szlovákia protestáns országgá válik.⁵ Erre az időre esik a cseh befolyás erősödése is. A következő század ellenkező hullámot hoz – a XVII. századtól megindul a rekatolizáció, az ellenreformáció. A szlovák kultúra történetében ez új, az előzőnél mélyebb hatást jelent. Kiváló szerepet játszik ebben Pázmány kardinális, egy magyar ember, aki életművét éppen a szlovák vidéken alkotja. Itt tartja meg az összmagyarországi zsinatokat a trentói rendelkezések bevezetése jegyében, itt térnek meg a befolyásos főnemesek – főként szlovák származásúak, de ebben a korszakban egyre inkább törekszenek a magyarosodásra. 1635-ben itt alapítja meg a nagy-szombati egyetemet, valamivel később pedig a jezsuita akadémiát Kassán. A jezsuiták rekatolizációs erőfeszítései az írott szlovák nyelv megteremtésére vezetnek (a korábbi protestáns hullám inkább a cseh nyelvet hozta be). A magyarországi katolikus egyház története Szlovákiában íródik, meggyorsítva annak kulturális fejlődését.⁶ Csak a hegyes északkeleti Szlovákia fejlődése késik meg, amelyben a nem túl számos és fokozatosan elmagyarosodó nemes-ség, a helyi lakosságot kizsákmányolva, sajátos helyi és zárt hegyilakó társadalom kialakulását okozta, amely népi betyárhistóriákban keresi a megoldást a

---

4 Uo. 40–46. L. még: Seton-Watson R.W., *Národnostny otázka v Uhrach*, Brno 1913, 40. skk.

5 L. Hrusovsky, i. m. 76.

6 Az ellenreformációnak a szlovák kultúrára tett hatásáról l. Hrusovsky, i. m. 59–66; Seton-Watson R.W., i. m. 64; Rekem J., *Selected chapters from the Slovak cultural history*, in: *Slovak Studies IX*, Róma 1969. 17; Hodža, M., *Federation in Central Europe*, London 1942. 208–209.

Habsburg-hivatalnoki-nemesi társadalmi berendezkedés által fölvetett problémákra.⁷

Szlovákia kulturális fellendülése megtorpan a törököknek a korábbi magyarországi területekről való kiűzésével, a XVII. század második felében. A szlovák területekre zsúfolt magyarság szétköltözik a visszaszerzett dél-magyarországi területekre, felélénkül a kapcsolat az erdélyi magyarokkal. A szlovák területeken végig vonul Rákóczy Habsburg-ellenes felkelése, amely lényegében a protestánsoknak a katolikusokkal folytatott vallásháborúja volt (sic!). Ennek elbukása után már semmi sem fékezi a katolikus Magyarország újjáépítését a történeti határok között. Szlovákia fokozatosan provincializálódik, Bratislava elveszíti korábbi jelentőségét Pest javára. 1777-ben oda helyezik át a nagyszombati egyetemet is. És bár Mária Terézia törődött az egyházi kérdésekkel, és újjászervezte a szlovákiai egyházat: a nyitrai püspökség mellé újakat létesítve a Szepességben, Rozsnyóban és Besztercebányán,⁸ Szlovákia egyháziilag is provinciális marad, a magyar területeken lévő Esztergom főegyházmegye és metropólia alá rendelve.

A XVIII. század második fele a Habsburg-Monarchia népei számára a nemzeti különállóság tudatosulását hozta. A hivatali nyelv németesítése császári parancsának ellenszegülnek magyarok és csehek. Majd a magyarok hasonló tiltakozást tapasztaltak meg a horvátok, románok, szerbek és szlovákok részéről, saját nemzeti nyelvük védelmében.

A szlovákok nyelvi ébredése a XVIII. század kilencvenes éveire esik. A szlovák irodalmi nyelvet Antoni Bernolák katolikus pap vezette be, aki a Szlovák Tudós Társaság megalapítója, melyben mintegy 500 személy csoportosult, természetesen főleg a papság részéről.⁹ A nyelvi és kulturális megújulás legkiválóbb személyisége az egy nemzedékkel fiatalabb Ludovit Stur lelkész lesz. A szlovák irodalmi nyelvet a közép-szlovákiai nyelvjárásokra alapozza – ez fog győzni a későbbi nemzeti irodalomban. A negyvenes években általa alapított szlovák kulturális társaság, általa használt politikai és irodalmi nyelv, végül a nemzeti gondolatot tudatosító vasárnapi iskolák alkották részeit a nemzetet tudatosító munkának. Mindezt az új társadalmi-eszmei minőség megjelenése tette lehetővé: a szlovák különállóság érzése a történetileg és kulturálisan közelálló, de etnikailag és nyelvileg idegen magyarsággal szemben, amely egyre tudatosabban kívánta magát magyar nemzetnek nevezni.

A szlovák kulturális és nemzeti különállás tudatosulásával párhuzamosan a szlovák-magyar kapcsolatok történetébe új elem nyomul be, amely a történeti szükségszerűség erejével egyre erősebben árnyékolta be annak múltját is. A nemzeti közösségek korábbi periódusaiban a gyengébb nemzet számára tagadhatatlan jótett az erősebb nemzet kulturális életében való részvétel lehetősége. Természetes jelenségnek tudható a vezető és civilizációs szempontból élénkebb társadalmi rétegek részéről a kulturálisan gazdagabb nemzet nyelvének, gyak-

---

7 L. Hrusovsky, i. m. 76.

8 Uo. 80.

9 Uo. 84; l. még: Zubek T.J., *The Bernolak school*, in: *Slovak Studies I*, Róma 1961. és: Prazak, i. m. 33.

ran vallásának is elsajátítása. Amikor azonban az idők folyamán az idegen – vagy legalább valamilyen arányban együtt, de idegen címke alatt létrehozott – kultúrában a saját különállás érzése is beérik, a helyzet homlokegyenest megváltozik. Az, ami idáig ajándék volt, kényszerűséggé, a részvétel lehetősége kulturális elnyomássá változik és a saját gyengébb nemzet autonóm fejlődése lehetőségeinek beszűkülésévé.¹⁰

A nemzeti különállás tudata nem érik be egyszerre az egész társadalomban – különösen abban, amely az eredeti etnikai jelegét csak a legszegényebb és leginkább elmaradt rétegekben őrizte meg. Az új tudat előbb csak az elitet jellemzi, amely tiltakozik az ellen, ami az egész számára még természetesnek tűnik, de nem boldogítónak. Ezért a nemzeti különállás ébresztői annak a nemzetnek a valóságtól elszakadt doktrinér értelmiségije, amelynek a nevében fellépnek. A jövő azonban mégis nekik fog igazat adni.

A XIX. század a szlovák kultúra számára a magyarral való szimbioziszból való kiszakadást jelenti. A század első felében ez a folyamat természetes és konfliktusmentesen zajlott le. E korszak szlovák nemzeti ideológiáját romantikus historicizmus jellemzi, a saját nemzet kezdeteinek kutatása, szentimentális pánszlávizmus és a valamely politikai következtetésektől való távolságtartás, valamint a korszaktól elválaszthatatlan nép iránti elfogultság, amely idealizálta a szláv jellegű helyi sajátosságok bármilyen megnyilvánulását.

A Népek Tavaszának szellője a szlovák elit hirtelen politizálódásához vezetett. Magyarország függetlenségének (sic!) a pesti országgyűlés (sic!) általi kikiáltása láttán a szlovákok saját gyűlésükön követelik saját autonómiájukat a magyar állam keretei között. Saját tartománygyűlést kívántak, a szlovák nyelv bevezetését a hivatalokba és a főiskolákba. Ez a program süket fülekre talált úgy Pesten, mint később Bécsben.¹¹ Jelentősége abban áll, hogy megnyilvánul a szlovák politikai akarat. Hasonló, talán kisebb jelentőségű a szlovák önkéntesek szembeszállása Kossuth magyar fölkelésével (sic!) szemben.

A hatvanas évek nem kedveztek ugyan a magyaroknak, de fényesebbek a monarchia más nemzetiségei számára, lényeges haladást hoztak a szlovák kérdésben is. Ennek mértéke nem a jogi-politikai rendelkezések, hanem az alapvető munka eredményei – a társadalom áldozatkészségéből létrehozott két első szlovák gimnázium, a kulturális társulat – Matica Slovenska –, és 1870-ben az első szlovák kiadó, a Spolok Svätého Vojtecha – Szent Adalbert Társulat.¹²

Az 1868-as (sic!) osztrák-magyar dualista kiegyezés a szlovák kérdést azonban a magyarok hatáskörébe utalta. Ez erőszakos, idővel egyre erőszakosabb magyarosítással járt. Az egységes magyar nemzet programja, az általánosan használt és kötelező magyar nyelvvel, kíméletlen harchoz vezetett a szlovák elemmel és annak önálló kultúrájával. 1874-ben bezártak hármat a létező négy szlovák gimnáziumból, két évvel később likvidálták a Matica Slovenskát. Az

---

10 L. e témához: Macartney C.A., *Hungary and Her Successors*, London 1968. 3. kiadás, 91.

11 L. Seton-Watson R.W., i. m. 118.

12 L. Hrusovsky, i. m. 96–97; Buc B.S., *A time of hopes and trials*, in: *Slovak Studies I*, Róma 1961. 85–94.

államellenes pánszlávizmussal szembeni harc jellegével a Matica helyébe, annak elkobzott társadalmi alapítványi javaiból, létrehozták a Felső-Magyarországi Kulturális Szövetséget, amely a szlovák nemzeti tudat fejlődését volt hivatott megakadályozni.¹³ A kilencvenes években magyarosították a földrajzi neveket, 1898-ben pedig különös tartalmú körlevelet bocsátottak ki, melynek címzettjei: tanárok, hivatalnokok, állami alkalmazottak. Ebben ajánlották a saját vezetéknev magyarosítását néhány éven belül.¹⁴ Ez az egész magyarosítási akció párosult mindannak megvetésével, ami szlovák, ami kifejeződött Gróf Tisza miniszterelnöknek a budapesti „szabadelvű” körökben népszerű kijelentésével: „A szlovák (sic!) – nem ember!...”

A szlovákok nemzeti létének hátrányára két alapvető, magyarosító hatású folyamat volt megfigyelhető. Az egyik a városiasodás, amely miatt a magyar városokban állást kereső paraszt elveszítette eredeti nyelvét, a másik, a veszedelmesebb, az iskola. A szlovák elem irtása 1879 után oda vezetett, hogy az oktatásban való részesedés ára a nemzeti érzelmekről való lemondás vagy annak eltitkolása volt. Így az 1893-94-es években a szlovák területek tanulóinak csak 3%-a vallotta meg a szlovák nyelvet anyanyelvként.¹⁵ A budapesti főiskolákból eltávolították azokat a hallgatókat, akik nyilvánosan megvallották szlovák anyanyelvüket. Ugyanígy az elmagyarosított szlovákok, az ún. magyarónok számának növekedése megfigyelhető volt úgy a falusi lakosság soraiban, mint a felvilágosodott körökben. A szlovák elem így – a természetes szaporodás magas mutatói ellenére – fokozatosan csökkent, a született vagy megtért magyarok számához képest. A szlovákok aránya, akik 1880-ban az egész állam lakosságának 13,5%-át tették ki, a világháború küszöbén csak 10,7% volt.¹⁶

A századokon keresztül békésen élő szlovákok számára éppen a nemzetnévelésért vívott folyamatos harcnak ez az 1868-1918 közötti ötven éve jelentette az együvé forrás legfontosabb történelmi élményét. Így nem is kétséges, hogy a katolikus egyház helyzetét ebben a nemzeti ügyben való állásfoglalás hosszú időkre megszabja: a nemzetbe gyökerezés alapvető tényezője lesz-e vagy lelkiileg idegen intézménnyé válik-e.

A katolikus egyháznak a szlovák nemzeti kérdésben való magatartása több fázison ment át. Az ébredő nemzeti tudat kezdetén ott van Bernolák atya és papi tudományos társulata. A saját értelmiségtől megfosztott nemzetek történelmében a lelkészek rendkívüli kulturális aktivitása igen tipikus, találkozunk vele Erdélyben, Horvátországban, Litvániában és az ukrán nemzeti mozgalomban. A szlovák kultúra történetében a két felekezet lelkészei – katolikusok és protestánsok egyaránt – jelentős szerepet játszottak. A XIX. század első felében a protestánsok vezetnek.¹⁷ A szlovákiai evangélikus egyház szerepének

---

13 L. Hrusovsky, i. m. 98–99; valamint Heck R. – Orzechowski M., *Historia Czechosłowacji*, Wrocław 1969, 261.

14 L. Seton-Watson R.W., i. m. 204.

15 L. Heck, Orzechowski, i. m. 260.

16 L. Macartney, i. m. 33.

17 L. Seton-Watson H., *Eastern Europe between the Wars, 1918–1941*, Cambridge 1945, 42; Hrusovsky, i. m. 88; Batowski H., *Zarys dziejów słowackich w ostatnim dwudziestoleciu*

nincs magyar párhuzama (a magyar protestantizmust elsősorban a református egyház képviselte). A szlovák evangélikusok természetes módon a csehek felé tájékozódtak, ami a szlovák kultúra fejlődésének korábbi stádiumában kétségtelenül hasznos jelenség volt. A szlovákiai katolikus egyház a magyarországi katolikus egyháznak intézményileg alig körülbástyázott része volt, teljes mértékben Esztergom főegyházmegye alá tartozott és természetes módon Szlovákiát inkább összeforrasztotta Magyarországgal. Az önálló szlovák kultúra és nyelv javára ennek keretei között csak a lelkipásztori eredményességgel lehetett érvelni, ami ezen felül történt az a szlovák vagy a szlováksbarát papság egyéni magatartásán, jóindulatán múlott, nem pedig – mint az evangélikusoknál – az intézményesített egyházban uralkodó hangulaton. Így a Népek Tavasza idejében a nemzeti törekvések élére az evangélikusok kerülnek. A protestáns lelkészek rendkívüli aktivitásáról tanúskodik a XIX. századi szlovák írók listája: 178 személy közül 74 lelkész, 38 katolikus pap, 25 tanár ill. az oktatásügyben dolgozik, 11 hivatalnok. A többi foglalkozást 30 író képviseli.¹⁸

A század közepén a katolikus egyházban megjelenik Besztercebánya kivételes formátumú püspöke, Stefan Moyses.¹⁹ Kiemelkedő személyiség, kapcsolatban áll a megújuló horvát mozgalommal, velük együtt szembefordul a pesti (sic!) parlament magyarosításával a Népek Tavasza előestéjén, 1850-ben nevezik ki püspökké, ezen a poszton rendkívül aktívan támogatja a szlovák kulturális autonómia ügyét. 1860-ban a szlovák delegáció élén Bécsben találjuk, átadja a császárnak azt a kérelmet, amely a szlovák hivatali és oktatási nyelv bevezetését sürgeti Szlovákia területére. Szlovák tannyelvű katolikus gimnáziumokat alapít, majd másokkal együtt megalapítja a Matica Slovenskát, elsőként ő áll annak élén. Egész működésének 1868 kiegyezése (sic!) szükségszerűen határt szab, mégis elmondható, hogy Stúr mellett ő a szlovák nemzet egyik legnagyobb XIX. századi ébresztője. Példája megmozgatja a katolikus papságot, amely a következő évtizedekben egyre nagyobb számban és egyre eltökéltebben aktivizálódik ezen a téren.

A szlovák nemzeti lét legnehezebb időszakában a katolikus egyház kiélezett nemzeti harcok területévé válik. Moyses püspök aktivitása Budapest és Esztergom számára intő példa volt, hogy a jövőben ne nevezzenek ki nemzetilag tudatos szlovák papokat valamely főpapi székre. A szlovák egyházmegyéket ettől fogva magyarok, vagy kipróbált „magyarónok” kapják meg. Gyakran fékezik ők a szlovák katolikus intézmények fejlődését. A Matica Slovenskát ezek tevőleges támogatásával oszlatták fel, a Szent Adalbert Társulat megalapítását az érseki jóváhagyásért folytatott tizenhárom éves küzdelem előzte meg, pedig az első katolikus kiadóról van szó, amely a nép javára kívánt tevékenykedni. A szlovák nemzeti ügynek kedvező papok rendszerint a legrosszabb plébániákat kapják. A szemináriumok a magyarosítás különösen is fontos intézményeivé válnak: a magyar professzorok megpróbálnak „magya-

---

(1918–1937), in: *Słowacja i Słowacy II*. Kraków 1938. 125.

18 L. *Slovenská Vlastveda III. Spoločnosť*, L. Novak (szerk.), Bratislava 1945. 313.

19 Hrusovsky, i. m. 93–102. L. Hurban-Vajansky S., *Život Stefana Moyses*. Turc. Sv. Martin 1935. monográfiáját.

rón” papokat nevelni, egyre gyakoribbá válik a szlovák nemzeti kultúra iránti érdeklődés, vagy a szlovák nyelv használata miatt a kispapok eltávolítása. Az egyik egyházmegyében a püspök betiltja a Cirill és Metód neveket kereszteléskor, mert e szentek tiszteletét államellenes és pánszláv agitációnak fogja fel.²⁰

Mindezen intézkedések ellenére a katolikus egyház marad az egyetlen hely, amelyben a szlovák nyelvnek polgárjoga van. Minden, a szónoklat és a lelkipásztorkodás nyelvének magyarosítására vonatkozó állami rendelkezés dacára a 916 szlovákiai katolikus plébániából 754-ben (82%) kizárólag a szlovák nyelv volt használatos, 105-ben (11%) magyar, a többien mindkettő.²¹ Mi több, a plébániák fenntartottak – a kormány politikájával szöges ellentétben – népiskolákat, az egyetlen olyan típusú iskolát, amelyben 1879 után tanítási nyelv maradhatott a szlovák nyelv. Ezeknek az iskoláknak a száma 1874-ben 1971-re növekedett, majd az állami intézkedések hatására csökkent, 1905-ben 241-re.²² A katolikus egyház volt végül a szegényes szlovák nyelvű sajtó legfontosabb kiadója – természetesen vallási területen mozgott. Ily módon a katolikus plébániák fokozatosan a szlovák nemzeti mozgalom helyi – és a lakosság számára legközelebbi – központjaivá váltak. Ebben a helyzetben a szlovák-magyar harc frontja az egyházon keresztül vonult: míg a magyar püspökök sorozatosan magyarosító beszédeket mondtak és ilyen szellemű körleveleket adtak ki, a szlovák plébánosok és káplánok a nép vezetőivé növekedtek fel, sok esetben vállalva kiállásuk nehéz körülményeit, elveszítve a plébániákat, fizetve vég nélkül a büntetéseket, elszenvedve a letartóztatásokat és bebörtönzéseket.

A szlovák papság nemzeti tevékenysége az idők során egyre dinamikusabbá vált, a századfordulón pedig nyílt politikai harc formáját öltötte.

A XIX. század vége a nemzetileg tudatosult csekély számú szlovák értelmiség számára a politikai magatartás kikristályosodását hozta. A korábbi pánszláv jellegű álmódosítás átadta a helyét két politikai koncepciónak. Az egyik Szlovákia autonómiájára törekedett a magyar állam keretei között, a másik Szlovákiának Csehországgal való szövetségét hirdette meg, a föderaliztikusan átszervezendő Habsburg-Monarchia állami keretein belül.²³ Az aktív szlovák politika lehetőségei a magyar parlamentben minimálisak voltak. A kivételesen konzervatív magyar választási törvény szellemében a szlovák népességnek alig 6,1%-a rendelkezett szavazati joggal, az egyes választások során ismétlődő helyi visszaélések pedig gyakorlatilag beszűkítették ezeket a szerény kereteket is. A Katolikus Néppárttal való együttműködésnek köszönhetően a papság által szavazóurnáknok irányított szlovákoknak sikerült mégis megszerezni egy szimbolikus parlamenti képviselőt.

---

20 Az egyházon belüli magyarosításra L. Hrusovsky, i. m. 100; Macartney, i. m. 92; Zacek, i. m. 190; Zawiliński R., *Słowacy, ich życie i literatura*. Warszawa 1899. 59. és 82–83. Legtöbb anyagot a katolikus egyházon belüli magyarosító erőfeszítésekre és az azzal való szembezállásra l. Seton-Watson R.W., i. m. passim, különösen 174, 183, 196, 215, 231–232, 248–249, 302–303, 424–427.

21 L. Seton-Watson R.W., i. m. 427.

22 Uo. 424.

23 Uo. 202. L. még: Batowski, i. m. 123–122., és Hrusovsky, i. m. 102.

Ez odáig vezetett, hogy a követek körül önkéntesek nagyobb száma csoportosult, köztük a többséget a katolikus papok tették ki. Ez lett aztán a Szlovák Néppárt²⁴ törzsgárdája – a később „ludákok” néven híresé vált csoport tagjai, akik a két világháború közti időszak politikájának vezető pártjává lettek. Vezetőjük Andrej Hlinka plébános, aki a szlovák autonómia kompromisszum nélküli követelése miatt két és fél éves börtönbüntetését szenvedett, magyar püspökével pedig éles ellentétbe került. Az egyházi konfliktus két éves hercehurca és a Vatikánba való fellebbezés után Hlinka teljes győzelmével végződött, aki rendkívüli népszerűsége miatt szert és a szlovákok legkiválóbb nemzeti politikusává vált, évtizedekre.²⁵

A világháború kitörésekor a szlovák közvélemény túlnyomó része a ludákokat és azok vezetőjét, Hlinkát támogatta. Így – a főpapság „magyarón” politikája ellenére – a szlovákiai katolikus egyház a nemzeti mozgalom leghatalmasabb intézményévé vált, plébániahálózata széles társadalmi hatást tudott kifejteni. Ezzel a rendkívül értékes örökséggel, a társadalom bizalmának birtokában lépett be az egyház a nemzet történetének új szakaszába.

Ez a szakasz tényleg új volt és nagy ismeretlent hozott magával. 1918 őszén, néhány hét alatt, megszűnt az az államiság, amely Szlovákiára is kiterjedt 900 éven át. Ezzel együtt nemcsak az intézményes struktúrák estek szét, de elementek azok az emberek is, akik biztosították annak eddigi létét. A magyar idők 16 500 állami alkalmazottjából csak 108-an kívántak megmaradni a csehszlovák szolgálatban.²⁶ A magyar fennhatóságtól való szabadulás egyben szegényedést is jelentett. A hazai hivatali értelmiség létszáma: 500 fő.²⁷

Szlovákia, a Csehországgal kötött államszövetségben az összehasonlíthatatlanul gyengébb partner szerepét vállalta. Magáról a szövetségről hozott döntést a társadalom feje fölött hozták meg – részben az amerikai szlovák emigráció, részben hazai politikusok kis csoportja, a csehszlovák eszme szószólói, elsősorban evangélikus értelmiségiek. Ezt a döntést másképpen nem lehetett meghozni, de ennek felülről való meghozatala nem lehetett következmények nélkül az új államiság fejlődésére.

A szlovák politikusok alapvető követelése volt Szlovákia autonómiája az új államkeretben. Ezt a követelést a pittsburghi egyezmény fogalmazta meg, amely a csehszlovák államot két egyenrangú partner föderációjaként fogta fel. 1918 őszén Turócszentmártonban, a szlovák népgyűlésen azonban a végső politikai megfogalmazás kevésbé volt egyértelmű.²⁸ Végeredményben ez a követelés, amelyet a kvalifikált szlovák politikai és adminisztratív káderek hiá-

---

24 L. Vnuk F., *Slovakia's six eventful months*, in: *Slovak Studies IV*, Róma 1964. 76.

25 Hlinka életrajzát tanítványa írta meg, I. Sidor K., *Andrej Hlinka*, Bratislava 1934, továbbá sok más szlovák publikáció. Hlinkának a magyar kormánnyal és Parvi püspökkel való konfliktusáról részletesen ír Seton-Watson R.W., i. m. 356–376.

26 L. Lettrich J., *History of Modern Slovakia*, New York 1955.

27 L. Srobar, *Osvobození slovensko*, Praha 1928. 159. skk.

28 A cseheket kötelező, a két nemzet által törvénybe foglalandó föderációs alkotmány kérdése, a pittsburghi egyezmény és a turócszentmártoni nyilatkozat értelmezése szüntelen vitára adott okot a csehek és a szlovákok között. Erre vonatkozóan hatalmas az irodalom. L. Batowski, i. m. 128–134.

nyában bizonyosan nehéz lett volna realizálni, nem lett végrehajtva. A hatalmi központ Prága lett.

A prágai centralizáció és a cseh domináció látható jele volt a Szlovákiába érkező számos hivatalnok és tanár, akik a saját megszokott módjukon és „civilizációs” felsőbbtségük kimutatásával láttak neki munkájukhoz. A hazai kezdeményezések megvetése és az egész szlovák értelmiségnek bizonytalan, titkos magyarónokként való kezelése a helyi lakosságban szükségképpen ellenérzést keltett, akik szemében az egész háború utáni változás csak annyit jelentett, hogy a szlovákokkal ellenséges magyar – hivatalnok vagy tanár – helyébe a szintén idegen és irritáló cseh lépett.

A cseh liberálisok szemében a hatalom központosítása kétségtelenül megkönnyítette az új állam felépítését, a legkisebb ellenállás irányába vezető úton. Ugyanebben a szellemben hozott másik intézkedés a szlovákok nemzeti létének a tagadása, és az „egy csehszlovák nemzet” doktrínáját tették hivatalossá. Ennek a tézisnek a hamissága magától értetődő, ha figyelembe vesszük a csehek és szlovákok mentalitásának és történelmi tapasztalatainak hatalmas különbségét, a két nemzet intézményeinek mesterséges egyesítésére törekvés pedig az egész két évtizedes periódusban kötelező volt, és az új állam további gyengeségét okozta, mely részben annak elbukásához vezetett 1939-ben.

A szlovákok számára az autonómia követelésének teljesíthetlensége a legfontosabb nemzeti törekvés keresztülhúzását jelentette, a fennálló helyzetben pedig a prágai centralizációs törekvések határozott ellenzéke szerepébe szorította őket. Ennek az ellenzéknek a történelme éppen a két világháború közti szlovák történelem fő sodra. Különös mértékben hat ez a szlovákiai egyház legújabbkori történetére is.

Abban a nagy káoszban, amely 1918 őszén a magyar államiság megszűnése után keletkezett Szlovákiában, az egyház maradt az egyetlen stabil intézmény, amely mindig jelen volt a társadalomban, akkor is, amikor minden más eltűnt, vagy új és ismeretlen struktúrák léptek helyébe. Természetes módon megnövelte ez a létező egyházi struktúrák körül található katolikusok konszolidációját, a plébánosok tekintélyét. A plébánosokét, mert ők maradtak meg majdnem kivétel nélkül korábbi állomáshelyükön. A főpapság másként viselkedett. 1919 elején kiderült, hogy a hat egyházmegye élén egyetlen egy püspök maradt csak a helyén. Az öt további püspök közül egy meghalt a háború időszakában, a többi püspök elmenekült Budapestre. Hasonlóképpen viselkedett a világi papság vezető része is. A helyükön maradó prelátusok közül nagyrészt „magyarónok”, akik Szlovákiának Magyarországtól való elszakadását rövid ideig tartó állapotnak tekintették.²⁹

A cseh hivatalnokoknak a szlovák területeken való megjelenése éles egyházellenes harc kezdetét jelentette. A Prágából érkezett jövevények nézőpontjából tekintve a katolikus papság a magyarpárti orientáció legerősebb bástyája volt. Valamilyen mértékben ez így igaz, jelentős szerepet játszott ugyanakkor a csehek hagyományos beállítottsága, akik a katolikus egyházban saját államisá-

---

29 L. Macartney, i. m. 114; és Seton-Watson R.W., *The New Slovakia*, Praga 1924. 69–70.

guk ősi ellenségét látták. Végeredményben egyrészt mindaz, ami katolikus, a magyar idők ártalmas maradványaként tűnt fel, másrészt pedig – huszitizmusnak neveztek mindent, ami az új rendet jellegezte. A földreform elvette az egyháztól a földbirtokokat, ezek átmentek állami kezelésbe. Sok fontos társadalmi, kulturális és karitatív intézmény, amelyet az egyház vezetett, így elveszítette anyagi alapját. Legélesebb volt a harc az iskoláért. Itt is két különböző felfogás ütközött. Amennyiben Cseh- és Morvaországban az iskolaügy az osztrák időkben állami volt, Szlovákiában a katolikus egyház a háború előtti időszakban – nagy társadalmi erőfeszítéssel – saját átfogó elemi iskolahálózatot teremtett (közel 1500 egységgel), és tízegynéhány gimnáziumot.³⁰ A csehszlovák állami rendelet laicizálta a gimnáziumokat, az egyházi birtokok szekularizálásával és a tanítókat kötelező új szigorú előírásokkal megnehezítette a felekezeti elemi iskolák fenntartását. A szlovák lakosság szempontjából ez annak a társadalmi erőkből létrehozott iskolaügy elleni intézkedéseként jelentkezett, amelyet a magyarosítással folytatott harcban sikerült létrehozni.

A cseh antikatólikus politika az új köztársaság első éveinek több más doktrinér elvakultságát is okozta. Andrej Hlinka, a szlovák katolikus közvélemény vezetője, 1918 őszén kifejezetten elkötelezte magát a csehszlovák állameszme mellett, és fellépett Csernoch hercegprímás, esztergomi érsek ellen, mintegy százfőnyi papságot csoportosítva maga mellett, akik az új állameszme hívei voltak.³¹ Ez az iniciativa nem találkozott az új prágai hatalom tetszésével, akik szlovák részről egyedül a nyugat-szlovákiai evangélikusokat vonták be az új kormányzati és alkotmányozó munkába. Hlinkával és az általa aktivizált katolikus ludákokkal nem kerestek megegyezést.

Prága antikatólikus kurzusának élessége, egyben a szlovák autonómia igények elutasítása Hlinkát és híveit az oppozícióba sodorta. Sikertelen maradt a közvetlen szlovák intervenció a versailles-i békekonferencián. Hlinka néhány hónapra cseh börtönök vendége is lett.³² Nem csökkentette ez népszerűségét a szlovákok körében. A Néppárt, amely Szlovákia autonómiáját továbbra is határozottan követelte, rövid időn belül a legerősebb politikai párttá fejlődött. Hlinka jelszava – „Istenért és a Hazáért”, valamint szociális érzékenysége: katolikus szolidaritás, agrár-demokrácia és keresztény-szociális munkásmozgalom, természetesen szíves támogatásra talált a szlovák papság részéről. Lényeges mozzanat 1921-ben a három szlovák püspök – Vojtassak, Blahy és Kmetko – kinevezése a Szepességre, Besztercebányára és Nyitrára. Mindhárom püspök a ludák mozgalommal tartott kapcsolatot.

---

30 L. Delattre P., *Les luttes présentes du catholicisme en Europe Centrale*, Paris 1930, 97–106; Macartney, i. m. 114; Seton-Watson R.W., *The New Slovakia*, 38. és 70.; Vnuk, i. m. 15.

31 L. Batowski, i. m. 136–143.

32 Hlinka bebörtönzésének oka prágai engedély nélküli versailles-i útja (a lengyel hatóságok adtak neki útlevelet), és így nemzetközi fórumon lépett fel a szlovák ügyben. Franciaországból a rendőrség távolította el, Mitov cseh börtönébe került. A börtönnaplóban feljegyezte: „ha Szlovákia autonómiájának eszméje nem győz, a csehszlovák köztársaság nem marad hosszú ideig életben.” Ez a – sajnos prófétai – mondat a szlovákok politikai revizionizmusának kezdetét jelenti az éppen csak létrehozott versailles-i politikai renddel szemben. L. Sidor K., *Meditazioni di Hlinka a Mirov*, Città del Vaticano 1942. 44.

Az intézményes egyház és a ludák politikai párt kapcsolatai az egész húsz-
éves periódusban oly erősek, hogy nehéz volna demarkációs vonalat kijelölni
köztük, még történeti visszatekintésben is. Még kevésbé lehetséges ez az
elhatárolás a korabeli szlovák katolikusok tudatában – és éppen ez ad egyfajta
választ az egyház helyét illető kérdésre az új társadalom életében. A vallási és
nemzeti-politikai szféra összekapcsolódása két szinten is fennállt; az intézmé-
nyes és az eszmei szinten. Az első közülük, a politikai párt, amely a szlovákok
nemzeti törekvéseit fejezi ki, egyben annak megvalósításáért folytatott csökö-
nyös harcot, katolikus párt volt, létezésének kezdeti időszakában kifejezetten
klerikális jellegű.³³ Az egyház továbbá olyan intézmény volt, amely teljes mér-
tékben támogatta a nemzet politikai mozgalmát és messzemenőleg hitelt adott
neki. Fontosabb és tartósabb volt az eszmei szint, amelyben Hlinka jelszava a
nemzeti és felekezeti azonosságot összhangba hozta.

A ludákok politikai győzelme, amelynek legkifejezőbb választási sikere
1925-re esik, a prágai kormányzatot az eredetileg agresszíven antikatolikus
politika felülvizsgálatára készítette. A Szlovákiával való kapcsolatok normali-
zálása vezetett főként Prága és a Vatikán „modus vivendi”-jének megkötésére
is. Ez az egyezmény, 1928-ban, előnyösen hatott a szlovákiai egyház fejlődésé-
nek lehetőségeire. Az egyházmegyéek határainak megvonása, az üresedésben
lévő püspöki székhelyek betöltése új kinevezésekkel, a szlovák szerzetesi tarto-
mányok felállítása (piaristák 1930-ban, jezsuiták 1931-ben),³⁴ katolikus teoló-
giai fakultás létesítése a bratislavai egyetemen, amelyet idáig a magyar befo-
lyás megakadályozott³⁵ – mindez új fejlődési lehetőségeket nyújtott az
egyháznak. A húszas évek egész Csehszlovákiában a papi hivatások súlyos
válságát hozták, 1930 után azonban előnyére változik meg a helyzet, különö-
sen a szlovák szemináriumok telnek meg ismét kispapokkal. Kedvezően alakul
a katolikus kulturális élet is. Blaha püspök a háború után reaktivált feleke-
zetközi Matica Slovenska alelnöke. A Szent Adalbert Társaság 1930-ban fenn-
állásának 60 éves évfordulóját ünnepli. A közzétett statisztikák szerint fennál-
lása alatt a kiadó hétmillió szlovák könyvek adott ki, a tagság létszáma az
1914. évi 34 000-ról a jubileumi év 90 000-ére növekedett. Végül megnövekszik
a katolikus sajtó jelentősége, amely a harmincas években húsznál több újságot
és folyóiratot ad ki. A Slovak, a ludákok napilapja a legnagyobb szlovák újság-
gá válik.³⁶

Szlovákia kétségkívül gyorsított civilizációs fejlődésen ment keresztül, a
társadalom is átalakult. Megnövekedett a szlovák értelmiség létszáma. Az
autonómia hiánya, a cseh bürokrácia uralma, a „csehszlovák nemzet” fenntar-
tott fikciója egyre elviselhetetlenebbé vált.³⁷ Növekedett a politikai feszültség. A

---

33 A Katolikus Néppárt jellemzésére ld. a fent említett munkákat: Batowski, 166–171; Lett-
rich; Vnuk 77–78. L. még: Kirschbaum J.M., Slovakia. *Nation at the crossroads of Central
Europe*, New York 1960, 57. és 174, valamint Mikus J.A., *Slovakia between two World
Wars*, in: *Slovak Studies I*, Róma 1961. 101.

34 L. Cieszyński N.L., *Roczniki Katolickie*, Poznań X (1932) 133–134.

35 L. Seton-Watson R.W., *The New Slovakia*, 75.

36 Cieszyński, i. m. X (1932) 131–132; 142; XII (1934) 160–161.

37 Culena K, *Pohlady na dnesok*, Bratislava 1944, 115–116. szerint a szlovákok részvétele a

néppártban szélsőséges tendenciák mutatkoztak, amelyek Szlovákia politikai státusát teljes mértékben felül kívánták vizsgálni, megszakítani a kapcsolatot a csehekkel, közeledni az egyik szomszédos katolikus államhoz – Magyarországhoz vagy Lengyelországhoz.³⁸ A ludákok idősebb nemzedéke, Hlinkával az élen, határozottan a csehszlovák eszmét képviselték és – autonómiáért küzdve – elhatárolta magát a szeparatista tendenciáktól. A szlovák politikusok ifjabb nemzedéke, amelynek az egyházzal való kapcsolata sokkal lazább volt, és új értelmiségi tudattal rendelkezett, a szeparatizmustól nem határolta el magát. A kor szelleme felébresztette bennük a fasiszmus, mint a politikai szerveződés radikális formája iránti érdeklődést.³⁹

Csehszlovákia politikai helyzete egyre nehezebbé vált, a szudétanémetek növekvő problémája fenyegette az állam területi egységét. A Szlovákiában tapasztalható centripetális tendenciák fokozták a veszélyt, de Hlinka nagy tekintélye megfékezte az ifjabb nemzedék radikalizmusát.

A csehszlovák köztársasági eszme iránt lojális Hlinka a müncheni egyezmény előtti hetekben halt meg. A pártban helyét átvette Józef Tiso prelátus – másformátumú politikus, a csehellenes radikális vonal képviselője. Határozottan kiállt a szlovákok azonnali, önálló nemzetként való elismeréséért, pedig az autonómia elismerése alig néhány nappal előzte meg a müncheni diktátumot, valamint a Szudéta-vidék elcsatolását Németország javára. Ebben a helyzetben ez volt a legnagyobb lehetséges csapás a csehszlovák államra. A szlovák autonómiát elérték, de ilyen helyzetben kényszerítették rá Prágára. Szlovákia – még nem egészen tudatosan – eszközzé vált Hitler kezében.

Szlovákia további politikai története ennek a választásnak lett a következménye. Mindenesetre osztotta Kelet-Közép-Európa történelmének logikáját az 1938–1944. években. Az autonóm Szlovákia a maga szerény módján hasonlónak vált a fasiszta államokhoz. Az első intézkedés volt az egypártrendszerre való áttérés – a Szlovák Nemzeti Egység pártjának törzse a Néppártból és az elszakadás többi hívéből alakult meg, a többi párttól megvonták a működési engedélyt. Paramilitáris, egyenruhába öltözött szervezetek keletkeztek: Hlinkagárdisták, Hlinka-ifjúság. Az évek sora alatt megálmodott szlovák parlamentbe egylistás választásokat írtak ki.

Hamarosan láthatóvá váltak a szlovák autonómia politikai következményei. Dél-Szlovákia jelentős részét, német nyomásra, át kellett adni Magyarországnak. Amikor 1939 márciusában megszüntették Csehszlovákiát, a Berlinbe hívott Tiso alternatívája: vagy a teljes szlovák terület átengedése Magyarországnak, vagy önálló szlovák állam kikiáltása, német ellenőrzéssel.⁴⁰ Az utóbbi mellett döntött, s ezzel eldőlt Szlovákia helye a második világháborúban.

---

központi csehszlovák hivatalokban 1938. évben az egyes reszortokban így alakult: az egyesítési minisztériumban – 11,7%, az igazságügyminisztériumban – 8,3%, a többi hivatalban az alkalmazottak kevesebb mint 5%-a; a belügy-, az iskolaügyi, az ipari, közlekedési és közmunkáltatási minisztériumokban pedig az alkalmazottaknak kevesebb mint 1%-a.

38 A két szeparatista elképzeléshez és azok viszonyához a ludákok idősebb és ifjabb nemzedéke között l. a fent idézett munkákat: Macartney, 140–145; Seton-Watson H., 177; Seton-Watson R.W., 43–45; Vnuk, 59–60.

39 L. Kirschbaum, i. m. 64.

Ez a hely előbb biztonságosnak tűnik. Szlovákia az 1944. évig kívül marad a hadi eseményektől és békét tud biztosítani polgárainak. Amikor azonban 1943-ban megfordul a hadiszerencse, óhatatlanná válik a szlovák állam összeomlása – a jövőt a korábbi csehszlovák államiség nyújtja, amelynek londoni kormánya, melyet elismertek a nyugati kormányok, megszerzi magának a szovjet támogatást is. A háború utáni jövő iránti aggodalom mobilizálja az antifasiszta és antiludák ellenállást Szlovákia-szerte – a demokratikus „csehszlovákisták” szövetséget kötnek a kommunistákkal és azok vezetésével felkelést indítanak 1944. augusztusában. Néhány hétig háború dúl az országban. Tiso behívja a német segítséget – a felkelést több tízezer áldozat árán leverik. Három hónappal később a szlovák területre megérkeznek a szovjetek – Tiso kormánya elmenekül a németekkel együtt. Tagjait a háború után az amerikaiak visszaadják a csehszlovák népbíróságoknak.

A második világháború alatti szlovák szexonállam történetének ismerete szükséges ahhoz, hogy megértsük a szlovákiai egyház és társadalom kölcsönös kapcsolatát az 1945. év előtti drámai korszakban. Két szempontot kell figyelembe vennünk. Az első: a szlovák társadalom támogatása Tiso atya államának, a másik, az egyház összefonódásának kérdése ezzel az állammal.

Szlovákia autonómiájának kívánalma és az a társadalmi méretű bizalom, amelyet az érte harcoló Néppárt élvezett, jelentősebb volt a harmincas évek végén, mint bármikor a történelem folyamán. A széles közvéleményben a privilegizált cseh bürokrácia iránti ellenszenv ugyanúgy megnyilvánult, mint a Prága által értelmetlenül megtagadott nemzeti önazonosság elismertetése. A katolicizmus elismertetésének kívánalmát pedig úgy fogták fel, mint a meghatározott erkölcsi-társadalmi rend vallási tartalmát és koncepcióját, egyben a katolikus Szlovákia eszméje széles tömegekben terjedt el. Szlovákia nemzeti autonómiája, később, az „önálló” államiség, amelyet a leginkább sajátos, évtizedek óta ismert Néppárt vezetett, a pap által vezetett állam, sok ambíciónak kellett megfeleljen, egyben megalégedést, sőt lelkesedést keltett. A szélesebb politikai háttér, és azok a mechanizmusok, amelyeknek ez az államiség létét köszönhette, az első szakaszban bizonyára minimális mértékben tudatosultak a szlovák közvéleményben. A provinciális szemlélet későbbi korrektumai és a fenyegetettség növekedő érzése az ellenszenv élet vagy a németeknek, vagy – ellenkezőleg – a kommunistáknak irányították, mely utóbbiak megbontották az ország békéjét és magukkal vonták az ellenséges szovjet hadsereget. Az önálló szlovák állam kritikája – úgy tűnik – alig történt meg a szlovák társadalomban. A széles katolikus tömegek számára éppen ez az állam volt az, amely ha tökéletlen, mégis valóságos gyümölcse volt is annak, amiért legalább két nemzedék óta harcoltak.

Hogy alakult tehát az egyház kapcsolata a szlovák állammal? A kiindulópont Hlinka pártjának és programjának, Szlovákia autonómiájának elfogadása. A párt vonalvezetésének kiéleződését, Tiso hatalomátvételét viszont már tartózkodóan fogadták.⁴¹ Bizonyos szerepet játszott itt a XI. Pius pápa által

---

40 L. Seton-Watson H., *East European Revolution*, London 1950.

41 Elismeri ezt Heck és Orzechowski is, i. m. 394. A hivatalos marxista történetírásban a

hangsúlyozott mértékletesség az egyházi személyeknek a politikai életben való részvételét illetően. Tiso vezető szerepét a pártban, majd az államban, a Vatikán messzemenő tartózkodással fogadta. Végül a független szlovák köztársaságot elismerte a Szentszék, Bratislavába érkezett az első pápai nuncius.⁴² A párt és az állam politikai rendszerének faszizálódása, a hitleri Németországgal való szoros szövetség, valamint az egyre messzebbmenő alárendeltség ez utóbbi diktátumainak, a hierarchia ellenállását is kiváltotta – túl friss volt a *Mit brennender Sorge* náciellenes enciklika emléke, és túl sokat lehetett már tudni Hitler egyházüldözéséről.

A Führerrel való flört fékezése nem állt az egyház hatalmában. Egyrészt azért, mert ez a flört éppen a szlovák állam létezésének politikai logikájából fakadt: Németország szatellit-állama volt, másrészt, tekintettel a megreformált párt feletti egyházi befolyás határozott csökkenésére, melyben vezető szerepet kezdtek a faszizmus által megígézt fiatal politikusok, akik az egyház által képviselt szellemi irányzattal kevésbé szimpatizáltak.⁴³ Az szlovák államról alkotott egyházi vélemény súlypontja annak ideológiai célkitűzései megítélésére került.

Ez az ideológia határozottan vegyes volt. Összekapcsolódott benne a katolikus szociális tanítás iránt nemegyszer deklarált hűség, bizonyos, a faszizmus javára tett engedményekkel, s ez kizárt bármilyen következetes magatartást. Maga az államfő tudatában volt rendszere eszmei kétértelműségének. Az 1939. júliusában elfogadott alkotmány előszava a szlovák államot katolikus alapra helyezte: „A szlovák nemzet, a Mindenható Isten oltalmát élvezte századokon át mindazokon a területeken, amelyeket nemzeti fejlődésére kapott, erre építette, Isten segítségével, mely minden hatalom és jog forrása, a független szlovák államot.”⁴⁴ Egyidejűleg a politikai döntéseket egyre nagyobb mértékben függetlenítették a párt faszizáló frakciójától. 1940-ben Tiso el akarta határolni ennek befolyását, alapvető személycserét hajtott végre. Eközben kijelentette: „A lelki ügyekben meg kívánjuk és meg is kell tartanunk bizonyos szabadságot... Mi, katolikusok, nem kell hogy elfogadjunk semmilyen idegen tant, mert megvan a magunk rendszere... Így a katolicizmus is teret kell kapjon a közéletben... vezetnie kell politikánkat... minden más politika gengszterpolitika volna.”⁴⁵ Ez a magatartás ugyanakkor heves német intervenciót váltott ki, amely Szlovákiának „politikai katolicizmust” vetett a szemére, továbbá az ideológiai vonalvezetés ingadozását. Végeredményben az állam ideológiája és gyakorlati politikája továbbra is vegyes maradt, bár – amint még az akkori rendszer legélesebb kritikusai is elismerik – a fennálló viszonyok szöges ellentétben voltak azzal, amilyenek uralkodtak a fasiszta államokban. Az állam fennállásának kezdetétől, egészen a felkelés kitöréséig, Szlovákiában nem volt egyetlen politikai kivégzés sem.⁴⁶

---

szlovák állam politikai rendszert „klero-fasisztának” nevezték.

42 L. Mikus J.A., *La Slovaquie dans le drame de l'Europe*, Paris 1955. 171–172; valamint Kirschbaum, i. m. 271–272.

43 L. Kirschbaum, i. m. 64; Vnuk, i. m. 29. és 95.

44 Idézet Kirschbaum után, i. m. 150.

45 Uo. 281.

Az a kérdés, amely a politikai rendszer éles kritikájáig vitt az egyházi hierarchia részéről, a zsidókérdés volt. 1940-42-es években Szlovákiában egymás után hozták a zsidótörvényeket, 1942-ben pedig kb. 55 000 zsidót deportáltak a lengyelországi és németországi koncentrációs táborokba. A zsidók üldözésével többször szembeszállt Kmetko, Skrabik és Vojtassak püspök.⁴⁷ Ugyanebbe az irányba mutattak az egymást követő vatikáni intervenciók.⁴⁸ Kivételesen bátor magatartást tanúsított Kmetko nyitrai püspök, amit XII. Pius *ad personam* érseki kinevezéssel jutalmazott.

Az egyháznak a háborús években a szlovák államhoz való kapcsolatát általában jellemezte ennek elfogadása, egyben az arra tett erőfeszítés, hogy erősítse annak katolikus ideológiai elemét, és fellépjen a fasizmus irányában tett legkirívóbb engedmények ellen. Ez a magatartás – mint gondolom – abból a katolikus Szlovákia eszméből fakadt, amely annyi szlovákot motivált ennek az államnak az elfogadására, amely bár kettős volt ideológiai rendszerében, de – emlékezzünk, az egyetlen önálló állam Szlovákia történelme során.

A katolikus egyháznak a történelem során a szlovák társadalomba való belegyökerezése megfigyelhető mindenekelőtt a népi vallásosságban. A szlovák kultúra lokális, falusi típusú, ez kedvezett a kereszténység meggyökerezésének, majd pedig a trentói reformok után a megerősödésnek. Az ellenreformáció és az azzal kapcsolatos XVII. századi rekatolizációs akció – Csehországban és Magyarországon mély eszmei konfliktusok közepette, amelyek a nemzeti és vallási tudat ütközéséből adódtak – Szlovákiában kevésbé volt fájdalmas, ugyanakkor alapvető struktúrává vált a helyi kultúra fejlődésében és megvetette az alapját a szlovák kulturális önállóság későbbi tudatosulásának. A másfajta társadalmi szervezetet nélkülöző nép számára a két felekezet, a katolikus és az evangélikus, a kulturális autonómia-törekvések intézményes kereteivé váltak. A katolicizmus nagyobb és egyre növekvő társadalmi jelentősége kivételes szerepet juttatott a katolikus plébániáknak. Amikor a XX. században a rugalmas evangélikus értelmiség megnyitotta Szlovákiát a cseh befolyás előtt, a magyarosítástól megszabadult katolikus egyház az egyetlen erőként maradt porondon a hazai kultúra szolgálatában. Ezt a kultúrát nagymértékben segítette: a szlovák értelmiséget az egyház nevelte fel. A katolikus egyház lelki hatására született meg végül az önálló nemzeti létért folytatott politikai harc alapvető intézménye, a néppárt. Ennek a pártnak az ideológiai egyértelmősége – már korai történetében is a szlovákok jogát hangoztatva a politikai autonómia és teljes működési szabadságot a katolikus egyháznak, mint a nemzetet szellemileg formáló legfontosabb intézménynek – megkönnyítette a katolicizmus ill. az egyház további szimbiózisát a társadalom alapvető törekvéseivel.

A társadalmi tudatban, úgy a katolikusok széles tömegeiben, mint magának a papságnak a soraiban, a vallási és a politikai szféra különbözősége ennek következtében elmosódott. Ez a párt klerikális jellegét, az egyház átpolitizálá-

46 Uo. 175.

47 Első alkalommal a kormányhoz írt levélben, már 1941. okt. 7-én.

48 L. Rhodes A., *The Vatican in the Age of the Dictators, 1922–1945*. London 1973. 347.

sát is jelentette, veszélyesen leszűkítve a szellemi horizontot és elmosta a közélet keresztény értékeinek sorrendjét. Ennek a veszélynek a nagysága a harmincas években nyilvánult meg, amikor a fasizmus veszélyeztette az ideológiát, és a csehszlovák állam léte ellen irányuló politikai gyakorlat nélkülözötte korábbi erkölcsi alapját. A politikailag aktivizálódott szlovákiai egyház, belefeledkezve a cseh „huszitizmussal” folytatott harcba, nem volt képes időben észrevenni nem csupán az egész nemzetet fenyegető politikai csapdát, hanem a fasizmussal való kollaboráció szellemi hamisságát sem. Nem tudta magát távolságban tartani ettől, sőt mi több, abban bízott, hogy Hitler politikájának futóhomokján képes lesz felépíteni a katolikus társadalmi rend alapjait. A kijózanodás csak túl későn, 1941-ben történt, már nem volt esély bármit helyrehozni politikai kategóriák szerint. Így a háború végén a szlovákiai egyház politikai nehézségekbe ütközött még Benes visszatérő csehszlovák kormányával szemben is, nem beszélve a megérkező szovjet politikai hatalomról. Mélyebb kategóriákban – a nemzettel való lelki szövetség szintjén – az ország fasizálódása ellen fellépő legkisebb ellenállás a püspökök és a papság részéről lényegesnek bizonyult: tanúskodott arról, hogy a politikai helyzettel szemben törekszik megtartani erkölcsi önállóságát, és így hűség marad a hagyományos szlovák jelenséghez: az egyház és a nemzet szövetségéhez, és ezt a szövetséget mintegy újra megkötötte. A jövőnek kell megmutatnia, hogy ez a kötelék elég erősnek mutatkozik-e a jövő megpróbáltatásai láttán.⁴⁹

Lengyelből fordította: Somorjai Ádám OSB

BOHDAN CYWIŃSKI

THE CATHOLIC CHURCH IN SLOVAKIA.
FROM THE BEGINNINGS UNTIL 1948

Here is presented the Hungarian translation of the Slovak History of the Polish author. The original version is published in Rome: *Ogniem próbowane. Z dziejów najnowszych Kościoła katolickiego w Europie środkowo-wschodniej, I. Korzenie tożsamości*, 1982. Reprinted in Warsaw, 1994. An Italian translation is published in Bologna: *Il secolo della difficile prova. Storia contemporanea della Chiesa nell'Europa centro-orientale. Vol. I. Le radici dell'identità*, CSEO 1983.

There exists no History of Slovak Church in Hungarian, the first draw offered here is from the Polish point of view, based on Bibliography in Slavonic and Western European languages. Because Slovakia was part of the Kingdom of Hungary for one thousand years, there is a lot of sources in Latin, German and Hungarian too, but Cywinski wanted to present an essay of the History of the Churches in several Eastern European Countries, consulting literature in languages which were known by him.

After a short overview of the History of the beginnings and the first ninehundred years, the author deals mostly with the History of the awakens of national feeling in the nineteenth century, and the History of the Church in Slovakia in the twentieth century.

---

49 A fejezet a továbbiakban Kárpátaljával foglalkozik: 194–198 old. A háború utáni tíz év összefoglalása már megjelent a második kötetben, az azutáni időszakról szóló történetet most írja a szerző, a trilógia harmadik kötetében. – A ford. megj.

ÚJ ALAPÍTVÁNY AZ EGYHÁZTÖRTÉNETI KUTATÁSÉRT:
HISTORIA ECCLESIASTICA HUNGARICA ALAPÍTVÁNY (HEHA)

Ez év elején, 1995. január 6-án tett alapítványt Horváth Tibor jezsuita, a miskolci Fényi Gyula Jezsuita Gimnázium igazgatója, a torontói székhelyű METEM International megalapítója, a METEM hazai létrehozásának legfőbb előmozdítója, a magyar egyháztörténeti kutatás elősegítésére.

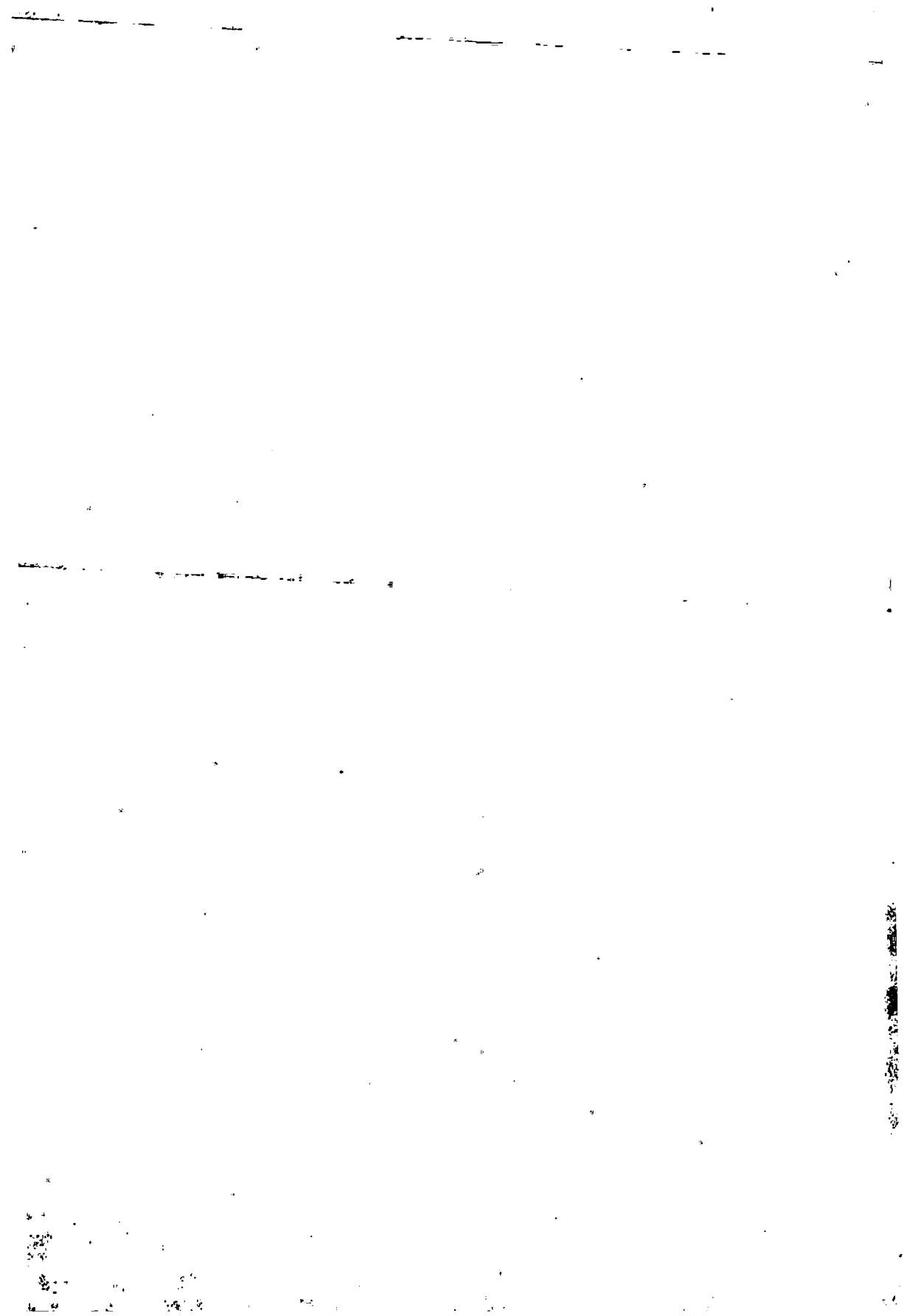
Az Alapítvány célja: *a magyar egyháztörténeti kutatás újraindításának támogatása, szervezése, anyagi eszközökkel történő elősegítése, felekezeti megkülönböztetés nélkül.* Az Alapítvány

- támogatja az egyetemi-főiskolai egyháztörténeti oktatás-kutatás, újraindítását, tanszékek, intézetek létrehozását
- elősegíti a *határon túli kisebbségi* magyarok lakta területek egyháztörténeti kutatásának fejlesztését, eredményeinek mihamarabb történő megjelentetését.
- támogatja és segíti a magyar történelem során *külföldi emigrációba* került magyarok által a világon bárhol létrehozott egyházak, egyházi szervezetek, egyletek, iskolák múltjának feltárását és publikálását
- ösztöndíjak, egyedi támogatások révén segíti a hazai kutatók szakmai továbbképzését és kutatásaik folytatását *külföldön, belföldön* egyaránt
- elősegíti az egyházi jellegű múzeumi, könyvtári, levéltári és bármi hasonló jellegű gyűjtemények létrehozását, kiállítások, katalógusok készítését, valamint a fenti gyűjtemények anyagainak rendezését, feltárását, restaurálását
- elősegíti időszakos és alkalmi kiadványok, könyvek, folyóiratok megjelentetését, amelyek a jelzett téma tudományos eredményeit, vagy azok forrásait teszik közzé
- támogatja a Magyar Egyháztörténeti Vázlatoknak, mint az egyetlen jelenleg működő magyar egyháztörténeti folyóiratnak a megjelentetését.

Az alapítvány székhelye: Szeged. Címe: 6720 Szeged, Dugonics tér 12. Az Alapítvány élén három tagú kuratórium áll:

dr. Várszegi Asztrik pannonhalmi főapát, a Kuratórium elnöke, dr. Somorjai Ádám OSB, Pannonhalma-Róma, és dr. Zombori István, Szeged.

Az Alapítvány bírósági bejegyzésére 1995. ápr. 18-án került sor.
A.M.D.G.

egyéb források alapján végigkíséri a II. Komnenosz császárhoz feleségül adott királylány életét, aki új hazájában az Eiréné nevet kapta. Példás családi életet élt, számos gyermeket nevelt fel, majd kolostori életformára rendezkedett be. A várost, bizáncot a romjaiban is impozáns Panktokrátor kolostorral és számos más épülettel gazdagította.

A kötetben három dolgozat is Skóciai Szent Margitról szól, és mindhárom igyekszik szétosztani azt a legendát, hogy a 11. században élő, Skóciában nagy tiszteletnek örvendő királyné anyai ágon Szent István magyar király unokája lenne. A szerzők (Vajay Szabolcs, Rónay Gábor, Geoffrey Barrow) megállapítják, hogy Margit anyját, Agathát rokoni szálak fűzték IX. Szent Leó pápához és II. Henrik német-római császárhoz. Az árpádházi királyokhoz annyi kapcsolat kötötte, hogy Salamon király német feleségének unokatestvére volt.

T. Mérey Klára A bosnyák ferences misszió szerepe Tolna 18. századi újratelepítésében és a ferences rend kisugárzása ugyanott a század végén című előadása már későbbi korszakba, egy déldunántúli mezővárosba kalauzol. A település a török kiűzése után romokba hevert. A beköltöző lakosok közt magyarok, németek, horvátok voltak, akik lelki ellátásához Boszniából költöztek be ferences papok. Kolostoruk kezdetben egy romos templomban működött, majd 1757-re újat építettek. A rendet 1788-ban II. József feloszlatta, tagjai a plébániákra, illetve magánkáplánként a főúri udvarokba kerültek.

Rendkívül érdekes problémával foglalkozik Mihályi Gilbert Az esztergomi főegyházmegyes Bóhm Király, a katolikus magyar emigránsok apostola az Egyesült Államokban *1892-1907) című előadása. A szakirodalomban sokat olvashatunk a 19-20. század fordulóján a kivándorlásról, azokról az emberekről, akik kalandvágyból, vagy megélhetési gondoktól hajtva az Új-Világban kerestek boldogulást. Kevésbé foglalkoztak azonban a kutatók azzal a kérdéssel, hogyan gyakorolhatták a kivándorlók vallásokat, voltak-e papjaik, templomaik. Mint a szerző leírja, az Erie tó partján fekvő Cleveland a magyarországi emigráció fontos központja volt. A Felvidékről kivándorolt szlovákok már korábban lépéseket tettek saját istentiszteleteik megszervezésére, melyek nem voltak mentesek a nacionalista ideológiától. A kint élő magyarok kérésére az esztergomi főegyházmegyes Bóhm Károly költözött 1892-ben Clevelandba, aki egyházközséget alapított, templomot, iskolát épített számukra.

A hagyományoknak megfelelően az esztergomi konferencián érvényesült az ökumenikus jelleg. Erre két példát is említhetünk. Földvári Sándor Eger szerepe a kárpátaljai görög katolikus kultúrában című előadása szemléletesen mutatta be, hogy a római katolikus püspöki, majd 1804-től érseki székhely kulturális értékeivel, könyvtárával, iskoláival mennyire kisugárzott környékére, az „Európára néző ablakot” jelentette e terület számára. A görög katolikus papok 1776-ig, az ungvári képzés megszervezéséig kizárólag Egerben tanultak, és a magas színvonalú szeminárium a későbbiekben is fontos szerepet játszott. A kérdés boncolgatása azért is érdekes, mert – mint közismert – 1771-ben az első magyarországi görög-katolikus egyházmegye, Munkács központtal, Eszterházy Károly egri püspök tiltakozása ellenére jött létre, és még évtizedekig viták folytak az egriek juriszdikcióját illetően.

Kormos László az európai hírű debreceni tudós püspök, Budai Ézsaiás göttingeni kapcsolatairól számolt be. A püspök fiatal korában a Református Kollégiumban szerzett ismereteit bővítendő utazott e fontos egyetemi központba, és folytatta tanulmányait. 1794-ben itt írta meg disszertációját „commentatio de causis culturae” címmel, majd hazatért Debrecenbe. 1817-ben, mint a Kollégium teológiai tanárát, a Tiszántúl református püspökét európai megbecsülésre érdemes munkáiért díszdoktorrá avatta a göttingeni egyetem.

A nem egyháztörténeti előadások sorát R. Várkonyi Ágnes Konföderációs tervek a 17-18. századi Magyarországon című referátuma nyitotta meg, melyben a szerző a török ellenes szövetségek problémakörével foglalkozik. Érdekes előadást tartott Kubassek János Almásy Lászlóról, a Szahara magyar kutatójáról, Sztáray Zoltán Haraszty Ágostonról, akit a 19. század közepén meghonosító kaliforniai szőlőkultúra atyjaként tartottak számon.

Megemlíthetjük végül e körben Dóka Klára Vándorlegények Európában című előadását, mely nem egy-egy híres személyiség szerepével és kapcsolataival, hanem a céhes kézműiparhoz kötődő segédek sajátos tanulási formájának, az ún. vándorlásnak gazdasági és kulturális jelentőségével foglalkozik. Igyekszik nyomon követni a 18-19. század vonatkozásában a magyarországi mesterlegények külföldi útjait, és szól a magyar városokat felkereső külföldiekről is, akiknek egy része letelepedett és Magyarországon talált új otthonra, más részük viszont tovább vándorolt itt szerzett ismereteivel és élményeivel.

* * *

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy az 1994-ben rendezett esztergomi konferencia és az előadások szerkesztett változatát magában foglaló kötet változatos tematikájával, összefoglaló jellegű és egy-egy kérdést feldolgozó beszámolóival sok új ismeretet ad. Külön ki kell emelni a külső formájában is szép könyv arányos szerkezetét, az eligazodást elősegítő idegen nyelvű összefoglalókat, és az igen szemléletes fekete-fehér képanyagot.

Horváth Erzsébet

UNGHVÁRY SÁNDOR

A MAGYAR REFORMÁCIÓ AZ OTTOMÁN HÓDOLTSÁG ALATT
A 16. SZÁZADBAN
(Budapest, 1994. 363 p.)

Egy könyv recenzióját nem szokás a szerző életútjának felvázolásával kezdeni, de most mégis kivételt kell tegyünk, mert csak ennek ismeretében ítéltethetjük meg a szerző teljesítményét, illetve így válnak érthetővé azok a korlátok és kötöttségek, melyek között műve megszületett.

Unghváry Sándor Nagykőrösön született, s itt is érettségizett. Debrecenben szerzett történelem tanári oklevelet 1935-ben, majd még ebben az évben

megvédte bölcsészdoktori disszertációját, melyet Nagykőrös török kori településtörténetéről írt. 1938-1940 között Kaposváron és Pécsen tanított. 1939-ben jelent meg nagy vihart kavaró munkája *A hungarizmus élete és bukása, Mit láttam az Andrássy-úti nyilasházban?*, melyben a pángermanizmus hazai epigonjait leplezte le. S mivel egyre inkább ezek kerültek uralomra, kénytelen volt kissé távolabb húzódni a fővárostól. Így került Kolozsvárra, ahol az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület – közismertebb nevén az EMKE – igazgatója lett. 1945 után a román szocialisták rágalmhadjáratba kezdtek az erdélyi magyar értelmiség legjobbjai ellen, egy koncepcióssal perrel Unghváry Sándort is öt évi fegyházbüntetésre ítélték. Szinte csodával határos módon, kalandos körülmények között 1947-ben sikerült megszöknie Szamosújvári börtönéből. Hőesés és zajló jég közepette gázolt át a Szamoson, és sok megpróbáltatás után jutott el Debrecenbe.

Innen Ausztriába szökött, ahol 1948 és 1950 között a menekültek között tevékenykedett, s a fiatalok számára megszervezte a továbbtanulásukhoz nélkülözhetetlen Magyar Kollégiumot, melynek igazgatója lett.

1950-ben az Egyesült Államokba költözött, ahol teológiát kezdett tanulni, melynek végén református lelkészi képesítést és magiszteri fokozatot szerzett. Az 1970-es években különböző egyetemeken vendégprofesszorként tartott előadásokat, többek között a magyar reformáció történetéről. Most magyarra fordított könyve – erre gyanakszom – ezekhez az előadásokhoz készült.

Az amerikai diákoknak rendszerint Európáról is csak halvány fogalmak vannak, Magyarországról jó, ha egyáltalán hallottak. Vajmi nehéz lehetett egy olyan ember dolga, aki egy távoli ország történetét – s ezen belül a református egyház kialakulását – akarta megértetni hallgatóival. Óhatatlanul olyan kérdésekkel is hosszasan kellett foglalkoznia, melyek egy magyar átlagember számára világosak, köztudottak. Feladatát úgy oldotta meg, hogy egyes személyek (Dévai Bíró Márton, Szegedi Kis István, Károli Gáspár, Szenczi Molnár Albert, Bornemissza Péter, Méliusz Juhász Péter, Dávid Ferenc) tevékenysége köré csoportosította mondanivaióját. Ez azonban elkerülhetetlenül ismétlésekhez vezetett. Ugyanakkor nem mélyülhetett el a kiemelkedő, a magyar reformáció korai történetében döntő jelentőségű prédikátorok, életművében, tevékenységében. Korlátozta munkáját, hogy az Egyesült Államokban szinte hozzáférhetetlenek a magyar irodalomtörténeti és egyháztörténeti folyóiratok, bár jegyzeteiből kitűnik, hogy – bizonyára magyar barátai segítségével – mindent megtett az újabb irodalom megszerzéséért. A szerző könyve 1989-ben jelent meg az USA-ban. Nyilvánvalóan ennél néhány évvel korábban íródott. Ennek következtében az utóbbi két évtized magyar kutatási eredményeire már nem támaszkodhatott.

Az általánosításokon túl nem mentes a könyv apróbb történeti félrehallásoktól, sőt tévedésektől sem, melyeket egy hazai lektor – nyilván a szerzővel megbeszélve – kigyomlálhatott volna. Csakhogy ne feledjük, halott szerző könyvéről van szó. Ez a tény természetesen akarva-akaratlan a recenziót is megkötöti. Néha a más valianon lévők értelmetlen és bántó leszólása, becsmérése is felfedezhető. Ma már nemcsak az egyetemes történetírás emelkedett felül a felekezeti elfogultságon, hanem a magyar is ott tart, hogy szerves egészként

tudja bemutatni a XVI–XVII. századi műveltség katolikus, illetve protestáns elemeit.

Mindent összevetve Unghváry Sándor könyve nem a hazai protestáns történetírás kimagasló teljesítménye, és nem tükrözi mindenben jelenlegi színvonalát és állásponóját, ám az Egyesült Államokban minden bizonnyal missziót teljesített és teljesít, hiszen vele és általa ismerheti meg egy távoli ország küzdelmét, vergődését az ottomán hódoltság alatt.

Kőhegyi Mihály

PÁLYÁZAT

A **Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány** (HEHA) pályázatot hirdet külföldi és belföldi tanulmányi ösztöndíjra az 1995-ös évre.

A pályázaton részt vehetnek azok a felsőfokú tanintézetekben tanuló **hallgatók**, illetve mindazon **szakemberek**, akik a magyar egyháztörténet bármely területével, témájával foglalkoznak.

A pályázat különösen fontos, támogatandó témának tekinti az egyháztörténeti vonatkozású **repertóriumok**, **bibliográfiák**, **monográfiák** készítését, a magyar egyházak belföldi és külföldi kapcsolatait, a határon túl kisebbségben élő egyházak sorsát, az emigrációs magyarság egyházi szervezetét, a kommunista diktatúra idején meghurcolt egyházi személyeket vizsgáló és feltáró kutatásokat.

Támogatni kívánja az egyházi múzeumok gyűjteményeinek feldolgozását, a fontos és értékes műtárgyak restaurálását, az egyháztörténeti muzeológia és restaurálás szakmai fejlesztését.

Indokolt esetben elősegíti a külföldi és belföldi konferenciákon való részvételt, valamint arra érdemes szakmunkák megjelentetését.

Az Alapítvány a pályázóktól rövid, írásos beadványt vár, vázolva eddigi tudományos ténykedésüket, és a megvalósítandó kutatási feladatot, az ahhoz kért összeggel.

A pályázaton a legfontosabb a kiírási feltételeknek való megfelelés. A pályázó külföldi állampolgár is lehet.

A pályázatok értékelése folyamatosan történik, az eredményről a pályázókat írásban értesítik.

A pályázati anyagokat az **Alapítvány Kuratóriuma** részére: **6720 Szeged, Dugonics tér 12.** kell elküldeni. Kérjük írják rá a borítékra a pályázati felelős, Dr. Zombori István nevét is.

METEM-könyvek

Sorozatszerkesztők:
Somorjai Ádám OSB és Zombori István

1. **Szabó Ferenc S. J.:** A teológus Pázmány. A grazi „theologia scholastica” Pázmány életművében, Róma, 1990. 356. old. ára: 398 Ft
2. **Sólymos László Szilveszter – Várszegi Imre Asztrik:**
Pannonhalmi főapátok. 1. Kreuzs Krizosztom (1856–1885), Kelemen Krizosztom (1929–1950), Budapest, 1990. 370 old. ára: 280 Ft
3. **Udvardy József:** A Kalocsai Főszékeskáptalan története a középkorban, Budapest, 1992. 152. old. ára: 180 Ft
4. **Csapodi Csaba:** Gróf Zichy Nándor élete és politikája Budapest, 1993. 160. old. ára: 200 Ft
5. Kelet-Közép-Európa szentje: Adalbert (Vojtech-Wojciech-Béla) Szerk.: Somorjai Ádám Budapest, 1994. 206. old. ára: 300 Ft
6. **B. Murádin Katalin:** Faragott kőszószerékek Erdélyben Budapest-Kolozsvár, 1994. 168. old. ára: 350 Ft
7. **Elmer István:** Börtönkereszt Budapest, 1994. 224. old. ára: 350 Ft
8. **Fülöp Éva Mária:** A magyarországi bencés kongregáció birtokainak gazdasági szervezete és irányítása (1848–1949) Budapest, 1995. 252. old. ára: 400 Ft
9. **Gerics József:** Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban Budapest, 1995. 318. old. ára 550 Ft
10. **Reisner Ferenc:** A Katolikus Szemle egyháztörténeti anyagának repertórium (1887–1944) Budapest, 1995. 178 old. ára: 250 Ft
11. **Boba Imre:** Morávia története új megvilágításban Budapest, 1996.
12. **Orbán Gyula József:** Friedensbewegung katholischer Priester in Ungarn, 1950–1956 Budapest, 1996. 380 old.
13. **Rónay Jácint:** Napló Budapest-Pannonhalma, 1996, 400 old.

NOTES FOR CONTRIBUTORS

Scholarly manuscripts related to Church history in Hungary, academic comments on books, articles, – photocopies of unpublished documents and sources, – related to the Church's history in Hungary and in Hungarian linguistic communities with correct references, double-spaced and typewritten, are invited and should be submitted in two copies to the Editor:

Zombori István, Szerkesztő, *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, Szeged, Dugonics tér 12, H-6720 Hungary. Tel.: (011)+36+62+323+714. fax (011)+36+62+323+813.

References should be included in text within parenthesis and arranged as this example (Gabriel, 1986, p. 15). All references should be listed alphabetically at the end of the manuscript, author, title, year, place, publisher, and should be arranged as in the following examples:

Book:

- 3 Gabriel, Astrik, L. 1986. *The University of Parish and Its Hungarian Students and Masters During the Reign of Louis XII and François I.* Frankfurt am Main: Verlag J. Knecht.

Article:

- Fraknói, Vilmos. 1902. „Vatikáni levéltár és a római magyar intézet.” *A katolikus Magyarország 1001-1901.* Edited by János Kiss, János Sziklay. Budapest: Stephaneum, I. pp. 425-429.

Every contributor should include with his/her manuscript a short abstract limited to 250 words and a short introduction about him/herself.

Author will receive 3 complimentary copies of the issue in which his/her article appears and 50 separatum

Any comment on method and observation about METEM project, request for information about advertising, sponsorship, bequeath, supporting Patron-, and Director-membership in METEM-International should be sent to the General Editor: Rev. Dr. Tibor Horváth, S. J., METEM, Regis College, 15 St. Mary Street, Toronto, Ont., Canada M45 2R5. Tel.: (416) 922-2476. If no answer, please call (416) 922-5474 and leave a message. Fax. (416) 922-2898

